ئابدۇۋەلى ئەلى

تۇرغاق خوجىلار

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تورغاق خوجىلار (2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN7 - 228 - 05634 - 5/I·2084
(民文)定价:28.00元(全两册)

ئابدۇۋەلى ئەلى

تۇرغاق خوجىلار

(تارىخىي رومان)

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئونىنچى باب

ۋۇمېن قوۋۇقىدىكى زەپەر مۇراسىمى

«كەپتەر ئۇستىدىن غالىب كەلگەنلىك
بۇركۇت ئۇچۇن شان ـ شەرەپ ھېسابلانماس!»

— ژۇۋاننىي بوككاچچۇ

مىلادى 1761 ـ يىلى (يىلان يىلى) قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى. بۇگۈن خاقانى چىننىڭ ئاستانىسى كىنجاپ[1] بايرام تۇسىنى ئالغانىدى. خاقانىي چىننىڭ نۇسرەت سۇپەت قوشۇنلىرىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى زور غەلىبىسى توغرىسىدىكى خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان كىنجاپلىقلار شەھەر سىپىلىنىڭ شىمالىي قوۋۇقى بولغان ۋۇمېن قوۋۇقىنى ۋە ئۇنىڭغا كىرىدىغان زەپەر يولىنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئۇچما راۋاقلىرىغا يوغان ـ يوغان ئاسما پانۇسلارنى ئېسىپ، قىزىل شەلپەر بىلەن بېزىگەنىدى. يول بويىدىكى يۇزلەپ دۇكانلار خۇددى غالىبلارنى قارشى ئالغاندەك قىلىپ ئىشىكلىرىنى يوغان ئېچىۋېتىشكەن، شەھەردە ھېيت كۈنلىرىدەك سەيلە باشلانغانىدى.

---

① كىنجاپ ـ «جىڭجاۋ»(京兆府) دېگەن سۆزنىڭ ئۇيغۇرچە تەلەپپۇزى قىلىنىشى، «پايتەخت» دېگەنلىك بولىدۇ.

بېيجىڭنىڭ ئەڭ مەرتىۋىلىك ئادەملىرىدىن بولغان بەگ ـ بىگاتلار، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەر، شاھزادە ـ ئىنالچىلار قىممەت باھالىق سوۋغاتلار بىلەن غالىبلارنىڭ ئالدىغا چاجاڭ قىلىپ چىقىپ، ئۇلارنى بىر كۈنلۈك يەردە ساقلاپ تۇرۇشقاندى. بۇگۈن جاۋ خوي ئۆزىنىڭ سەركەردە ـ سەردارلىرى بىلەن بىللە كىنجاپقا يېقىنلىشىپ كەلگەندە، شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ۋۇمېن قوۋۇقىغا كىرىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە سانجاق ـ سانجاق تۇرۇپ كېتىشكەن خالايىقنى، ھەممە تەرەپ بايرام تۈسىگە كىرگەنلىكىنى، ئۇچما راۋاقلاردا، پەيلۇلارنىڭ ئالدىلىرىدا كاناي ـ سۇنايلار ۋە داقا ـ دۇمباقلار چېلىنىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

خالايىق غالىبلارنىڭ نازارىتىدە ئاستا مېڭىپ كېلىشىۋاتقان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى قىزىقىپ تاماشا قىلىشماقتا ئىدى. بۇ ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدە ئەرلەر، ئاياللار، قېرىلار، بالىلار بار ئىدى. ھەتتا بىر ئەسىرە قۇچىقىدىكى بالىسىنى ئەمدۇرگەن ھالدا سەندىرەكلەپ مېڭىپ كېتىپ باراتتى.

جاۋ خوي ئۆزىنىڭ غالىب قوشۇنىي بىلەن ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ھەيدەپ مەركىزىي يولدىن ۋۇمېن قوۋۇقىغا قاراپ كېتىۋاتقاندا، ئېگىز پەشتاقلار ئۈستىدە قوش كانايلارنى چېلىپ، دەھۋل ـ دۇمباقلارنى گۈمبۈرلىتىپ، شادلىقىنى بىلدۈرۈۋاتقان ۋەتەنداشلىرىنى كۆردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ تېنىي بىردىنلا غۇرۇلداپ، كۆزلىرىگە ياش كەلدى ۋە:

— زادىلا ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ. بىز كىنجاپقا تىرىك قايتارمىز، دەپ ئويلاپ باقماپتىكەنمەن. بۇ ئوڭۇمۇ، چۈشۈممۇ؟ — دەپ سورىدى يېنىدا ئاتلىق بىللە كېتىۋاتقان ياندىش سانغۇن فۇ دېدىن.

— ئوڭىڭىز، دارېن، بۇ ئوڭىڭىز! — دەپ كۈلۈپ جاۋاب بەردى ئۇ.

*　　*　　*

مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ زور ئوردا مۇراسىملىرى بىنەپشە ھەرەمنىڭ ئالدى قوۋۇقى بولغان مۇشۇ ۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ ئاستىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. مەسىلەن، ئوردا ھەر قېتىم پۇتۇن مەملىكەتكە يېڭىدىن تۈزۈلگەن رەجە ـ كالېندارنى ئېلان قىلغاندا، باشقا مەملىكەتلەرگە ئۇرۇش ئېلان قىلغاندا، خان لەشكەرلىرى ئۇرۇشتىن زەپەر قۇچۇپ قايتقاندا، «ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى تەقدىم قىلىش مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈلگەندە مۇشۇ قوۋۇقىنىڭ ئاستىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنداق مۇراسىملاردا خاقانى چىن ئالاھىدە قەدەم تەشرىپ قىلىپ قوۋۇق ئوستىدىكى راۋاققا چىقاتتى. بۇ چاغدا، سەلتەنەتنىڭ ئەدلىيە ـ جازا پىرقىسىنىڭ خادىملىرى ئەسىر ئېلىنغان «ئاسىي توپىلاڭچى كاتتىۋاشلار» نى چەمبەرچاس باغلاپ قوۋۇق ئاستىغا ئېلىپ كېلىپ، خانغا توغرا قىلاتتى. مۇبادا، خان شاپائەت قىلىپ «كەچۈردۇق!» دەپ بىر ئېغىز پەرمان قىلسىلا، بۇ ئەسىرلەر ئۆلتۈرۈلمەي ئامان قالاتتى. شۇنىڭ بىلەن «مەرىپەت» «ياۋايىلىق» ئوستىدىن بىر قېتىم غەلبە قىلغان بولاتتى.

ۋۇمېن قوۋۇقى سېپىل ۋە ئوچما راۋاقتىن تەشكىل قىلىنغان كاتتا بىر ئىمارەت ئىدى. سېپىل باشتىن ـ ئاياغ كۆك خىشتىن قويۇرۇلغان بولۇپ، بۇ خىشلار ھاك، گۈرۈچ شىرىسى ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ تەييارلانغان لايدا يېپىشتۇرۇلغانىدى. ئوچما راۋاقنىڭ ئاستىغا ئوچ ئىشىك قويۇلغان، سېپىلنىڭ ئىككى بۇرجىكىگە يەنە بىردىن ئىككى يان ئىشىك قويۇلغانىدى. بۇ ئىشىكلەرنىڭ رولى ھەر خىل ئىدى: ئادەتتە مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلار خان ئوردىسىغا كىرىپ ـ چىقىشتا قوۋۇقنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئىشىكتىن پايدىلىناتتى؛ خان جەمەتىدىكىلەر بولسا ئوردىغا غەرب تەرەپتىكى ئىشىكتىن

كىرىپ ـ چىقاتتى. قوۋۇقنىڭ ئىككى بۇرجىكىدىكىسى يان ئىشىكلەر پەقەت ئوردىدا ساراي كېڭىشى ئۆتكۈزۈلگەندىلا ئاندىن ئېچىلاتتى، باشقا ۋاقىتتا بولسا تاقاقلىق تۇراتتى؛ ئوردىغا كىرگەندە، مۇلكىي ئەمەلدارلار شەرق تەرەپتىكى ئىشىكتىن، ھەربىي ئەمەلدارلار غەرب تەرەپتىكى ئىشىكتىن كىرەتتى.

خان ئوردىغا كىرىپ ـ چىققاندا ماڭىدىغان مەخسۇس شاھانە يول ۋۇمبېن قۇۋۇقنىڭ ئوتتۇرا ئىشكىدىن ئۆتەتتى. ئۇستىگە باشتىن ـ ئاياغ ئاق مەرمەر سىنتاش يېيىلغان بۇ شاھانە يولنىڭ بىر ئۇچى شەھەرنىڭ يۇڭدىكىمبېن دەپ ئاتىلىدىغان جەنۇبىي قۇۋۇقىدىن باشلىنىپ، خۇددى ئۆرۈش يېپىدەك پۈتۈن بېيجىڭ شەھىرىنى جەنۇبتىن شىمالغا توغرىسىغا كېسىپ ئۆتەتتى. بىنەپشە ھەرەمنى بىر تال سىزىقتەك ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن بۇ يول ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنى ۋە پۈتۈن مەملىكەتنى، ھەتتا پۈتۈن دۇنيانى قاپ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان مېرىدىئان سىزىقنىڭ دەل ئۇستىگە جايلاشقانىدى.

بۇ شاھانە يولدا خاندىن باشقا يەنە ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا مۇنداق ئاز سانىدىكى ئادەملەرلا مېڭىشقا رۇخسەت قىلىناتتى: بىرى، خانىنىڭ تويى بولغاندا، خانىكە ئولتۇرغان تەيپىنجاھىمۇ شاھانە يول بىلەن ماڭاتتى؛ يەنە بىرى، تەيخېدىيەن ئوردىسىدا خان ھۇزۇرىدا ئەمەلدارلىق ئىمتىھانى ئېلىنغاندا، ئەدىنائى چاقىرىقتا ئىسمى ئاتىلىدىغان ۋەلىيۇل ئەلاچى[1]، ئەلاچى[2] ۋە ئەۋسات[3] دەپ نام ئالغان ئۇچ ئەلاچىلا مۇشۇ شاھانە يول بىلەن ماڭاتتى.

. . .

① ۋەلىيۇل ئەلاچى — ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا 1 ـ بولغان كىشى.
② ئەلاچى — ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا 2 ـ بولغان كىشى.
③ ئەۋسات — ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا 3 ـ بولغان كىشى.

*　　*　　*

ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ ئاستىدا قاتار قىلىپ تۇرغۇزۇلدى. راۋاق ئۈستىگە قويۇلغان تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغان خاقانى چىن چەنلۇك بۇ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مەسخىرە نەزەرى بىلەن كۆزىتىپ، بىر ئەسىرنىڭ ئۈستىگە كەلگەندە توختاپ قالدى. ئۇ كۆردىكى: قانىتى باغلانغان قۇش مەسەللىك ياش بىر چەنتۇ ئايال تۆمۈر قەپەس ئىچىدە تەپەككۇر تىزىغا بېشىنى قويۇپ، غەزەپ ـ نەپرەت دېگىزىغا غەرق بولغان هالەتتە ئولتۇراتتى. تۆمۈر قەپەستە ئولتۇرغان بۇ نازىنىن گويا قۇياش تەلەت، ئاي سۈرەت، چولپان يۈلتۇز، يەنى ئايغا رەشك سالغۇچى، كۆڭۈلنىڭ ئارامى، گۈل يۈزلۈك، نازۇك بەدەن، بېقىشلىرى ئاھۇدەك، كىرپىكلىرى نەشتەردەك، پېستە ۋە كۈمۈش ساقاق، قاپقارا سىرتماق كەبى ئۆرۈمە چاچ، غۇنچە ئېغىز، تامام نازۇ كەرەشمە بىلەن پەردازلانغان بىر چەنتۇ ساهىبجامالى ئىدى.

بۇ گۈزەل چەنتۇ ئەسىرە نى كۆرۈپ دىلىغا ئىشتىياق ئوتى تۇتاشقان چەنلۇك ئاخىر تاقەت قىلالمىدى — دە، يېنىدىكى ساراي ۋەزىرى خې شىندىن بۇ ئەسىرەنىڭ كىملىكىنى سۈرۈشتە قىلدى.

— پۇشتىپاناهقا مەلۇم بولغايكى، — دەپ جاۋاب بەردى خېشىن يەرگە باش ئۇرۇپ تۇرۇپ، — بۇ چەنتۇ ئەسىرەسى ئاسىي توپىلاڭچىلارنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇنى نېمىدەپ ئاتايدىغانلىقىنى خاقانى چىنغا ئەل بولغان تۇردى خوجىدىن سوراپ بىلىۋالغايمىز!

— تۇردى خوجا بىلەن ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىنى بۇ يەرگە كەلتۈرۈڭلار، چاقىرىڭلار، بىز ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىدىن گەپ سورايمىز! — دېدى خاقانى چىن چەنلۇك خې شىنغا.

— باش ئۈستىگە، پۇشتىپاناهىم، — دەپ قوللۇق بىلدۇردى خې شىن، ئاندىن ياساۋۇللارغا:

— تۇردى خوجىنى چاقىرىڭلار! — دەپ ئەمىر قىلدى.
بىرىكەملەردە، تۇردى خوجا ھېلىقى ئەسىرە — نۇر ئەلانۇر خېنىمنى يېتىلەپ خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ ئالدىغا تىوغىرى بىولىدى — دە، دەرھال بېشىدىكى مانجۇچە دىڭ قالپاق خىتايىنى ئېلىپ يەرگە قويۇپ، چەنلۇڭغا باش ئۇرغىلى تۇردى.
— ئەركانىم، سىزگە ئىجازەت بەردۇق! — دېدى چەنلۇڭ قولىنى سىلكىپ، — بۇ ساھىبجامال كىم بولىدۇ؟
— لەببەي، — دەررۇ قوللۇق بىلدۇردى تۇردى خوجا، — ئۇل چەنتۇ كېنىزىكى ئاسىي خوجا جاھاننىڭ خانىشى نۇر ئەلانۇر خېنىم بولۇر. ئۇ ئەسلىدە پېقىر قوللىرىنىڭ بىر تۇغقان ھەمشىرىسى بولسىمۇ ئەمما ئۇ ئاسىي خوجا جاھان بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، خاقانى چىنىنىڭ نۇسرەت سۇپەت تەڭرى قوشۇنلىرىغا قارشى تىغ تارتقانلىقى ئۈچۈن، پېقىر قوللىرى بىر تۇغقان قېرىنداشلىقىنىڭ يۈزىنىمۇ قىلماستىن، ئۇنى تۇتۇپ بوغدا خاقانغا تارتۇق سۇپىتىدە ئېلىپ كەلدىم. قوبۇل قىلغايلا. ياشىغايلا، ياشىغايلا! تۇمەن مىڭ يىل ياشىغايلا!
خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ ئالدىدا تەزىم قىلماستىن بوينىنى تولغاپ ئۆرە تۇرغان نۇر ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئۇزايىغا خۇددى بازاردىكى بىدىكنىڭ قولىدا سېتىلماقچى بولۇۋاتقان قارا مالغا ئىشتىياق بىلەن نەزەر سېلىۋاتقان خېرىدارىدەك سىنچىلاپ قاراپ كەتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ دۇنيادا ئاز تېپىلىدىغان ساھىبجامال ئىدى! ئۇ «چەنتۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇنىڭدەك چىرايلىقمىدۇ؟» دەپ ئويلاپ ھوشى كاللىسىدىن چىقىپ كەتتى؛ ياق، ئۇ ھوشيار ئىدى، مەستخۇش بولدى؛ ئۇ ئويغاق ئىدى، كۆزى ئۇيقۇلۇق بولدى...
چەنلۇڭنىڭ چەنتۇ ئەسرەسىگە قاراپ قېتىپ تۇرۇپ قالغانلىقىنى كۆرگەن خې شىن قۇرۇق يۆتىلىپ قويدى. چەنلۇڭ ساراي ۋەزىرىنىڭ بېشارىتىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئۆزىگە كەلدى ۋە

تۇردى خوجىغا جايى راھەت كۆرسەتتى.
— پۇشتىپاناھ چەنتۇ ئاقساقىلى تۇردى خوجىغا پاراغەت ئاتا قىلدىلەر! — دېدى خېشىن دەررۇ.
بىر سۇلان تۇردى خوجىغا دەرھال شاھانە كۇرستىن بىرنى قويۇپ بەردى. تۇردى خوجا:
— شاپائەتلىرىگە مىڭ مەرتىۋە رەھمەت، ئى شەرىئەتپاناھ بوغدا خان ئالىيلىرى! — دەپ تەشەككۇر بىلدۇردى چەنلۇكىغا تەزىم قىلىپ تۇرۇپ، ئاندىن خانغا تەزىم قىلماستىن تۇرغان سىكلىسىغا قاراپ قەھىر قىلدى:
— ھوي ئاسىي، ئۆزۇكىنىڭ كىمنىڭ دەرگاھىدا تۇرغانلىقىڭنى بىلەمسەن؟ نېمىشقا خاقان ئالىيلىرىغا تەزىم قىلىپ يەر ئۆپمايسەن؟
— ۋەتىنىمنى مۇنقەرز قىلغان، خانۇ - مانىمنى ۋەيران قىلغان ئاشۇ كاپىرغا ئېگىلىپ تەزىم قىلمەنمۇ؟ ھا، ھا! — . . . نۇر ئەلانۇر خېنىم ئاچچىق كۇلۇپ كەتتى، — ئى ئاكا، ئىززەت - نومۇسنى سېتىپ، خورلۇققا چىداپ ياشاش پەقەت بىر سىز بىلەنلا كەتكەي، مەن بىر مۇرەببىمدىن باشقا ھېچكىمگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ باقمىغان!
— ھاي، ھاي، سىكلىم، ئاغزىڭنى يۇمۇۋالسىڭىز بولارمىكىن؟ بۇ دېگەن يەكەن خان ئوردىسى ئەمەس، خاقانى چىنىڭ ئوردىسى بىنەپشە ھەرەم جۇمۇ!
— ھېلىغۇ بىنەپشە ھەرەم ئىكەن، — دەپ مەنسىتمىگەندەك مىيىقىدا كۇلۇپ قويدى ئۇ، — جەننەتۇل فىردەۋسى بولغان تەقدىردىمۇ پەرۋايىم پەلەك!
— ھەيھات، ھەيھات! — قولىنى شىلتىدى چەنلۇك، — ئەركانىم، ئۇل ساھىبجامال چەنتۇ كېنىزىكى ئۇزۇن يول يۇرۇپ ھېرىپ كېتىپتۇلەر، تەزىم قىلغۇسى كەلمىسە مەيلى، بىز ئىجازەت بەرگەيمىز، ئۇنى ھەرگىز چۆچۈتۇپ قويماڭىز!

— لەببەي، بوغدا خان ئالىيلىرى! — دېدى تۇردى خوجا دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ قوللۇق بىلدۇرۇپ.

بۇ چاغدا، چەنلۇك ساراي ۋەزىرى خېشىنغا قولىنى سىلكىپ قويدى.

ئۇ دەرھال:

— پۇشتىپاناھ چارچاپ قالدى، بوغدا خاندىن پەرمان شۇكى، — دېدى ھەممىگە ئاڭلىتىپ تۇرۇپ، — بوغدا خانىنىڭ ئەمرىگە قارشى چىقىپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىك جىنايىتى ئۈچۈن ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلۈمگە لايىق ئىدى. بىراق، بوغدا خان: «پۇقرالىرىم نادان، ھىدايەتتىن بىخەۋەر، سەلتەنىتىمىز ئۇلارنى ئاقارتىپ، ھىدايەتكە باشلاش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. شۇ ۋەجىدىن، ئۇلارنى ئۆلۈمدىن كەچۈردۇق» دەپ شاپائەت قىلدى. بىراق، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مېھرىبانلىقىنى ھېس قىلدۇرۇش ئۈچۈن چەنتۇ ئەسىرلىرىنى شەرقىي شىمالدىكى مۇلەن دېگەن يەرگە ئۆمۈرۈلايەت ياغاچ كېسىشكە پالىدى. چەنتۇ ئاقساقلى تۇردى خوجا باشلىق كىشىلەر مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ چەنتۇلار يۇرتىدا ھىدايەت ئورنىتىشقا چىن دىلىدىن ياردەم قىلغانلىقى ئۈچۈن بىرىنچى دەرىجىلىكتىن ئۈچىنچى دەرىجىلىككە قەدەر بەگلىك ئوتىغاتى بىلەن تارتۇقلاندى ۋە ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنى ئاستانىگە كۆچۈرۈپ ئەكېلىش شەرىپىگە نائىل قىلىندى. ئۇرۇش ئەسىرەسى پۇشتىپاناھنىڭ ھەرىمگە لايىق بولغانلىقتىن ئۇنىڭغا كېنىزەكلەر قاتارىدىن ئورۇن بېرىلدى! ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار!

— ياشىغايلا، ياشىغايلا! تۇمەن مىڭ يىل ياشىغايلا! — ئەركانى دۆلەت، ئەكابىر ـ ئەشرەبلەرنىڭ ئالقىش سادالىرى ۋۇمبىن قوۋۇقىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

— ئى خاقانى چىن، ساڭا ئەرزىم باردۇر مېنىڭ! — دېدى نۇر ئەلانۇر خېنىم ئەكابىر ـ ئەشرەبلەرنىڭ ئالقىش سادالىرى

ئىچىدە خانىمنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە تىزلىنىپ تەزىم قىلدى.

باياتىن بويۇن تولغاپ ئۆزىگە تەزىم قىلغىلى ئۇنىماي تۇرغان نۇرئەلا نۇرخېنىمنىڭ تەزىم قىلغانلىقىنى كۆرگەن خاقانى چىن چەنلۇك دەرھال شاھ سۇپا ئۈستىدىن چۈشۈپ، ئۇنى قولىدىن تۇتۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى - يۇ ئەمما ئۇنىڭدىن گۈپۈلدەپ پۇراۋاتقان خۇشبۇي پۇراقتىن مەستخۇش بولغىنىدىن بىھوش بولۇشقا تاسلا قالدى!

— قېنى، ئىجازەت سىزگە! سۆزلەڭ، — دېدى چەنلۇك كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ئەگەر سەن خۇددى پەرمانىڭدا دېيىلگەندەك: «مېھرىبان، شەپقەت ئىگىسى» بولساڭ، ئۇل قېرىنداشلىرىمىزدەك، — دەپ قوۋۇق ئاستىدا تۇرۇشقان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى كۆرسەتتى، — مېنىمۇ ئۇلار بىلەن بىللە ياغاچ كېسىشكە پالىغايسەن، مەن سەندىن خۇش بولۇپ قالاي!

— سىز شەرقىي شىمالنىڭ قاتتىق سوغۇقىغا بەرداشلىق بېرەلەمسىز؟ سۇرگۈن ئازابىغا چىدىيالامسىز؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن چەنلۇك ئىستىھزا كۈلكىسى بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ئىززەت - نومۇسۇم ئۈچۈن ھەرقانداق جەۋر - زۇلۇمغا تەييارمەن!

— بىھاجەت، بىھاجەت! سىز بىزنىڭ ھەرەمىمىزدە پاراغەت ئىچىدە ياشايسىز! — دېدى چەنلۇك ۋە خې شىنغا قاراپ:

— بۇ ساھىبجامال چەنتۇ كىنىزىكىگە ھەرگىز ئازار بېرىلمىسۇن! ئوبدان كۈتۈلسۇن! كۆڭلى رەنجۇ - ئەلەمدىن خالىي قىلىنسۇن! — دەپ ئەمىر قىلدى — دە، ئوردىغا قاراپ ماڭدى.

— باش ئۇستىگە! پۇشتىپاناھ! — دەپ تەزىم قىلدى خېشىن خانىنىڭ ئارقىسىدىن، ئاندىن ئوردا ئەركانلىرىغا ئەسىر قوبۇل قىلىش مۇراسىمىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى.

ئۇرۇش ئەسىرلىرى شەرقىي شىمالدىكى يىراق، سوغۇق مۇلەنگە ئېلىپ مېڭىلدى. . .

*　　*　　*

نۇر ئەلانۇر خېنىم «ئىپارخان» دەپ رەسمىي ئاتالغاندىن بۇيان بۇ ئۇنىڭ گۈھەرشاد بېغىدا تۇنجى سەيلە قىلىشى ئىدى.

چەنلۇك ئۇنى ۋۇمېن قۇۋۇقىدىكى «ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى تەقدىم قىلىش مۇراسىمى» دا تۇنجى قېتىم ئۇچرىتقاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئاشىقىي بىقارار بولغانىدى. چەنلۇك مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋىسالىغا يەتمەك بولۇپ ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ ئاۋۇنۇشىنى كۆتۈپ ساقلاۋېرىپ، قىسىر قالغان مالدەك بولۇپ قالغانىدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا قىسراقنى كۆرسىلا ئېتىلىدىغان ئايغىرەك كۆزى قىزىرىپ، تاقىتى تاق بولۇپ كېتىۋاتقانىدى. شۇڭا، شاھنىشىن خالىي قالغان چاغلارنىڭ بىرىدە ئۆزىنىڭ بۇ دەردىنى يېقىن ئادىمى، ساراي ۋەزىرى خېشىنغا ئېيتىپ بەردى.

— پۇشتىپاناھ، ئومىدۋار بولغايسىز، — دەپ خانىنىڭ كۆڭلىگە تەسەللىي بەردى ئۇ، — چەنتۇ كېنىزىكى ئالىقىنىڭىزدىغۇ؟ ئەلھال، ئۇنىڭ ۋىسالىغا يەتمەك بولۇپ تۇرۇپسىز. گەرچە، ئۇ شورئەڭگىزلىك قىلىپ، ئۆزىنى سىزگە تەقدىم قىلغىلى ئۇنمايۋاتقان بولسىمۇ ئەمما ۋىسال مەنزىلى يېقىن. سەۋر قىلىڭ، كونىلار: «سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن» دېگەن ئىكەن. سەۋر — خۇشاللىقنىڭ ئاچقۇچى. ئىشىنىمەنكى، پات پۇرسەتتە مۇرادىڭىزنىڭ گۈلى ئېچىلغاي!

— ئۇغۇ شۇنداق بىراق بىزنىڭ مۇبارەك قەلبىمىز ئىزتىراپ ئىچىدە پۇچۇلىنىپ كېتىۋاتىدۇ!

— پۇشتىپاناھ، مېنىڭ خىيالىمغا بىر ئىش كېلىۋاتىدۇ. مۇبادا مۇۋاپىق كۆرسىڭىز، ئىشنىڭ ئەنجامىنى مۇنداق

قىلساق. . .

— خىيالىڭغا نېمە كەلگەن بولسا، بەھۇزۇر سۆزلىگىن، بىز سېنىڭ ئەقىلىڭگە موھتاج، — دېدى چەنلۇك كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ.

— بىز چەنتۇ كېنىزىكىدىن سوراپ، ئۇنىڭ كۆڭلىگە نېمە ياقىدىغانلىقىنى بىلىۋالىمىز. ئاندىن دېگىنىنى جابجا كەلتۈرۈپ، ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇۋالىمىز، ئۇ چاغدا ئۇ سىز پۇشتىپاناھقا مەيلىنى بىلدۈرسە ئەجەب ئەمەس. چۈنكى، «تېرىككەكنى تېرىكتۈرۈۋەرسەڭ، تېرىكمەس بولىدۇ؛ شاش تاينىڭ يېنىغا بېرىۋەرسەڭ، كۆنۈپ قالىدۇ» دېگەندەك، ئاخىر ئۇمۇ كۆنۈپ قالىدۇ.

— ئەمىسە، سېنىڭچە قانداق قىلساق بولار؟

— خەلق ئىچىدە: «ئوتقا سۇ سەپكەنسېرى كۈچىيىدۇ» دېگەن گەپ بار، چەنتۇ كېنىزىكىنىڭ غەزىپى پەسەيگۈچە، پۇشتىپاناھ سىز ئۇنىڭغا يېقىنچىلىقىڭىزنى ھەرگىز ئايىمىغايسىز!

— توغرا، ئوبدان ئېسىمىزگە سېلىپ قويدۇڭ، بىز ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىنىڭ ئۇزايىدىن دىماغنى يارىدىغان خۇش پۇراق ھىدىنى پۈرىغانمىز. شۇڭا، «خۇش پۇراق بانۇم» دېگەن ئاتاقنى بېرىپ، ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ ھەرىمىدىكى يەتمىش ئىككى بانۇلىرىمىزنىڭ قاتارىغا ئۆتكۈزۈۋالساقمىكىن؟

— ھەببەللى، پۇشتىپاناھ، ياغدەك گەپتىن بىرنى قىلدىڭىز! ۋىسالىنىڭ ئاچقۇچى سەۋر ـ تاقەت. بىر كۈنى ئاشۇ چەنتۇ كېنىزىكى بوينىڭىزغا قول سېلىپ سۆيۈپ قويماي تۇرالمايدىغان، سىزنى كۆرمىسە تۇرالمايدىغان بولىدۇ. دەسلەپتە بۇنداق چىچاڭلاشنى ئەر قەدىرنى بىلمەيدىغان قايسى قىزلار

قىلمىغان دەيسىز؟ مۇبارەك قولىڭىز ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىنىڭ بىر يېرىگە تەگمىسۇنمۇ، ئۇ چاغدا كۆرىسىز تاماشا، يۇرىكىگە ئىشق ـ مۇھەببەت ئوتى تۇتىشىپ، بەدىنى قىزىپ، «جېنىم، قۇرغۇيۇم، ئامرىقىم، تاتلىقىم...» دەپ دېمىگەن سۆزى، قىلمىغان نازى قالمايدۇ. ئۇستىڭىزگە زەرباب ئېگىن كىيگۈزىدۇ، ئاستىڭىزغا قاتمۇقات كىمخاپ توشەك سالىدۇ. ئايال دېگەن ئەر كىشىنىڭ پۇرىقى دىمىغىغا تەگسە، خۇددى ئىپار بىلەن مۇشكى ـ ئەنبەرنىڭ خۇشپۇرىقىدىن لەززەتلەنگەندەك جېنى يايراپ، ئويناقلاپ كېتىدىغان نەرسە — دە! ھى، ھى... يېشىم مۇشۇ يەرگە كەلگۈچە مەن نى ـ نى ئاياللارنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى كۆرگەنمەن! پۇشتىپاناھ! — دېدى ساراي ۋەزىرى خېشىن كامال ئېغىزىنى پۇرۇشتۇرۇپ.

— راست، راست، سەن ئەئيانىم بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزگە ئىلھام ئوتىنى ياقتىڭ! بىز ئۇل چەنتۇ كېنىزىكىنى «ئىپارخان» دەپ ئاتايلۇق! — دېدى چەنلۇڭ گۈلقەقەلىرى ئېچىلغان ھالدا، — ھازىرنىڭ ئۆزىدە بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزدە مۇنۇ سەتىرلەر زاھىر بولدى! — دېگىنىچە تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇدى:

قىلىپ ئەقلىمنى لال ـ شەيدا شىشى[1] كەبى ئۇل گۈزەل،
شېشە تەنلىك، ھۆسنى زىبا، بۇيى ئىپار ئۇل گۈزەل؛
ئىگىلىدى دىل ـ قەلبىمنى چېھرى بىلەن سۈپىتى،
يېقىملىق خۇيى، نازى بىلەن جانىنى ئالۇر ئۇل گۈزەل.
مېنى قىلغاچ مەھلىيا ئۇل پەرىنىڭ قامەت ـ بويى،
باشىم قېيىپ، كۆڭلۈم ئاينىپ، بولدۇم ئەقلىمدىن جۇدا؛

① شىشى ـ جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا ئۆتكەن بىر ساھىبجامال.

تىزىم پۇكۇپ، باش ئەگمەستىن ماڭا ئۆزگە چارە يوق، بولمىسا، جانىمنى ئالغاي، ئىپار بۇيلۇق ئۇل تۇتىيا.

— ئاپىرىن، پۇشتىپاناھ، ئاپىرىن سىلىگە، ئەقىل بابىدا جۇگي لياڭ[1] پۇشتىپاناھقا ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالماس. ئىستېداد سەھىپىسىدە لى بەي[2] سىلىگە قول بەرمەي تۇرالماس! سۆزلەرنى قاپىيىگە سېلىپ، ۋەزىن ۋە تۇراق بويىچە نەزمە قىلىپ ئوقۇش ساۋاتى بارلىكى ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كەلسىمۇ، ئەمما ئاشۇ قاپىيىداش قۇرلار كىشىنىڭ شادلىق ھېسلىرىنى قوزغىيالمىسا، باشقىلارمۇ بۇ مىسرالارنى ئوقۇپ ھاياجانلانماي تۇرالمىسا، ئاندىن بۇنى قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە ۋە تا ئەبەدكىچە مىسلىسىز پاساھەتلىك نەزمە دېگىلى بولۇر، — دەپ ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى. ئاندىن بۇ نەزمىنى خاتىرىلىۋېلىش ئۈچۈن سۇلانلاردىن بىرىگە دەرھال قەغەز ـ قەلەم كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. . .

* * *

خاقانى چىن چەنلۇڭ نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ كۆڭلىنى ئوتۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا: «ئىپارخان» دېگەن ئاتاقنى بەردى ۋە خېشىنغا:

— ئۇل چەنتۇ كېنىزىكى ئۈچ ھەرەمنىڭ خانىكەلىرى ۋە ئالتە سارايدىكى ئالتە خانىش، يەتمىش ئىككى بانۇدەك مەرتىۋىگە ئىگەدۇر. شۇڭا، بىز ئۇنىڭغا «ئىپاربانۇم» دېگەن مەرتىۋىنى بەردۇق ۋە چەنتۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ نام ـ شەرىپى «ئىپارخان» بولسۇن! — دېدى. . .

① جۇگي لياڭ — جۇڭگونىڭ ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىئون، ھەربىي ئالىم.

② لى بەي — جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەدەب، ئوردا شائىرى.

*　　*　　*

ئىپارخان قىزىل سىرلانغان ۋاداككە يۆلىنىپ باغدىكى رەڭمۇرەڭ بەرق ئۇرۇپ ئېچىلغان گۈللەرنى تاماشا قىلغاچ مىسكىن كۆڭلىنى بىردەم بولسىمۇ ئاۋۇندۇرۇپ ئولتۇراتتى.

شىمالدىكى سەددىچىن تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن ياۋا غازلار بىنەپشە ھەرەمنىڭ ئۈستىدىن جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئۆتمەكتە ئىدى. گۆھەرشاد باغچىسىنىڭ ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن تۆۋرۈكلۈك ئايۋىنىدا باغدىكى ئېرىقلاردا شىرىلداپ ئېقىۋاتقان سۇغا قاراپ مەيۈس ئولتۇرغان ئىپارخان غازلارنىڭ قىسقا ئەمما سىرلىق «غاق!» قىلىپ غاقىلدىغىنىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئايۋاننىڭ چېتىگە باردى ۋە غازلارنىڭ ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپكە قارىدى. كۆكتە ئېگىلىپ ـ چايقىلىپ بىر خىلدا كېلىۋاتقان بىر تىزىق كۇل رەڭ مارجاننى غېرىب ـ مىسكىنلىك يېشىغا تولغان كۆزلىرى بىلەن ئاخىر ئىزدەپ تاپتى. ئەمدى ياۋا غازلارنىڭ غاقىلدىغان ئاۋازلىرى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئېنىق ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

ئۇنىڭغا ئۇستىدىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ياۋا غازلارنىڭ يېقىملىق ۋە ئېنىق ئاڭلىنىۋاتقان «غاق ـ غاق» لىرىدا قانداقتۇر قەتئىيلىك ئاھاڭلىرى ئاڭلىنىۋاتقاندەك ۋە بۇ غازلارنىڭ يىراق ـ يىراقلاردىكى ئۆز ۋەتىنىگە قاراپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. بەلكى، بۇ غازلار مۇشۇ ئۇچۇشىدا ئېگىز ـ ئېگىز تاغ چوققىلىرىدىن، قاتمۇقات تاغلار ئۈستىدىن، پايانسىز قۇم ـ چۆللۈكلەردىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ سۈيۇملۇك ۋەتىنى مۇلكىي قەشقەرىيىگە بېرىپ قىشلىشى مۇمكىن. بەلكىم، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ ئەتراپلىرىدىكى كۆل ـ ھاۋزلارنىڭ بويلىرىغا قونۇپ ئۆتەر...

بۇ ئوي بىلەن ئىپارخانىنىڭ قەلبىنى بىر ئەلەملىك سېغىنىش تۇيغۇسى چۇلغۇالدى ۋە ئاشۇ كۆك ئەركىسى بولغان ياۋا غازلارغا ھەۋەس قىلىپ قالدى: «ئاشۇ ياۋا غازلاردەك كۆچلۈك قانىتىم بولغان بولسا ئىدى، بىر ئۇچۇشۇمدا مەن قايتا بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئاشۇ ئانا ۋەتىنىمگە بېرىپ يەتسەم! . . . »

ئەمما، ياۋا غازلار خۇددى ئىپارخانىنىڭ كۆڭلىدە نېمىنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلىۋالغاندەك قىلىپ: «ياق، ئەمدى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا ۋەتىنىڭگە ئۆمۈرۋايەت قايتالمايسەن! » دەپ «غاق - غاق! » قىلىشقىنىچە تېخىمۇ تېز ئۇچۇشۇپ يىراقلاپ كېتىپ باراتتى. ئاخىر ئۇلار ئېگىز ھەرەم سېپىلىنىڭ كەينىدە كۆزدىن يىتتى! . . .

ئۇ جاراھەتلەنگەن قەلبىنى چۇلغىۋالغان دەرد - ئەلەم ئۇنچىسىنى نەزم - بەيىت يېپىغا ئۆتكۈزۈپ پىغانلىق ندا قىلىشقا باشلىدى:

ئانا يۇرتتا مەغرۇر ئىدىم، ئەركە ئىدىم،
ئەل ئىچىدە «بىرلا پەرى مەن» دەر ئىدىم.
نەگە سۇنسام پېتەر ئىدى شۇئان قولۇم،
جەڭدە غالىب، باتۇر ئىدىم، قەيسەر ئىدىم.

كۆپ سەپدىشىم بولدى زالىم، قانخورغا يەم،
قالغانلىرى توزۇپ كەتتى ھەر ياقلارغا.
گويا يوقتەك بۇ جاھاندا دوست - يارەنى،
ۋاپا ئىزدەپ كەتتى يىراق - يىراقلارغا.

ئانا تۇپراق قوينىدا مەن گۆھەر ئىدىم،
چىمەنزارلىق - چاربىاغنىڭ بۇلبۇلى ئىدىم.

مۇندا بولغاچ مانجۇ خانغا خار ئويۇنچۇق،
قەپەس ئىچرە مۇڭلىنىپ مەن قان يىغلىدىم.

ئايۇاندا مۇڭلىنىپ ئولتۇرغان ئىپارخان چەنلۇڭنىڭ كىرىپ كەلگىنىنى تۇيمىدى.

چەنلۇڭ چۆرە قىزلارغا: «ئىپارخاننى چۆچۈتۈۋەتمەڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىپ قويدى. ئاندىن ئاستا ئىپارخاننىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭ قوللىرىنى تۇتتى ۋە:

— ئى ساھىبجامال چەنتۇ كېنىزىكى، — دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ، — كۇندەك جامالىڭنى كۆرگەندىن بۇيان، يىگىنىم زوقۇم، ئىچكىنىم زەھەر، ئۇيقۇم بىدار بولدى. تۇنلەر بويى سىزنى ئويلاپ ئۇيقۇسىزلىقتىن پەرىشان بولۇپ، خىيال دېڭىزىنىڭ تەكتىگە قاراپ چۆكۈپ كېتىۋاتماقتىمەن! ئەي، قۇياشتەك ھۆسنى بىلەن ئاينى خىجالەتتە قويغان يىگانە گۈزەل، مۇشتاقلىق مېنى ئىزتىراپقا سېلىپ، تاقەتسىزلىك خاراب قىلدى.

ئىپارخان يەرگە قارىغىنىچە جىم ئولتۇردى. چەنلۇڭ تېخىمۇ تاقەتسىزلىنىپ، ئۇنىڭ سۆز قىلمىغانلىقىنىڭ ۋەج - سەۋەبىنى سورىدى.

ئىپارخان بىر ئۇلۇغ كىچىك تىنىپ قويغاندىن كېيىن:

— مەن يۇرت - قايا‌شىم، ۋەتەن - ئايىمقىمدىن ئايرىلغان يالغۇز تىكەندەك كۆڭلى سۇنۇق مۇساپىردۇرمەن. شۇنداق ئىكەن، مۇساپىر دېگەنگە سۆز قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟!— دېدى — ده، يەنە يەرگە قارىۋالدى.

— ۋاي - ۋۇي، بۇ نېمە دېگىنىڭىز!— دېدى چەنلۇڭ كۈلۈپ كېتىپ، - بىر مەملىكەتنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇپ تۇرغان بىزگە ئوخشاش جاھاندا يېگانە بىر پادىشاھنىڭ خوتۇنى

مۇساپىر بولامدۇ؟ بىز پادىشاھ، پۇتۇن مەملىكەتتىكى ئۇلۇغ - ئۇششاق پۇقرالارنىڭ ھەممىسى سىزنىڭ چاكىرىڭىزدۇر! — ئۇ سۆزلەۋېتىپ، ئىپارخاننىڭ قولىغا يېنىك سۆيۈپ قويدى.

— ئارسلان ئۆزىدىن كۆچسىزلەرگە ئېگىلمەيدۇ. سەن نېمە ئۈچۈن مېنىڭدەك ناتىۋان ئاجىزەنىڭ قولىغا سۆيدۈڭ؟

— ناھايىتى ياخشى سوردىڭىز! بىز ئارسلان بولغانلىقىمىز ئۈچۈنلا قولىڭىزغا سۆيدۈق. ئارسلان دەرەندىلەر ئىچىدە ھەممىدىن ۋەھشىي، ھەممىدىن كۈچلۈك ۋە ئەركىن بولسىمۇ ئەمما ئەقىللىق ئادەم بالىسىغا دائىم تۈتقۇن بولىدۇ ياكى سىز بىزدىن بىرەر ئادالەتسىزلىك، ياۋۇزلۇق ھەرىكىتىنى كۆردىڭىزمۇ؟

ئىپارخان:

— ساڭا قارىتا سېنىڭدىن بىرەر ئادالەتسىزلىك ياكى ياۋۇزلۇق ھەرىكىتىنى كۆرمىدىم. گەرچە مەن ئۇرۇش ئەسىرەسى سۈپىتىدە سېنىڭ قولۇڭغا چۈشكەن بولساممۇ، مېنى باشقا ئاياللىرىڭدىنمۇ چارە كۆرۈپ، ياخشى ئاسراپ، ياخشى قاراۋاتىسەن. شۇڭا، مەن ھازىرغا قەدەر ھايات ياشاپ كېلىۋاتىمەن. مۇبادا، خۇي - پەيلىڭنى يامان قىلىپ ماڭا چېقىلىپ، ئىمانىمنى بۇلغىماقچى بولىدىكەنسەن، ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئۆلۈپ بېرىمەنكى، سەن كاپىرغا ھەرگىز خوتۇن بولمايمەن! چۈنكى مەن ساڭا ئوخشاش تاجاۋۇزچى پادىشاھقا ھەرگىز باش ئەگمەيمەن. سېنىڭ قان كەچكۈچى قارا چېرىكلىرىڭ مېنىڭ ۋەتىنىمگە باستۇرۇپ كىرىپ، پۇقرالىرىمنى شەپقەتسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلدى. بىزنىڭ پادىشاھزادە، ھۆكۈمرانلار دەپ ئۆلتۈرسۇن، چاپسۇن، سۈرگۈن قىلسۇن. شۇنچىۋالا ئۆلتۈرۈلگەن، تالان - تاراج قىلىنغان بىچارە پۇقرالاردا نېمە گۇناھ؟! بۇنداق ئادالەتسىزلىككە كىممۇ تاقەت قىلىپ تۇرالىسۇن؟! — دېگىنىچە يېڭى ئىچىدىن بىر خەنجەرنى

چىقاردى.

چەنلۇك ئىپارخاننىڭ قولىدىكى خەنجەرنى كۆرۈپ:

— يارەببىنا، ئەي ئىپارخان، ئاچچىقىڭىز بەكمۇ يامان ئىكەنغۇ سىزنىڭ؟ بىز سىز بىلەن چېقىشىپ قويدۇق. بىزدە باشقا مەقسەت يوق! — دەپ كەينىگە چېكىندى.

— خۇدا ھەققى، مۇبادا سەن مېنى قىستاۋېرىدىغان بولساڭ، مەن ئۆلۈم ئارقىلىق ئۆزۈمنىڭ پاك مۇسۇلمانلىق ئىززەت - ھۆرمىتىمنى، ۋىجدانىمنىڭ ساپلىقىنى ئىسپاتلايمەن. مەن ئەسلىم بويىچە پاك ئۇيغۇر قىزىدۇرمەن! — دېدى ئىپارخان قولىدىكى خەنجەرنى ئۆزىگە تەڭلەپ تۇرۇپ.

— بولدى، بولدى، بىز دېمىگەن بولايلۇق، سىز خاپا بولماڭ، بولامدۇ؟ — دېدى چەنلۇك كۈلۈپ كېتىپ، ئۇ قانتىقلىق قىلىش بىلەن مەقسىتىگە يېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەنگەنىدى. شۇڭا:

— ئەگەر كۆڭلىڭىزدە ھەرقانچە ئارزۇ - ئارمانلىرىڭىز بولسا بىزدىن سورايدىغان تەلەپ - ئىلتىجايىڭىز بولسا ئېيتىڭ، بىز ئۇنى ھازىرلا تەييار قىلغۇزغايمىز!

— بۇ گېپىڭ راست بولسا، — دېدى ئىپارخان ئىلتىپات بىلەن چىرايىنى كۈلۈپ ئاچتى ۋە، — مېنىڭ ۋەتىنىم قەشقەرىيىنىڭ ئوچتۇرپان دېگەن شەھىرىدە يوپۇرمىقى كۆموشتىن، غولى تۆمۈردىن، مېۋىسى ئالتۇندىن، يىلىمى ئەنبەردىن بولغان، چېچىكى ئىپارەدەك پۇرايدىغان بىر ئىلاھىي دەرەخ بار. شۇ دەرەختىن مۇشۇ باغنۇ - ئېرەمگە ئەكەلدۈرۈپ قويغۇزۇپ بەرگەن بولساڭ، مەن ئۇنى كۆرگەندىن كېيىن يۈرتۇمنىڭ ھىدى بۇرنۇمغا پۇرىسا، كۆڭلۈم بەلكىم خۇش بولۇپ ئېچىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

چەنلۇك ئىپارخاننىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتتى:

— شۇنچىلىك ئىشمىدى؟ بۇ بىز ئۈچۈن شامنى «پۇۋ!»

دەپ ئۆچۈرگەندەكلا ئاددىي ئىش ھېسابلىنىدۇ. خاتىرجەم بولغايسىز، بۇ تەلىپىڭىز چوقۇم ئورۇندىلىدۇ!

چەنلۇك ئىپارخانىنىڭ ئىلتىپات قىلىپ، چىرايىنى ئاچقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن خاتىرجەم بولۇپ ئۆز خابگاھىغا قايتتى...

*　　*　　*

چەنلۇك ئەركانبەگ تۇردى خوجىنى ئۆز خابگاھىدا قوبۇل قىلدى. بۇ مانجۇ خاقانلىرىنىڭ پەقەت ئاز ساندىكى ئەڭ يېقىن كۆرگەن ئەركانلىرىغىلا كۆرسىتىدىغان بىر خىل ئالاھىدە ئىلتىپاتى ئىدى. تۇردى خوجا چەنلۇڭنىڭ خابگاھىغا كىرگەندە خان مانجۇچە كات ئۇستىگە قۇرۇلغان ئالتۇن تەخت ئۇستىدە يانپاشلاپ يېنىچە ياتاتتى. تۇردى خوجا خانغا ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم قىلدى. خان ئۇنىڭ بىلەن تەخت ئۇستىدە ئولتۇرۇپ سالاملاشتى.

— خۇش كەپسەن ئەركانىم! — دېدى چەنلۇك ئۇنىڭغا.

خانىنىڭ ئۆزىگە ئىلتىپات قىلغىنىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن تۇردى خوجا شۇ تاپتا يىغلىۋېتىشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ تۇرۇۋاتقانىدى.

— خۇدا بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ تېنىگە تەۋپىق ئاتا قىلغاي، ئۆمرىگە خىزىرنىڭ ئۆمرىنى قوشقاي! — دېدى ئۇ خانغا باش ئۇرۇپ تۇرۇپ، — بوغدا خان ئالىيلىرى، مەن قوۋم - خەلقىمدىن يۈز ئۆرۈپ، بارلىقىمنى خاقانى چىنغا تۆھپە قىلدىم. ھەتتا بىر تۇغقان سىڭلىم نۇرئەلا نۇر خېنىمنىمۇ سىلى جانابىي ئالىيلىرىغا تۆھپە سۈپىتىدە ئېلىپ كەلدىم.

— بىراق، ئەئيانىم، — دېدى چەنلۇك ئورنىدىن سەل قىمىرلاپ قويغاندىن كېيىن، — بىزگە تۆھپە قىلىپ تۇتقان ئاشۇ

چەنتۇ كېنىزىكى كىنجابقا كەلتۇرۇلگەندىن بۇيان، گەرچە بىزنىڭ مۇبارەك نەزىرىمىزگە ئېلىنغان بولسىمۇ ئەمما سەرگەشتىلىك قىلىپ، ئىللىق چىراي ئېچىپ بېقىش قىلمىدى. بىز ئويلىدۇقكى، ئۇل ساھىبجامال چەنتۇ كېنىزىكى بەلكىم بىزگە رازى بولمىسا كېرەك...

— نېمىشقا رازى بولمىسۇن؟ جانابىي ئالىيلىرى، — دەپ ئالدىراپ جاۋاب بەردى تۇردى خوجا خانغا ئىككى پۇكلىنىپ باش قويۇپ تۇرۇپ، — ئىپارخان بوغدا خانىنىڭ ئورۇيمەن دېسە ئېتىزدىكى ئاشلىقى، تېرىيمەن دېسە باغدىكى مېۋىسى!

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى چەنلۇك يۆتىلىپ قويغاندىن كېيىن، — ئەلمىساقتىن تارتىپ پەغپۇر چىن قاتتىقراق بىرنى يۆتىلىپ قويسا، پۈتۈن زېمىن لەرزىگە كېلىپ، تاغۇ - تاشلار تىترەپ كەلگەن! ئەلھال، — دېدى چەنلۇك تەخت ئۈستىدىن تۇرۇپ يەرگە چۈشتى ۋە: — ئەلھال، ئۇل ئىپارخان ياۋايىلار ئېلىدىن كەلتۇرۇلگەندۇر. ھالبۇكى، ياۋايىلار ئېلى گۇل - گىياھ ئۇنمەيدىغان دەشت - باياۋاندۇر! شۇ ۋەجىدىن، ئىپارخان ھەرىمىزنىڭ مول مەئىشىتىگە كۆنەلمىگەن بولسا ئەجەب ئەمەس. بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزدە: «ناتىۋان چەنتۇ كېنىزىكىمىزنى كۆڭلى رەنجۇ - ئەلەمدىن خالىي بولمىغانلا بولسا، ئۇنىڭ ھەرقانداق ئارزۇ - تىلىكىنى ئورۇنداپ بېرۇرمىز!» دەپ ئويلىدۇق! شۇڭا، بۇ خىزمەتنى ساڭا يۈكلىمەكچىمىز. ناتىۋان چەنتۇ كېنىزىكىمىزنىڭ يۈرتىدىكىدەك باغۇ - ئېرەمدىن بىرنى ئەھيا قىلدۇرغايسەن ۋە بۇ ئىشنى ئۆزۈڭ مەسئۇل بولۇپ تېز پۈتتۈرگەيسەن!

— پەرمانبەردارمەن، كەرەملىك پۇشتىپاناھىم! — دەپ يەر سۆيدى تۇردى خوجا چەنلۇڭغا باش قويۇپ تۇرۇپ.

*　　*　　*

شامال ئات يايلىنى ئۆرۈگەندەك، ۋاقىتمۇ كۈنلەرنى بىر - بىرىگە چېتىپ ئۆتۈۋەردى. ئىپارخان كىنجاپقا كەلتۈرۈلگىنىگە ھەش - پەش دېگۈچە ئىككى يىل بولۇپ قالدى. كىتابنىڭ ۋارىقىنى ئېچىپ ئوقۇغاندەك تېز ئۆتۈپ تۇرىدىغان ئادەمنىڭ ئۆمۈر ۋارىقى ئوچقان قۇشتەك تېز ئۆتۈپ تۇردى.

بىنەپشە ھەرەمنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى بىر بۇرجىكىدە قەشقەر ئۇسلۇبىدىكى بىر چاھارباغ بىنا قىلىندى. بۇ باغنىڭ گۈزەل ھەيۋىتىنى سۆز بىلەن تەرىپلەش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. باغنىڭ چوڭ ئىشىكى خۇددى جەننەتۇل فىردەۋسىنىڭ ئىشىكىدەك نەقىشلەنگەن، باغنىڭ ئىچىدە تۇپ - يىلتىزى بىلەن ئولتۇرغۇزۇپ تۇنقۇزۇلغان تۇرلۇك تۇمەن مېۋىلىك، مېۋىسىز دەرەخلەر رەت - رېتى بىلەن بوي تارتىشقان، ئېرىقلاردا زۇمرەتتەك سۇزۇك سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان، ئەينەكتەك يالتىراپ تۇرغان كۆل بويىدا رەڭمۇرەڭ خۇش پۇراق گۈللەر ھۇپپىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى.

باغ خۇددى جەننەتۇل ئىزۋاننىڭ ئۆزى ئىدى. ھەر تەرەپتە دەل - دەرەخ، قىسما - قىسما گۈللەر، ئېرىقلاردا شىرقىراپ ئېقىۋاتقان سۇزۇك سۇلار، قىزىل گۈلگە شەيدا بولۇپ خەندان ئۇرۇپ سايراۋاتقان بۇلبۇللار، مەجنۇنتاللارنىڭ شېخىغاقونۇۋېلىپ چۇچۇك سايرىشىۋاتقان تومۇچۇقلار كىشى كۆڭلىنى ئۆزىگە تارتاتتى.

باغنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا قەشقەر ئۇسلۇبىدا سېلىنغان ئىككى يۇرۇش كاتتا كاشانە ئىمارەت بار ئىدى. بۇ ئىمارەتنىڭ تاملىرىنىڭ يۇزلىرىگە چېكىلگەن نەقىشلەرگە ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەچكە پارقىراپ تۇراتتى. قىزغۇچ قۇم - شېغىل يېيىتىلغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بىدىشلارغا ئارتىلىپ ساپقىدا

ساڭگىلاپ تۇرغان قىزىل سايۋىلار خۇددى بەدەخشاننىڭ لەئل ياقۇتىدەك قىزارغان، قارا ئۇزۇملەر خۇددى سۇ ئاستىدىكى قوڭۇر مارجانلاردەك تىنىق ئىدى. باغنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ قاندەك قىزىرىپ تۇرغان ئانارلار، سۇيى تامچىپ تۇرغان شاپتۇللار، ئالتۇندەك سېرىق بېھى، قىزلارنىڭ ھال رەڭ يۈزىدەك قىپقىزىل ئالمىلار شاخلىرىدا ئېسىلىپ تۇرۇشاتتى. ئادەمنىڭ خىيالىي چۈشىدەك كۆرۈنگەن بۇ باغدا تۇرلۇك ـ تۇمەن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىدا پىشىپ مەي بولۇشقان مېۋىلەر تۆكمە بولۇپ ياتاتتى. نەغمىچى قۇشلار سايراپ مەستخۇش بولۇشقانىدى.

بانۇلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ باغنى سەيلە قىلىۋاتقان چەنلۇڭ باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قەشقەر ئۇسلۇبىدا سېلىنغان ھېلىقى ياسداق ئىمارەتنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئىشكتە بىر غۇنچەچىنىڭ بېشى كۆرۈندى ۋە:

— جانابى ئالىيلىرى، بىرئاز تەخىر قىلىپ تۇرغايلا، ئىپارخان ھازىرلا ئالدىلىرىغا چىققاي، — دېدى ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

بىرئازدىن كېيىن ئىپارخان تۆت غۇنچەچى بىلەن ئىشكتە كۆرۈندى. ئۇنىڭ بېشىدا چەنتۇ كېلىنچەكلىرىنى ئەسلەتكۈچى ئاق يىپەك رومال، پېشانىسىگە بولسا تىللا قاش تېقىلغان، ئۇچىسىدا قىزىل خاڭجۇ دۇخاۋىسىدىن تىكىلگەن ئىنچىكە بەللىك گۈلدار تون، ئۇنىڭ ئىچىگە كىيگەن يەكەن خان ئەتلىسىدىن تىكىلگەن كۆڭلەكلىرىنىڭ ئېتىكى شۇنچىلىك ئۇزۇن ئىدىكى، ئىككى غۇنچەچى ئىككى تەرىپىدىن كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

ئىپارخان چەنلۇڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. ئاندىن:

— خۇش كېلىپسىز، مەرھابا، خان ئالىيلىرى، — دەپ چەنلۇڭنى خانە ئىچىگە باشلىدى.

چەنلۇك بىلەن ئىپارخان يانمۇ يان ماڭغان ھالدا خانە ئىچىگە كىردى ۋە تۆر تەرەپتە قويۇلغان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقتا ئولتۇردى. قالغان بانۇلارمۇ خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈشكەندىن كېيىن ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇشتى. غۇنچەچىلەر خانە ئىچىدە پۈتلىرىنىڭ ئۇچى بىلەن پىلە قۇرتىدەك مېڭىشىپ خىزمەت قىلىشاتتى. چەنلۇڭنىڭ قولىدا دالچىن ياغىچىدىن ساپ بېكىتىلگەن يىپەك يەلپۈگۈچى بار ئىدى. چەنلۇك بۇ يەلپۈگۈچنى ئىپارخانغا سۇندى. ئىپارخان يەلپۈگۈچنى قولىغا ئېلىپ ئېچىپ قارىدى. ئۇنىڭغا چەنلۇڭنىڭ مۇنداق تۆت مىسرا نەزمىسى يېزىلغانىدى:

مېۋىلىك ئالما، سەرۋىدەك ئۇل پەرىنىڭ قامىتى،
كۆكسىدە بىر جۈپ «ئالما»، مەڭزى ئانار ھاي ـ ھاي ھۇزۇر؛
ھەر مېۋىنىڭ تەمى باشقا تېتىپ بېقىش ئارمانىم،
لەۋلىرى شېرىن ـ شېكەر، مېڭىشى ئاندىن پۇزۇر.

غۇنچەچىلەر چەنلۇڭغا ۋە باشقا بانۇلارغا يۈرەكنى ياشارتىدىغان سوغۇق ساقلانغان مەي كەلتۈرۈشتى. ئۇچ ـ تۆت پىيالە مەينى ئارقا ـ ئارقىدىن ئىچىۋەتكەندىن كېيىن سەل شىركەيىپ بولۇپ قالغان چەنلۇك ئىپارخاننى ئۆزىگە تارتىپ سۆيمەكچى بولدى.

ـــ ئالدىرىما خاقان، ـــ دېدى ئىپارخان ئۆزىنى ئۇنىڭدىن قاچۇرۇپ تۇرۇپ، ـــ كۈندۈزى كۆلۈشۈپ، ئاخشىمى سۆيۈشىدۇ. ئاۋۇال قولۇڭغا سۇ بېرەي، غىزا يەيلى...

چەنلۇك خىجىل بولغاندەك قىلىپ كۈلۈپ قويدى: «بۇ چەنتۇ كېنىزىكى شاپائىتىمىزدىن ئېرىپتۇ ـ دە!» دەپ ئويلىدى ئىچىدە ۋە باشقا بانۇلارغا «ئىجازەت» دەپ ئۇلارنى ھەرەمگە قايتۇردى.

— بىزنىڭ دەرگاھىمىزدا قىينالمىغانسىز؟ — دەپ ئەھۋال سورىدى چەنلۇڭ ئىپارخاندىن، خابگاھ خالىي قالغاندا.

— دەرگاھىڭدا قىينالمىغانلىقىم راست. بىراق، خورلۇق ئازابى ۋۇجۇدۇمنى چايانىدەك چېقىپ كەلمەكتە! — دېدى ئىپارخان ھېچقانداق تەكەللۇپسىزلا.

— بىزدەك ئىززەت ئابرويدا دۇنيادا يېگانە، پايانسىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغان بىر غالىب ھۆكۈمراننىڭ دەرگاھىدا خورلانغىنىڭىز نېمىسى؟ — دېدى چەنلۇڭ تەكەببۇرلۇق بىلەن.

— ھۆرمەتلىك خاقان ئالىيلىرى، — دېدى ئىپارخانمۇ چىرايىنى تۇرۇپ تۇرۇپ، — بىزنىڭ مەغلۇبىيىتىمىز سىلەرنىڭ بېشىڭلارنى كۆككە تاقاشتۇردى. بىراق، شۇنى ئېسىڭىدىن چىقارمىغايسەنكى، قەدىمدىن تارتىپ ئاجىزلارنى يېڭىش ھېسابىغا قولغا كەلتۇرۇلگەن غەلىبە شەرەپلىك غەلىبە ھېسابلانماي كەلگەن!

— ئى ئىپارخان، بىز سىزنى ئۆز ھەرىمىمىزنىڭ گۈلتاجى، دەپ ھېسابلايمىز. ئەجەبا، بىزنىڭ مۇشۇ ئالەمدىنمۇ چوڭ شاپائەتلىرىمىزگە رازى بولمىغان بولساڭ — ھە؟ سەن بىزنى ئۆزەڭگە يەنىلا مۇناسىپ كۆرمەيسەنغۇ؟

— ئۆزۈمگە مۇناسىپنى تېپىشتىن ئۈمىدىم ئاللىقاچان ئۈزۈلگەن!

— نېمىشقا ئەمدى؟ خوجا جاھان ئالىقاچان چىرىپ خاك ـ توپراققا ئايلانغانغۇ؟

— خوجا جاھان خوجامنىڭ ئۆلگىنى راست، بىراق، ئۇنىڭ ھالال جۈپتى بولغان مەن تېخى تىرىك يۈرۈپتىمەن. ئەلھال، سەن مېنى خۇددى مەھدى ئۇلىيا[1]، بىلقىس ئۇزما[2] لاردەك

---

① ② قەدىمكى زامانىدا پادىشاھلارنىڭ چوڭ خوتۇنلىرىغا بېرىلىدىغان ھۆرمەت نامى.

كۆرۈپ، هەرىمىكدىكى يەتمىش ئىككى خوتۇنۇڭنىڭ قاتارىغا قوشتۇڭ! ئەمما مەن ئۆزۈمنىڭ ئەسىرەلىك ئورنۇمنى تېخى ئېسىمدىن چىقىرىپ قويغىنىم يوق!

— مەيلى قانداق بولسا بولسۇن، — دېدى چەنلۇك تېرىكىپ، — بىز سېنىڭ ۋىسالىڭغا يەتكىنىمىز يەتكەن!

چەنلۇڭنىڭ ئۆزىگە زورلۇق قىلىدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن ئىپارخان توساتتىنلا جىددىيلەشتى — دە، ئۇنىڭدىن سورىدى:

— قاچان؟

— بۈگۈن، مۇشۇ كەچتە! — دەپ جاۋاب بەردى چەنلۇك قەتئىيلىك بىلەن.

بۇ چاغدا، ئىپارخان خۇددىي كۈچلۈك دۈشمەنگە دۇچ كەلگەندەك بولۇپ، سەسكىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى:

— ياق، ياق! بۈگۈن ئەمەس!

خاقانى چىن چەنلۇڭمۇ تەرىنى تۇرگىنىچە ئورنىدىن تۇردى:

— ئى چەنتۇ كېنىزىكى، بىزنىڭ مەھبۇبلارچە ئېيتقان سۆزىمىز سېنىڭ ئالدىڭدا ئىناۋەتىكە ئۆتمىسە، بۇنى پادىشاھلىق پەرمانى دەپ بىلگەيسەن!

چەنلۇك ئىپارخانغا يېقىنلاشتى. ئىپارخان ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ كەينىگە داجىدى — دە، ئىتتىك بارغىنىچە بۆگلۈكتىكى يىكەنداز ئاستىدىن بىر خەنجەرنى قولىغا ئېلىپلا ئۆز كۆكرىكىگە تەڭلىدى:

— خاقان، يەنە بىر قەدەم ئالدىڭغا ماڭىدىغان بولساڭ، بۇ پىچاق بىلەن قارنىمنى يېرىپ بېرىمەن. ئۇ چاغدا ئۇمۇرۇڭايەت پۇشايمانغا قالىسەن! — دېدى ئاچچىق قىلىپ تۇرۇپ.

ئىپارخاننىڭ يەنىلا يۇمشىمىغانلىقىنى كۆرگەن چەنلۇك گويا ئۇنىڭ پەرمانىغا بويسۇنغاندەك نائىلاج باش ئېگىپ خانىدىن چىقىپ كەتتى. . .

*　　*　　*

دېرىزە ئالدىدا مۇڭلىنىپ باغقا قاراپ ئولتۇرغان ئىپارخان خابگاھىغا ئاكىسى تۇردى خوجىنىڭ كىرىپ كەلگىنىنى تۇيمىدى.

تۇردى خوجا چۆرە قىزلارغا «ئىپارخانىنىڭ چۆچۈتۇپ قويماڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىپ قويدى ۋە پۇسۇرلاپ ماڭغىنىچە ئىپارخانىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، مۆھتەرەم سىڭلىم. ياق، ياق، ھۆرمەتلىك بانۇم ئىپارخان ئالىيلىرى، — دەپ ئۇ مانجۇلارنىڭ قائىدىسى بويىچە بىر قولىنى يەرگە تەگكۈزۈپ، بىر تىزىنى ئېگىپ سالام بەجا كەلتۇردى.

ئىپارخان كەينىگە قايرىلىپ قاراپ ئاكىسى تۇردى خوجىنى كۆردى ۋە كۆڭلى سەل ئېچىلغاندەك بولدى — دە، ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئاكا، تىنچ تۇردىلىمۇ؟ بۇياققا ئۆتۈپتىلىغۇ؟ — دەپ تۇردى خوجىنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالدى ۋە ئۇنى بۆگلۈكىنىڭ تۆرىگە باشلىدى:

— قېنى، يۇقىرى ئۆتسىلە، — دېدى تەكەللۇپ بىلەن.

تۇردى خوجا يىكەنداز ئۇستىدە ئولتۇرۇپ ئىككى قولىنى پاتمەگە ئاچتى:

— ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن ئەر رەھمانىررەھىم مالىكى يەۋمىددىن ئىياكەنەئبۇدۇ ۋەئىياكەنەستەئىىىن ئىھدىناس سىراتەل مۇستەقىم سىراتەل لەزىنە ئەنئەمتە ئەلەيھىم غەيرىل مەغزۇبى ئەلەيھىم ۋەلاز زالىن[1] ئامىن!

---

① «جىمى ھەمدۇ ـ سانا ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاغا خاستۇر. ئاللا ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىباندۇر. قىيامەت كۈنىنىڭ ئىگىسىدۇر. (رەببىمىز) ساڭىلا ئىبادەت قىلىمىز ۋە سەندىنلا ياردەم تىلەيمىز، بىزنى توغرا يولغا باشلىغىن. غەزەپكە يولۇققانلارنىڭ ۋە ئازغانلارنىڭ يولىغا ئەمەس، سەن ئىنئام قىلغانلارنىڭ يولىغا (باشلىغىن).» قۇرئان كەرىم، 2 ـ بەت، سۈرەفاتىھە.

— هۆرمەتلىك بانۇم ئالىيلىرى، كۆڭۈللىرى چاغ، تەنلىرى سالامەتمۇ؟ — دەپ ئەھۋال سورىدى تۇردى خوجا دۇئادىن كېيىن.

— سۇبھانەئاللا، ھەر ھالدا ياخشى تۇرۇپتىمەن، — دېدى ئىپارخان چىراي ئېچىپ تۇرۇپ، — ئاكا، سىلى بىلەن مەن — ناتونۇش سىكىللىرى قېرىنداش بىر تۇغقانلاردۇرمىز. تۇزۇت قىلمىغايلا، بولمىسا، مەن خىجىل بولۇپ قالىدىكەنمەن.

— قارىسام، يىغلىغاندەك قىلىپتۇرسىز، كۆڭلۇڭىزنى نېمىگە ئۇنداق مىسكىن تۇتۇرسىز؟ بۇ يەردىكى مەئىشىتىڭىز يەكەن ئوردىسىدىكىدىن چارە ياخشى ئىكەن. ئەجەبكى، بۇ يەردە بىرسى كۆڭلىڭىزنى بىھۇدە رەنجىتكەن بولسا؟

ئىپارخان «ياق» دېگەندەك قىلىپ بېشىنى چايقاپ قويدى، ـ يۇ، ئۇندىمىدى.

— سىكىلىم، سىزمۇ كىچىك ئەمەس، — دېدى تۇردى خوجا ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ، — پەغپۇر چىن دېيىلمىغان بوغدا خانىنىڭ مۇبارەك مەيلى سىزگە چۈشۈپتۇ. ئەلھال، بوغدا خانىنىڭ ئۇچ ھەرىمىدە مەھدى ئۇلىيا، بىلقىس ئۇزمادەك ئۇچ خانىكەسى، ئالتە قەسىردە ئالتە خانىشى، يەتمىش ئىككى سارىيىدا يەتمىش ئىككى بانۇسى بار. ئۇلار يىللاپ ـ يىللاپ خانىنىڭ مۇبارەك نەزەرىگە ئىلىنالماي تۇرغان يەردە، ئۇنىڭ سىزگە مۇنداق يېقىنچىلىق قىلىپ كېتىشىنى بەخت دەپ بىلسىڭىز بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە...

تۇردى خوجا ئىپارخانىنىڭ ئۇزايغا قاراپ، گېپىنى توختىتىۋالدى. ئەمما، ئۇ ئىپارخانىنىڭ ئۇندىمىگەنلىكىنى كۆرۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى: — سىز ـ بىز جۇڭغارىيىدە تۇرغاقلىقتا تۇرغان چاغلىرىمىزدا ئازاب ـ ئوقۇبەتنى ئاز تارتتۇقمۇ؟ ئەجەب ھەممىسىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولسىڭىز؟

— ياق، قالماق كاپىرلىرىنىڭ تۇنقۇنلۇقىدا كۆرگەن

ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىمنى ئۆمۈرۋايەت ئۇنتۇمايمەن!
— ھەببەللى، ئەمدى قالغان ئۆمرىڭىزنى بوغدا خانىڭ ھەرىمىدە خاقان ئېرىڭىزنىڭ مۇرۇۋىتىگە دۇئا قىلىپ، ئۇنىڭ پېشىدە ناماز ئوقۇپ ئۆتكۈزۈشىڭىز لازىمدۇر. سىز بانۇمنىڭ شاراپىتىدە بىزلەرگە تېخىمۇ يۇقىرى مەنسەپ، ئالىي نەسەب رۇتبەسى نېسىپ بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس! چۈنكى، سىزنىڭ شاراپىتىڭىزدە مەن ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئەركانبەگلىك دەرىجىسىگە ئېرىشتىم. خان مېنى قوبۇل قىلغاندا: «ئەگەر سىڭلىڭنىڭ مەيلىنى بىزگە نائىل قىلالىساڭ، ساڭا قوش چىڭۋاڭلىق جەركە ـ ئوتىغاتىنى ئىلتىپات قىلغايمىز!» دەپ ۋەدە قىلدى. قوش چىڭۋاڭلىق مەرتىۋىسى بۇ مەملىكەتتە خان بىلەن ۋەلىئەھدتىن كېيىنكى روتبەدە تۇرىدىغان ئەڭ ئالىي نەسەب رۇتبەسىدۇر. شۇڭا، خان سىزنى ئۆزىگە خوتۇنلۇققا سوراتقاندا، مەن دەرھال زوق ـ شوخقا تولغان ھالدا رازىمەنلىك بىلدۈردۇم!
— ئى پاك پەرۋەردىگارا! ئاڭلىدىڭمۇ ئۇنىڭ بۇ گېپىنى؟— دەپ پىغانلىق نىدا قىلدى ئىپارخان تۇردى خوجىنىڭ سۆزىگە ھەيران بولۇپ، — زېمىندا زادى ساداقەت دېگەن يوقمۇ؟ ئەييۇھەننىاس! ئى تۇردى خوجا، سىز بۇ كاپىر بىلەن بىللە مېنىڭ تەقدىرىم ئۈستىدە شۇنداق بىر سودا قىلىپدۇرسىزكىم، نە ۋەتەن، نە خەلق، نە بىر تۇغقان ـ قېرىنداشلىرىنىڭ تەقدىر ـ ئىستىقبالى ئۈستىدە بولۇنمىدىغان بۇنداق سودىلاردىن ئابائىي ـ ئەجدادىمىز ئاپاق خوجا بۇزرۇكۋارىمىزدىن تارتىپ تاكى سىزگە قەدەر بولغان ئاشۇ بىر توپ ناشۇكۇر خوجىلار ھەرگىزمۇ نومۇس قىلمىشماي كەلگەنىدى!
ئىپارخان يېڭى ئىچىدىن يىلان بېشى، كەكلىك قېشى يېڭىسار پىچىقىنى چىقىرىپ تۇرۇپ:
— ئى تۇردى خوجا، خاقان دېگەن كاپىر بۇ تەلەپنى ماڭا ئىككىنچىلەپ قويمىسۇن! ئەگەر مۇشۇنداق تەلەپنىسى يەنە

تەكرارلايدىغان بولسا، ئۆزۈمگە مۇشۇ خەنجەرنى ئۇرىمەن — دە، ئۆزى ھەسرەت ئىچىدە، كۆزى ياشتىن قۇرۇمايدۇ!

— . . .

تۇردى خوجا سىكلىسىنىڭ قولىدىكى پىچاقنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى — دە، ئۇنى داۋاملىق قىستاۋېرىشتىن يالتايدى. . .

* * *

جاۋ خۇي ئەسىرە نۇرئەلا نۇر خېنىمنىڭ مانجۇلارغا بەيئەت قىلغان قەشقەرلىق تۇردى خوجىنىڭ ئۆز سىكلىسى ئىكەنلىكىنى ھەرگىز خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى. يەكەن پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن ئۇ تۇردى خوجىنىڭ ئۆزىنى قاراسۇ دېگەن يەردە ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ چىققانلىق تۆھپىسىنى خاقانى چىنغا مەلۇم قىلغانىدى. خاقانى چىن چەنلۇكمۇ ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، تۇردى خوجىنى ئۇچىنچى دەرىجىلىك «ئەركانبەگ» لىك جەركە - ئوتىغات بىلەن مۇكاپاتلاپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ توپتۆرىلىرى قاتارىدىن ئورۇن بەرگەنىدى. خان ئەگەر شۇ چاغدا تۇردى خوجىنىڭ ئىسيانچى خوجا جاھانىڭ قېينىغىسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالمىغان بولسا، جاۋ خۇي ئۆزىنىڭ «خاننى ئالدىغانلىق جىنايىتى» بىلەن گۇناھقا تارتىلمىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. ھالبۇكى، «خاننى ئالدىغانلىق جىنايىتى» مانجۇ سەلتەنىتى تەرىپىدىن «دۇنيادا كەچۈرۈلمەيدىغان ئون چوڭ جىنايەتنىڭ بىرىنچىسى» دەپ خەلقى ئالەمگە جاكارلانغانىدى. ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟

ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ غېمىنى يانداش سانغۇن فۇ دېغا ئېيتىۋىدى، ئۇمۇ دەرھال جاۋاب بېرەلمەي بېشىنى قاشلاپ تۇرۇپ قالدى.

— دارېن، كەمىنىلىرى بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى مۇنداق

قىلساقمىكىن، دەپ ئويلايدۇ، — دېدى فۇ دې بىر ھازادىن كېيىن، — ئەسلىدىغۇ ئاسىي بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھاننى يوقاتقانلىق تۇنجى تۆھپە ئۆزلىرىگە تالىق ئىش ئىدى. چەنتۇ خانىشىنى تىرىك تۇتقانلىقلىرى ئۈچۈن ئەجىر ئۈستىگە تۆھپە قوشقان ئىدىلە. ئەلھال، چەنتۇ خانىشى ئەركانبەگ تۇردى خوجىنىڭ بىر تۇغقان سىڭلىسى بولار، دەپ ھېچكىممۇ ئويلىمىغان. مۇبادا، بۇ ئىشنى ئوردىدىكى بىزنى كۆرەلمەيدىغان رەقىبلىرىمىز بىلىپ قېلىپ، بۇغدا خانىنىڭ قۇلىقىغا بىرنى ئون قىلىپ يەتكۈزسە، ئوردا سىلىگە «خاننى ئالدىغانلىق جىنايىتى ئۆتكۈزدى» دەپ گۇناھ ئارتىشتىن يانمايدۇ. ئۇ چاغدا، بۇنىڭ مەسئۇلىيىتىدىن قېچىپ قۇتۇلالامدىلا؟ شۇڭا، كەمىنلىرىنىڭ بۇ ھەقتە كىچىككىنە كۈنا پەم، چولاق مەسلىھەتى بار. مۇڭاپىق دەپ قارىسىلا، دەپ باقسام.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت، زادىلا تۇزۇت قىلمىغايلا!

— تەڭرى قوشۇنلىرىمىز خوجا جاھاننى يوقىتىپ، غەلىيان قاپلىغان چەنتۇلار يۇرتىنى تىنچىتتى. بۇ تەڭرى قوشۇنلىرىمىز قوۋۇقتىن چىققاندىن بۇيانقى ئىككىنچى كاتتا ئىش ھېسابلىنىدۇ. بىز چەنتۇلار يۇرتىنى قاتتىق قوللۇق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئاخىر ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئېلىشقا مۇۋاپىق بولدۇق. ئەمدى بۇ ئەلنى مەڭگۈ ئۆز تەسەررۇپىمىزدىن چىقىپ كەتمەسۇن دېسەك، قاتتىق قوللۇق قىلىشقا يەنە يۇمشاق قوللۇق قىلىشنى ھەمرۇتبە قىلماقلىقىمىز لازىمدۇر. يەنى، چەنتۇلا يۇرتىنى ئاشۇ خەقنىڭ ئۆزىدىن چىققان بەگلەرنىڭ قولى بىلەن باشقۇرمىقىمىز لازىم. دېمەكچىمەنكى، ھەرقايسى شەھەرلەردە ئازراقتىن لەشكەر تۇرغۇزۇپ باسقاق قىلغاندىن تاشقىرى، بۇ ئەلنى يەنە بىزگە بولۇشقان قەشقەرلىق تۇردى خوجا، قۇمۇللۇق يۇسۇپ خوجا، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا، كۇچالىق ئۇداي خوجا، ئاقسۇلۇق ئابدۇساتتار خوجا ۋە خوجەسى خوجا، خوتەنلىك

خوجەك خوجا قاتارلىق چەنتۇ بەگلىرىنىڭ قولى بىلەن سەرەمجان تاپقۇزمىمىز لازىمدۇر. ۋاقتى كەلگەندە، جۇڭغارلارنىڭ چارىسى بويىچە ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭىدىن چەنتۇ بەگلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، ئەسلىدىكى چەنتۇ بەگلىرىنى بالا - ۋاقىلىرى بىلەن بىللىلا ئاستانىمىزغە كۆچۈرۈپ ئاپىرىۋېلىشىمىز لازىمدۇر. بولمىسا، ئۇلار ئەسلى ماكانىدا تۇرۇۋەرسە، يامان ئوي - خىياللاردا بولۇپ چوقۇم چاتاق تېرىيدۇ! مۇشۇنداق قىلساقلا، ئۇلاردىكى يامان ئوي - خىياللار تۈگەيدۇ. چەنتۇلار يۇرتىمۇ ئاسايىشلىق تاپىدۇ![1]... بۇ مەسلىھەتنىڭ بىرىنچىسى، ئەمدى ئىككىنچىسىگە كەلسەك...

فۇ دې جاۋ خۇينىڭ تاتىرىپ كەتكەن چىرايىغا قاراپ قويۇپ، سۆزىنى توختىتىۋالدى.

— خۇش، سۆزلەۋېرىڭ، قۇلىقىم سىزدە، — دېدى جاۋ خۇي ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى بىلىشكە ئالدىراپ.

— ئەلھال، قولىمىزدىكى ساھىبجامال چەنتۇ خانىشى سىز بىلەن بىزنى مۇراد قىرغىقىغا يەتكۈزىدىغان كۆۋرۈكتۇر. بىراق، بىز بۇ مۇراد ۋېسالىدىن ۋاز كەچمىكىمىز لازىمدۇر!

— نېمىشقا ئۇنداق دەيسىز؟

— ئەركانبەگ تۇردى خوجىنى بوغدا خانغا سىز ئۆزىڭىز تەۋسىيە قىلغان. نىھايەت، بۇ ساھىبجامال چەنتۇ خانىشى ئەركانبەگ تۇردى خوجىنىڭ ئۆز سىڭلىسى بولغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ ئاكىسى تەرەپتە تۇرماي، ئاسىي خوجا جاھان تەرەپتە تۇردى ۋە تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ بوغدا خانىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغۋار ئىرادىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا توسالغۇلۇق قىلدى. ھالبۇكى، بۇگۈن ئۇنى بوغدا خانغا تۆھپە

① فۇ خۇمن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 1 - قىسىم، 79 - جىلد.

سۇپىتىدە تارتۇق قىلسىڭىز، ئەركانبەگ تۇردى خوجىنى ئۆلۈم گىردابىغا ئىتتىرگەن بولمايسىزمۇ؟ مۇبادا، تۇردى خوجا ئۆلتۈرۈلسە، سىز خاننى ئالدىغانلىق گۇناھىڭىز ئۈچۈن ساق قالارسىزمۇ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن دېمەكچىمەنكى، سىز بۇ تۆھپىدىن ۋاز كەچكەيسىز — دە، ئەسىرە چەنتۇ خانىشىنى، يەنى ئۆز سىڭلىسىنى بوغدا خانغا تۆھپە قىلىپ تۇتۇش پۇرستىنى ئەركانبەگ تۇردى خوجىغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن بولۇڭ. شۇنداق قىلغاندا، ھەم ئەركانبەگ تۇردى خوجىنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە بولغان ساداقىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى سىنىغىلى بولىدۇ، ھەم ساھىبجامال چەنتۇ خانىشى بىلەن بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئۈتۈۋالغىلى بولىدۇ، ھەم ئۇرۇدىكى رەقىبلەرنىڭ سىزنىڭ ئۈستىڭىزگە ئارتماقچى بولغان «خاننى ئالدىغانلىق جىنايىتى» نىڭ مەسئۇلىيىتىدىن ساقىت بولالايسىز. دېمەك، مانا مۇشۇ چارە بىلەن بىر چالمىدا ئىككى ئەمەس بەلكى ئۈچ پاختەكنى سوققىلى بولىدۇ!

بايانىن يانداش سانغۇن فۇ دېنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئۇقالمايلا جىلى بولۇپ ئولتۇرغان جاۋ خۇي بىر دىنلا ئىشىنىڭ تېگىگە يەتتى - دە:

— ئاپىرىن، مىڭ مەرتىۋە ئاپىرىن سىزگە! دانا ئىكەنسىز، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنسىز! مەن سىزگە راستىنلا قايىل بولدۇم! — دەپ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەستىن ئۇنى ماختىغىلى تۇردى...

*　　*　　*

ئەركانبەگ تۇردى خوجا مۇشۇلارنى ئويلاپ پۇتۇن تۇننى بىدار ئۆتكۈزۈۋەتتى. سىڭلىسى ئۇنى زادىلا چۈشەنمەيتتى. مۇبادا، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى مۇرىتلىرى ئارىسىدا بولغان بولسا ئىش

باشقىچە بولاتتى. ئۇلار: «قۇيۇندىن كەلگەن ئەۋلىيا ئەزەمنىڭ قەھرۇ ـ غەزىپىگە ئۇچراپ كەتمەيلى» دەپ قورقۇپ، ئۇنىڭ قىلىۋاتقان ھەرقانداق ئىشلىرىغا زادىلا قارشىلىق كۆرسەتمىگەن بولاتتى. ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋاتقاندا، ئۇنىڭ ساقال باسقان ئورۇق — ياغاق يۈزى بىردىنلا بوزىرىپ، زىكىرى ـ تەلقىن، بەك ـ نەشە بىلەن ئۆتكۈزگەن كېچىلەردە ئۇيقۇسىزلىقتىن كىچىكلەپ كەتكەن چېقىر كۆزلىرىدىن نەشتەردەك سوغۇق نۇر چېچىلدى.

— مەئمۇرى ئېزىم، سەن مېنى زادى كىم دەپ ھېسابلايسەن؟ شۇنى بىلىپ قويغىنكى، — دەپ پىچىرلىدى تۇردى خوجا چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ، — مەن پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى توقسان توققۇز ئىشانغا قۇتبىل ئەقتاب، ئوتتۇز يۇرت ـ ئايماقتا يىگىرمە تۆت سۇلۇك تەۋرەتكەن، قاراباش ئېدىرىدە قارا دۇئىلەرگە قەدەملىرى ئاستىدىن قارا قۇيۇن ئۇچۇرۇپ، خار ـ زار ئەيلىگەن قۇيۇن ئەۋلىيادۇرمەن! سەن تېخى ماڭا ئىشەنمەمسەن؟ . . .

شۇنداق، تۇردى خوجا دەپ ئاتالغان بۇ ئادەم زادى كىم؟

تۇردى خوجا مىلادى 1714 ـ يىللىرى ئەتراپىدا، ئاپاق خوجىنىڭ ئىككىنچى ئاكىسى، ئۇچتۇرپانلىق ئىنايەتۇللا (كارامەتۇللا) خوجىنىڭ نەۋرىسى ئىلى خوجا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 1742 ـ يىلى، دادىسىدىن يېتىم قالغان 28 ياشلىق تۇردى خوجا ئېرەن قابۇرغىدىكى تۇرغاقلىقتىن مۇلكىي قەشقەرىيىگە قېچىپ كەلگەندىن كېيىن قۇمۇل، تۇرپان، كورلا، بۇگۇر ئەتراپلىرىدا مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى بەزى ئىشانلار بىلەن بىرلىشىپ، شۇ چاغدا يەكەن تەختىدە ئولتۇرۇۋاتقان خوجا ياقۇپ — جاھان خوجا ئەرشى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى. بىراق، مىلادى

1744 ـ يىلى قىشتا ئۇ جاھان خوجىنىڭ تەقىپىگە ئۇچراپ، قولغا چۈشۈپ قالغىلى تاس قالغانلىقتىن، قېچىپ يوقالدى. ئۇ تاكى 1756 ـ يىلىغچە، يەنى ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا: «تەلەي يۇلتۇزى بەختسىزلىك چەرخىنىڭ چەمبىرىكىدىن چىقىپ، ھىجران ئادالىتىنىڭ ئىنتىھاسىغا يېتىپ، بەختى ياخشى تەرەپكە يۈزلىنىپ، ئۇمىد كۆچمىتى ۋىسال مېۋىسىگە تولغانغا قەدەر» قاراقۇرۇم تاغلىرىدىكى قىر خەلقى ئىچىدە سۇلۇك تەۋرىتىپ، «قىر قوۋملىرىنىڭ پىرى» سۈپىتىدە قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. مىلادى 1757 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن ئۇ مۇشۇ ئەتراپلاردا، مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ كېيىنكى رەتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۆزلەپ كۈچ توپلاپ يۈرگەن قاچاق ھەربىي ئىشان، تاغىسى ھۈسەيىن خوجا ـ ئەرك خوجىغا قوشۇلۇپ، «ئۇلۇغ سۇلۇك» تەييارلىقلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ بۇرۇتلارنىڭ سەركەردىسى باتۇرىبەك، ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئىشانلارنىڭ سابىق قوشۇن بەگلىرىدىن بىرى، تاغىسى پەرسا خوجا ۋە «شاھى قۇززات ھۈسەيىن» ، «قۇرئەنداز پىر» — مامۇت خوجا قاتارلىقلار بىلەن مۇساپىر خوجىلار ھاكىمىيىتى — «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» تەشكىلاتىنى قۇراشتۇرۇپ چىقتى ۋە بۇ تەشكىلات نامىدا قىر خەلقى ئارىسىدىن ھەربىي كۈچ توپلىدى. مىلادى 1758 ـ يىلى خوجا جاھان بۇرھانىدىن خوجا بىلەن بىللە ئۆزلىرى بېقىنىپ تۇرغان مانجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق ئىسيان كۆتۈرگەندە، تۇردى خوجا ئۆز كۈچلىرىنى جىددىي سەپەرۋەر قىلىپ، قەشقەرىيىنىڭ كەلگۈسى ھۆكۈمرانى بولۇش تەمەسىي بىلەن «تاغدىن چۈشۈش» كە تەييارلاندى. ئەمما، مانجۇلار بىلەن خوجا جاھان كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قانلىق ئۇرۇش مانجۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتىگە قاراپ يۈزلىنىۋاتقان جىددىي پەيتته، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەرداری جاۋ خوي ئۆزىنى ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلدۇرۇش

ئوچۇن، «تاغ يولۇسى» تۇردى خوجا باشچىلىقىدىكى «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلىدى ۋە تۇردى خوجا باشلىق يەتتە خوجىنى ئالىي مەنسەپ، يۇقىرى ئەمەل، چوڭ ھوقۇق، مول مائاش ۋەدىسى بىلەن سېتىۋالدى ھەمدە ئۇلارغا جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانداكى ئوتتۇز ئالتە ھىيلىسى ئىچىدىكى يەتتىنچى ھىيلە - «ۋېي بەگلىكىنى قورشۇۋلىپ جاۋ بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرۇش»[1] ھىيلىسىنى قوللىنىپ، خوجا جاھانىڭ ئارقا سېپى چېپانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا كۆرسەتمە بەردى. دېگەندەك، قەدىمدىن تارتىپ كارغا كېلىدىغانلىقى قايتا - قايتا ئىسپاتلانغان بۇ ھىيلە يەنىلا جانغا ئەسقاتتى.

تۇردى خوجا جاۋ خۇيىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» قوشۇنلىرىنى باشلاپ خوجا جاھانىڭ جان تومۇرى ھېسابلىنىدىغان ئارقا سېپى چېپانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىۋىدى، راستتىنلا خوجا جاھان قاراسۇدا مانجۇ قوشۇنلىرىنى قورشۇالغان قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ چېپانغا ھۇجۇم قىلغان تۇردى خوجىغا تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ خوجا جاھان كۆچلىرى ئۇچۇن ناھايىتى قاتتىق زەربە، مانجۇلار ئۇچۇن ئىنتايىن زور يارەدم بولدى. شۇڭا، جاۋ خۇي تۇردى خوجىنىڭ بۇ تۆھپىسىنى ناھايىتى يۇقىرى باھالاپ، قاراسۇ بارگاھىدا «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» تەشكىلاتىنىڭ

① «ۋېي بەگلىكىنى قورشۇۋلىپ، جاۋ بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرۇش» — جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان ئۇرۇش تارىخىدىكى مەشھۇر تاكتىكىلارنىڭ بىرى. بۇ ھەققتە سىما چىيەن يازغان «تارىخىي خاتىرىلەر. سۇنزى ۋۇچىنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «تېخى جى جاۋ بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرماقچى بولۇپ، لەشكەر باشلاپ بارماقچى بولدى. سۇنزى:

— بۇنداق قىلىشقا بىھاجەت. ئەلھال، لىياڭ بەگلىكى جاۋ بەگلىكى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۇن دۆلىتىدىكى كۈچلۈك، خىل چېرىكلىرىنىڭ ھەممىسىنى دۆلەت سىرتىغا يۆتكەپ كەتتى. ھازىر ئۇنىڭ دۆلىتى ئىچىدە ساپىلا ئاغرىق - سىلاق، قېرى - چۈرى، سالپى - ساياق چېرىكلىرى قالدى. سەركەردەم، سىلى لىياڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولسىلا لىياڭ بەگلىكىنى دەرھال جاۋ بەگلىكىنى قورشۇالغان لەشكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇشقە مەجبۇر قىلالايدىلا. بۇ: «ۋېي بەگلىكىنى قورشۇۋلىپ، جاۋ بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرۇش» دەپ ئاتىلىدۇ، — دېدى.»

سەرداری تۇردی خوجا قاتارلىق يەتتە خوجىنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە ئەل بولغانلىقىنى تەبرىكلەپ ئالاھىدە كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزدى. بۇ مۇراسىمدا تۇردى خوجا «. . . جاۋخۇي ھەزرەتكە مىڭ ئاتلىق ياساۋۇل، ئىككى مىڭ غالچا قۇل، ئون مىڭ قوتاز، قىرىق قوتان قارا مال، قىرىق تالقاندان ئېرىغ مال، زۆرۈر بولغان مۇلازىم، چاكار چوكان، مىراقۇل خىزمەتچىلەر، ئۇچ يۈرۈشلۇك ھەربىي كارۋان قوشۇنىنى ھاردۇق سوۋغىتى سۈپىتىدە تەقدىم قىلدى ۋە مەڭگۈ پەرمانبەردارلىققا بىلەن ئەل ۋە تەۋە بولغانلىقلىرىنى مۇسۇلمانلىق قەسىمى شەرتى بىلەن ئادا قىلىشتى. . . »[1]

جاۋ خۇي بۇنىڭغا جاۋابەن «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» نىڭ تۆھپىسىنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ، قەشقەرلىق تۇردى خوجا، ھۈسەيىن خوجا، مامۇت خوجا، پەرسا خوجا، خوتەنلىك غوجەك خوجا، ئۇچتۇرپانلىق خوجەسى خوجا، تۇرپانلىق ئاق خوجا، يەكەنلىك ئابدۇراخمان خوجا ۋە ئىسلام خوجا، ھاكىم خوجا، ھاشىم خوجا قاتارلىقلارنى مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ ئۇلۇغلىرى سۈپىتىدە «خان تەزىمى» قىلىپ كېلىش شەرىپىگە نائىل قىلىپ مانجۇ ئاستانىسى بېيجىڭغا يولغا سالدى. «چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى[2] قەمەرىيە 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى تۇردى خوجىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى ۋە ئاستانىنىڭ دۇڭسى 6 ـ كوچىسىدىكى يىگىرمە ئىككى ئېغىزلىق ھۆكۈمەت ئۆيىگە ئورۇنلاشتى. تۇردى خوجىنىڭ ئائىلىسىگە ئۆي ـ بىسات، خىزمەتچى ـ مالاي، كىيىم ـ كېچەك، ئات ۋە ئېگەر ـ جابدۇق، ھەر خىل مەنقۇلات، تەييارلاش ۋە ئىشلىتىش راسخوتى ئۇچۇن خەزىنە ئىمارەتتىن بەش يۈز سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ بېرىلدى. تۇردى خوجىنىڭ يىللىق مائاشى يۈز سەر

① «بۇرقۇم ئەۋلىيا» قولىيازما.
② مىلادى 1760 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى.

كۆموش، ياردەم قوشۇمچىسى يىگىرمە سەر كۆموش قىلىپ بېكىتىلدى. . . »[1]

تۇردى خوجا باشچىلىقىدىكى «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» تەشكىلاتى خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ ئىلتىماسىغا ئائىل بولغاندىن كېيىن دەرھال خاقانى چىن ئوردىسىنىڭ پەرمانى بويىچە مەخپىي ساقچى قىسمى بولۇپ ئۆزگەرتىلدى. «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» قىسىملىرى جاۋ خوي قوشۇنلىرىغا ھەمكارلىشىپ، مۇلكىي قەشقەرىيىدە مانجۇ مەمۇرىيىتىگە قارشى ھەرقانداق بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ شەپسىنى سەزسىلا، رەھىم - شەپقەت دېگەننى قايرىپ قويۇپ، «توپىلاڭچىلار»نى بىخ ھالىتىدىلا تەلتۆكۈس قىرغىن قىلىشتەك تومۇر قوللۇق قانتىق سىياسەت يۈرگۈزدى. تارىخچىلار تەرىپىدىن «تۇتۇپ بېرىش مەندىن، جىمىقتۇرۇش سەندىن» دەپ ئاتالغان بۇ خۇنخور سىياسەتنىڭ كاساپىتىدە «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» تەرىپىدىن «قارا زىمىن» دەپ جاكارلانغان يەكەن، قەشقەر، مەكىت، دولان ۋە ئاقسۇ ۋادىلىرىدا ئىنتايىن كەڭ - كۆلەملىك بۇزۇپ - چېپىش، بۇلاش، كۆيدۇرۇش، ئۆلتۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان «ئۇۋا بۇزۇش» پاجىئەلىرى ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەردى. بۇ قاتار ئەجەل، قۇرۇتقۇ زامانداۋ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن ئەڭ ئاخىرقى مىللىي مېمارچىلىق ئۇلگىلىرى، مىللىي مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش بويىچە ئالاھىدە نەمۇنە بولۇپ تۇرغان ئادرېس ئوروۇن ۋە شەھەر، بازار، كۆجۇم ئىنشائاتلارمۇ پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپ تاشلاندى. «ھىجرىيە 1172 - يىلىدا[2] بىر قەرنە ئۆتمەستە ئۇلۇغلار چاقارلىرى، ئەزىزلەر قەدىم جايلىرى، مازار - تۇنەكخانلىرى، شەھەر، بازارلار، خانەلەر، ھويلا، باغى - ئارامىلار، لەنگەر، ئارامگاھلار،

① شياۋ زىشىن: «ئىپارخانغا دائىر يېڭىدىن تېپىلغان تارىخىي ماتېرىياللار».
② مىلادىدى 1758 — 1759 - يىلى.

سەيلىگاھلار، قىبلىگاھلار... مەكتەپخانىلار، مەسچىت ـ خانىقالار... كوھىقاپ كەبى گۆرستانلىق، شۇم قۇشلار ماكانلىرى، خارابە جىن ـ دىۋىلەر ئۇۋلىرى... غا ئۆزگەردى... نامىلىرى: ‹چىلتەن بۇزرۇكۇار›، ‹ئىمام بۇزرۇكۇار›، ‹سۇلتانۇم›، ‹زۇنلان›، ‹ئالتۇن بۇزرۇكۇار› ‹ياستۇن›، ‹يەركەندى›، ‹توققۇز ساراي›... توقسان توققۇزدۇر...»[1]

دېمەك، جاۋ خۇي باشچىلىقىدىكى مانجۇ مەمۇرىيىتى تۇردى خوجا باشچىلىقىدىكى «مەشۇرۇتىيىتى ئىشقىيە» تەشكىلاتىنىڭ ياردىمىدە تارىم ۋادىسىدىكى نۇرغۇن شەھەر، كەنت، مەھەللە، بازار، لەنگەر، مەدرىسە، ئىقتىساد، سودا، ھۇنەر ـ كەسىپ نۇقتىلىرىنى «مانجۇ مەمۇرىيىتىگە قارشى ئىسيانچىلار ئۇۋىسى» دېگەن نام بىلەن ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. مانجۇلار مۇلكىي قەشقەرىيىدە يۇرگۈزگەن بۇ بىر قاتار ئادەم قېلىپىدىن چىققان قىرغىنچىلىقلاردا ئاز دېگەندىمۇ بەش يۈز مىڭ ئادەم قىرىپ تاشلاندى. ئاقسۇ دەريا‌سى ئۆلتۇرۇلگەنلەرنىڭ جەسەد دەريا سۈيىنى ئۇچ يىلغىچە ئىچەلمىگەنىدى[2].

دېمەك، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئومۇمىي تەقدىرى مۇشۇنداق خىلمۇ ـ خىل تەرىقەت، ئەمەلىيەتتە سىياسىي بەتنىيەت، نامىدىكى دىنىي سۇلۇك، ئەمەلىيەتتە قورچاق ھاكىمىيەت، نامىدىكى دىنى ھەرىكەت، ئەمەلىيەتتە سىياسىي ھەرىكەت كۆچلىرى قوزغىغان ھەر قېتىمقى تەپرىقاتچىلىق تۇقۇنۇشلىرىنىڭ لايقىلىق قانىلىرىغا چۆكۈپ تۇردى. «... بەزىدە تەرىقەتنىڭ زىكر ۋە پىكىر يولى بىلەن ئىبادەت قىلىپ ئاللادىن مەدەت تىلەش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، بەزىدە

① «بۇرقۇم ئەۋلىيا»، قول يازما.
② بۇ ھەقتە مۇئەللىپنىڭ «بەدۋلەت ـ يانغىن قاپلىغان تۇپراق» دېگەن تارىخىي قىسسەسىنىڭ «ئاپتور سۆزى»گە قارالسۇن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1997 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

ئەيش ـ ئىشرەت، نەغمە ـ ناۋا، كۆكنار ـ چاي بىلەن بەزمە قىلىپ، نەپسانىيەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان»[1]، «نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك توپلىغان، يا ئۆزىنىڭ بىرەر دۇئاگۇي ئەھلى پازىل ۋە ھۈنەرۋەنلەرگە كەڭرى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ باقمىغان. . . يا بىرەر دەريا ـ ئۆستەڭگە كۆۋرۈك سالدۇرۇپ، يا قۇدۇق كولىتىپ، ۋەخپە ئەشيالارنى قىلىپ، يا بىرەر نەمۈنە ئەسەر يارىتىپ. . . باقمىغان، ھەربىرى خۇددى ئاچ بۆرە شەكلىگە كىرىپ، بۆرە قويغا چاپقاندەك، پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىگە، ھەتتا ئۇلارنىڭ جان ـ ئىمانىغا قاتتىق زۇلۇم سالغان» بۇ سېتىۋالدى مەنسەپ ئىلاھلىرىنىڭ دامىغا قايتا ـ قايتا چۈشۈپ تۇردى. . .

نەزمە

ئاگاھ بولغىن، جاھان ئۆزى بىر نەپەس،
ئالىملارنىڭ بىر نەپىسى بىر جاھان.
جاھان قالدى، كەتتى شاھى ئىسكەندەر،
بولسىمۇ گەر جاھان ئۈزرە ھۆكۈمران.
بىر نەپەسكە بېرەي دېدى بىر ئالەم،
مۇراد تاپالماي ئاخىر يەنە يول ئالدى.
ئەككىنىنى ئورۇپ كەتتى ھەربىر جان،
خاھى ياخشى، خاھى يامان ئات قالدى.
بۇ بوستاندا گۈللەر بولۇر مۇشۇ خىل،
دوستلار ئاڭا گۈل تېرىيدۇ يىلمۇ ـ يىل.

— شەيخ سەئىدى

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مولىلا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 143 ـ بەت ۋە 324 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

ئون بىرىنچى باب

خان تەزىمى

«يولۇاسنىڭ چىشىنى كۆرسەتكىنى ئۇنىڭ
كۈلگىنى گەمەس.»

—ئۇيغۇر خەلق تەمسىلى

مىلادى 1762 ـ يىلى (ئات يىلى) 12 ـ ئاينىڭ

1ـ كۈنى. خاقانى چىنىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ ئوردۇگاھى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى خۇيىيۈەن[1] كۈرەسىگە جايلاشقانىدى. بۇ كۈرەدە ئاق تۇغلۇق خەنزۇ قوشۇنىنىڭ باش بۇغى، مەسلىھەتچى ئامبال مىڭروي ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن تۇراتتى. ئۇ تېخى بۇنىڭدىن ئۇچ كۈن ئىلگىرىلا خاقانى چىنىنىڭ ئۆزىنى تۇنجى ئىلى جاڭجۈنلۇكىگە تەيىنلىگەنلىك توغرىسىدىكى يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالغانىدى.

«. . . جۇڭغارىيە خاقانى چىن كاڭشى بىلەن يۈڭجېڭ خانلارنىڭ دەۋرىدە مانجۇ سەلتەنىتى تالاشقان يەرلەر ئىدى، — دېيىلگەنىدى بۇ يارلىقتا، — ئەلھال، جۇڭغارىيە چەنلۇڭنىڭ

① ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىدىكى خۇيىيۈەن كۈرەسى گەمەس.

20 ـ يىلى[1]، مۇسۇلمانلار يۇرتى چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى[2] سەلتەنىتىمىز تەرىپىدىن ئايرىم- ئايرىم ھالدا تەسەررۇپ قىلىندى. ئۇ يەرلەردىكى ئىسيانچىلار تىنچىتىلدى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرىپىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە ھەربىي مەھكىمىلەر قۇرۇلدى. كاڭشى، يۇڭجېڭ ۋە چەنلۇڭ ئۈچ سۇلالىدىن بۇيان يەتمىش يىل داۋام قىلغان توپىلاڭنى تىنچىتىش ئۈلۈغ ئىشى ئاخىر ۋۇجۇدقا چىقتى. قوشنا ئەل بولغان روسىيە بىزگە چېگىلىشقا دەماللىققا پېتىنالمىسىمۇ ئەمما ئۇ كۆچلۈك ئەل بولغانلىقتىن، غەربىي- شىمال تەرەپتىكى زېمىنىمىزنىڭ ھۇدۇتلۇقىغا بۇنىڭدىن كېيىنكى ئاساسلىق تەھلىكە بولۇپ قالغۇسى. ئاسىي ئامۇرسەنا بىلەن مۇسۇلمان توپىلاڭچىلىرى بۇرھانىددىن خوجا ۋە خوجا جاھانلار مانجۇ سەلتەنىتىگە ئاچچىق ساۋاق بەردى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ جايلار مانجۇ سەلتەنىتىمىزگە تەۋە زېمىنىدۇر. ئۇ يەرلەردە كۆچلۈك قوشۇن تۇرغۇزماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. بەلكى، مانجۇلاردىن تەشكىل قىلىنغان كۆچلۈك قوشۇن تۇرغۇزماي بولمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن، سەلتەنىتىمىز تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ جايلارنىڭ لەشكەركەشلىك ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن بىر تۇتاش جۇڭقۇرىدىغان بىر ھەربىي مەھكىمە قۇرۇش ھەممىدىن زۆرۈر بولۇپ قالدى، دەپ قارايدۇ ھەمدە بۇ ئىشنى ئوردا سىز ئەئيانىمىز — تۇتۇن ـ سىلىق پىرقىسىنىڭ ياندىش ئامبىلى، ئاق تۇغلۇق خەنزۇ قوشۇننىڭ باش بۇغى، مەسلىھەتچى ئامبال مىڭرۇي دارىنىنىڭ كونكرېت بېجىرىشىڭىزگە تاپشۇرىدۇ ۋە سىزنى تۇنجى ئىلى جاڭجۇنلۇكىگە تەيىنلەپ، پۈتۈن جەنۇب بىلەن شىمالدىكى جايلارنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىر

① مىلادى 1755 ـ يىلى.
② مىلادى 1759 ـ يىلى.

تۇتاش باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇشىڭىزنى سورايدۇ. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. بۇيۇك مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ گاۋزۇڭ خانى چەنلۇڭنىڭ 27 ـ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.»

«ئەھۋالدىن قارىغاندا، بوغدا خان ئالىيلىرى بۇ قېتىم قەتئىي نىيەتكە كەلگەن ئوخشايدۇ، — دەپ ئويلىدى مىكرۇي ئىچىدە، — بولمىسا، بوغدا خان مېنىڭ ئىلىدا كۈچلۈك قوشۇن تۇرغۇزۇۋش ھەققىدىكى تەكلىپىمنى مۇنداق تېز تەستىقلاپ، يارلىق چۈشۈرمىگەن بولاتتى!...»

* * *

ئەسلىدە مانجۇ قوشۇنلىرى تەكرىتىغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز شەھەرگە بېسىپ كىرگەندە، خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، ھەربىر شەھەر ئىشغال قىلىنغاندا، بۇ يەرلەردە خاقانى چىنىنىڭ تەكرى لەشكەرلىرى يېڭىدىن ئورنىتقان تەرتىپلەرنى ساقلاش ئۈچۈن ساقچى قىسىم قالدۇرۇپ، ئامبال بەلگىلەپ ماڭغانىدى. مۇلكىي قەشقەرىيە مانجۇلار تەرىپىدىن تەسەررۇپ قىلىنغاندىن كېيىن جاۋ خۇي خاقانى چىنغا: «يېڭىدىن ئەل بولغانلارنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن بۇ يەرلەردە چوقۇم كۈچلۈك قوشۇن تۇرغۇزۇش كېرەك»[1] دەپ تەكلىپ بەردى ھەمدە خوتەن، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا ۋە قاراشەھەر قاتارلىق سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە تەرتىپ ساقلاش ئۈچۈن مۇنتىزىم قوشۇن تۇرغۇزۇشنى ئىلتىماس قىلدى. خاقانى چىن گەرچە ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل كۆرگەن بولسىمۇ ئەمما مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تەمىنات مەسلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، «مۇسۇلمان چەنتۇلارنى

① «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 601 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى.

شۇبھىلەندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، بۇ يەرلەردە ئۇزاققىچە لەشكەر تۇرغۇزۇشقا بولمايدۇ»[1] دەپ ھېسابلىدى.

مانجۇلار مىلادى 1759 - يىلى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى تولۇق ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىپ، بۇ يەرلەردە مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ يېڭى تەرتىپلىرىنى ئورنىتىپ بولغاندىن كېيىن خاقانى چىن چەنلۇڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئىدارە قىلىشتا ئۆزىنىڭ «كونا تۈزۈملەرنى ئۆزگەرتمەسلىك» پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا تارىختىن بۇيان يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان «بەگ قويۇپ يۇرت سوراش» تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى ۋە مانجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلغان ئۇيغۇر بەگلىرى ئارىسىدىن ئۆزى ئىشەنگەنلىرىنى ھەرقايسىسى شەھەرلەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلەپ، بۇ شەھەرلەرنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشىنىڭ تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. قۇمۇللۇق يۈسۈپ خوجىنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا بەگنى ئۈچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى؛ ئەھمەد بەگنى خوتەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى؛ گادايمەتنى قەشقەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى؛ ئوداي خوجىنى يەكەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى؛ سېتىۋالدى بەگنى ئاقسۇغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى؛ سۇلتان خوجىنى يېڭىسارغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى؛ گادايمەتنىڭ ئوغلى ئابدۇراخمان بەگنى بايىغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى ھەمدە بۇ بەگلەرنىڭ خىزمەت - تۆھپىسىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا تەركە قىلىپ تۇرۇشنى مانجۇلاردىن ھەرقايسى شەھەرلەرگە قويۇلغان خان - ئامبالىلارغا تاپشۇردى. دېمەك، خاقانى چىن ھەرقايسى شەھەرلەرگە قويغان بۇ خان ئامبالىلار جايلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى

---

① قۇ خۇەن: «چۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 1 - جىلد. چەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى.

يەنە مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىمۇ قۇرۇپ چىقىشتەك مۇشەققەتلىك ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقانىدى...

مېكرۇي مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا، ئۆزىنىڭ زىممىسىدىكى ۋەزىپىنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى!...

*　　*　　*

چەنلۇڭ شاھىنشىنىغا چىقىشلى ئۇدا نەچچە كۈن بولدى. قارا دۋاندا خانىنىڭ كۆرۈپ تەستىقلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان قاتلاق مەكتۇپلار تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. بۇ قاتلاق مەكتۇپلارنىڭ ئىچىدە خاقانى چىنىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارى جاۋ خۇي قاتارلىقلاردىن كەلگەن، ئۈستىگە ئۇچ تال خوراز قانىتى قىستۇرۇلغان ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇماتلار[1] بار ئىدى. شۇڭا، قارا دۋاندىكىلەر خانىنى كۈتۈپ تەقەززا بولۇشقىنىدىن مۇشۇ تاپتا پۈتى كۆيگەن توخۇدەك بولۇپ كېتىشىۋاتاتتى.

قارا دۋان خانىنىڭ خۇسۇسىي مىرزىخانىسى تۇسىنى ئالغان بىر مۇئەسسەسە ئىدى. قارا دۋاننىڭ ۋەزىرلىرى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ۋەزىرلەر بولماستىن بەلكى خان شاھزادىلەر، داربلئولۇمنىڭ باش مىرزىلىرى ۋە مىرزىلىرى، دۋانبەگلەر، ياندىش دۋانبەگلەر ئارىسىدىكى ئۆزىنىڭ يېقىن - يورۇقلىرى ئارىسىدىن تاللاپ قويۇلغانلار ئىدى. قارا دۋاننىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ نام - ئەمالى، دەرىجە - رۇتبەلىرى، سانى چەكلەنمەيتتى. بىراق، قارا دۋاننىڭ ھوقۇق دائىرىسى تولىمۇ چوڭ بولۇپ،

① «600 چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات» - تۆۋەندىن ئوردىغا ئېلىپ تېز، ئېلىپ جىددىي يەتكۈزۈلىدىغان مەلۇماتنىڭ نامى. ئادەتتە، بىر مەنزىلدىن يەنە بىر مەنزىلگە ئالماشتۇرۇپ مېڭىپ، كۈنىگە 600 چاقىرىم ئارىلىققا يەتكۈزۈلىدىغانلىقتىن ئۇچۇن «600 چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات» دەپ ئاتالغان.

خانغا يارده‌ملىشىپ، ئوردىنىڭ كۈندىلىك مۇھاربىيە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپلا قالماستىن، بەلكى مەملىكەتنىڭ كۈندىلىك بارلىق يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىمۇ بىر تەرەپ قىلاتتى.

يۇڭجېڭنىڭ 7 ـ يىلى[1] خاقانى چىن غەربىي شىمالدا جۇڭغارلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئالدىنقى سەپتىن ئوردىغا يوللىنىدىغان جەڭ مەلۇماتلىرى كۆپەيدى. زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ ئورنى خانىڭ شاھنشىندىن يىراق بولغاچقا، زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ يىغىنىنى چاقىرىشقا ۋە مەخپىيەتلىكىنى ساقلاشقا بىئەپ بولۇپ قالدى. شۇڭا، خانىڭ خۇسۇسىي مەرىمى بولغان ياڭشىندىيەن قەسىرىنىڭ يېنىدىكى ئوڭ قول مەرەم ئىشكىنىڭ تېشىدا خۇپىيىخانا قۇرۇلدى. بۇ خۇپىيىخانا كېيىنچە «قارا دىۋان» دەپ ئاتالدى. مەرەمنىڭ قىزىل تېمىنى ياقىلىتىپ سىلىنغان بىر قاتار ئۆيلەرنىڭ بىر بېشىدا پاسىبانلار گېزەكخانىسى بار ئىدى. يەنە بىر بېشى سارايِ ۋەزىرىنىڭ ئىشخانىسى ئىدى. بۇ ئۆيلەر خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ زامانىسىدا قارا دىۋان ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى. قارا دىۋاندا ئىشلەيدىغانلار قارا دىۋان ۋەزىرى ۋە قارا دىۋان زەڭگىسى دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى. مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئۈچۈن قارا دىۋان ئاستىدا يەنە باشقا مۇئەسسەسە تەسىس قىلىنمىدى. ھەتتا، پۇتۇكچىلىك ئىشلىرىدىمۇ مىرزا قويۇلمىدى. قارا دىۋاننىڭ ۋەزىرلىرى خان بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشەلەيتتى ۋە سۆزلىشەلەيتتى. قارا دىۋان تۈزۈمىنىڭ ئارىلىقتىكى نۇرغۇن قۇرۇق رەسمىيەتلەر قىسقارتىلىپ، ئىش ئۈنۈمىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسى ناھايىتى زور بولغاندى.

---

① مىلادى 1729 ـ يىلى.

*　　*　　*

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە قايتىپ كېلەيلۇق. قارا دېۋان ۋەزىرى، دارىلئولومنىڭ باش مىرزىسى شۇ خېدىي مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق بەشكېرەم دېگەن يەردە بىر بۆلۈك غەلىيانچى چەنتۇلار خاقانى چىنىنىڭ ساقچىخانىسىغا بېسىپ كىرىپ، ساقچىخانىنى پاچاقلاپ تاشلىغانلىقى ھەققىدىكى «ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات» نى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن مەلۇماتنىڭ ئۈستىگە چاپلانغان ئۇچ تال خوراز قانىتىغا قاراپ نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرۇپ قالدى. مەلۇمات ئۈستىگە چاپلانغان خوراز قانىتى مەلۇماتنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنى بىلدۈرەتتى. مانجۇ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئوردا قائىدىسى بويىچە بىر تال پەي قادالغان مەلۇمات ئۈچىنچى دەرىجىلىك جىددىي مەلۇمات بولۇپ سانىلاتتى. بۇنداق مەلۇماتنى خان شاھىنشىنغا چىققاندىن كېيىن سۇنسىمۇ بولاتتى؛ ئىككى تال پەي قادالغان مەلۇماتنى، يەنى ئىككىنچى دەرىجىلىك مەلۇماتنى كۈندۈزلىرى خانغا سۇنۇشقا بولاتتى. بىراق، ئۈچ تال پەي قادالغان مەلۇمات بىرىنچى دەرىجىلىك جىددىي مەلۇمات بولغانلىقتىن، كېچە ـ كۈندۈز 24 سائەتتىنىڭ ئىچىدە ھەرقانداق ۋاقىتتا خانغا سۇنمىسا بولمايتتى. شۇڭا، خانىنىڭ بۇ چاغدا گۆھەرشاد بېغىغا كەتكەنلىكىدىن نارازى بولغان قارا دېۋان ۋەزىرى شۇ خېدىي ئاخىر ئارقا ھەرەمدىكى خانىنىڭ ۋالىدەسى، شاھ سانىيە نېيۇگۇرۇ شىياۋشىيەن خېنىمنىڭ قېشىغا كىرىپ، بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ چاغدا شاھ سانىيە شاھانە كارىۋاتتا ماموق ياستۇقلارغا يۆلىنىپ تورۇسقا قاراپ يېنىچە ياتقانىدى. دارىلئولۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دېۋان ۋەزىرى شۇ خېدىي شاھ سانىيەنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— ئەئيانىم، ھازىر خانىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى بىلدىڭىزمۇ؟
شۇ خېدىي شۇئىرلىدى:
— خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىنى مۇلكىي قەشقەرىيەدىن ئەسىر ئېلىنغان توپىلاڭچى خانىش ئەسىر ئېتىپتۇ. خان ھەر كۈنى شۇنىڭ بىلەن...
— قەيەردىن ئاڭلىدىڭىز؟ — دەپ بېشىنى كۆتۈرۈپ، جىددىي سورىدى شاھ سانىيە ئۇنىڭدىن.
— دارىلئۇلۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دىۋان ۋەزىرى خېشىن ھەزرەتلىرىدىن ئاڭلىدىم.
— ئۆلمىگۇر خېشىن، — دەپ تىللىدى شاھ سانىيە ئۇنى، — خانغا تاغا بولىدىغان دېمەتتىكى بىر ئادەمنىڭ ئۆز جىيەنىنى توغرا يولغا باشلىماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇپ يۈرگىنىنى قارىمامدىغان؟
— شۇنى دېمەملا، شاھ سانىيە ئالىيلىرى، — دېدى شۇ خېدىي شۇئىرلاپ تۇرۇپ، — ئۇ خەزىنىدىن نەچچە تۈمەن سەرلەپ شاراقلاپ تۇرغان كۈموش خەجلەپ، ھەرەمدىكى باغى ئېرەمنىڭ ئىچىگە چەنتۇ خانىشى ئۈچۈن قەشقەر ئۇسلۇبىدا بىر كاتتا ئىمارەت سالدۇرۇپ بەرگەنىنى ئاز دەپ، يەنە بۇ ئىمارەتنىڭ يېنىغا قەشقەر ئۇسلۇبىدا كاتتا بىر ھاممامۇ سالدۇردى. ھازىر خان ئالىيلىرى ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاشۇ ھاممامدىن كېلەلمەس بولۇپ قالدى.
— ھە، تېخى مۇنداق ئىشمۇ بار دەك؟! — دەپ تەئەججۇپلەندى قۇلاقلىرىغا ئىشەنمىگەن شاھ سانىيە.
— بۇ ئىشنى خېشىن دارىن سىلى شاھ سانىيە بىلەن خانىكە ئالىيلىرىدىن قاتتىق مەخپىي تۇتۇشنى ئوردا خادىملىرىغا تاپشۇرۇپتۇ ـ دەك! شۇڭا، سىلىنىڭ ئاڭلىمىغانلىقلىرى ھەق!
— مەن سىلەرگە ھەرقاچان دەپ كېلىۋاتىمەنغۇ؟ — دېدى شاھ سانىيە ئاچچىق قىلىپ، — خانىنى بۇنداق ناشايان

ئىشلاردىن توسۇڭلار دەپ. . .

— توستۇق، ئەمما، خان ئالىيلىرىنى گەپكە كىرگۈزەلمىدۇق، — دەپ قارا دىۋان ۋەزىرى شۇ خېدىڭ گۇناھكارلاردەك بېشىنى ساڭگىلاتتى. بۇ چاغدا، ئۇنىڭ دوكلۇقى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈندى. ئۇنىڭ بىچارە قىياپىتىنى كۆرگەن شاھ سانىيە ئۇنى يەنە ئەيىبلەۋېرىشكە چىدىماي، بېشىنى يەنە ياستۇققا تاشلىدى.

— ئۇنداق بولسا، خان ئالىيلىرى بۇگۈنمۇ يەنە شاھىنشىنغا چىقماپتۇ ـ دە؟

— شۇنداق، خان ئالىيلىرى شاھىنشىغا چىقمىغانلىقتىن، ئەئىيانلىرى ئۇستىگە ئۇچ تال خوراز پېيى قادالغان ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي قاتلاق مەكتۇپنىمۇ ئۇنىڭغا سۇنۇشقا ئامالسىز قالدۇق، شاھ سانىيە ئالىيلىرى، — دېدى شۇ خېدېمۇ گەپنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمايلا.

— خان بۇگۈن زادى نەدە؟ — دەپ سورىدى شاھ سانىيە.

— يەنە خېشىن دارېن بىلەن چەنتۇ خانىشىنىڭ يېنىغا كېتىپتۇ ـ دەك.

— بۇنى تۇغرا سېزىپسىز، — دەپ كۈلدى شاھ سانىيە، — ئەمدى چىقىپ كەتسىڭىز بولىدۇ. مەن بىرئاز ئارام ئالاي. لېكىن، سىز ھوشيار بولۇڭ، خان قاچان، قەيەردە ئاشۇ چەنتۇ كېنىزىكى بىلەن بىللە بولىدۇ، كۆزىتىپ ۋاقتىدا ماڭا خەۋەر قىلىڭ! . . .

— پەرمانبەردارمەن، شاھ سانىيە ئالىيلىرى، — دېدى شۇ خېدېڭ قۇللۇق بىلدۈرۈپ، ئاندىن كەينىگە شوخشىغان پېتىچە شاھ سانىيەنىڭ خابگاھىدىن چىقىپ كەتتى. . .

* * *

خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، بىنەپشە

هەرەمدىكى باھادىرلار قەسىرىنىڭ غەربىي شىمالىي بۇرجىكىگە ياغاچ ۋە پىششىق خىشتىن ئاجايىپ ھۈنەر بىلەن قەشقەر ئۇسلۇبىدا گۈمبەزلىك زور بىر ھاممام ئەھيا قىلىندى. بۇ ھاممامنىڭ ئېگىزلىكى يەتتە ـ سەككىز مېتىر بولۇپ، ئىچى ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنگەنىدى. تاشقىرىقى بىرىنچى بۆلمىسىگە يۇيۇنغىلى كەلگەن كىشىنىڭ، ئوردا ئايىملىرى كىيىم قويىدىغان ۋە دەم ئالىدىغان ئۆزۈن ئىككى سۇپا ياسالغانىدى. بۇ سۇپىلارنىڭ ئۈستىگە گىلەملەر ۋە كۆرپىلەر سېلىنغان، سۇپىنىڭ باش تەرىپىدە نامازئوقۇيدىغان بۆلۈمچە تەييارلانغانىدى. ھاممامنىڭ ئىچكىرىكى ئىككىنچى بۆلۈكى ئالتە خانىلىق ھاممام بولۇپ، بۇ خانىلارنىڭ ھەربىرى قەشقەر ئۇسلۇبىدىكى ئەگمە ئىشىكلەر بىلەن بۆلۈۋېتىلگەنىدى. ھاممامنىڭ يان تەرەپتىكى ئۇچىنچى بۆلۈكى ئاستىغا رەڭمۇ ـ رەڭ تاشلار يېيىتىلغان مەرمەر كۆلچەك ئىدى. كۆلچەكنىڭ تۆت ئەتراپى بىر گەز ئېگىزلىكتىكى مەرمەر تام بىلەن توسۇپ ئىھاتە قىلىنغانىدى. ھەممە خانىنىڭ تام تۈۋىنى بويلاپ ئېگىزلىكى ئۈچ گەز، كەڭلىكى ئىككى گەز كېلىدىغان، ئاقتاشتىن بىر تۇتاش ئېرىقلار ياسالغانىدى. ھاممامدا يۇيۇنىدىغان كىشىنىڭ، ئوردا ئايىملىرىغا كېرەكلىك ئىسسىق سۇلار مۇشۇ ئېرىقلاردا توختىماي ئېقىپ تۇراتتى. ھاممامنىڭ ئىچى يەر، تام، تورۇس ۋە ئېرىقلارنىڭ ھەممىسى كۆكۈچ چاقچۇق بىلەن قاپلانغانىدى. ھەربىر خانىنىڭ تورۇسغا ئەينەك بېكىتىلگەن تۆڭلۈك قويۇلغانىدى. تۆڭلۈكتىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا ھاممامنىڭ ئىچى خۇددى ئاپتاپتەك يورۇپ كېتەتتى.

بىر ئايلانما پەلەمپەي بىلەن ھاممامنىڭ ئۈستىدىكى خانىلارغا چىققىلى بولاتتى. شۇ خانىلارنىڭ ئىچىدە گىلەملەر، كۆرپىلەر سېلىنغان، شاھانە داستىخان راسلاپ قويۇلغان مەخسۇس خانە بار ئىدى. شۇ خانىنىڭ تېمىدىن كېنىزەك ۋە ئوردا ئايىملىرى چۆمۈلىدىغان مەرمەر كۆلچەكلىك بۆلۈمگە مەخپىي بىر

تۆشۈك ئېچىلغانىدى.

هامامغا مەخپىي تۆشۈك قويۇلغانلىقىنى بۇ هامامنىڭ ياستىشقا مەسئۇل بولغان خان تاغىسى، دارىلئولۇمنىڭ باش مىرزىسى، ساراي ۋەزىرى خېشىندىن باشقا ھېچكىم ئۇقمايتتى.

ئىپارخان چەنلۈكنىڭ ھەرىمگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن خانىنىڭ پەرمانى بويىچە بۇ هامامنى ياستىشقا مۇئەككەل قىلىنغان خېشىن خانىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش ئۈستىدە خېلى باش قاتۇردى. ئاخىر بىناكارلارغا ئېچىدىن كۆرگىلى بولىدىغان، ئەمما سىرتىدىن تۆشۈك بار ئىكەنلىكىنى ھېچكىم سېزەلمەيدىغان قىلىپ مەخسۇس لايىھەلىتىپ، بۇ خانىنى تەييارلىغانىدى. ئاستانە ھېيجىكنىڭ يازدىكى تىنچىق ئىسىقىغا زادىلا كۆنەلمىگەن ئىپارخان ھەر كۈنى مۇشۇ هامامدا سۇغا چۈمۈلەتتى. خېشىن چەنلۈكنى بۇ سىردىن ۋاقىپلاندۇرغاندىن كېيىن ئىشقىۋازلىقتا داڭ چىقارغان ئەللىك ياشلىق چەنلۈك ئاشۇ تۆشۈكتىن ئىپارخانىنىڭ مەرمەر كۆلچەكتە سۇغا چۈمۈلۈشىنى تاماشا قىلىدىغان بولۇۋالدى.

هازىر چەنلۈك قولىدا مەي تولدۇرۇلغان توققۇز ئەجدىھالىق بىللۇر جامنى تۇتقان هالدا ھېلىقى مەخپىي تۆشۈكنىڭ ئالدىدا شىركەيىپ بولۇپ ئولتۇراتتى. تۆۋەندىكى مەرمەر كۆلچەكتە قىيا - چىيا قىلىشىپ سۇغا چۈمۈلۈۋاتقان يالىڭاچ كېنىزەكلەر، ئوردا ئايىملىرى ۋە غۇنچەچىلەر ئۇنىڭ ھېرىسمەنلىك ئوتى تۇتاشقان شەھۋانىي كۆزلىرىنى ياندۇرۇپ، ئىشقىۋازلىق ھەۋەسلىرى بىلەن تولغان يۈرىكىنى مۇجۇۋاتقانىدى. ئۇ گېلى قۇرۇغاندا جامدىكى مەيدىن بىر ئوتلاپ قويۇاتتى - يۇ، ئەمما كۆزلىرىنى تۆشۈكتىن ئالمايتتى. ئۇ شەھۋانىي نەزەرى بىلەن مەرمەر كۆلچەكتە سۇغا چۈمۈلۈۋاتقان ئىپارخانىنى ئىزدەپ تاپقاندا، كۆزلىرى چىمىرلاپ، ئەقلى لال بولغىنىدىن توققۇز ئەجدىھالىق بىللۇر جامنىڭ قولىدىن قانداق چۈشۈپ

كەتكەنلىكىنى تۇيماي قالدى.

ئىپارخاننىڭ پىستىدەك ئاغزى، ئىلپىتەك ئېقىپ چۈشكەن بۇرنى، ئانارەك مەڭزى، ئاھۇدەك خۇمارلىشىپ تۇرغان قارا كۆزلىرى، ئالمىدەك كۆكسى، تولۇنئايدەك چىرايلىق جامالى، ئاق قاشتېشىدىن ئويۇپ ياساپ قويغاندەك ئەۋرىشىم نازۇك بەدىنى، ئىپارەك گۈپۈلدەپ پۇراپ تۇرغان خۇش پۇراق ھىدى چەنلۇڭنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋالغانىدى. ئۇ: «گويا ئاپتاپ ئۇنىڭ پېشانىسىدىن، قارائۇغۇ كېچە ئۇنىڭ نازۇك يەلكىسىگە چېچىلىپ تۇرغان قارا سۇمبۇل چاچلىرىدىن تارقىلىۋاتقاندەك، ھەرقانداق بىر ئادەم بىر كۆرۈپلا ئاشىقي بىقارار بولۇپ ئەس - ھوشىنى يوقاتقۇدەك مىسلىي كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر ساھىبجامال ئىكەنغۇ بۇ؟! ھەسسىنات، مۇشۇنداق ساھىبجامالنى يارانقان تەڭرىم!» دەپ ھەيرانۇ - ھەس بولۇپ ئولتۇرۇپلا قالدى. دەل مۇشۇ چاغدا، خېشىن ئۇنىڭ يېنىغا كىرىپ، «شاھ سانىيە ئالىيلىرى خان بىلەن كۆرۈشىدىغان جىددىي بىر ئىش بار ئىدى دەيدۇ» دەپ خەۋەر قىلدى. ۋالىدەسى شياۋشىيەن خېنىمنىڭ مەجەزىنى ئوبدان بىلىدىغان چەنلۇڭ ئائىلاج ئورنىدىن تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە خېشىننىڭ كەينىدىن ماڭدى...

*　　*　　*

شاھ سانىيە خان ئوغلى چەنلۇڭنىڭ كېچە - كۈندۈز چەنتۇ كېنىزىكى ئىپارخاننىڭ يېنىدىن ئاجرىمايى، ھەممە ئىشنى ئۇنتۇۋاتقانلىقىدىن ئىچى پۇشۇپ، مەجەزى شۇكلەپ، گېلىدىن تاماق ئۆتمەيدىغان، يا كېچىسى ئارامخۇدا ئۇخلىيالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇ ئىنىسى خېشىننى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئەدىپىنى تازا بىر بەرگەندىن كېيىن «قاچان

بولسۇن بىر كۈنى ئامال قىلىپ، ئاشۇ چەنتۇ كېنىزىكىنى كۆزدىن يوقاتماي بولمىغۇدەك!» دەپ خىيال قىلدى ھەمدە خان ئوغلىنى ئۆزىنىڭ خابگاھىغا چاقىرتقۇزدى.

چەنلۇك شاھ سانىيە شياۋشىيەن خېنىمنىڭ خابگاھىغا ھايالشماستىنلا كىرىپ كەلدى ۋە ۋالىدەسى بىلەن ھال ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن بىر چەتكە قويۇلغان كۆرسىتا ئولتۇرۇپ، ۋالىدەسىنىڭ سۆزلىشىنى كۈتۈپ جىم ئولتۇردى.

— ئوغلۇم، كىتابنىڭ ۋارىقىنى ئېچىپ ئوقۇغاندەك ئۆتۈپ تۇرىدىغان ئادەمنىڭ ئۆمۈر ۋارىقى ئۇچقان قۇشتەك تېز ئۆتىدۇ، — دېدى شاھ سانىيە ئانىلىق مېھرى بىلەن ئالدىرماي سۆزلەپ، — ئىنسان ھاياتى ساقال - بۇرۇت چىقمىغان بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلارنى كەينىدە قالدۇرۇپ، ئەمدىلىكتە ساقال بىلەن چاچقا ئاق چۈشۈپ، خۇددى خازان چۈشكەن كۈزدىكى ئاق تېرەككە ئوخشاپ قالىدۇ!

چەنلۇك ۋالىدەسىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي ئىچى پۇشۇپ ئولتۇرغان بولسىمۇ ئەمما ئېغىز يېرىپ بىرنېمە دېيىشكە پېتىنالمىدى.

— ئوغلۇم، كىشى ئەقىل بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ. سەن نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئەسكىرىي قوشۇنغا ئىگە پادىشاھدۇرسەن! بىر مەملىكەتنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولۇڭدا جۇڭقۇرۇپ تۇرۇپسەن! شۇنداق ئىكەن، بۇنداق يول تۇتۇش ئەقىلدىن ئاداشقانلىق ھېسابلانمامدۇ؟ مەن بۇ ئىشىڭنى لايىق كۆرمەيمەن، — دېدى شاھ سانىيە ئاچچىق قىلىپ.

گەپنىڭ نېمە ئۈستىدە كېتىۋاتقانلىقىنى پەملەپ قالغان چەنلۇك ئىچىدە: «ئىم، بىزنىڭ بۇ ئىشىمىزدىن ۋالىدە خان ئالىيلىرى خەۋەر تېپىپ بوپتۇ - دە» دەپ قالدى لېكىن گەپ قىلماستىن، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

— ئى پۇشتىپاناھ، — دېدى شاھ سانىيە ئوغلى چەنلۇڭغا

نەسىھەت قىلىپ، — بەش دەقىقىلىق راھەتنى دەپ، مەملىكەتنىڭ ئىشلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ قويساڭ، خۇددى ئىككى تورسۇق سۇتنى دەپ، تۆگىسىدىن ئايرىلىپ قالغان تۆگىچىدەك ئىش بولمىسۇن يەنە! ئىسىنگورۇلارنىڭ ئەجداددىن قالغان بىر قەدىمكى مەسەلدە دېيىلىشچە، بىر تۆگىچى ھىنگان تۆگىسىنىڭ سۇتىنى ساغمەن دەپ، سۇتكە قىزىقىپ كېتىپ، تۆگىسىنىڭ بۇرنىدىن ئۆتكۈزۈلگەن چۈلۈكىنىڭ چۈلۈۋرىنى تۈيمايلا قويۇپ بەرگەن ئىكەن، چۈلۈۋرنىڭ بوش تۇرغانلىقىنى بىلگەن ھىنگان پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ چۆلگە قاراپ قېچىپتۇ. تۆگىچى ھىنگانىنى تۇتمەن دەپ، كەينىدىن قوغلاپ ئۆزىمۇ تۇگەشكەن ئىكەن. مانا بۇ پۇشتىپاناھ سەن ئۇچۇن ئوبدان بىر مىسال. بىر بۇردا نان ئۇچۇن خەقنىڭ قولىغا تەلمۇرۇش، بەش دەقىقىلىق شەھۋەت راھىتى ئۇچۇن خوتۇنلارنىڭ كەينىگە كىرىش — مەرد ئەرلەرنىڭ شەنىگە مۇناسىپ ئەمەس. بىر كېچە ـ كۇندۇز يىگىرمە تۆت سائەت ۋاقىتنىڭ ئىككى سائەتكە يېقىنىنى خوتۇنلار سۆھبىتىگە بېرىش، قالغان قىسمىنى ئۆزى بىلەن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ياخشىلاشقا سەرپ قىلىش — ئاقىل ۋە دانا پادىشاھلارنىڭ ئىشىدۇر. چۇنكى، ئىككى سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىتنى ئاياللار سۆھبىتىگە سەرپ قىلىش ئىنسانىنىڭ ئەقلىي زېھنىگە، جىسمانىي سالامەتلىكىگە زىيان كەلتۇرىدۇ. نۇرغۇن تەخت ساھىبلىرى خوتۇنلارنىڭ كاساپىتىدىن دۆلىتى مۇنقەرز بولۇپ، خانىدانى ھالاكەتكە يۇزلەنمىگەنمىدى؟ مەن بۇنىڭ بىلەن پۇشتىپاناھنى خوتۇنلارغا زادى يېقىن يولىما دېمەكچى ئەمەسمەن. ھەممىز خوتۇنلاردىن ـ ئانىلاردىن تۇغۇلغانغۇ؟ مۇبادا ئاتا ـ ئانىلار بولمىغان بولسا مەنمۇ، سەنمۇ بولمىغان بولاتتىڭ. بىراق، چەنتۇ كېنىزىكىدىن باشقا خوتۇن ـ توقال دېگەن ھەرىمىدە تۆكمە بولۇپ يېتىپتىغۇ؟ نېمانچە ئۇنىڭغا ئۆزۈڭنى ئۇرۇپ كېتىدىغانسەن؟

چەنلۇك ۋالىدەسىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئۇياتقىنىدىن قىپقىزىل قىزىرىپ كەتتى. گۇناھ ئۆزىدە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «خوش، خوش» دەپ تۇرماقتىن باشقا ئامال قالمىغانىدى...

* * *

شاھىنشىن ئىچى سۇرلۇك تۇس ئالغانىدى. قارا دېۋان ۋەزىرلىرى قاتلاق مەكتۇپ كۆرۈۋاتقان چەنلۇڭغا قاراپ تۇرۇشاتتى.

چەنلۇك خاقانى چىنىنىڭ چېگرانى تىنچىتقۇچى سانغۇنى جاۋ خۇيىنىڭ خانغا يوللىغان قاتلاق مەكتۇپىنى ئېچىپ كۆرۈشكە باشلىدى: «... تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرگە چەنتۇلارنىڭ ھاكىمبەگ دەپ ئاتىلىدىغان چوڭلىرى مۇئەككەل ئىكەن، — دېيىلگەنىدى بۇ قاتلاق مەكتۇپتا، — شاغىبەگ ھاكىمبەگكە ياردەملىشىپ ئىشلەيدىكەن. غەللە - پاراق يىغىشقا شاڭبېگى مەسئۇل ئىكەن؛ قازى ئەمىر - پەرمانلارنىڭ ئىجراسىغا مەسئۇل ئىكەن؛ سۇ ئىشلىرىنىڭ مىراپبەگ باشقۇرىدىكەن؛ ھۇنەرۋەن - كاسىپلارغا نېقىپ بەگ مەسئۇل ئىكەن؛ پاششاپبەگ ئوغرى - يالغاننى تۇتۇپ تەركە قىلىشقا مەسئۇل ئىكەن؛ چەنتۇلارنىڭ دىن ئىشلىرىغا مۇھتەسىپ دېگىنى مەسئۇل ئىكەن؛ مۇتىۋەللىبەگ ئۆي - زېمىن ئىشلىرىنىڭ باشقۇرىدىكەن؛ دۇڭانبېگى يول - رابات ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىكەن؛ باجگىر باج يىغىشقا مەسئۇل ئىكەن؛ ئەربابېبەگ ئۆشرە - زاكات يىغىشقا مەسئۇل ئىكەن؛ باغ - ۋاران بېگى ئېتىز - ئېرىق، باغ - ۋارانلارغا مەسئۇل ئىكەن؛ مىڭبېگى بىزدىكى ئوكۇرتايغا ئوخشايدىكەن.... ئەلھال، چەنتۇلار يۇرتى ئاساسىي جەھەتتىن تىنچىتىلدى. بىراق، چەنتۇ بەگلىرىنىڭ

سەلتەنىتىمىزگە بولغان ساداقەتمەنلىكى زادى قانچىلىك؟ بۇنىڭغا ئەئيانلىرى بىرنېمە دېيىشكە ھازىرچە ئاجىزلىق قىلىدۇ. شۇڭا، چەنتۇلارغا ئۆز ئارىسىدىن قويۇلغان بەگلەرنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن ھەرقايسى شەھەرلەردىكى بەگلەرنى گېزەكلەشتۇرۇپ، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئاستانىسىگە خان تەزىمىگە كېلىشكە پەرمان بېرىلسە، تۇنجى داپقۇر خان تەزىمىگە كېلىدىغان بەگلەرنى بەيلى خوجەسى، تۆرە گادايمەت، ھاكىمبەگ قوشۇق بەگلەر باشلاپ كەلسە، قالغانلىرى ھەر يىلى ئۈچ گېزەك بولۇپ كەلسە. . .»[1]

ئەسلىدە، خاقانى چىن تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى تولۇق تەسەررۇپ قىلغاندىن كېيىن مانجۇ سەلتەنىتى ئۆزىنىڭ بۇ يەرلەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن «يەرلىكلەرنى يەرلىكلەرگە سېلىش»، «ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇش» تەك يۇرتدارچىلىق سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ يولغا قويدى ھەمدە ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە بۇ شەھەرلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ ئەسلىدىكى بەگلەر ئارىسىدىن تاللاپ دەرىجە بېكىتىپ، ئۇلارنى بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەھكىمىلىرىگە مۇئەككەل تەينىلىدى. بۇ بەگلەرنىڭ ئارىسىدا قاراشەھەر، كورلا، بۈگۈر، كۇچا، شايار، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرنىڭ ھاكىمبەگلىرى ئۈچىنچى دەرىجىلىك بەگلەردىن ھېسابلىناتتى. قالغان كىچىك شەھەرلەر ۋە ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەرگە قارايدىغان كەنت ـ قىشلاقلارنىڭ ھاكىمبەگلىرى تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن ئالتىنچى دەرىجىلىكلەرگىچە بولغان بەگلەر

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 82 ـ جىلد، 30 ـ بەت؛ «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 601 ـ جىلد، 28 ـ، 29 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى قەمەرىيە 11 ـ ئاي.

قاتارغا كىرەتتى. بۇ بەگلەرنىڭ يارداەمچىسى ھېسابلىنىدىغان شاغىبەگ تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن بەشىنچى دەرىجىلىككە قەدەر بەگ ھېسابلىناتتى. خەزىنىچى بەگ بىلەن شاڭبېگى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا تۆتىنچى دەرىجىلىك بەگ ھېسابلىناتتى. بەشىنچى دەرىجىلىك بەگلەردىن قازىبەگ، مۇتىۋەللى بەگ، نېقىپ بەگ، پاششاپېبگى، مىراپېبگى، رايا قازىبەگ، دۇۋانبېگى، ئالتۇنبېگى، مىڭبېگى، مۇھتەسىپ بېگى ۋە باشقا بەگلەر بار ئىدى.

خاقانى چىن بۇ يەرلەردىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇستىگە قويۇلغان ئۇيغۇر بەگلىرىدىن خەلقە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا تېخىمۇ ياخشى قولچوماق سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۇلارغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بەش يۈز سەردىن يۈز سەرگىچە كۈمۈش يىللىق مائاش بەلگىلەپ بەردى.

ئۇيغۇر بەگلىرىنى مۇشۇنداق يۇقىرى مائاش بىلەن سېتىۋېلىش چارىسى ئارقىلىق، گەرچە چەنتۇلار يۇرتىنى تىنچىتىلغان بولسىمۇ ئەمما «بىقارار چەنتۇلارنىڭ غەلىيان چىقىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش»[1] ۋە چەنتۇلار يۇرتىنىڭ چوڭ ـ كىچىك يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىدا مەھكەم تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن، مانجۇ سەلتەنىتى ھەرقايسى چوڭ ـ كىچىك شەھەرلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى يول ئېغىزلىرىدا ساقچىخانا خاراكتېرىنى ئالغان جام ـ راباتلارنى قۇرۇپ لەشكەر تۇرغۇزدى. يەكەن، خوتەن، يېڭىسار، ئاقسۇ، قەشقەر، ئۈچتۇرپان، كۇچا، سايرام، باي، كورلا ۋە قاراشەھەرلەرگە مانجۇلاردىن خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال تەينىلىدى.

ئۈچتۇرپان شەھىرى شۇ مەزگىللەردە مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئىدى. شۇڭا،

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 616 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 7 ـ ئاي.

ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى مانجۇلار مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىگە قويغان خان ئامبالىلار ئىچىدە ئەڭ چوڭى ھېسابلىناتتى. خاقانى چىن جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىنىڭ ئەمىلىكىنىڭ كاپالەتلەندۇرۇش ئۇچۇن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ يەرلەردە جەمئىي ئون ئىككى مىڭ ئالتە يۇز قىرىق سەككىز قارا چېرىك تۇرغۇزدى[1]. مانجۇ سەلتەنىتى ئۆزىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلىرى بىلەن ھەربىي قىسىملىرىنىڭ تەمىناتىنى شۇ جايىنىڭ مالىيىسىدىن راسخوت چىقىرىپ بېقىش چارىسى بىلەن ھەل قىلماقچى بولدى. مەسىلەن، ئۇچتۇرپان خان ئامبىلىنىڭ يىللىق مائاشى ئۇچ مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، يەنە يىلىغا مىڭ سەردىن يارىم پۇلى قوشۇپ بېرىلەتتى، توققۇز مىڭ جىڭ ئاشلىق، يەتمىش جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛ مەسلىھەتچى ئامبالىنىڭ يىللىق مائاشى مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە بەش يۇز سەردىن يارىم پۇلى قوشۇپ بېرىلەتتى، تۆت مىڭ سەكسەن جىڭ ئاشلىق، ئوتتۇز ئالتە جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛ ئاغلاقچى ئامبالىنىڭ يىللىق مائاشى يەتتە يۇز سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە ئىككى يۇز سەر كۈمۈش يارىم پۇلى قوشۇپ بېرىلەتتى، تۆت مىڭ ئالتە يۇز سەكسەن جىڭ ئاشلىق، ئوتتۇز ئالتە جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛ نازىرىنىڭ يىللىق مائاشى بىر يۇز توقسان سەر كۈمۈش بولۇپ، ئىككى مىڭ بەش يۇز يىگىرمە جىڭ ئاشلىق، ئون ئىككى جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛ باش پۈتۈكچىنىڭ يىللىق مائاشى بىر يۇز ئاتمىش سەر كۈمۈش ئىدى؛ يارىمچى پۈتۈكچىنىڭ يىللىق مائاشى ئاتمىش سەر كۈمۈش ئىدى؛ ساڭىبىگىنىڭ يىللىق مائاشى

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مۇئەللىپىنىڭ «بەدۋىلەت - يانغىن قايلىغان تۇيراق» ناملىق تارىخىي قىسسەسىنىڭ «ئابتۇر سۆزى» قىسمىغا قارالسۇن. بۇ كىتاب شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1997 - يىلى 3 - ئايدا نەشر قىلىنغان.

ئۈچ يۈز سەكسەن سەر كۆمۈش ئىدى، ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز جىڭ بوغداي بىلەن تەمىنلىنەتتى.

يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىكىلەرنىڭ مائاشى مۇنداق ئىدى:

باش بۇغىنىڭ يىللىق مائاشى ئاتچىسىنىڭ مائاشى قوشۇلۇپ، ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يەتمىش ئالتە سەر كۆمۈش ئىدى؛ يەم-خەشەك ئۈچۈن ئاتمىش بىر تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.

مۇشاۋىر سانغۇننىڭ يىللىق مائاشى بىر مىڭ بىر يۈز يىگىرمە بەش سەر كۆمۈش ئىدى. يەم - خەشەك ئۈچۈن ئوتتۇز تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.

گېزەكچى سانغۇننىڭ يىللىق مائاشى سەككىز يۈز توقسان ئۈچ سەر كۆمۈش ئىدى. يەم - خەشەك، ئوتتۇز تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.

ياساۋۇلبېگىنىڭ يىللىق مائاشى بەش يۈز ئاتمىش ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى. يەم - خەشەك ئۈچۈن ئون بەش تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.

باقاۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى تۆت يۈز ئەللىك ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى. يەم - خەشەك ئۈچۈن ئون بەش تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.

لاۋازىم بېگىنىڭ يىللىق مائاشى ئىككى يۈز قىرىق ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى. يەم - خەشەك ئۈچۈن يەتتە تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى.

پىيادە ئەسكەرلەر ئوكۇرتاينىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز يەتمىش سەر كۆمۈش ئىدى، يەم خەشەك ئۈچۈن يەتتە تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى

ياردەمچى ئوكۇرتاينىڭ يىللىق مائاشى يەتمىش ئالتە سەر كۆمۈش ئىدى.

ئاتلىق نۆۋەكەرنىڭ يىللىق مائاشى قىرىق سەر كۆمۈش ئىدى. پىيادە چېرىكنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز سەر سەككىز

مىسقال كۆموش ئىدى[1].

مانجۇ سەلتەنىتى ئۆزىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە تەسىس قىلىنغان بۇ غايەت زور ۋە كېلەچەكسىز بىيۇروكرات ھۆكۈمرانلىق مۇئەسسەسىلىرىدە ئىشلەيدىغان مۇلكىي، ھەربىي خادىملىرىنىڭ غايەت كۆپ خەج - خىراجەتلىرىنى قامداش ئۈچۈن بۇ يۇرتلارغا دېيەك، ماتا قاتارلىق بەش تۈرلۈك ئالۋان - سېلىق بەلگىلەپ، دەستۇر - ئەمەل، ئەن - قائىدىلەرنى توختىتىپ بەردى. ئۇيغۇر پۇقرالىرىمۇ ناۋادا خاقانى چىن ئەن - قائىدە قىلىپ توختاتقان بەش تۈرلۈك دېيەك، ماتانى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. بىراق، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مانجۇ مەنسەپدارلىرى ۋە مۇسۇلمان زالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ كۈندىن - كۈنگە زورىيىپ بېرىۋاتقان خۇسۇسىي چىقىم، خەج - خىراجەت راسخوتلىرىنى قامداش ئۈچۈن خاقانى چىنىنىڭ بۇ ئەن - يارلىقىغا چېكىدىن ئاشقان ھەر خىل بەلگىلىمىلەرنى ياساپ قوشۇۋېرىشتى. ئەسلىدىكى بەش تۈرلۈك دېيەك، ماتا بىردىنلا كۆپەيىپ ئەللىك خىلغا يەتتى! ھەر خىل يامان قائىدە - يوسۇنلار پەيدا بولۇۋەرگەنلىكتىن، پۇقرالارنىڭ ئۇستىدىكى جەبر - زۇلۇمنى كۆچەيتىۋەتتى. «ھەرقايسى شەھەرلەردىكى خان ئامبال، چېرىكچى ئامباللار ئەيش - ئىشرەتكە مەستى - مۇستەغرەق بولۇپ كەتتى. ھاكىمبەگلەر ئامبالغا بېرىمىز دەپ، پۇقرالارغا ئالۋان - ياساقنى خالىغىنىچە چاچاتتى. ئالۋان - ياساق ئۈچۈن يىغىلغان ئالتۇن - كۈموش، قاشتېشى، تاۋار - دۇردۇنلار ۋە رەخت - گەزلىمىلەرنىڭ پەقەت ئوندىن ئىككى ئۇلۇشىلا ئامبالغا يەتكۈزۈلۈپ، قالغان سەككىز ئۇلۇشى بەگ - خوجاملارنىڭ ئۆز قولىدا قالاتتى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى

---

① مانجۇ، ئۇيغۇرات، سولۇن، شىبە قوشۇنلىرىدىكى سەردار - چېرىكلەرنىڭ ماڭاشى خەنزۇ چېرىكلىرىدىن پەرقلىق بولاتتى. بۇ پەردە ئاپتور مىسال كەلتۈرۈلمىدى. بۇ ھەقتە تەپسىلاتلار ئۇچۇن مەنبەللىنىڭ «بەدۈلەت - يانغىن قاپلىغان توپراق» دېگەن تارىخىي قىسسەسىنىڭ «ئاپتور سۆزى» قىسمىغا قارالسۇن.

ئامباللار بىر ـ بىرىگە بويسۇنمايتتى. بوغدا خان يېراقتا بولغانلىقتىن ئۇنىڭ سىياسەت قامچىسى باشقىلارغا يەتمەيتتى. بۇ ئامباللارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان بولاتتى. ئۇلار مۇسۇلمان چەنتۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى يامۇللىرىغا ئەكىرىۋېلىپ قايتۇرۇپ بەرمەيتتى. مۇسۇلمان چەنتۇلارنى ھايۋانەك ئىشلىتەتتى. مۇسۇلمان چەنتۇلار غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۇرۇشەتتى.»[1] دېمەك، زورلۇق ـ زومبۇلۇق، ئالۋان ـ ياساق ۋە قاتمۇ قات زۇلۇم ئاستىدا قالغان ئۇيغۇر خەلقى بىلەن چىرىك سەلتەنەت ـ مانجۇ ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كۈچەيدى...

* * *

خاقانى چىن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى يېڭىدىن ئەمىن تاپقۇزۇلغان ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىدىن تەسىرلەندۇرۇش ئۈچۈن ئالتىنچى دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇيغۇر بەگلىرىنى ئۆز ئاستانىسى بېيجىڭغا خان تەرىمىگە چىللانتۇزۇپ پەرمان چۈشۈردى ھەمدە ئاستانىگە خان تەرىمىگە كېلىدىغان ئىككىنچى گېزەكتىكى بەگلەر چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى قەمەرىيە 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى يولغا چىقىپ، 10 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن ئىلگىرى كۇلىدىكى ۋۇۋېيغا يېتىپ كېلىشى، 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئاستانىسى بېيجىڭغا كېلىپ شىنخۇامېن قوۋۇقىدا ساقلاپ تۇرۇشى لازىم، دەپ سۇرۇك بەلگىلەپ بەردى.

ئىككىنچى گېزەكتە مانجۇ ئاستانىسى — بېيجىڭغا خان تەرىمىگە كېلىدىغان ئۇيغۇر بەگلىرى ئارىسىدا قەشقەر

---

① «شىنجاڭ تەزكىرىسى، چىرىك».

بەشكىرەمنىڭ شاڭبېگى مەھرەمبەگمۇ بار ئىدى. ئۇ تۇنجى گېزەكتە ئاستانىگە خان تەزىمىگە بارغان قوشۇق بەگنىڭ بېيجىڭدا تۇتۇپ قېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. شۇڭا، ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ بارسا ـ كەلمەس سەپەر بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، كۆڭلى دەككە ـ دۈككە ئىچىدە قالدى. دەل مۇشۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە پەيزاۋات ھاكىمبېگى نىياز بەگ ئۇنىڭغا: «دولانلىقلاردىن ئامۇرسانا تۆرە ئۇچتۇرپانغا باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇدەك، دەپ خەۋەر ئاڭلىدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن مەھرەمبەگ ئاستانىگە بېرىش ـ بارماسلىق ئۈستىدە ئويلىنىپ ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى...

* * *

چەنلۈك ئۆزىنىڭ خابگاھىدا قارا دېۋان سۇنغان قاتلاق مەكتۇپلارنى كۆرۈپ، ئۈستىگە تەستىق سېلىۋاتقانىدى. ئۇ مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى بايان قىلىنغان بىر قاتلاق مەكتۇپ ئۈستىگە مۇنداق دەپ تەستىق سالدى:

«.... گادايمەت تۆرە سۇنغان مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئاستانىگە خان تەزىمىگە كېلىپ قەشقەرگە قايتقان شاغىبەگ ئابدۇرېھىم بەگ، خەزىنىچى بەگ توقا، ئاستىن ئاتۇشنىڭ ھاكىمبېگى خوجاش، توققۇزاقنىڭ ھاكىمبېگى بابۇر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئاسىي خوجا جاھان زامانىسىدا مەنسەپكە ئولتۇرغانلاردىن ئىكەن. ئەلھال، بۇ يەرلەردە غەلىيان چىقىۋاتىپتۇ. ئۇلارنىڭمۇ غەلىيان چىقىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بەزى ئېھتىيات چارىلىرىنى كۆرۈپ قويۇش لازىمدەك قىلىدۇ. بىز ئۇداي خوجىدىن بۇ ئىشنى سۇرۇشتە قىلدۇق، ئۇ بۇ بەگلەرنىڭ مەھرەمبەگ پىتنىسىگە ئارىلاشمىغانلىقىنى

ئېيتتى. . .[1] جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئىسيان سەلتەنىتىمىزگە ئاچچىق ساۋاقلارنى بەرگەنىدى. ئەلھال، بوغدا تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلار سەلتەنىتىمىزنىڭ زېمىنىدۇر. بۇ زېمىنلارنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۇ يەرلەردە زور قوشۇن تۇرغۇزماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ! شۇڭا، جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتە بىر تۇتاش جۇڭتۇرىدىغان بىر ھەربىي مەھكىمە قۇرۇش زۆرۈر بولۇپ قالدى! بۇ مەھكىمىنىڭ نامىنى «ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش جوڭتۇرىدىغان جاڭجۈن مەھكىمىسى» دەپ ئاتىغان مۇۋاپىقتەك قىلىدۇ. ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى تۈرۈشلۇق جاي «خۇيىيۈەن كۇرەسى» دەپ ئاتالسۇن. ئىلى جاڭجۈننىڭ خىزمەتلىرىگە ھەمدەملىشىش ئۈچۈن بىر نەپەر مەسلىھەتچى ئامبال، تۆت نەپەر يانداش ئامبال، قىرىق سۈمۈن زەڭگى، قىرىق باقاۋۇل، قىرىق چەۋەندار ياساۋۇل، ئىككى نەپەر نەسەبىي كاھىبەگ، توققۇز نەپەر كاندىدات چېرىكچى، ئىككى نەپەر كاندىدات سۈمۈن زەڭگىسى، ئىككى نەپەر كاندىدات باقاۋۇل، ئىككى نەپەر نەسەبىي نۆۋۈكەر، قىرىق چاپاۋۇل، قىرىق چاۋۇشبېگى، بىر يۈز يىگىرمە چاۋۇش، قىرىق سەككىز تۈغچى، ئىككى يۈز ئوتتۇز تۈرشاۋۇل، ئىككى يۈز ھىماتچى، ئىككى مىڭ ئالتە يۈز چېرىك، تۆت يۈز ئوقچى، ئالتە يۈز پىيادە لەشكەر، قىرىق توپچى، سەكسەن ئىشچى لەشكەر، ئىككى يۈز قىرىق شەپقەتچى چېرىك بولۇپ، جەمئىي بىر يۈز ئاتمىش ئىككى ھەر دەرىجىلىك سەردار، تۆت مىڭ ئالتە يۈز قىرىق مانجۇ چېرىكى تۇرغۇزۇلسۇن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سىيلاقچى ئامبال، ساڭچىبېگى، سەييارە مۇپەتتىش قاتارلىق ئەمەلدارلار سەپلەپ

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى. 5 ـ جىلد، 18 ـ، 19 ـ بەت. «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرىندا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 619 ـ جىلد، 3 ـ، 4 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى.

بېرىلسۇن. بۇ ئەمەلدارلارنىڭ، مانجۇ ۋە كۆك تۇغلۇق قوشۇنلاردىكى سەركەردە - چېرىكلەرنىڭ مائاش - كۇلياڭى يەرلىكتىن ئېلىنىدىغان زاكات - باجلاردىن چىقىم قىلىنسۇن. مۇبادا، پۇقرالار ئارىسىدا مانجۇ سەلتەنىتىگە باج - پاراق تۆلەشتىن باش تارتىپ غەلىيان كۆتۈرگۈچىلەر كۆرۈلسە، ئۇلارنىڭ يەر - زېمىنلىرى تەخىرسىز ھالدا مۇسادىرە قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئاۋۋالقىدىن ئۇچ ھەسسە كۆپەيتىپ ئۆستۈرمە باج تاپشۇرۇشقا بۇيرۇلسۇن! . . .»[1]

قارا دېۋان چەنلۇڭنىڭ تەستىق سۆزىنى دەرھال پەرمان شەكلىدە تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ، يەرلىكنىڭ كەمكۈتىسىز ئىجرا قىلىشىنى تەلەپ قىلدى.

خاقانى چىنناڭ پەرمانى بويىچە «ئۇچ ھەسسە كۆپەيتىپ ئۆستۈرمە باج تاپشۇرۇش» مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن مانجۇ سەلتەنىتىگە تاپشۇرىدىغان زاكات بېجىنى ئۈچ ھەسسە كۆپەيتىپ تاپشۇرۇش دېگەنلىك بولاتتى. بۇنداق بولغاندا، مانجۇلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىن ئالىدىغان باج - پاراقلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئەسلىدىكى جۇڭغارلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىن ئالىدىغان زاكات بېجىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىغا تەڭلىشىپ قالاتتى ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتەتتى.

مانجۇ سەلتەنىتى ئۆزىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى تولىمۇ كىلەڭسىز ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ نورمال ئايلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى يۈكنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۈستىگە ئارتتى. چەنلۇڭنىڭ 26 - يىلىدىكى[2] تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، مانجۇ دائىرىلىرى مۇشۇ بىر يىل ئىچىدە يالغۇز خوتەن، يەكەن ۋە

---

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 593 - جىلد، 13 - ، 14 - بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى 7 - ئاي.

② مىلادى 1761 - يىلى.

قەشقەر رايونىدىكى پۇقرالاردىن جەمئىي بىر يۈز سەكسەن بىر مىڭ تۆت يۈز يىگىرمە بەش سەر كۆموش تەڭگە، بەش مىليون سەككىز يۈز ئون توققۇز مىڭ جىڭ ئاشلىقنى سېلىق ھېسابىدا يىغىۋالدى!①

*　　*　　*

مىلادى 1760 ـ يىلى سەرەتان پەسلى. تومۇزنىڭ كىشىنى ئېزىدىغان تىنچىق ئىسسىقى كەڭ بەشكېرەم زېمىنى ئۈستىدە كەتمەي تۇرۇۋالغانىدى. تۈتاش كەتكەن مېۋىلىكنىڭ ھەممىلا يېرىدىن سالقىن ئورمىغا يالقۇن كۆتۈرۈلەتتى. سايىدىكى ئىشقىيولىدا ئىككى ـ ئۈچ قارا خۇددى بولۇت سايىسىدەك گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ يوقاپ مېڭىپ تۇرماقتا ئىدى. سەرەتان پىلىلداپ كۆزنى قاماشتۇرۇپ، يىراقتىكى ئاقتاغنى تېخىمۇ چوڭ قىلىپ كۆرسىتەتتى. خېلى ئۇزاق ۋاقىتتىن كېيىن ھېلىقى بۇلۇت سايىسىدەك كۆرۈنگەن قارىلار يېقىنلىشىپ كەلدى. بۇ قارىلار پىڭ ـ پىڭ ئىسسىقتا بوينىغا قارا ياغاچتىن ياسالغان ئوتتۇز جىڭلىق شال قوۋۇق كىيدۈرۈلگەن بىر ئۈيغۇر تۇنقۇنى بىلەن ئۇنى ھەيدەپ ئېلىپ كېلىۋاتقان ئىككى مانجۇ چېرىكى ئىدى. ئىسسىقتا تەرلەپ كەتكەن مانجۇ چېرىكلىرى ھېلىقى تۇنقۇننىڭ ئۇستىگە كىيىملىرى بىلەن يۈك ـ تاقلىرىنى ئارتىپ قويۇشقانىدى. ئۇلار خۇددى ئەرمەك قىلىشقاندەك ھېلىدىن ـ ھېلىغا ھېلىقى ئۈيغۇر تۇنقۇننى قوللىرىدىكى سەبەندىلىرى بىلەن ئۇرۇپ ساۋايتتى:

— سىڭكۇ، سەن ئىلدەم، ئىلدەم ماڭدۇ! —دەپ ۋارقىراپ قويۇشاتتى.

① «يۈيۈك جىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 615 ـ جىلد، 9 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى 2 ـ ئاي.

بوينىغا شال قوۋۇق كىيدۈرۈلگەن ھېلىقى تۇنقۇن ئىسسىقتا بەك چاڭقاپ كەتكەنىدى. ئۆزىنىڭ چاك ـ چاك يېرىلىپ كەتكەن لەۋلىرىدىن جىرت ـ جىرت چىقىۋاتقان قانلارنى يالاپ سەندىرەكلەپ ئاران مېڭىپ كېتىپ باراتتى.

— بوغدا خانغا زاكات تۆلىمەيدۇ، گەدەنكەش چەنتۈلارنىڭ كۈنى شۇنداق بولىدۇ! — دەيتتى قارا چېرىكلەرنىڭ ئىچىدە ئۈيغۇرچىنى بىلىدىغان بىرى.

ئۇلار چىڭقى چۈش مەھەلدە بەشكېرەمدىكى مانجۇ ساقچىخانىسىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى ۋە ھېلىقى بىچارە تۇنقۇننى مانجۇ ساقچىخانىسىنىڭ پەشتىقى ئالدىدىكى تۈۋرۈككە باغلاپ قويۇپ، ئۆزلىرى دەم ئېلىش ئۈچۈن ساقچىخانىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىشتى.

— سۇ... ئى، مۇسۇلمانلار... ماڭا سۇ... بىر يۇتۇم سۇ... سۇ بېرىڭلار! — دەپ ناله ـ زارلىدى باغلاقتىكى تۇنقۇن.

بىر بالا كۆلدىن بىر غىدىر سۇنى ئۈسۈپ كېلىپ، ئۇنىڭ قاغجىرىغان لېۋىگە تۇتتى. تۇنقۇن غىدىردىكى سۇدىن بىر يۇتۇم ئىچىپ تۇرۇشىغا، ساقچىخانا ئىچىدىن بىر مانجۇ چىقىپ كەلگىنىچە قولىدىكى سەبەندىسى بىلەن تۇنقۇنغا سۇ بېرىۋاتقان بالىنىڭ قولىدىن غىدىرنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتتى ۋە:

— سەن نېمىشقا سۇ بېرىدۇ — شۇ؟ يوقال، بولمىسا، كۆرگۈلۈكنى كۆرىدۇ — شۇ! — دەپ قەھىر قىلدى. ئاندىن تۇنقۇننىڭ كۆزىگە قولىدىكى سەبەندىسى بىلەن نوقۇپ:

— گەدەنكەش چەنتۇ، سەن گۇناھىنى بىلەمدۇ؟ — دەپ دوق قىلدى.

— دارېن خوجام، — دەپ زارلىدى ھېلىقى تۇنقۇن، — ماڭا ئىچىلىرى ئاغرىسۇن، چۆچۈرىدەك تۆت بالام ۋە قېرى دادام، قېرى ئانام مېنىڭ قولۇمغا قاراپ تۇرۇشىدۇ. رەھىم

قىلسىلا، مەن خانلىق زاكاتنىــــى تولۇق تاپشۇردۇم. ئەمما، زاكاتچى يەنە ئۆستۇرمە زاكاتنىــمۇ قوشۇپ بېرىسەن، دەيدۇ. ئىشەنمىسىلە، تەركە قىلىپ كۆرسىلە، خاماندا كەپسەن تۇگۇل، چارمۇ قالمىدى!

— سەن گەدەنكەشلىك قىلمىــغان بولسا — شۇ، مەن ئۆستۇرمە زاكات ئالامدۇ — شۇ؟ گۇناھ سەندە، يەنە مەن بىلەن گەپ تالىشامدۇ — شۇ؟ ھوي چەنتۇ ئېشەك! — دېگىنىچە ئۇنى ئۇرۇپ كەتتى.

تۇنتۇن بوينىغا شال قوۋۇق كىيگۈزۈلگەن پېتى تۇۋرۇككە باغلىۋېتىلگەن بولغاچقا، بېشىنى رەھىمسىزلەرچە تېگىــۋاتقان تاياقتىن ئېلىــپ قاچالماي، قاتتىغىــــر قاقشاپ ناله ـ پەريات كۆتۇردى.

تۇنتۇنىڭ ناله ـ پەريادىنى ئاڭلىغان كىشىلەر بىردىن ـ ئىككىدىن ساقچىخانا ئالدىغا توپلىنىشقا باشلىدى.

بۇ چاغدا، ئارقا تەرەپتىن:

— بۇ يەردە نېمىش بولۇۋاتىدۇ؟ سىلەر جۇيزىنىڭ[1] ئالدىغا نېمىشقا توپلىشىۋالدىڭلار؟ — دېگەن بوغۇق بىر ئاۋاز ئاڭلاندى.

كىشىلەر ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراشتى:

— ھە، مەھرەم شاڭبېگى ئىكەنغۇ؟ بېگىــم، بۇ ئەلدە ئادالەت دېگەن قالدىمۇ؟ — دەپ چــۈرقىراشتىــ كىشىلــەر ئــۇنى كــۆرۈپلا، — ماۋۇ بىچارە چاڭقاپ كېتىپتىكەن، سۇ بەرسەك، مانجۇ خوجام ئۇنى نېمىشقا سۇ ئىچىسەن دەپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغىلىۋاتىدۇ.

بايا گەپ سورىغان كىشى بەشكېرەمنىــــڭ شاڭبېگىــــى مەھرەمبەگ ئىدى. ئۇ كىشىلەر ئارىسىنى يېرىپ ئۆتتى ـ دە، باغلاقتىكى ھېلىقىــــى تۇنتۇنغا قارىدى. تۇنتۇن ئۆلەيلا دەپ

---

① جۇيزە ـ ئىدارە، مەھكىمە، جوجۇق دېگەن مەنىدە.

قالغاندى.

مەھرەمبەگ ئۇنىڭغا گەپ قىلماستىن، مانجۇ ئەمەلدارىغا قاراپ:

— دارىن، بوغدا خانىڭ ئەن ـ قائىدىسىدە گۇناھكارنى داتاڭدا سوراق قىلىش كېرەك، دېيىلگەن، سىلى ساقچىخانىڭ ئامبىلى بولۇپ تۇرۇقلۇق، گۇناھكارنى خالىغانچە ئۇرۇپ، قىينىسىلا بولامدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— سەن — شۇ سىكىز چاتىقى نېمە؟ سەن — شۇ چەنتۇلار مىنسە ئات ـ ئېشەك، ئىشلەتسە قۇل ـ غالچا شۇ، سەنلەرگە يەنە نېمە ئەن ـ قائىدە كېرەك قىلمدۇ — شۇ؟

— . . .

مەھرەمبەگ ئۆزىنى زورىغا بېسىۋېلىپ لام ـ جىم دېمەي شۇك تۇردى. ئۇنىڭ جاۋاب بەرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ مانجۇ تېخىمۇ ئەزۇەيلەپ كەتتى:

— بىز سەن مەھرەمبەگكە بېيجىڭغا خان تەزىمىگە بارسۇن دەيدۇ، سەن شۇ بارمايدۇ. بۇ يەردە تېخى مەندە ئىشقا ئارىلىشىدۇ؟ سەن شۇ، يوقىلمدۇ!

— زۇلۇمنىڭ ئېگىسى بولغان سەن دارىنلار يوقالماي — زە، مەن يوقىلامدىمەن؟! — دېدى مەھرەمبەگ غەزەپ بىلەن. ئەمدى تۇزۇت قىلىپ تۇرۇشنىڭ ئورنى قالمىغاندى، — مانجۇ زاكاتچىلىرىنىڭ جۇڭغار زاكاتچىلىرى بىلەن قانچىلىك پەرقى قالدى؟ سەنلەر زاكاتنى تولۇق ئېلىپ بولۇشۇپ، يەنە پۇقرادىن ئۇچ ھەسسە ئۆستۇرمە زاكاتنى قوشۇپ ئېلىشساڭ، يەنە كىم چىدايدۇ؟

— سەن مەھرەمبەگ خاندىن مائاش ـ كۇلياڭ يەيدۇ — شۇ، — دەپ دېۋەيلىدى مانجۇ ئەمەلدارى تايىقىنى كۆتۇرۇپ، — يەنە گەدەنكەشلىك قىلامدۇ — شۇ؟ ئىسيان كۆتۇردى — شۇ! مەن كاللىنى ئالىدۇ — شۇ!

مەھرەمبەگ:

— مانا كاللامنى ئالە! — دېگىنىچە، يېنىدىن پىچىقىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ ھېلىقى مانجۇ ئەمەلدارىنىڭ قورسىقىنى بۆسۈپ تاشلىدى. مانجۇ ئەمەلدارى ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماستىن توڭگۇزدەك چىرقىراپ يەرگە يىقىلدى. بۇ چاغدا، ئالامان پاتىپاراق بولۇشۇپ كېتىشتى. تالادا ۋەقە چىققانلىقىنى سەزگەن مانجۇلار ھېلىقى ياردار مانجۇ ئەمەلدارى بىلەن كارى بولماستىن ئىشكىنى مەھكەم تاقۋېلىشتى...

*　　*　　*

كىشىلەر بەشكېرەمنى «بېھىشكېرەم» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئادەم ئىچىگە كىرىپ قالسا ئادىشىپ قالىدىغان، بېھىشكە ئوخشايدىغان بۇ باغنى ئېرەمدە تاتلىقلىقى تىلنى يارىدىغان شېكەر شەربەت ئانارلار شاخلىرىدا پىشىپ يېرىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ياقۇتتەك قىزىل ئۇرۇقلىرى ئىچىگە پاتماي پولتىيىپ چىقىپ قالغانىدى. شاپتۇللار شېخىدىكى مېۋىسىنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۆزىنى كۆتۈرەلمەي قالغانىدى. بەشكېرەم باغلىرىدا دەردەك داۋا پىستە ـ بادام، شېرىن ـ شەربەت مۇناقى ئۈزۈم، يېسە تىلدا غۇژۇدە ئېرىپ كېتىدىغان سوقا چىلان، «جەننەت مېۋىسى»، «شاخ مانتىسى» دەپ تەرىپلىنىدىغان شىرىنلىك ئەنجۇرلەر، خۇشبۇي پۇرىقى دىماغنى يارىدىغان ئالتۇن بېھى ۋە باشقا تۈرلۈك ـ تۈمەن مېۋىلەر پىشىپ تۆكمە بولۇپ كەتكەنىدى.

بۇگۈن ۋاقىت پېشىندىن ئۆتكەن بولسىمۇ ئەمما بەشكېرەملىكلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىدە، كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدە، بالىلارنىڭ ئىتتىك يۈگۈرۈشلىرىدە قانداقتۇ ئۆزگىچە بىر خىل تۇس چىقىپ تۇراتتى. بۇ يەردە پەۋقۇلئاددە بىر ھادىسە يۈز بەرگەنىدى! ئادەتتە پىشىن مەزگىلىدە مەسچىتلەردە

بولىدىغان بۇ مۇمىن پۇقرالار ھازىر مانجۇلارنىڭ بەشكېرەمدىكى ساقچىخانىسىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا توپلىشىۋالغانىدى، بۇلارنىڭ تولىسى ھەر خىل، ھەر كەسىپتىكى كىشىلەر ۋە ئەتراپتىن كەلگەن جۇل ـ جۇل كىيىملىك يوقسۇل دېھقانلار ئىدى. ئالامان قورالسىز ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىكى يانغان غەزەپ ئوتلىرى، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنى قاپلىۋالغان جىددىي ۋە قەھرىلىك كەيپىيات خەلقنى تېگىپ كەتسىلا دەھشەتلىك پارتلايدىغان ھالەتكە كەلتۇرگەنىدى. ئالامان غەزەپ بىلەن گۇركىرىگەنده، ئەتراپنى خۇددى ئاسمان ـ زېمىننى لەرزىگە كەلتۇرگەن شىرنىڭ ئاۋازىدەك كۇچلۇك چۇقان ـ غۇلغۇلا ئاۋازلىرى قاپلاپ كېتەتتى. قارا چېرىكلەرنىڭ رەڭگى ئۆچكەن، ئۆڭسۈلى يوق، قورقۇمسىراپ ساقچىخانىنىڭ ئىشىكىنى مەھكەم تاقۋېلىشقان، ئۇلار قورۇ ئىچىدە ھولۇقۇشۇپ يۇرۇشەتتى. غەزەپلەنگەن ئالامان مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ يامانلىقىدىن، ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ زالىملىقىدىن، سېلىقچىلارنىڭ زۇلمىدىن، ئالۋان ـ سېلىقلارنىڭ كۆپلۈكىدىن نارازى بولۇشاتتى، شىكايەت قىلىشاتتى. خەلق نەپسانىيەتچى مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ غالچىسى بولغان مۇسۇلمان زالىملىرىنى ئاغزىغا كەلگەننى دەپ تىللاشماقتا ئىدى.

— خاقانى چىن بىزگە بەش تۇرلۇكلا ئالۋاننى ئەن ـ قائىدە قىلىپ توختىتىپ بەرگەن. ئەمدى يەنە ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئۆستۇرمە ئالۋان ئالامدىكەن؟! — دەپ ۋارقىرىشاتتى يۇزلەرچە ئاۋازلار.

— خاقانى چىن دېگەن كاپىرمۇ مۇنچىلىك جەبر ـ زۇلۇمنى ئۆز ئېلىگە راۋا كۆرمەس! ھازىر يۇرتتىن تەۋپىق ـ ئىنساپ كۆتۈرۈلگەن! شەرىئەت خارلانغان! بىز خانىۋەيران بولدۇق! — دەپ بىر مويسىپىت دېھقان يىغلامسىراپ شىكايەت قىلماقتا ئىدى.

— بىزگە بۇگۈن ئېنىق جاۋاب بەرسۇن! بولمىسا بۇ لەنىتى مەنچىكلار ئۇۋۇسىنى پاچاقلاپ، كۆكۈم - تالقان قىلىپ تاشلايمىز! — چۇقان كۆتۈردى يەنە بىر جۇل - جۇل كىيىملىك، تەرى تۇرۇك دېھقان قەھرى بىلەن.

— ئېنىق جاۋاب بەرسۇن! «تۇڭچى ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئالدىمىزغا چىقىپ بىر - بىرلەپ ھېساب بەرسۇن! ئامبىلىدىن تۇڭچىسى يامان» دېگەن شۇمۇ؟ دېيەك - ماتانى يەنە كۆپەيتىپ ئالامدىكەن — يوق؟ ئەگەر يەنە كۆپەيتىدىغان بولسا كۆزىگە كۆرستىمىز!...

بۇ چاغدا، ئېگىز بويلۇق، تەمبەل، چوڭ ياشلىق بىر كىشى پەشتاق ئۈستىگە چىقتى ۋە ۋارقىراپ - چۇرقىراپ قىلىشىپ چۇقان كۆتۈرۈشۈۋاتقان ئالامانغا قاراپ قولىنى ئېگىز كۆتۈردى:

— قېرىنداشلار، گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار! يېتەر بىزگە ئەمدى بۇ خورلۇق! بىز ئەمدى لەنىتى مەنچىكلارغا زاكات تۆلىمەيمىز! ئۇلار بىزنىڭ قان - تەرىمىزنى قۇرۇتۇپ، يىلىكىمىزنى شوراپ تۇگەتتى! بىز بۇ ئىنساپسىزلارنىڭ ئۇۋۇسىنى پاچاقلاپ تاشلىشىمىز لازىم! نىياز بەگ بايا ماڭا ئېيتتى: مانجۇ خانىنى غال - غال تىترەتكەن جۇڭغارىيە تۆرىسى ئامۇرسەنا لەشكەر باشلاپ كېلىپ، ئۇچتۇرپان شەھىرىنى پەتھى قىلىپتۇدەك. ئۇزاققا قالماي بىزنىڭ بۇ يەرلەرگىمۇ يېتىپ كەلگۇدەك. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئاغۇ، تېرىم، ئوپال قاتارلىق يۇرت - ئايماقلاردىكى قېرىنداشلىرىمىزمۇ قوزغالدى!

— قېنى ئېيتىڭ! مەھرەم شاڭبېگى، — دېدى توپنىڭ ئىچىدىكى بىرەيلەن، — بىز قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟

— نىياز بەگ، سىز بىر بۆلۈك ئادەملەر بىلەن ساقچىخانىنىڭ ئىشىكىنى بۇزۇڭ! ناياق خوجا، سىز بىر قىسىم ئالامانىنى باشلاپ ساقچىخانىنىڭ كەينى تەرىپىگە ئۆتۈڭ — دە، لەنىتى مەنچىكلارنى ئارقا تەرەپتىن توسۇپ تۇرۇڭ. مانجۇلار

پۇقرادىن يىغىۋالغان زاكاتلارنىڭ ھەممىسى ساقچىخانا ئىچىدە، بىز باستۇرۇپ كىرىپ، ھالال ـ مېھنەت تەرىمىز بەدىلىگە كەلگەن ئاشلىقىمىزنى قايتۇرۇۋالايلى!

— بىز تەييار! — دەپ جاۋاب بېرىشتى نىياز بەگ بىلەن ناياق خوجا تەڭلا. ئاندىن ئۇلار ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئالامانلىرىنى توۋلاشتى.

— قېنى، پەيزاۋاتلىق ئوغلانلار، مېنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى پەيزاۋات ھاكىمى نىياز بەگ قولىنى شىلتىپ. بىر بۆلۈك كىشىلەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن گۈرۈلدىشىپ مېڭىشتى.

ئاغۇ كەنتىنىڭ بېگى ناياق خوجا:

— ئاتۇشلۇقلار قولۇڭلارغا تاياق ـ توقماق، تاشلارنى ئېلىپ، ئارقامدىن مېڭىڭلار! — دېگىنىچە ئاتۇشلۇقلارنى باشلاپ بەشكېرەم ساقچىخانىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە قاراپ ماڭدى.

بەشكېرەمنىڭ شاڭبېگىسى مەھرەمبەگ بۇ چاغدا «قېرىنداشلار! ئالغا!» دەپ بىر چاقىرىق قىلىۋىدى، غەزەپلەنگەن پۇقرالار خۇددى كۈچلۈك شامالدا قوزغالغان سۇ دولقۇنىدەك بىردىنلا قوزغالدى. ھېچكىممۇ بۇ دەھشەتلىك سۇ دولقۇنىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا ئۇرۇنۇپمۇ چەتكە ئالالمىدى. ساقچىخانىنىڭ قارا ئىشكى ئالدىدا دەھشەتلىك قىقاس ـ چۇقان، ئۇر ـ يىقىت باشلاندى. ئۇلار ساقچىخانا ئالدىدا تۇرۇپ ئالامانغا نەسىھەت قىلىۋاتقان سايىت تۆكچى بىلەن پاششاپبېگى قادىر دوزاقنى ئۇرۇپ بىردەمدىنىڭ ئىچىدىلا دەسسەپ ـ چەيلەپ يەرگە چاپلىۋەتتى. ئالامانىنىڭ بۇرنىغا قان پۇرىقى پۇرىدى، كۆزى قانغا تولدى.

بىردەمدىنىڭ ئىچىدە غەزەپلەنگەن ئالامان قاتتىق چۇقان ـ سۇرەن بىلەن خۇددى دەۋرەپ كەلگەن كەلكۇن سۈيدەكىنىڭ مانجۇلارنىڭ بەشكېرەم ساقچىخانىسىنىڭ قارا ئىشكىنى لىم

ياغاچ بىلەن ئۇرۇپ چېقىپ تاشلىدى ـ دە، سەينا ئىچىگە دەۋرەپ بېسىپ كىرىشتى. ۋەھشىيلەشكەن كىشىلەر قىقاس بىلەن مانجۇلارغا يېپىلدى. مانجۇ ساقچى ئەمەلدارلىرى دېرىزىدىن ئۆزلىرىنى ئارقا تەرەپتىكى باغ ئىچىگە تاشلىشىپ، دەرەخلىك ئىچىگە يۈگۈرۈشتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ۋىزىلداپ تاشلار ئېتىلدى. بىر تاش تولۇم چاشقاندەك سەمرىگەن بىر مانجۇ ئەمەلدارنىڭ تېگىپ، ئۇنىڭ بېشىنى يېرىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى دىڭ قالپىقى ئۇچۇپ نەلەرگىدۇر بېرىپ چۈشتى. ئۇ بىر سەنتۈرۈلۈپ بېشىنى تۇتتى، ئۇنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇلغان بېشى قىپقىزىل قانغا بويالغانىدى. ئادەملەرنىڭ ۋارقىراش ـ جارقىراشلىرى ئىچىدە تاش بوران قىلىنغان بۇ مانجۇ ئەمەلدارلىرى يىقىلىپ ـ قوپۇپ مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرگەن بولسىمۇ ئەمما ئالامانلار ئۇلارنى ئانارلارنىڭ ئارىسىدىن، شاپتۇللارنىڭ ئاستىدىن، ئۇزۇملەرنىڭ تېگىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ، ئۇرۇپ ئەبجىقىنى چىقاردى. . .

كەچكە يېقىن، بەشكېرەم ساقچىخانىسى پاچاقلاپ تاشلاندى. ساقچىخانىدىكى مانجۇلارنىڭ ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، يارىدار بولىدىغىنى يارىدار بولۇپ، قاچىدىغىنى قېچىپ تۈگىدى! مانجۇلارنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي، بەشكېرەمدىكى يىگىرمە كەنتتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن قوزغىلاڭچىلار مەھرەمبەگ، نىياز بەگ ۋە ناياق خوجىلارنىڭ يولباشچىلىقىدا باشقا جايلاردىكى مانجۇ ساقچىخانىلىرىغا تېگىش قىلماقچى بولۇشۇپ، قوللىرىغا ئارا ـ گۈرجەك، پالتا ـ كەتمەن، توقماق ـ سويىلىرىنى ئېلىشىپ قەھرىلەنگەن ھالدا مېڭىشتى. مىلادى 1760 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ، 7 ـ ئايلاردا بەشكېرەمدە قوزغالغان بۇ قوزغىلاڭ ئاستا ـ

ئاستا مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى باشقا يۇرتلارغا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىدى. . .

نەزمە

گەر پالاكەت كەلسە خەلقتىن رەنجىمە،
جەبر ـ راھەتنى پەقەت خەلقتىن دېمە.
دوستۇ ـ دۇشمەن زىددىنى ھەقتىن دېگىن،
ئىككى ياقنىڭ كۆڭلى چىقماس ھۆكۈمدىن.
چىقسىمۇ ئوق گەر كامانچە ئىچىدىن،
ئەقلى بار ئادەم بىلۇر ئوقياچىدىن.

— شەيخ سەئىدى

ئون ئىككىنچى باب

«ئامبال خوجام سورايدۇ سىپىل سوققانلار نەلىك؟»

«سىز قانداق بولسىڭىز، سىزگە شۇنداق
ھۆكۈمدارلار كېلىدۇ!»

— «جەۋاھىرئۇلكەرنەم»

مىلادى 1763 ـ يىلى (قوي يىلى) ياز. ئىلى ۋادىسىدا سان ـ ساناقسىز غول ـ تاراملار بار. بۇ غول ـ تاراملار ياقىسىدا قاتار ـ قاتار كەتكەن تارانچى مەھەللىلىرى خۇددى يىپقا تىزىلغان مارجان كەبى سەپ تارتقاندەك. بۇ مەھەللىلەر يەنە ئىرىق ـ ئۆستەڭلەر ئارقىلىق موغايتۇ، ياماتۇ، نىلقا، بالتوقاي، قاش، بورابوسۇن، قاينۇق، خۇنۇخاي، دارداماتۇ، توققۇز تارا، ئارا بوز، بايانداي قاتارلىق تارانچى يېزىلىرىغا پارچە ـ پارچە بۆلۈپ تاشلانغاندى. بۇ زېمىن گۈزەللىكتە يېگانە، ئاب ـ ھاۋاسى دۇنيادا تەڭداشسىز بولۇپ، خۇددى بىر شائىر ئۆز شېئىرىدا: «جاھاندا كۆرمىگەن بولغاي كىشى ھەرگىز بۇدەك يۇرتنى» دەپ يازغىنىدەك بىر گۆھەر زېمىن ئىدى. قەدىمكى تۇرانلارنىڭ[1] ئانا

① تۇرانلار ـ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى. ئۇلار تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغانىدى.

ماكانى بولغان بۇ ئىلى ئۇلكىسى ئىلگىرىكى زامانلاردا ئۆزىنىڭ بايلىقىنىڭ موللۇقى، ئۇلكە يېرىنىڭ كەڭلىكى، تۈپرىقىنىڭ مۇنبەت، مەھسۇلاتىنىڭ كۆپلۈكى، چەكسىز سوزۇلغان تاغ ـ ئېدىرلىرى تۈرلۈك ـ تۈرلۈك مەدەنلەرگە باي ئىكەنلىكى، تاشكۆمۈرنىڭ تولا ۋە سۈپەتلىكلىكى، ھاۋاسىنىڭ ئوبدانلىقى بىلەن «جەننەتتۇل ماكان» دەپ شۆھرەتلەنگەنلىكىنى ئاتا ـ بوۋىلار ئەۋلادلىرىغا سۆزلەپ بەرگەن. بۇ زېمىنىنىڭ تۈپرىقى خۇددى قايماقتەك مۇنبەت بولغانلىقتىن، ئازراق ئەجىر نىسبىگە ناھايىتى جىق ھوسۇل بېرەتتى. توقايلىقلاردا ئوت ـ چۆپلەر شۇنداق ئېگىز ۋە بولۇق ئۆسەتتىكى، ھەتتا ئەڭ يوغان تارانچى ئۆكۈزىنىڭ مۈڭگۈزىنى بۇ ئوت چۆپلەر ئىچىدە يىراقتىن ئاران ئىلغا قىلىش مۇمكىن ئىدى. بۇ مەنزىرە كىشىنىڭ ئېسىگە قەدىمكى مەشھۇر «تۇران قوشقى»نى سالماي تۇرالمايتتى:

تۇران دەرياسى چوغاي[1] تېغىنىڭ،
باغرىنى بويلاپ ئويناپ ئاقىدۇ.
ئاسمان گۈمبىزى بارگاھىسىمان،
چەكسىز دالانى قاپلاپ ياتىدۇ.

كۆرۈنەر كۆپكۈك پايانسىز ئاسمان،
دالىدا كەڭرى كۆز سالسا ئايان.
ئەسكەندە شامال، ئوتلار ئەگسە باش،
سانسىز قوي، كالا بولىدۇ ئايان.

قەدىمكى زاماندا مىڭلاق ئېلى دەپ ئاتالغان بۇ ئىلى ۋادىسى ئۇستىدە ياز شامىلى ھېلىدىن ـ ھېلىغا قۇياش نۇرىنى

① چوغاي تاغلىرى ـ تەڭرىتاغلىرىنىڭ تارىختىكى نامىلىرىنىڭ بىرى.

توسۇۋېلىپ، زېمىنغا كۆز يېشىنى تەكشى سېپىپ تۇرىدىغان يىغلاڭغۇ بۇلۇتلارنى سۈرۈپ يىراقلارغا ئېلىپ كېتەتتى. بىنەم ـ ئېتىزلاردا پات ـ پات ئۇنتۇلۇپ قېلىنىدىغان ساپان ـ بوقۇسا ياكى كەتمەن ـ ئاماچلار ئۇچ ـ تۆت كۈنلا تالادا قالسا، ھۆل ـ يېغىنىنىڭ شاراپىتىدە يەردىن بولۇق ئۆسۈپ چىققان قېلىن كۆكاتلارنىڭ ئاستىدا كۆرۈنمەي قالاتتى. بالتوقايدا ھەسەل ھەرىلىرى شۇنچىلىك كۆپ ئىدىكى، ھەرىلەر غول ياقىسىدىكى ئاق تېرەك، قېيىن ۋە قارا ياغاچلارنىڭ كاۋاكلىرىغا سىغىشماستىن، شاخلىرىغا، يوپۇرماقلىرىغا، ھەتتا يەرنىڭ ئۆزىگە توپلىشىپ ھەسەل سېلىشاتتى. شۇنداقمۇ بولاتتىكى، بۇ دەرەخلەرنىڭ ئاستىدىن ئۆتۈپ قالغان ئادەمنىڭ ئۇستىۋېشى ھەسەل بىلەن ھۆل بولاتتى. ئايىغى ئاستىدا ئېقىپ تۇرغان ساپسېرىق بال ـ ھەسەللەر ئەتراپقا چاچراپ كېتەتتى. شۇڭا، بۇ يەرنىڭ نامىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا «بال توقاي» دېيىلەتتى. قەدىمكى زامانىدا «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەيھۇنى» دەپ ئاتىلىدىغان ئەزىم دەريا — ئىلى دەرياسى قىرغاقلىرىنى بويلاپ ھېچقانداق پەرۋىشسىز ئۆسۈشكەن مېۋىلىك دەرەخلەردە تاتلىق ئۈزۈملەر، تەبىئىي ئۆرۈكلەر، ياۋا ئالمىلار ۋە قارىئۆرۈكلەر پىشىپ مەي باغلىشىپ كېتىشەتتى. . .

يانلىرىغا ئېسىۋالغان قورال ـ ياراغلىرىنى جاراقشىتىپ، تارانچى مەھەللىرىنى چارلاشقا چىقىشقان مانجۇ ئاتلىقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ يەردە زادىلا ئۇرۇش بولۇپ باقمىغاندەك ۋە بۇ زېمىن ئەزەلدىن ئۇرۇش ئوتلىرى ئېچىلمىدە ۋەيران قىلىنمىغاندەك ئاسايىشلىق ئىچىگە چۆمگەنىدى. . .

بىراق يېقىندىن بۇيان، ئىلىنىڭ ھاكىمىيىتى مۇسا گۇڭنىڭ ئوردىسىدىن چىققان جارچىلارنىڭ جار سالغان ئاۋازلىرى بۇ يەرنىڭ ئاسايىشلىقىنى بۇزۇپ تاشلىغانىدى!

«. . . ئەيىۋەھنناس، ئىشتىكلار ئامۇ ـ خاس! خاقانى

چىننىڭ پەرمانى شۇدۇركى، يۇرت بېگى، مىڭبېگى، تۇمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشى، كۆكبېشى، قاپىبېشى قاتارلىقلارغا، چوڭ - كىچىك، ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممە تارانچىلار ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، ھازىردىن باشلاپ بالتوقايغا سېپىل سوقۇشقا چىقسىلەر! شۇ ۋەجدىن، ھەممەيلەن ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي دارىننىڭ پەرمانىغا، ھاكىمبەگ مۇسا گۇڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن سېپىل ھاشىرىغا بېرىپ ئىشلىسۇن! مۇشۇ يارلىقنى ئاڭلىغان بەگۇ - بىگاتلار ئۆز يۈزلۈكىدىكى تارانچىلارنى ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك دېمەستىن بىردىن كەتمەن، بىردىن زەمبىل، بىردىن قاپ، ئوزۇق - تالقان، چويۇن - داڭقان، كىگىز - يوتقان قاتارلىق نەرسە - كېرەكلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ بالتوقايغا تېزدىن باشلاپ كەلسۇن! ئۇلار غۇلجا سېپىلىنى سوقۇپ، شەھەر سېلىپ قايتسۇن! مۇبادا، بۇ ئىشقا ئىلمانلىق - سۇستلۇق كۆرسىتىپ، ھايال بولغۇچىلار ۋە ياكى ھورۇن، يالقاۋلىق قىلغۇچىلار كۆرۈلسە قاتتىق جازاسىنى تارتسۇن! گۇناھى ھەرگىز كەچۈرۈلمىسۇن! خاقانى چىننىڭ پەرمانى شۇلدۇر! ئەيىۋھەننەس! ئىشتىڭلار ئامۇ - خاس! . . . »

ئۇزاق ئۆتمەيلا ھەرقايسى تارانچى مەھەللىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك يىغا - زار ئاۋازلىرى چىقىشقا باشلىدى. ئادەملەر پايپىتەك بولۇشۇپ يۇگۇرۇشۇپ يۈرۈشەتتى. ئاتلىق دورغىلار قامچىلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۇرۇپ، سېپىل ھاشىرىغا تۇتۇلغانلارنى ھەيدىشىپ، چېپىپ يۈرۈشەتتى. بالىلار يىغلىشاتتى. ئىتلار ھاۋشىشاتتى.

توساتتىن بىر ۋەيرانە ئۆي ئىچىدىن بىر خوتۇن ئېتىلىپ چىقتى - دە، بالىسىنى سېپىل ھاشىرىغا ھەيدەپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەرىپىگە يۇگۇرۇپ كەلدى. ئۇ باش دورغىنىڭ ئېتىنىڭ ئالدىغا كېلىپ يىقىلدى.

— رەھمدىل دورغام، چىرايلىق دورغام، — دەپ يىغلاشقا باشلىدى ھېلىقى خوتۇن باش دورغىنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىپ، — سۆڭىكى قاتمىغان بالامنىڭ ئورنىغا مەنلا بارای!

ھېلىقى خوتۇن تىزلاندى ۋە يېلىنغان ھالدا دۇئاغا كۆتۈرىدىغان قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى. ئۇنىڭ بىر قولى بېغىشىدىن يوق ئىدى. خوتۇننىڭ بىر قولىنىڭ بېغىشىدىن يوق ئىكەنلىكىنى كۆرگەن باش دورغا:

— ھە، سەن ئىسيانچى خوجا جاھاننىڭ ساقىندىلىرىدىن ئىكەنسەن ـ دە! — دەپ قولىدىكى سىم قامچىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھېلىقى خوتۇننىڭ بېشىغا ئۇردى ۋە، — بىزدە خاقانى چىنىدىن پەرمان بار! ئىسيانچىلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادىنى توققۇز جەمەتىگە قەدەر تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ، يىلتىزىنى قۇرۇتمىز! ئېيتە، سەن ئۆزۈڭ كىمسەن؟!

— ۋاي ئىلتىپاتلىق خوجام، رەھىم قىلسىلا، — دەپ زار ـ زار قاقشىدى ھېلىقى خوتۇن بېشىغا تەگكەن قامچا ئازابىدا نەچچە تولغىنىپ، — مەن ئانامنىڭ قورسىقىدىن چۈشكەندىلا مۇشۇنداق بىر قولۇم يوق تۇغۇلغانىكەنمەن. ئىسيانچى دېگەن گەپنى ئەمدى ئاڭلاۋاتىمەن!

— ئۇنداق بولسا ئوغلۇڭنى نېمىشقا سېپىل ھاشىرىغا ئەۋەتمەيسەن؟

— خۇدا ھەققى، ئالدىنقى يىلى ئوغلۇمنىڭ ئاتىسىنى كېزىك بولۇپ يېتىپ قالغىنىغا قارىماستىن تەلكە سېپىلىنىڭ ھاشىرىغا ھەيدەپ كېتىشتى. ھالا بۇگۈن ئوغلۇمنىمۇ بالتوقاي سېپىلىنىڭ ھاشىرىغا ھەيدەپ ماڭدىڭلار. ئۇ تېخى كىچىك، ئون ياشقىمۇ تولغىنى يوققۇ؟ ھىمايە قىلىڭ، دورغام! سىزنىڭمۇ كىچىك بالىڭىز باردۇر. خۇدا ھەققى رەھىم قىلىڭ!

بۇ چاغدا تاقەتسىزلەنگەن ھېلىقى دورغا ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاۋېرىشنى خالىمىدى ـ دە:

— يوقال، ئالدىمنى توسما، بولمىسا تېرەڭنىڭ تەتۇر شىلىمەن! — دەپ دوق قىلدى ۋە ئېتىنى چاپچىتىپ توپا توزۇتقىنىچە ھېلىقى خوتۇننى ئانقا دەسسىتىپ ئۆتۈپ كەتتى. ھېلىقى خوتۇن جان ئاچچىقىدا بىر ۋارقىرىدى - دە، مىدىر - سىدىر قىلماي سۇنايلىنىپ يېتىپ قالدى...

*　　*　　*

خاقانى چىنىنىڭ پەرمانى بويىچە ئىلى دىيارىغا ئەھىيا قىلدۇرۇلۇۋاتقان توققۇز كۆرەنىڭ ئىچىدىكى غۇلجا كۆرەسى نېمىشقىدۇر پات پۈتمەي ئارقىغا سۇرۇلۇپ كېتىۋاتقانىدى. چەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى[1] ئەتىيازدا، مىكرۇي خاقانى چىنىنىڭ مانجۇ قىسىملىرى ساقلاۋاتقان ھەرقايسى جايلارنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن سىپىل سوقۇپ، قەلئە سېلىش ھەققىدىكى پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئىلىدىكى ئۇيغۇرلارغا سىپىل سوقۇش ئالۋىتى سېلىپ، تارانچىلاردىن ھاشار تۇتۇپ، تەلكە، سۇيدۇك، غۇلجا، كۆرە ۋە بايانداي قاتارلىق بەش كۆرەنى تېز ياساپ پۈتتۈرۈشكە بەل باغلىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ كۆرەلەرنىڭ ئىچىدە تەلكە، سۇيدۇك، بايانداي ۋە كۆرە قاتارلىق تۆت ئورۇندىكى قەلئەلەر پۈتۈپ، مانجۇ مەمۇرلىرى كىرىپ ئورۇنلاشتى. ئەمما، مىلادى 1762 - يىلىدىن باشلاپ بالتوقايغا سېلىنىۋاتقان غۇلجا كۆرەسىلا ئۆچ يىلدىن بېرى ئودا سوقۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، پۈتمەي ئارقىغا سۇرۇلۇپ كېتىۋاتقانىدى. خاقانى چىندىن غۇلجا كۆرەسىنى تېز پۈتتۈرۈش ھەققىدە سۇيلەپ پات - پات پەرمان كېلىپ تۇراتتى. ئەلھال، چەنلۇڭنىڭ 29 - يىلى كىرىپ، يىل يېرىملىشاي دەپ قالغان

① مىلادى 1761 - يىلى.

بولسىمۇ ئەمما غۇلجا قەلئەسىنىڭ سىپىلى تېخى پۈتۈملىشايمۇ دېمىگەنىدى. شۇڭا، ئىلى جاڭجۈنى مىكرۇي ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى، 3 ـ دەرىجىلىك جاسات بەگ مۇساگۇڭنى ئۆزىنىڭ كۈرەدىكى ئازادە خانگاھىغا ئالاھىدە چىللاتقۇزدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن غۇلجا سىپىلى ھەققىدە مەخسۇس سۆھبەتلەشمەكچى بولۇپ مول داستىخان راسلىدى.

ئىلى جاڭجۈنى مىكرۇيىنىڭ مۇساگۇڭغا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسىتىپ كېتىشىدىكى سەۋەب ئۇنى ئۆزىنىڭ مۇددىئا ـ مەقسىتىنى چۈشىنىدىغان ئادەم، دەپ قارىغانلىقىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى خاقانى چىنىنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئالاھىدە سادىق ئادەم، دەپ بىلگەنلىكىدە ئىدى. شۇڭا ئۇ دائىم ئۆزىنىڭ مانجۇلىرىغا: «مۇسا گۇڭدەك ئادەملەر چەنتۇلار ئىچىدە كۆپ ئەمەس!» دەيتتى. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى مۇسا گۇڭ خاقانى چىنىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن يېڭىسارداا: «چەنتۇلارغا نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنى خاقانى چىنىنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆندۈرگەن» ئىدى. خان ئامبال ياڭ يېڭخۇي ئۇنىڭ بۇ تۆھپىسىنى خانغا مەلۇم قىلغاندا، چەنلۇڭ ئۇنىڭدىن بەك خۇرسەن بولۇپ، «مۇسا — ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى، — دېگەنىدى، — ئۇ سەلتەنىتىمىزنىڭ ئۇلۇغ ئىشلىرى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىمەكتە. يېقىندا يۈسۈپ خوجىنىڭ ئىنىسى ئابدۇللانى ئۈچتۇرپان ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىدۇق. ئەسلىدە مەزكۇر مۇسانىمۇ شۇنداق ئورۇنغا قويۇش لازىم ئىدى. ئەپسۇسكى، سۈرۈشتۇرگۈدەك بولساق، ھازىر ئۇنداق بوش ئورۇن يوق ئىكەن. شۇڭا، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى شۇ خىدىغا جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنىڭ ئىچىدە تېخىچە ھاكىمبەگ قويۇلمىغان شەھەرلەر بولسا مۇسانى خىزمەتكە قويۇش

هەققىدە بىزگە مەلۇم قىلسۇن، دەپ پەرمان چۈشۈردۇق!»[1]

بىر قېتىم، ئىلى جاڭجۈنى كۆرەدە غۇلجا سېپىلىنىڭ سوقۇش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش ھەققىدە كېڭەش چاقىردى. بۇ كېڭەشكە مۇساگۇڭمۇ داخىل بولغانىدى. ئىلى جاڭجۈنى مىكروي تازا مۇھىم سۆز قىلىۋاتقان چاغدا، بىر چايان مۇساگۇڭنىڭ تونى ئىچىگە كىرىۋېلىپ، ئۆمىلەپ ئۇنىڭ بوينىغا چىقتى. ئۇ چايانىنى چۈشۈروۋۈەتمەكچى بولۇپ بوينىنى سىلكىۋىدى، چايان ئۇنىڭ گۆشلۈك بوينىغا زەھەرلىك نەشتىرىنى تارسىدە ئۇردى. مۇساگۇڭنىڭ پۇتۇن ئەزايىغا شۇنداق بىر قانتىق ئاچچىق كىرىپ كەتتىكى، ئاغرىققا چىدىيالماي ھوشىدىن كېتىشكە تاس قالدى. ئەمما، ئۇ شۇ قەدەر چىدام ۋە سەۋر - تاقەت كۆرسىتىپ، چىرايىنى ئازراقمۇ ئۆزگەرتمەستىن تاكى كېڭەش تۈگىگىچە قىمىرلىماستىن ئولتۇردى. بۇ ئىشنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان ئىلى جاڭجۈنى مىكروي تەئەججۈپ بىلەن ئۇنىڭدىن بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى سورىدى:

— چايانىنىڭ زەھىرى ئىنسان ئۇچۈن تولىمۇ زىيانلىق. شۇنداق ئىكەن دارېن، سىز نېمە ئۈچۈن چايانىنى بوينىڭىزدىن ئېلىپ تاشلىمايى، ئازابقا بەرداشلىق بېرىپ ئولتۇردىڭىز؟

— جاڭجۈن دارېنغا مەلۇم بولغايكىم، — دېدى مۇساگۇڭ ئورنىدىن تۇرۇپ قوللۇق بىلدۇرۇپ، — قوللىرى خاقانى چىنىنىڭ ئۆزلىرىدەك كاتتا كىشىلىرىنىڭ خىزمەت ۋە سۆھبەت دىققىتىنى نەدىكى ئەرزىمەس بىر پەررەندىنىڭ ماڭا نەشتەر ئورۇشى بىلەن بۇزۇپ تاشلىسام بولمايتتى. چۈنكى، مۇبادا بۇگۈنكىدەك مۇشۇنداق مۇھىم كېڭەشتە چايانىنىڭ چېقىشىغا بەرداشلىق بېرەلمىسەم، كەلگۈسىدە قانداقمۇ ئولۇغ خاقانى ئۈچۈن ئىت بولۇپ ئۆمۈلەي، ئات بولۇپ چاپاي؟!

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 610 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى.

شۇ چاغدا ئىلى جاڭجۇنى مىكروۋي مۇسا گۇڭنىڭ بۇ جاۋابىغا ئاپىرىن دېمەكتىن باشقا گەپ تاپالمىغانىدى. شۇڭا، بۇ ئىشنى دەرھال خاقانى چىن چەنلۇڭغا ئۆز ئەينى بويىچە مەلۇم قىلىۋىدى، چەنلۇڭ مۇساگۇڭدىن ئاۋۋالقىدىنمۇ بەكرەك خۇرسەن بولدى، ئۇنى ئۆزىنىڭ توپ تۆرىلىرىنىڭ قاتارىغا ئېلىپ، ئەركانبەگلىك مەرتىۋىسى بىلەن تارتۇقلىدى ۋە ئۇنى رەسمىي تۇردە ئۇچىنچى دەرىجىلىك دۆلەت خىزمەتچىسى دەپ ئەنگە ئېلىپ، ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى[1].

ئۇنىڭ ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى بولغانلىقىنى ئاتىسى ئىمىن خوجىنىڭ شاراپىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى ـ ئەلۋەتتە. بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن، مۇساگۇڭ ئاتىسى ئىمىن خوجا بىلەن بىللە خاقانى قوشۇنلىرىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە باشلاپ ماڭغاندا، ئاتىسى كىشىلىك تۇرمۇشتىكى نۇرغۇن مۇرەككەپ، چىگىش سىرلارنى ئاددىي، ئەمما چۈشىنىشلىك سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭغا سۆزلەپ بەرگەنىدى:

«. . . ئوغلۇم، سەن بىلەن ئاتاڭ — مەن ئىككىمىز ھازىر بىلىمىزگە مانجۇ تائىپىسىگە ئىتائەت كەمىرىنى باغلىدۇق، — دېگەنىدى ئاتىسى ئۇنىڭغا، — بۇنىڭدىن مەقسەت بىرلا! ئۇ بولسىمۇ ئالتىشەھەر ھۇدۇتلۇقىنىڭ ئەمىرلىكىنى قولىمىزغا ئېلىپ، بېيىپ دەۋران سۈرۈشتۇر! ئىلگىرى جۇڭغارلارغا تايىنىپ يېتەلمىگەن بۇ مەقسىتىمىزگە ئېھتىمال مانجۇ تائىپىلىرىگە تايىنىپ يېتۇرمىز! ئالتىشەھەرلىكلەر بىز تۇرپان ـ توقسۇن ئەھلىنى ئەزەلدىن كۆزگە ئىلماي كەلگەن! ئۇلارنىڭ بىز تۇرپان ـ توقسۇن ئەھلىنى: ‹توقسۇنلۇقتىن توڭگۇز ياخشى، بالىسىدىن قوڭغۇز ياخشى!› دەپ مازاق

---

① بۇ ھەقتە تەپسىلاتلار ئۇچۇن «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 627 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۇنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

قىلىدىغانلىقى ئېسىڭدىمۇ؟ شۇڭا، بىز مۇشۇ پۇرسەتتە ئالتىشەھەردە مانجۇ تائىپىسى ئۇچۇن ئىت بولۇپ چىشلەپ، ئېشەك بولۇپ ئىشلەپ، ئات بولۇپ چېپىپ، ئەجىر ـ مېھنەت كۆرسەتمىكىمىز لازىمدۇر! ئۇغلۇم، دائىم ئېھتىياتقىلغايسەن، بىز خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇل مانجۇ تائىپىلىرى جۇڭغارلاردىنمۇ خۇيى ئەسكى بىر قوۋمدۇر! ھەرگىز ئۇلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغۇچى بولما. ھەر سائەت، ھەر مىنۇتتا ئامبال دارىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تېپىشقا تىرىش! ئامبال دارىنىڭ خۇلقىدىكى نېمىنىڭ ياقمايدىغانلىقى توغرىسىدىكى سۆزلەرنى چاندۇرماستىن ئاستا، يەنى جۇرئەتنى ياۋاشلىقتەك قىلىپ كۆرسىتىپ ئېيتىش كېرەك. ئەگەر ئامبال دارىن كۇپكۇندۇزدىلا (ھازىر قاپقاراڭغۇ) دېسە، سەن بۇنى ھەئە، دەپ تەستىقلاپ، بەلكى يەنە بۇنىڭغا: (ئەنە يۇلتۇزلارمۇ پارقىراپ تۇرىدۇ!) دەپ قوشۇپ قويغىن، شۇنداق قىلساڭ، ئاندىن مانجۇ تائىپىلىرىنىڭ كۇتكەن يېرىدىن چىقالايسەن!..»

دېمىسىمۇ، مۇساگۇڭ سىرتتىن قارىسا مۇلايىمدەك قىلغىنى بىلەن، ئۇنىڭ ئىچى قارا، ئۆزى تۇلكىدەك قۇۋۇ، كۆرۈنۈشى ياۋاش ئەمما ئىچى كارامەت زەھەر خۇشامەتچى بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئىستېداتلىق ھەرقانداق بىر ئادەمگە ئاداۋەت ـ خۇسۇمەت نەزىرى بىلەن قارايتتى. ئۇ ۋىجدانلىق ئادەملەرنىڭ قولىنى قىزغىنلىق بىلەن سىقىپ، مۇرىلىرىگە ماختاپ ئۇرۇپ قويىاتتى ـ يۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قولىنى كېسىۋېتىش توغرىسىدا خىيال قىلاتتى...

* * *

ھۆرمەتلىك كىتابخان، خاقانى چىنىنىڭ سېپىل سوقۇپ، قەلئە سېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈشىگە نېمە سەۋەبچى

بولغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن گەپنى يەنە باشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

*　　*　　*

شاھ سانىيەنىڭ خابگاھىدا ئانا ـ بالا ئوتتۇرىسىدا بولغان ئاشۇ بىر قېتىملىق سۆھبەتتىن كېيىن چەنلۈك ئىسپارخان تۇرۇشلۇق گۆھەرشاد بېغىدىكى ئەيىش ـ ئىشرەت سورۇنىدىن ئۆزىنى بىر مەھەل تارتىپ يۈردى. بۈگۈن شاھىنىشىنىدىكى ئەتىگەنلىك قوبۇل مۇراسىمى ئەمدىلا باشلانىدى. چەنلۈك ئالتۇن تەخت ئۈستىدە ئەسنەپ ئولتۇراتتى. ئۇ كېچە جەنۇبتىكى بەدەۋىلەر قوۋمىنىڭ ئاقساقىلى ئۆزنىگە تارتۇق قىلغان ياۋايى قىز بىلەن مەشغۇل بولۇپ، تولىمۇ كەچ ياتقانىدى. قارا دىۋاندىكىلەر ئۇنىڭغا سۇنغان قاتلاق مەكتۇپلارنىڭ ھېچقايسىسىنى ئېچىپمۇ باقمىغانىدى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تەشۇشلىك خەۋەرلەر كېلىۋاتقانىدى. مەملىكەتتە ئاشكارا بولمىغان ئىسيانلار يەنە كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. بۇ ئىسيانلارنىڭ بىرى توختىسا يەنە بىرى كۆتۈرۈلۈپ، جاھان زادى تىنچماي كېتىۋاتقانىدى. ئۇزاقتىن بۇيان ئەيىش ـ ئىشرەتكە ۋە بەزمە ـ زىياپەتلەرگە ئادەتلىنىپ قالغان چەنلۈك سەلتەنەت ئىشلىرىنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتكەنىدى. ئۇ ھەممە مۇشەققەتلىك پىكىرلەرنى ۋە سەلتەنەت ئىشلىرىنى يېغىشتۇرۇپ قويۇپ، پەقەت خۇشاللىق ئىچىدە ياشاشنىلا خالايتتى: «بىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىينى تولۇق تەسەررۇپ قىلىپ، مانجۇ سەلتەنىتى ئۈچۈن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە تىللاردا داستان بولغۇدەك يۈكسەك شان ـ شەرەپلەرنى كەلتۈرمىدۇقمۇ؟ بىزدىن يەنە نېمىنى تەلەپ قىلىشىدىغاندۇ؟»

چەنلۈكنىڭ خىيالى ئۈزۈلدى:

— پۇشتىپاناھ، چەنتۇلار يۇرتىدىن كەلگەن يېڭى خەۋەرلەردىن ئاگاھمۇسىلى؟ — دەپ سوردى دارىلئولۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دېۋان ۋەزىرى خېشىن يەر سۆيۈپ تۇرۇپ.

— قانداق خەۋەرلەركەن ئۇ؟ — دەپ چىرايىنى تۇردى چەنلۇك.

— ئاگۇي دارىننىڭ قارا دېۋانغا يوللىغان مەلۇماتىغا قارىغاندا، — دېدى خېشىن بېشىنى يەردىن كۆتۈرمەي تۇرۇپ، — بەشكېرەمنىڭ شاڭبېگى مەھرەمبەگ بىلەن پەيزاۋاتنىڭ ھاكىمبېگى نىياز بەگ ئىككىسى گەدەنكەش چەنتۇلارنى مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قوزغاپ، پىتنە چىقىرىشىپتۇ ـ دەك، قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى پىتنىچى چەنتۇلار سەلتەنىتىمىزنىڭ بەشكېرەم ۋە كۆل تېرىمدىكى[1] ساقچىخانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپتۇ. يەنە... — دەپ دۇدۇقلاپ توختاپ قالدى.

— يەنىچۇ، ھە يەنە نېمە ئىش يۈز بېرىپتۇ؟ دېمەمسەنۇي، كالۋا!! — دەپ قەھىر قىلدى چەنلۇك تاقەتسىزلىنىپ.

قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئاغۇ[2] نىڭ ھاكىمى ناياق خوجا قارا خوجا دېگەن بىر گەدەنكەش بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ئۇچ مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ غەلىيان چىقىرىپتۇ!

— قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ئارغۇن نېمە ئىش قىلىپتۇ؟ قولىدا لەشكەر بولغاندىكىن باستۇرسا بولمامدۇ؟ — دەپ چالۋاقاپ تاشتى چەنلۇك.

— بۇ، بۇ... — قارا دېۋان ۋەزىرى خېشىن دودۇقلاپ تۇرۇپ قالدى.

— پۇشتىپاناھقا مەلۇم بولغايكەم، — دېدى

---

① كۆل تېرىم ـ ھازىرقى يەيزاۋات ناھىيىسىدىكى تېرىم يېزىسى.
② ئاغۇ ـ ھازىرقى ئاتۇشنىڭ ئاغۇ يېزىسىدا.

دارىلئولۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دىۋان ۋەزىرى شۇ خېدى قىسقا، ئەمما ئىدىتلىق سۆزلەپ تۇرۇپ، — ئارغۇن دارىنىنىڭ قاتلاق مەكتۇپىدىن مەلۇم بولۇشچە، نىياز بەگ ئاستانىمىزگە تۇنجى داپقۇردا خان تەزىمىگە كەلگەن قوشۇق بەگنىڭ قايتىپ بارمىغانلىقىنى مەھرەمبەگكە ئېيتقان چېغى، مەھرەمبەگ قوشۇق بەگنىڭ يۇرتىغا قايتىپ كېلەلمىگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئاستانىگە خان تەزىمىگە كېلىشتىن يالتىيىۋاپتۇدەك. بۇ ئىش ئۆتۈپ ئۇچ كۈندىن كېيىن بەشكېرەم ساقچىخانىسىنىڭ سىيەسى[1]شىجىرخۇن قاماققا ئېلىنغان بىر چەنتۇنى قاتتىق ئۇرۇپ قىيناۋاتقانلىقى ئۇستىگە مەزكۇر مەھرەمبەگ كېلىپ قاپتۇ. شىجىرخۇن مەھرەمبەگنى ياخشى گەپ بىلەن ئالداپ، سىيلاپ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ، ساقچىخانىنىڭ ئىچىگە ئەپكىرىپ كەتمەي، بەلكى ئاغزىنى بۇزۇپ ئۇنى تىللىغان ئوخشايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەھرەمبەگ شاڭبېگى بىرەر مىڭدەك ئالامانى باشلاپ كېلىپ، سەلتەنىتىمىزنىڭ بەشكېرەمدىكى ساقچىخانىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ ئۇنى پاچاقلاپ تاشلاپتۇ. ئارقىدىنلا بۇ غەلىيانچىلار يەنە بىزنىڭ كۆل تېرىمدىكى ساقچىخانىمىزنىمۇ پاچاقلاپ تاشلاپتۇ ۋە بىزنىڭ ئىككى يۈز يىگىرمە ئىككى ئادىمىمىزنى تاش - بوران قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ[2].

— قارا دىۋان بۇ ئىشقا قانداق چارە - تەدبىر قوللىنىشىنى ئويلىشىۋاتىدۇ؟ — دەپ سورىدى چەنلۇڭ ئاچچىق قىلىپ.

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكىم، — دەپ جاۋاب بەردى خېشىن تالىشىپ تۇرۇپ، — بىز سەلتەنىتىمىزنىڭ چەنتۇلار يۇرتىدا تۇرغۇزغان تەڭرى قوشۇنلىرىمىزغا دەرھال قاتتىق تەدبىر لەرنى قوللىنىپ، غەلىيانىنى بىخ ھالىتىدىلا بېسىقتۇرۇشنى

---

① سىيە - كاتىپ، يۇتۇكچى دېگەن مەنىلەردە.

② «يۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 619 - جىلد 7 - ، 8 - بەتلەرگە قارالسۇن. چەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 7 - ئاي.

بۇيرۇدۇق! مەسلىھەتچى ئامبال ئارغۇن دارېن قوشۇنلارنى باشلاپ دەرھال ۋەقە چىققان بەشكېرەم، كۆل تېرىم ۋە ئوپال قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئىسيانچىلارنىڭ مەھەللە ـ كەنتلىرىنى قاتمۇقات قورشۇالدى ۋە غەلىيانىنى قوراللىق باستۇرۇپ، توپىلاڭچىلاردىن تۆت يۈز ئاتمىش سەككىز توپىلاڭچىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. بىر يۈز ئاتمىش يەتتە توپىلاڭچىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. بىر مىڭ توقسان تۆت توپىلاڭچى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ سۇر ـ ھەيۋىتىدىن قورقۇپ، گۇناھلىرىغا توۋا قىلىپ، تەڭرى قوشۇنلىرىمىزغا تەسلىم بولدى. . .① ئارغۇن دارېننىڭ قوشۇنلىرى ھازىر توپىلاڭنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارە ـ تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ، توپىلاڭ دائىرىسىنى قەشقەر ئەتراپىدىلا چەكلەپ تۇرغانلىقتىن، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ تەرەپلەرگە كېڭىيەلمىدى. ئەلھال، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق ھەرقايسى شەھەرلەردىكى چەنتۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇلار نادان بولغانلىقتىن، باشقىلارنىڭ گېپىگە ئوڭايلا چىنپۇتۇپ قالىدۇ. بۇ قېتىمقى غەلىيانغا قاتناشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىش ـ ئۇقەتسىز لاغايلاپ يۈرۈشكەن بىكار تەلەپ ھۇرۇن ـ ئۇششۇق چەنتۇلاردۇر. شۇڭا، ئۇلار باشقىلارنىڭ گېپىگە كىرىپ، قارىسىغا غەلىيان كۆتۈرۈشكەن! . . .②

— بۇ ئىشتىن كۆرۈڭىلىش قېيىن ئەمەسكى، — دېدى چەنلۇڭ خېشىننىڭ سۆزىنىڭ تۈگىشىنى كۈتمەستىنلا، — چەنتۇلار يۈرتى تىنچىتىلغان بولسىمۇ، ئەمما چەنتۇلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقى بىقارار، ئاقارتىلمىغان نادان خەق بولغانلىقتىن، ئاسانلا پىتنە ـ پاساتقا ئىشىنىپ كېتىدۇ. شۇڭا، قارا دېۋان بۇ خەقنى مىدىر ـ سىدىر قىلالمايدىغان قىلىپ

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 619 ـ جىلد، 10 ـ، 11 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاي.

② «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» 619 ـ جىلد، 3 ـ، 4 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاي.

تۇرغۇزۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرى ھەققىدە ئەترapلىق ئويلىشىشى لازىم. بۇ مەسىلىنى مەڭگۈ چاتاق چىقمايدىغان قىلىپ ھەل قىلمىساق، كېيىنكىلەر ئۇچۇن ئاپەتنىڭ يىلتىزىنى كۆمۈپ قويغان بولىمىز!①

— خان ئالىيلىرى دانادۇر! ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۇمەن مىڭ يىل ياشىغايلا! — دەپ ئالقىش ياڭراتتى قارا دىۋان ۋەزىرى خېشىن قوللۇق بىلدۇرۇپ، — تىبۇدا، چەنتۇلار يۇرتى بوغدا خان جانابى ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەتپەرۋەر قوشۇنلىرى تەرىپىدىن پەتھى قىلىنغاندا، ھىدايەت ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى يۇزىسىدىن، چەنتۇ شەھەرلىرىدىكى سېپىل ـ ئىھاتىلەرنىڭ ھەممىسى چۇۋۇپ تاشلانغانىدى. ئەلھال، بەشكېرەم، كۆل تېرىم، ئوپال ۋە ئاغۇ قاتارلىق جايلاردىكى ساقچىخانىلىرىمىزنىڭ غەلىيانچىلار تەرىپىدىن ئوڭايلا يېمىرىپ تاشلانغانلىقى ـ تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ بېكىنىشى ئۇچۇن يىمىرىلمەس قەلئە ـ سېپىل بولمىسا زادى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى!

مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئەھۋالنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان چەنلۇك تەختىدە خاتىرجەم ئولتۇرالماي قالغانىدى. شۇڭا، بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال:

— ئەئىيانىم، سىز تولىمۇ مۇھىم بىر ھەقىقەتنى بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزگە سالدىڭىز! — دېدى باشقىلەتىن روھلىنىپ، ـ بىز ئۇزاقتىن بېرى چەنتۇلار يۇرتىدىكى بۇ ئىسيان ئاپىتىنى قانداق قىلغاندا تۇپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلىغلى بولىدىغانلىقى ئۇستىدە تەپەككۇر قىلىۋاتقانىدۇق. دەرۋەقە، بىزنىڭ تەڭرى قوشۇنلىرىمىز نەيزە ۋە قىلىچقا تايىنىپ ئۇل چەنتۇ يۇرتلىرىنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ھۇدۇتلۇقى ئىچىگە كىرگۈزگەنىدى. ئەلھال، يەنە شۇ نەيزە ۋە قىلىچقا تايىنىپ،

① «يۇيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 616 ـ جىلد، 10 ـ، 11 ـ بەت. چەنلۇكنىڭ 25 ـ يىلى 8 ـ ئاي.

ئۇنى ساقلاشقا هەربىرىگە قىلماق لازىمدۇر. بىراق، بۇ — پەقەت مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ كاڭشى، يۇڭجېڭ خانلىرى باشلىغان بىر لىككە كەلتۈرۈشتەك تۇمەن يىللىق ئۇلۇغۋار ئىشىمىزنىڭ بىر تەرىپىنىلا كۆرسىتىدۇ، خالاس!

— بەرھەق، ئى جانابىي پۇشتىپاناھ ئالىيلىرى، دېگەنلىرىنىڭ هەممىسى بەرھەق! — دېدى خېشىن خانىنىڭ ئۆزىنى ماختىغانلىقىنى كۆرۈپ خۇشال بولغىنىدىن، — بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ دېگەنلىرى ئەقىل ئەزمىنىڭ ئاجايىپ سەرخىل مېۋىسىدۇر! تەپەككۇر دېڭىزىنىڭ بىباھا دۇر - دانىلىرىدۇر! چارە - تەدبىرده جۇگى لياڭ، تاڭ تەيزۇڭلار پۇشتىپاناھقا شاگىرت بولۇر! چەنتۇلار نادان قوۋمدۇر. شۇڭا، بوغدا خان ئالىيلىرى تەڭرىنىڭ قامچىسى بولغان مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئۇل نادان چەنتۇلارنى هىدايەتكە باشلاشقا ئەۋەتكەن ئىدىلە! نىھايەت، ئۇل نادان چەنتۇلار ئەلمىساقتىن تارتىپلا مېھىر - شەپقەت ۋە مەرھەمەتنىڭ قەدىگە يەتمەيدىغان بىر توپ غەلىيانچى ئالامان بولغانلىقتىن، قەدىمدىن تارتىپ تا هازىرغا قەدەر ئۆتكەن جىمىكى پازىل ۋەلىيلەرنىڭ تۇغيانى بولغان سىلى بوغدا خان جانابىي ئالىيلىرى تەڭرىگە ۋاكالىتەن ئوت، نەيزە، قىلىچ، تاياق، قامچا ئارقىلىق ئۇلارنى هىدايەتكە باشلاشقا ئەمىر قىلدىلە! بىزده: «چاشقان ئورۇق بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ تۇتۇۋالغان مۇشۇك بۇنىڭ بىلەن ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتىدۇ» دېگەن گەپ بار. شۇڭا...

— خان ئالىيلىرى دانادۇر! — دېدى دارىلئولۇمنىڭ باش مىرزىسى، قارا دۆڭان ۋەزىرى شۇ خېدىي خېشىنىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — بوغدا خان ئالىيلىرى سىلى يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان چەنتۇ يۇرتلىرىغا قۇياش كەبى مېھىر - شەپقەت نۇر - زىيالىرىنى چۈشۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمدىن تا هازىرغا قەدەر ئۆتكەن ئىجتىهاتلىق پادىشاھ - خانلارنىڭ سەرتاجىسى

ئىكەنلىكلىرىنى ئىسپاتلىدىلا. مۇبادا، ئىجازەت بەرسىلە، قوللىرىنىڭ خېشىن دارېندىن سورايدىغان بىر سوئالى باردۇر!

— ئىجازەت، ئەئيانىم، قېنى سوئالىڭنى سوراڭەر!

شۇ خېدىي دەرھال تىزلىنىپ:

— قوللۇق، پۇشتىپاناھ! — دېدى يەرنى سۆيۈپ تۇرۇپ، ئاندىن ئۇ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، خېشىنغا قاراپ:

— دارېن، ئوت بىلەن قۇياش نۇرىنىڭ قايسىسى ياخشىراق؟ — دېدى كۇلۇمسىرەپ تۇرۇپ.

— قانداق دەيدىلا، دارېن؟ — دېدى خېشىن شۇ خېدېنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشىنەلمەي.

— دارېن، بىلەمدىلا، نادان چەنتۇلار ئوت يالقۇنىنىڭ كۆيدۈرۈشىگە ئەمەس بەلكى قۇياش نۇرىنىڭ يورۇتۇشىغا تەقەززادۇر! ئوت نۇرىغۇ ئەلۋەتتە قاراڭغۇ زۇلمەتنى يورۇتالايدۇ. لېكىن، ئۇ قۇياش نۇرىغا يېتەمدۇ؟ لاۋۇلداپ كۆيگەن ئوت يالقۇنى يورۇقلۇق بېرەلىسىمۇ لېكىن ئۇ قۇياش نۇرىغا يېتەلەمدۇ؟

— ئەلمىساقتىن تارتىپ ئىسيان سەلتەنەتكە قارىتىپ ئېتىلغان تاش بولۇپ ھېسابلىنىپ، زادىلا كەچۈرۈلمەيدىغان ئون چوڭ گۇناھلارنىڭ بىرىنچى رۇتبەسىدە ئورۇن ئىگىلەپ كەلدى. بۇنى دارېن چۈشىنىدىلىغۇ دەيمەن! — دېدى خېشىنمۇ بوش كەلمەي.

— قەدىمكىلەر: «ئاغرىغان كۆڭۈلنىڭ داۋاسى ياخشى گەپتۇر!» دېگەن ئىكەن. دارېن، كەمسىلىرىنىڭ ئويىچە، بۇ يەردە ئوت بىلەن قىلىچنىڭ زادىلا كېرىكى يوققۇ دەيمەن! دەرۋەقە، مۇلكىي قەشقەرىيىدە مانجۇ سەلتەنىتىنى تاش بوران قىلغان ۋە مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تېمىنى غۇلىتىش ئۈچۈن كۆتۈرۈلگەن قوللارنى ھەرگىزمۇ ئاياپ ئولتۇرماستىن كېسىش لازىم! غەللە ـ پاراق ئېلىش — ئەلمىساقتىن تارتىپ

مەملىكەتنىڭ ئىشىدۇر. لېكىن، يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان بۇ زېمىنىدىكى پۇقرالارنىڭ تىرىكچىلىكى ئۇچۇن بولسىمۇ، غەللە- پاراق ئېلىش ئىشىنى ئىسلاھ قىلماق زۆرۈردۇر! چۇنكى، بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەت سۇپەت تەڭرى قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، جۇڭغار زالىملىرىنى چەنتۇلار يۇرتىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، چەنتۇلارنى ئۇلارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىشىدىكى تۇپ مەقسىتى ھەرگىزمۇ چەنتۇ پۇقرالىرىنىڭ تىرىكچىلىكى مەئىشىتىنىڭ يوللىرىنى ئۇزۇپ تاشلاش ئەمەس ئىدى! خېشىن دارېن، ئەجەبا خەلقنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سالساق، ئۇلارنىڭ ئەرز- شىكايەتلىرىنى سەۋر - تاقەت بىلەن تىڭشىساق نېمىسى يامان ئىكەن؟

بۇ چاغدا، خېشىننىڭ رەڭگى ئۆچۇپ، تىلى كېسىلىپ، ئالاق - جالاق بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. شاھىنشىدا تۇرغان ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئۇمەرالار بىر - بىرىگە مەنىلىك قارىشىپ قويۇشتى.

— جۇڭتاڭ دارېن[1]، سىلىچە بولغاندا، سەلتەنىتىمىزنىڭ چەنتۇلار يۇرتىدا جۇڭقۇرۇش يۇزىسىدىن يولغا قويغان سىياسەت - تەدبىرلىرى چەكتىن ئېشىپ كېتىپتۇ - دە، — دەپ تەئەددى قىلدى خېشىن زەھەرخەندىلىك بىلەن، — سىلى نادان چەنتۇلارنىڭ مانجۇ مەئمۇرلىرىنى تاش بوران قىلىشىنى بوغدا خانىنىڭ سەلتەنىتىگە قارشى ئېتىلغان ھاقارەت تېشىسى دەپ بىلمەيدىلامۇ؟

— ھۆرمەتلىك جۇڭتاڭ دارېن، بىلمەدىلا؟ بوغدا خانىنىڭ سەلتەنىتى باشقا ئىش، مەئمۇرلار باشقا ئىش، — دېدى شۇ خېدى تەمكىنلىك بىلەن جاۋاب بېرىپ تۇرۇپ، — بوغدا خانىنىڭ

---

① جۇڭتاڭ (总中) - «باش ۋەزىر»، «يارغۇچى»، «بۇيرۇق» دېگەن مەنىدە. مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ دارىلئۇلۇم باش ئۇلىماسىنىڭ ئىشخانىسى ئارا دىۋانىنىڭ ئوڭقول دىۋانبېگى بىلەن سولقول دىۋانبېگىنىڭ ئىشخانىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن «جۇڭتاڭ» (ئوتتۇرا زال) دەپ ئاتالغان.

سەلتەنتى زېمىن ئۈستىدىكىسى قۇياشقا ئوخشاش پارلاقتۇر. تۆۋەندىكى بىرەر زالىم مەنسەپدارنىڭ بېشىغا تەگكەن تاشنى ھەرگىزمۇ بوغدا خانىنىڭ سەلتەنىتىگە قارشى ئېتىلغان ھاقارەت تېشى دەپ بىلىشكە بولمايدۇ! نىھايەت، سەلتەنىتىمىز يېڭىدىن تەسەررۇپ ئەيلىگەن مۇسۇلمان زېمىنىدىكى نادان چەنتۇلارنى تېخى ئەمدىلەتىن ھىدايەتكە باشلاۋاتقان ئىكەن، ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، دەرد ـ ئەھۋالىغا قۇلاق سالمىغىمىز، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل يارىلىرىنى سەلتەنىتىمىزنىڭ ئادالەت سۇيىدە يۇمىغىمىز لازىمدۇر!

— ئەئيانىم، ياغدەك گەپ قىلدىڭىز! — دېدى بايانىن ئۇ ئىككىسىنىڭ بەس ـ مۇنازىرىسىگە قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغان چەنلۇك كۇلۇپ تۇرۇپ، — زالىم ئەمەلدارلارنى ئەلۋەتتە جازاغا تارتقايمىز! بۇنىڭدىن ھېچكىمنۇ شۇبھىلەنمەسلىكى لازىم. ئەمما، مەملىكەتنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىنى، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مۇقىملىقىنى بۇزغان بۇ پىتنىچىلەرنى جازالىماي بولمايدۇ. مۇبادا، نادان چەنتۇلارغا سىياسەت قىلىش يۇزىسىدىن بولسىمۇ بىرەر جازا قوللانمىساق، كەلگۈسىدە ئۇلار يەنە مۇشۇنداق ئىشنى تەكرارلاۋېرىشىدۇ. بىراق، سەلتەنىتىمىز يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان مۇسۇلمانلار يۇرتىدا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرى ھازىرقىدەك چەنتۇلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرسا بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى بۇنداق بولغاندا، ئوڭايلا چەنتۇلارنىڭ چېشىغا تېگىپ قويۇپ غەلىيانغا سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ![1]

چەنلۇك شاھسۇپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئەكابىر ـ ئەشرەبلىرىنىڭ چىرايىغا بىر ـ بىرلەپ سەپسېلىپ چىقتى ـ دە، ئاندىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— سەلتەنىتىمىز تەرىپىدىن تېخى يېڭىلا تەسەررۇپ

---

① قۇ خۇەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 1 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى، 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

قىلىۋېلىنغان ئۇل مۇسۇلمانلار زېمىنىنى خۇددى تەڭرى بىزنىڭ دەۋرانىمىزدا بىز تەرەپتىن تەسەررۇپ قىلىنىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلگەندەك، چەكسىز چۆل ـ باياۋانلار ئارقىلىق پارچە ـ پارچە قىلىپ بۆلۈپ تاشلىغان! شۇنىسى قىزىقكى، بۇ پارچە ـ پارچە زېمىندا ياشايدىغان چەنتۇلار گەرچە ئوخشاش بىر تىلدا سۆزلىشىدىغان، بىر ئۇرۇقتىن بولغان تۇرۇقلۇق، يەنە كېلىپ پەيغەمبەر دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۇلۇغنىڭ باش ئۇرۇشسىمۇ ئەمما تەڭرى ئۇلارنى خۇددى ئۆزلىرى ياشايدىغان ئاشۇ زېمىنداكى قۇمدەك چېچىپ تاشلىغان! ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى، ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرى بىر ـ بىرىگە ئاڭلىنىپ تۇرۇشسىمۇ ئەمما كۆز ـ قۇلاقلىرىنى ئېتىۋېلىشىپ، بىر ـ بىرلىرى بىلەن بېرىش ـ كېلىش قىلماي ئۆتكەنلىكتىن، تەڭرى ئۇلارنى جازالاپ ئاسمان ئۇرۇلۇپ چۈشسە چىۋىنقىغىمۇ ئېلىپ قويمايدىغان بىپەرۋا، ھەق ـ ناھەقنى پەرق ئېتەلمەيدىغان ئەقلى گاللىرى، ئانىسىنى باقماي تاشلىۋېتىپ، خوتۇنىنىڭ ئېتىكىدە سەجدە قىلىدىغان نادان، ھەسەل بىلەن زەھەرنى ئىلغىماي، ئالدىغا كەلگەن ھەر قانداق لوقمىنى يەۋېرىدىغان گومۇش، توغرا بىلەن خاتانى ئايرىماي، كاززاپ ـ قىزىلكۆزلەرنى ئۇلۇغ دەپ بىلىدىغان ئاڭقاۋلارغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. قەدىمكىلەر: «ئاتىسىنىڭ ئۆتكۈزگەن گۇناھى ئوچۇن ئوچ ـ تۆت ئەۋلاد جازاسىنى تارتىدۇ» دېگەن ئىكەن. شۇڭا، تەڭرى ئۇلارنى جازالاش ئوچۇن بىزدەك تەڭرى قامچىسىنى ئۇل ياراسلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان چەنتۇلارنىڭ ئوستىگە ئەۋەتكەن! بولمىسا جۇڭغارىيىنى ئوچ سۇلالە خانى سانسىزلىغان چېرىكلىرىمىزنىڭ جەستى بەدىلىگە يەتمىش يىلدا ئاران مۇنقەرز قىلالىغان يەردە، مۇلكىي قەشقەرىيىنى تەسەررۇپ قىلىش ئوچۇن ئاران ئىككى يىل سەرپ قىلاتتۇقمۇ؟ تەڭرى ئەسلىدە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىغا

باپۇن دېگىزىدىن مىڭلاق دېگىزىغا[1] قەدەر بولغان شىمالدىكى بىپايان زېمىننى بەخشەندە قىلىپ بەرگەنىدى. بىراق، ئۇلاردىن چىققان پادىشاھ ـ خاقانلارنىڭ تولىسى ئاباپ ئادەملەر بولغانلىقتىن، بۇ زېمىنلارنىڭ ئەڭ مۇنبەت بۆلەكلىرىنى خوتۇنغا تېگىشىپ، تۈرلۈك سىياسىي قىمارلاردا ئۇتتۇرۇپ، ئۇلگۈجە سېتىپ تۈگىتىشتى. ئەلھال، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان بۇ چەنتۇلارمۇ شۇنداق ئۇنۇمسىز، سەھرايى قىيامەت بولغان چۆل ـ باياۋانلاردىكى پارچە ـ پارچە بوستانلىقلارغا تىقىلىشىپ ياشاشقا مەجبۇر بولدى! خوپ بولدى، بۇ زېمىنىنى ئۇلار باشقۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، تەڭرى بىزگە باشقۇرۇشقا پۈتۈپ بەردى. شۇڭا، چەنتۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق تەقدىرگە مۇپتىلا بولغانلىقلىرىنى خەقتىن ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىدىن كۆرسۇن! ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ نابىكار ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن كۆرسۇن! بۇ غەلىبە قانداق قىلىپ بۇنداق تېز قولغا كەلتۈرۈلدى؟ ئەئيانلىرىم، قېنى قايسىڭلار جاۋاب بېرەلەيسىلەر؟

— ئى پۇشتىپاناھ، بۇنىڭغا يەنە گەپ كېتەمدۇ؟ بۇ پۈتۈن غەلىبە ئەلۋەتتە سىلىدەك دانالارنىڭ داناسى، شاھلارنىڭ شاھىنشاھى بولغان بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ شاراپىتىدە قولغا كەلتۈرۈلدى ـ دە، — دەپ جاۋاب بەردى خېشىن ھەممىدىن بۇرۇن.

شاھىنشىندىكىلەرمۇ خېشىننىڭ سۆزىنىسى تەستىقلاپ گۈرۈلدىشىپ كېتىشتى:

— ئەلۋەتتە شۇنداق، ئەلۋەتتە شۇنداق!

— بۇغۇ شۇنداق، — دېدى چەنلۈك كۆرەڭلەپ تۇرۇپ، — بۇنىڭغا تەڭرى بىزگە يار بولغاندىن باشقا، يەنە چەنتۇلاردىكى نادانلىقمۇ سەۋەبچى بولدى. چۈنكى، جاھاندىكى بەغەرەزلىكلەرنى

---

① مىڭلاق دېگىزى ـ بالقاش كۆلىنىڭ تارىختىكى نامىرىنىڭ بىرى.

كۆپىنچە ئەقىللىق، زېرەك ئادەملەر قىلىشىدۇ. زېرەك، ئەقىللىق ئادەملەرنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مۇسۇلمانلار زېمىنىدىكى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدىن بىراقلاشتۇرۇش كېرەك. مەسىلەن، بۇ قېتىم بەشكېرەم، پەيزاۋات قاتارلىق يۇرتلارنىڭ ھاكىمبېگى بولغان مەھرەمبەگ، نىياز بەگ قاتارلىقلار ئاشۇ جۈملىگە كىرىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن چەنتۇلار يۇرتىغا بەگ قويغاندا، ھەرقانداق بىر چەنتۇنى ئاخىرقى كۈچى قالغانغا قەدەر مانجۇ سەلتەنىتى ئۈچۈن ئات ـ ئېشەك بولۇپ ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىدىغان، پۇقرالارنىڭ بىساتىدىكى ھەممە نەرسىسىنى ئايىماستىن مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ خەزىنىسىگە بېرىشكە قىستىيالايدىغان سادىق ئادەملەر ئىچىدىن تاللاپ قويۇش لازىم. بۇ بىزنىڭ مۇددىئايىمىزنىڭ ئىككىنچى نۇقتىسى. ئۈچىنچىدىن، سەلتەنىتىمىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدە تۇرغۇزغان نۇسرەتپەرۋەر قوشۇنلىرىمىزغا يىمىرىلمەس پولات ئىستىھكام — قەلئە ـ سېپىل ئەھىيا قىلدۇرۇپ بەرمەسەك، گەدەنكەش چەنتۇلار غەلىيان چىقارغاندا، ئۇلار دالدا قىلىشقا يەر تاپالمايدۇ، ئادەتتىكى چاغلاردا باسقاق بولىدىغانغا ئامالسىز قالىدۇ. شۇڭا، قارا دۆڭ پۈتۈن جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە ھازىردىن باشلاپ قەلئە ـ سېپىل سوقۇش، ئۇچ يىل ئىچىدە پۈتتۈرۈپ بولۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرسۇن!

— پۇشتىپاناھ دانادۇر! — دېدى خېشىن خۇشاللىقىدىن، ئۇنىڭ گۈلدەقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەندى، — بۇنداق بۇيۇك تەدبىرنى قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن خەن ۋۇدى[1]، تاڭ تەيزۇڭلارمۇ[2] ھەرگىز ئويلاپ كۆرمىگەن بولغىيتتى! ياشىغايلا،

---

① خەن ۋۇدى (مىلادىدىن ئىلگىرى 87 ـ 156) — لىيۇ چې، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى. ئۇ مۇلكىي تۇركىستانغا كۆپ قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇش قوزغىغانىدى.

② تاڭ تەيزۇڭ (مىلادى 649 ـ 599) — لى شىمىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى، ئۇ تارىختا مۇلكىي تۇركىستانغا كۆپ قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇش قوزغىغانىدى.

ياشغايلا! تۇمەن مىڭ يىللار ياشغايلا!
قالغان ئەكابىر ـ ئەشرەبلەرمۇ تەڭلا:
— خان ئالىيلىرى دانادۇر! ياشغايلا، ياشغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشغايلا! — دەپ ئالقىش ياڭراتتى. شاھنشىن ئالقىش سادالىرى ئىچىدە لەرزىگە كەلدى...
شۇ خېدىڭ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى. بۇ چاغدا چەنلۇڭ قولىنى كۆتۈرۈپ ئەئيانلىرىغا تىنچلىنىش ئىشارىتىنى قىلدى ۋە شۇ خېدىغا قاراپ:
— ئى ئەئيانىم، بىز سېنىڭ مۇلاھىزەڭنى قوبۇل كۆردۇق، — دېدى ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، — شۇڭا، بىز سېنى چەنتۇلار يۇرتىغا ئارغۇن دارىنىڭ ئورنىغا مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ تەينىلەشنى قارار قىلدۇق. ئىشىنىمىزكى، سەن يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان بۇ زېمىندا چوقۇم مانجۇ سەلتەنىتىگە ۋاكالىتەن ئۇل نادان چەنتۇلارنى ھىدايەتكە باشلاپ، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تىنچلىق، ئاسايىشلىق تەرتىپلىرىنى ئورنىتالايسەن. ئەئيانىم، ساڭا ھازىردىن باشلاپ ئىجازەت بېرىمىز!
— مىننەتدارمەن، ئى پۇشتىپاناھ، مەرھەمىتىڭىزدىن تولىمۇ مىننەتدارمەن! — دەپ خانغا تەزىم قىلدى ئۇ يەر سۆيۈپ تۇرۇپ، — چەنتۇلارنىڭ ئازار يەپ شېكەستىلەنگەن كۆڭۈل جاراھىتىگە بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ شاپائەت مەلھىمىنى سۈرمەكتىن باشقا ئامال يوقتۇر. چۈنكى، يارىغا كىچىك ۋاقىتدا ئامال قىلىنمىسا، چوڭىيىپ كەتسە، چوقۇم ئېغىز ئالماي قويمايدۇ! مەن يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان زېمىنغا بارغاندىن كېيىن ئۇ يەردە پۇشتىپاناھنىڭ مۇددىئا ـ مەقسەتلىرىنى كەمكۇتسىز ئىجرا قىلغايمەن! ياشغايلا، ياشغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشغايلا!...

*　　*　　*

خاقانی چىنىنىڭ قارا دۇانى يارلىق - پەرمانلارنى يېزىپ چىقىش، مەملىكەتنىڭ مۇھاربىيە - يۇرتدارچىلىق مۇھىم ئىشلىرىنى مۇجەسسەملەپ، ۋاقتى - ۋاقتىدا خاقانى چىنىنىڭ سەمىگە سىلىپ تۇرۇش، خانىنىڭ مەملىكەتنى جۇڭقۇرۇشىغا ئەقىل - چارە كۆرسىتىش، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن مۇھىم ئەئيانلارنى خانىنىڭ ھۇزۇرىغا توغرا قىلىش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولاتتى①.

خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ زامانىسىغا كەلگەندە، قارا دۇان يەنە خان نامىدىن ئەمىر - پەرمانلارنى يېزىپ چىقىشقىمۇ مەسئۇل بولىدىغان بولدى. قارا دۇان تەرىپىدىن يېزىپ چىقىلغان ئەمىر - پەرمانلار زوراغالىق مەھكىمىسىدىن مۇھاكىمىگە قويۇلماستىنلا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا چۇشۇرۇلۇۋېرەتتى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن خاقانى چىنغا ئەۋەتىلىدىغان قاتلاق مەكتۇپلارمۇ زوراغالىق مەھكىمىسىدىن ئۆتكۈزۈلمەي بىۋاستە قارا دۇانغا سۇنۇلاتتى. قارا دۇاننىڭ يەنە خانغا ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلارنى بىۋاستە تەۋسىيە قىلىش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. دېمەك، قارا دۇان - مۇنارخىيىلىك ئىستىبداتلىقنىڭ سىمۋولى ئىدى! ۋەھالەنكى كاڭشى، يۇڭجېڭ، چەنلۇڭ ئۇچ سۇلالە خانلىرىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ پېتىشتۇرۇشى ئارقىسىدا، بۇنداق فېئودال ھاكىمۇتلەقلىق تەرەققىي قىلىپ جۇڭگو تارىخىدا مىسلىسىز چەككە يەتتى!

① يۈيۈك چىڭ ئوردىسىنىڭ خان ھۇزۇرىدا بېكىتىلگەن ئەن - قائىدىلىرى»، 3 - جىلد، 1 - بەت.

* * *

مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيىنى ئۆزۈل ـ كېسىل بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇلكىي قەشقەرىيەگە بېسىپ كىردى. خاقانى چىننىڭ قارا دۇئانى چەنلۇڭنىڭ مۇددىئاسى بويىچە جۇڭغارىيە بىلەن كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ يۇرتىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىش چارە ـ تەدبىرلىرى ئۇستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى. چۈنكى، خاقانى چىن چەنلۇڭ جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋاستىلىرىنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بارغانسېرى ھېس قىلماقتا ئىدى. بۇنىڭدىن سەككىز يىل ئىلگىرى، ئۇ بىر قېتىملىق ئوردا كېڭىشىدە قارا دۇئاندىكىلەرگە مۇنداق يارلىق چۈشۈرگەنىدى:

«... سەلتەنىتىمىز ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىلىدا لەشكەر تۇرغۇزۇپ، يەر ئىگىلەش ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىشقا ئايلاندى. بۇ ئىشقا ھازىردىن باشلاپ تۇنۇش قىلماي بولمايدۇ. ئىگىرىكى چاغلاردا ئىلىدا تارانچى دەپ ئاتىلىدىغان مۇسۇلمان چەنتۇلار تېرىقچىلىق قىلاتتىكەن. ئەلھال، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرى سەلتەنىتىمىز تەرىپىدىن تەسەررۇپ قىلىندى. شۇڭا، ئىلىغا جەنۇبتىن مۇسۇلمان چەنتۇلارنى كۆپلەپ كۆچۈرۈپ چىقىشنى ئويلاشماي بولمايدۇ...»[1] چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ بۇ يارلىقىدا ھەممىگە مەلۇم بولغان مۇنداق بىر پاكىتقا كۆز يۇمالمىغانىدى: مانجۇلار مىلادى 1755 ـ يىلى ۋە 1757 ـ يىلى ئىككى داپقۇر ئىلىغا باستۇرۇپ كىرگەندە، بۇ يەردىكى ئەسلى

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 54 ـ جىلد. «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 560 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى 4 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۈنى.

ئاھالە بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ سەكسەن پىرسەنتى بۇ قانلىق ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشىدا مانجۇلار تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغان ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن يۇز بەرگەن چېچەك ۋاباسىدا قىرىلىپ تۈگىگەنىدى! مىلادى 1758 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ يەردە ئاھالە ئاساسەن قالمىغان، كەپتەر كۆۋۈكلىرى ھۇقۇشلارغا ئۇۋا بولغان، كەڭ ئېتىزلار، باغۇ ـ بوستانلار ئاق تاشلىنىپ، بۆرە، يىلپىز، يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلارغا ماكان بولغانىدى. ئىستېلاچىلىق ئۇرۇش ئوتىدا ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمدىن تارتىپ گۈللەنگەن دېھقانچىلىق ئىگىلىكى پۈتۈنلەي خاراب بولغانىدى.

بىراق، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، خاقانى چىن چەنلۇڭ بىلەن قارا دۇۋانىنىڭ ئىلىنى جۇڭقۇرۇش ئىرادىسى تېخىمۇ چىڭىپ باردى. ئىلى ۋادىسى يېرى مۇنبەت، سۇيى مول، دەريا ـ ئېقىنلىرى كۆپ، ئاب ـ ھاۋاسى ياخشى، ئاھالە يۆتكەپ كەڭ كۆلەمدە بوز ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ئىنتايىن باب كېلىدىغان پايانسىز تۈتاش بوستانلىق بولغانلىقتىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پايانسىز چۆل ـ باياۋانلار ئارقىلىق پارچە ـ پارچە بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تاشلانغان خوتەن، يەكەن، قەشقەر ۋە ئاقسۇ بوستانلىقلىرىدىن كۆپ ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە ئىدى. شۇڭا، چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ قارا دۇۋانىغا چۈشۈرگەن بىر يارلىقىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى:

«... كەڭ ئىلى زېمىنى سەلتەنىتىمىزنىڭ تەسەررۇپىغا كىردى. نىھايەت، بۇ يەرنى كۈچلۈك لەشكەر تۇرغۇزۇپ ساقلاشقا توغرا كېلىدۇ. چەنتۇلار يۇرتى تىنچلانغاندىن كېيىن مۇسۇلمان شەھەرلىرىنىڭ ئۆلارنىڭ ئۆزىدىن ئاقساقال تاللاپ قويۇپ باشقۇرۇش كېرەك. ئەمما، بۇ ئاقساقاللار ئىلىدىكى ھەربىي مەھكىمىنىڭ جۇڭقۇرۇشىدا بولۇشى لازىم. جۇڭغارىيىدىكى

تارانچى چەنتۇلارنىمۇ شۇنداق باشقۇرۇش كېرەك. . . »[1]

بىراق، خاقانى چىنىنىڭ ئىلى ۋە جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىدە تۇرغۇزغان نەچچە تۇمەن كىشىلىك زور قوشۇنىنىڭ يىللىق مائاش - كۇلياڭ خىراجىتىنى ئەمدى ئاۋۋالقىدەك كۇلىدىكى گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ يىللىق دارامىتىدىن چىقىم قىلىش چارىسى بويىچە ھەل قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۇنكى، يەتمىش يىلدىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن بۇ مىسلىسىز زور ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشى ۋە خاقانى چىنىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە نەچچە يىللاپ ئۇدا داۋام قىلغان قۇرغاقچىلىق، ھۆلچىلىك، چېكەتكە، ۋابا ئاپىتى بۇ ئۆلكىلەرنىڭ مالىيىسىنى قۇرۇقداپ قويغانىدى. شۇڭا، خاقانى چىن يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان بۇ زېمىنىدىكى مانجۇ مەمۇرىيىتىنىڭ مائاش - كۇلياڭ خىراجەتلىرىنى شۇ جاينىڭ ئۆزىدىن غەللە - پاراڭ قىلىشقا تايىنىپ ھەل قىلىش قارارىغا كەلدى. شۇڭا، چەنلۇڭ قارا دۋانغا بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ كۆرسەتمە بەردى:

« . . . ئىلىدا تۇرغۇزۇلغان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ مائاش - كۇلياڭىنى چەنتۇ تارانچىلاردىن غەللە - پاراڭ ئېلىش ئارقىلىق ھەل قىلىش كېرەك. شۇڭا، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى چاغلاردىكىدەك ئىلىغا جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدىن ئاھالە يۆتكەپ چىقىپ تېرىقچىلىق قىلدۇرۇش چارىسى يەنىلا ئەسقاتمىدىغان چارىدۇر! »[2]

بۇ چاغقا كەلگەندە[3]، خاقانى چىنىنىڭ ئىلىدا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىدىكى چېرىكلەرنىڭ سانى سەككىز مىڭدىن ئېشىپ

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا بېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، چەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 15 - كۈنى.

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 71 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى 4 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى.

③ مىلادى 1759 - يىلى.

كەتتى. بۇ قوشۇننىڭ ئىچىدە تۆت مىڭى مانجۇ، سولان، تۆت مىڭى يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ چېرىكلىرى ئىدى. بۇ قوشۇنلارنىڭ مائاش ـ كۈلياڭ خىراجىتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مىلادى 1760 ـ يىلى يازدا خاقانى چىن ئۆزىنىڭ ئىلى ۋە قەشقەردىكى مانجۇ دائىرىلىرىگە جەنۇبتىن ئىلىغا ئاھالە يۆتكەش ئىشىنى ره‌سمىي كۈنتەرتىپكە كىرگۈزۈپ، تېز تۈتۈش قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى: «. . . قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى شۇ خىدىنىڭ يوللىغان قاتلاق مەكتۇپىدا، — دېيىلگەنىدى چەنلۇڭنىڭ بۇ پەرمانىدا، — ئىلىغا بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈلىدىغان مىڭ تۈتۈن چەنتۇ كەينى ـ كەينىدىن ئىلىغا ماڭغۇزۇلدى. ئۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئۈچىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگدىن بىرنى، تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغىبەگدىن بىرنى ۋە ئالتىنچى دەرىجىلىك مىراپبەگكە قەدەر بولغان ھەر دەرىجىلىك بەگلەردىن ئون بەش كىشىنى مەنسەپكە قويۇشقا ياكى ھازىرقى بەگلەردىن ئۆستۇرۇپ تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ ھەقتە پەرمان چۈشۈرۈشىنى ئىلتىماس قىلىمىز، دېيىلىپتۇ. بىز ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە ئىمىن بەگنىڭ ئوغلى مۇسانى گۇڭلۇق مەرتىۋىسىدىكى ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدۇق.»[1]

ئەسلىدە، خاقانى چىن قوشۇنلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى تەسەررۇپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇ يەرلەردە قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان يۇرتدارچىلىق ئەن ـ قائىدىلىرىنى ئالدىراپ ئىسلاھ قىلىپ كەتمىدى. بەلكى، كەڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئاۋۋالقىدەكلا ھەر دەرىجىلىك ئۇيغۇر بەگلىرى ئارقىلىق

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى 2 ـ جىلد، «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېڭىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 610 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.

جۇڭقۇردى ھەمدە بۇ بەگلەرنىڭ ئۇستىگە مانجۇلاردىن بىردىن خان ئامبال ۋە بىردىن ئاغلاقچى ئامبال قويۇپ، بۇ ئامباللارنى ئىلى جاڭجۇنى بىلەن قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىغا قارام قىلىپ قويدى.

جەنۇبتىكى ھەرقايسى چوڭ - كىچىك شەھەر، يۇرت - ئايماقلارنىڭ چوڭلىرى ھاكىمبەگ دېيىلەتتى؛ ئۇلارنىڭ مۇئاۋىنلىرى شاغىبەگ دەپ ئاتىلاتتى. دەرىجە - رۇتبىسى ئۇچىنچى دەرىجىلىكتىن تاكى يەتتىنچى دەرىجىگىچە بولغان بۇ بەگلەرنىڭ نامزاتلىرى قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى تەرىپىدىن خاقانى چىنغا تەۋسىيە قىلىناتتى. خان يارلىق چۈشۈرگەندىن كېيىن ئاندىن رەسمىي ۋەزىپىگە ئولتۇراتتى.

ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر خىل يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەرنىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسى ئوخشاشمىغانلىقتىن، ئۇلار مۇئەككەل بولغان كەسىپلەرنىڭ نامى ئۇلارنىڭ بەگلىك ئۇنۋانلىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ ئاتىلاتتى. شاڭبېگى، غەزىنىچى بەگ، مېتىربەگ، پاششاپېبگى ۋە باشقا بەگلەر مەسلىھەتچى ئامبال تەرىپىدىن بىۋاستە تولۇقلىنىپ خىزمەتكە تەيىنلىنىپ، يىل ئاخىرىدا خانغا يوللىنىپ بىراقلا مەلۇم قىلىناتتى.

مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىدىكى كەڭ جايلاردا قارار تېپىشىغا ئەگىشىپ، ئىلىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىسى يەنە كۆپىيىشكە باشلىدى.

خۇيىۇەن كۇرەسى ئىلى جاڭجۇنى تۇرۇشلۇق ئورۇن بولغاچقا، ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن نەچچە مىڭ تۇتۇن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ مەھكىمىسى ئۇچۇن يېڭىدىن ئورۇن تاللاشقا توغرا كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇشۇ مەزگىللەردە خاقانى چىن ئىلىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنى ھەدەپ كۆپەيتكەچكە، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىشى بىر مەھەل

ئاقساپ قېلىشقا باشلىدى. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىلى جاڭجۇنى مىكروۋي جەنۇبتىن ئىلىغا يەنە كۆپلەپ ئاھالە يۆتكەش قارارىغا كەلدى ۋە ئىلىغا ھاكىمبەگ مەھكىمىسى تۇرىدىغان، مۇسۇلمانلار سودا ـ سېتىق قىلىدىغان بىر شەھەر قۇرۇش ھەققىدە خاقانى چىنغا قاتلاق مەكتۇپ سۇندى.

«. . . سەلتەنىتىمىز جەنۇبتىن يۆتكەپ چىققان ئۇچ مىڭ يىگىرمە تۈتۈن چەنتۇ، — دېيىلگەنىدى بۇ قاتلاق مەكتۇپتا، — ئىلى دەرياسى بويلىرىدا بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئۈچۈن ھاكىمبەگ مۇسا گۇڭنىڭ جۇڭقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ھەمدە ئۇلارغا يېرى مۇنبەت، بولۇق، سۇيى كۆپ، ئاب ـ ھاۋالىق بالتوقايدىكى غۇلجا دېگەن يەرگە سېپىل سوقۇپ، شەھەر ئەھيا قىلىش ھەققىدە ئىجازەت بېرىلدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: مۇغايتۇ بىلەن ئالماتۇ دېگەن ئىككى ئورۇننىڭ مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ يەر ئىگىلىشىگە بىكارلاپ بېرىش ئۈچۈن تېرىقچى چەنتۇلارنى غەربتىكى بالتوقاي دېگەن يەرگە سەل ـ پەل سۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ.

كېيىنكى چاغلاردا بىر ـ ئىككى مىڭ تۈتۈن كۆپەيگەن تەقدىردىمۇ ئىلى دەرياسى بىلەن قاش دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى بۇ جايغا چەنتۇلار پۈتۈنلەي سىغىپ كەتكۈدەك چوڭ بىر شەھەر ئەھيا قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قاينۇق دېگەن جايغا ئىككى يۈز تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى غۇلجا دېگەن يەردە ئولتۇراقلاشقان بىر مىڭ توققۇزيۈز تۈتۈندىن سەككىز يۈز تۈتۈننى قاينۇققا كۆچۈرگەندىن باشقا، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى خوجغىر دېگەن يەردىكى ئىككى يۈز تۈتۈننى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى غۇلجا دېگەن يەرگە يۆتكەپ ئۇ يەردىكى بىر مىڭ بىر يۈز تۈتۈن، بالتوقايدىكى يەتتە يۈز يىگىرمە تۈتۈن ۋە خولۇنبىر چېرىكىدىن يۈز تۈتۈن بولۇپ جەمئىي ئىككى مىڭ بىر يۈز تۈتۈن ئاھالىنى

بالتوقايدا ئولتۇراقلاشتۇرۇشقا پەرمان بېرىلسە، ئۇلار بۇ يىل ئىچىدە ئۆز روزىغارىنى قامداش ئۈچۈن بوز ئېچىپ، تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى سېلىۋالسا، كېيىن يىلدىن باشلاپ سېپىل سوقۇشقا كىرىشسە...»[1]

*　　*　　*

سېپىل سوقۇۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدا ساقىلى ئۇچىغان ئاقارغان، بېلى مۈكچەيگەن بوۋايلار، ئەمدىلا بۇرۇتلىرى خەت تارتىشقا باشلىغان ياش يىگىتلەر، گەۋدىلىك، كۈچلۈك ئادەملەر، ئورۇقلۇقىدىن قوۋۇرغىلىرىنى سانىۋالغىلى بولغۇدەك ئاجىز ئادەملەر، ئاياللار، بالىلار بار ئىدى. ئۇلار ھۆل توپا قاچىلانغان ئېغىر قاپلارنى يۇدۇشۇپ قاق سەھەردىن تاكى خۇپتەنگىچە سېپىل ئۈستىگە توختىماي توپا توشاتتى. ياغاچ بويلاقلار، تاش، پىششىق خىش يۈكلەنگەن، چاقلىرى ياغسىرىغان تارانچى ھارۋىلىرى سېپىل سوقۇۋاتقان ئىش مەيدانىغا غىچىرلاپ كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى.

ئۇدۇلدىكى كۇرەنىڭ ئىچىدە ئۇياق ـ بۇياققا لاغايلىشىپ يۇرگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئۇلار مانجۇلار ئىدى. بالتوقاينىڭ ئۈستىدىكى قويۇق ئۆسكەن قارا ياغاچلىقنىڭ سايىسىدە بىرمۇنچە ئادەملەر كاۋاپلاندا قوزا گۆشىنى زىققا تارتىپ پىشۇرماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزمىسى قىزىپ كېتىشكەنىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارمۇ، مانجۇلارمۇ بار ئىدى. ئۇلارغا يېقىنلا يەردىن ھاشارچىلار سېپىلغا توپا ئالماقتا ئىدى. يەر سېغىز تۇپراق بولغاچقا، قازماق بەكمۇ مۇشەققەتلىك ئىدى. يۈز

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 25 ـ جىلد. «جىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، چەنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى.

بېگى، ئون بېگى ۋە بوتۇكلار ۋارقىرىشىپ، قوللىرىدىكى يىلان قامچىلىرىنى قارسىلدىتىپ، هارغىنلىق ۋە ئاچلىقتىن ماغدۇرىدىن كېتىشكەن بىچارە هاشارچىلارنى تېز ـ تېز ئىشلەشكە مەجبۇرلىشاتتى. تومۇزنىڭ زەھەرىدەك ئىسسىقىدا هاشارچىلارنىڭ توپا باسقان ۋە ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىدىغان يۈزلىرىدىن، بويۇنلىرىدىن تەر چىپىلداپ ئاقماقتا ئىدى.

بۇ هاشارچىلار ئىچىدە هاسان بوۋاي ئىسمىلىك بىر مويسېپىت ئادەم بار ئىدى. ئۇ توپا قازغۇچىلارغا ئون بېشى ئىدى. ئۇ كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرى كۆپ، تولىمۇ پاراڭچى بىر ئادەم ئىدى. هاسان بوۋاي نەدە بولسا شۇ يەردە كۈلكە ـ چاقچاق كۆتۈرۈلەتتى ـ دە، كىشىلەر هارغىنلىق ۋە ئاچلىق ئازابىنى بىردەم بولسىمۇ ئۇنتۇيتتى.

ئەتىگەندىن بېرى تىنماي ئىشلىشۋاتقان هاشارچىلار چاشگاھ ۋاقتىدا دامجۇقلۇققا ئولتۇرۇشتى. هاشارچىلارنىڭ ئارىسىدىكى مەخپىتجان ئىسمىلىك بىر ياش يىگىت قاپاقتىكى مۇزدەك سوغۇق چايدىن بىر پۇچۇق غىدىرغا قۇيدى ـ دە، هاسان بوۋايغا سۇندى ۋە:

— هاسان بوۋا، ئۇسسىغانسەن، مە بۇنى ئىچكىن، — دېدى. هاسان بوۋاي يىگىتنىڭ قولىدىن چاينى ئالدى ۋە:

— رەھمەت، ئوغلۇم، — دەپ بىر ئوتلىشىدىلا چاينىڭ هەممىسىنى ئىچىپ بولۇپ، قۇرۇق قاچىنى بالىغا سۇندى ۋە:

— ئۇھ، خويمۇ ئۇسساپتىكەنمەن، — دېدى ئاپئاق چىرايلىق ساقلىنى قولى بىلەن سىلاپ قويۇپ، — يۈرەكلىرىم ياشىرىپ كەتتى. خۇددى يۇرتۇمدىكى زەرەپشان سۇيىنىڭ ئىچكەندەك بولدۇم!

— هاسان بوۋا، زەرەپشان دېگەن قەيەردە؟ — دەپ سورىدى مەخپىتجان ئۇنىڭدىن.

— زەرەپشان يۇرتىمىز يەكەندىكى بىر ئەزىم دەريانىڭ نامى.

ئۇ تاغلار ئاتىسى دەپ ئاتالغان قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. سۇيى قار ـ مۇزلاردىن ئېرىگەن بولغاچقا، تومۇز ئىسسىقىدا زەرەپشان سۇيىنى ئىچىدىغان بولساڭ ئاغزىڭ مۇز تۇتۇپ، چىشلىرىڭ ئۇۋۇلۇپ كېتىدۇ! — دېدى ھاسان بوۋاي كۈلمەي تۇرۇپ.

— ھاسان بوۋا، بۇ سۆزۈڭ لاپ بولۇپ قالدىغۇ ـ دەيمەن؟ — دېدى زوغرۇل دەيدىغان بىر ھاشارچى يىگىت كۈلۈپ كېتىپ.

— ئۇنداق بولسا لاپتىن بىرنى دەپ بېرەي.

— ھە بەللى، ھاسان بوۋا، ماۋۇ گېپىڭ جايىدا بولدى. قېنى، ئېيتە، قۇلىقىمىز سېنىكىدە!

— بىر يېزىدا ئىككى لاپچى بار ئىكەن، — دېدى ھاسان بوۋاي كۈنگە قاراپ قويۇپ، — ئۇلارنىڭ بىرى بايكار، يەنە بىر شۇستىگەر ئىكەن. بىر كۈنى ھېلىقى بايكار دەستىگاھىدا بۆز توقۇپ ئولتۇرسا، ياش بالىلار كىرىپ ئولتۇرۇپتۇ. بايكار ئۇلارغا:

— مەن بايكارلىق قىلغان مەھەللىنىڭ توخۇلىرى ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ يۇلتۇزلارنى چوقۇلايتتى. بىر ئاخشىمى ئاينى تارتىپ چۈشۈرۈپ چوقۇلاپ، چوقۇلاپ، كوچا بويلاپ سۆرەپ ماڭدى، — دەپتۇ.

ياشلار ھېلىقى شۇستىگەر لاپچىنىڭ قېشىغا بېرىپ:

— ئاشۇ سۆزلەر راستمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بايكارغۇ دۇنيا ئارىلىغان ئادەم. بولمىغان ئىشنى دېمەيدۇ، — دەپتۇ بۇ لاپچىمۇ، — بىراق جاھاندا ئۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپ ئىشلار بار. مانا مېنى ئالساق، مېنىڭ بىر چاغلاردا بىر كۆلنى ئاسمانغا ئېسىپ قويغان چاغلىرىممۇ بولغان. ئۆزۈم تېگىدە خېلى ۋاقىتقىچە قاراپ تۇردۇم. بېلىقلار قورقىنىدىن كۆلنىڭ چېتىگە سەكرىشۈندى، يەرگە پوك ـ پوك چۈشكىلى

تۇردى!

— ها، ها! . . . هاشارچىلار كۈلۈپ تېلىقىپ قېلىشتى.

هاشارچىلار:

— يەنە، يەنە بىرنى! — دەپ ھەدەپ چۇرقىراشتى.

هاسان بوۋاي توقايلىققا قاراپ قويدى. بۇ چاغدا ھېلىقى بەزمە قىلىشۋاتقانلاردىن بىرمۇنچە ئادەم ئورنىدىن تۇرۇشۇپ سېپىل تەرەپكە قاراپ كېلىشۋاتقاندى. شۇڭا، هاسان بوۋاي «بەگ ـ ئامبالار كېلىشۋاتىدۇ، قېنى ئىشلەيلى!» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. قالغان هاشارچىلارمۇ ئۆز ئورۇنلىرىغا مېڭىشتى. . .

ئوتتۇرا بويلۇق، سەمرىپ قورساق سالغان، ئۇستىگە ئۇدۇلىدىن ئىزمىلىنىدىغان مانجۇچە كەمزۇل كىيگەن ۋە مانجۇچە ئۇزۇن چاچ قويۇلغان بېشىغا چەركە ـ ئوتىغات قادالغان مانجۇچە دىك قالپاق خىتايى كىيگەن بىر ئۇيغۇر — ئۇ ئىلى هاكىم بېگى مۇساگۇك ئىدى — دورغا ـ بەگلىرىنى كەينىگە سېلىپ، سېپىل تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇ ئىسسىقتا كەمزۇلى ئۇستىدىن پوتا باغلىۋالغانىدى. ئۇ سېپىل ئۇستىگە چىققاندىن كېيىن دورغىسىنىك قولىدىكى ئۇزۇن ساپلىق تۆمۇر نەيزىنى ئېلىپ، سېپىلنىك پۈتكەن قىسمىغا سانجىپ كۆرەتتى، نەيزە پاتمىسا، ئاندىن ئۇ رازى بولۇپ، باشقا تەرەپلەرنى تەركە قىلماق بولۇپ ماڭاتتى. غۇلجا سېپىلنىك ئىزناسى كۆرۈنگەنىدى؛ بۇ سېپىل — ئۇزۇنلۇقى ئون ئىككى يېرىم چاقىرىم، ئېگىزلىكى يەتتە يېرىم مېتىر، ئاستىنىك كەڭلىكى بەش مېتىر، ئۇستىنىك كەڭلىكى تۆت مېتىر، سېپىل ئۇستىدە تۆت قاتار تىزىلغان قارا چېرىك ياكى سەككىز ئات قوشۇلغان هارۋا بىمالال ماڭىدىغان قىلىپ پىلانلانغانىدى.

بۇ چاغدا بىر قېرى ئادەم ئۆشنىسىدە بىر قاپ هۆل سېغىز توپىنى يۇدۇپ، يانتۇلۇقتىن سېپىل ئۇستىگە قاراپ يۇقىرىلاپ

مىڭبىر قېينىچىلىقلار بىلەن چىقىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇستىدىكى ئېغىر قاپ ئۇنىڭ قەددىنى پۈكلىۋەتكەنىدى. يانتۇلۇق ئېگىزلىكەنسېرى، ئۇنىڭ قەددى تېخىمۇ پۈكۈلەتتى، قەدىمى تېخىمۇ ئاستىلايتتى. ئۇ مىڭ بىر مۇشەققەتلەر بىلەن توپىنى يۇدۇپ ئاخىر سېپىل ئۈستىگە چىقتى. ئەمما، ئون بېگى كۆرسەتكەن يەرگە يېتىپ بارالمىدى ـ دە، سېپىلنى تەركە قىلىۋاتقان ئىلى ھاكىمبېگى مۇساگۇڭنىڭ قېشىغا بېرىپلا قاپ بىلەن بىللە يىقىلىپ چۈشتى. قاپتىكى توپىنىڭ يېرىمى ئۇنىڭ ئەمەلدارلىق تونىغا تۆكۈلدى.

— ھەي ئۆلۈمتۇك قېرى، توپىنى نەگە تۆكۈۋاتىسەن؟ ! — دەپ ئاچچىق قىلدى مۇساگۇڭ ھېلىقى قېرىنىڭ ئۈچتەك ئاقارغان ساقىلىنى قامالاپ تۇتقان پېتى سىلكىشلەپ تۇرۇپ، ئۇ غەزەپلەنگەنلىكىدىن تىترەپ كەتكەنىدى.

ھېلىقى قېرى ئادەم ئورنىدىن تىرمىشىپ ئاران تۇردى ۋە ساقىلىنى مۇساگۇڭنىڭ قولىدىن ئاجراتماقچى بولۇپ:

— ھۆرمەتلىك بېگىم، — دەپ دەردلىك سۆزلىدى ئۇ، — نېمىگە مۇنچىۋالا ئېشىپ كېتىسەن؟ سەن ھاكىمسەن، مىڭلارچە كۆزلەر ساڭا تەلمۈرۈپ تۇرۇشىدۇ! بىزگە ئوخشاش ئاجىز، غېرىب ـ غۇرۇالارنى كۆزۈڭگە ئىلمايسەن. بىلمەن، سېنىڭ ئارزۇ ـ خىيالىڭ مەنسەپتە! مانجۇ خوجاڭغا ياخشى كۆرۈنۈشتە. ۋاييەي، ماڭا ئوخشاش بىر ئۆلۈمتۇك گادای بارغان يەرگە ساڭا ئوخشاش بەگۇ ـ بېگاتلارنىڭ بارمايدىغانلىقىغا ھەرگىز ئىشەنمەيمەن.

قېرى ئادەمنىڭ تەئەددىسى جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كەتكەن مۇساگۇڭ دورغىسىنىڭ قولىدىكى يىلان قامچىنى ئالدى ـ دە، ئۇنى ئارقا ـ ئارقىدىن تۆت ـ بەشنى ئۇرۇۋەتتى. سىم ئورالغان يىلان قامچا ھەربىر تەگكەندە، قېرى ئادەمنىڭ يالىڭاچ دۇمبىسىدە تال ـ تال قانلىق ئىز پەيدا بولاتتى. ئاخىر ھېلىقى

قبری ئادەم هالىدىن كېتىپ يىقىلدى. ئەمما، ئۇ توپا قاچىلانغان قاپىنىڭ بىر ئۇچىدىن چىڭ قامالىلاپ تۇتۇۋالغانىدى. قاپ سېپىلنىڭ ئۈستىدىن سىيرىلىپ چۈشۈۋېتىپ ھېلىقى قبرى ئادەمنىمۇ سۆرىگىنىچە يەتتە يېرىم مېتىر ئېگىزدىن پەسكە ئېلىپ چۈشۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە چۈشۈپ ئېچىنىشلىق بىر ژارقىرىدى - دە، پۈت - قوللىرىنى سوزغىنىچە جىم يېتىپ قالدى. ئۇ ئۆلگەنىدى. تۆۋەندە توپا ئۈسىۋۈاتقان ۋە توپا يۈدۈۋاتقان ھاشارچىلار ھېلىقى ئۆلگەن قبرى ئادەمنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى.

— ھاي، ھاي! ھەرقايسىڭ ئۆلگەن ئادەمنى كۆرۈشمىگەنمۇ؟ — دەپ ژارقىرىدى ئۇلارغا ئاچچىقى يامان يۇز بېگى، — كۈنىگە تۆت - بەش ئادەم ئۆلۈۋاتىدىغۇ؟ ئۆلسە نېمە بوپتۇ؟ كىم ئۇنى ئۇلۇغلار بىلەن دە تالاش قىلسۇن دەپتۇ؟ ھاي، ھاسىل بوتۇڭ، قېنى سەنوي، ئىككى - ئۈچ ئادەمنى باشلاپ بېرىپ، بۇ قبرىنىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرگۈزۈپ ئاپىرىپ سېپىلنىڭ توپىسى توختىمىغان يېرىگە كۆمۈۋەت! قالغان ئادەملەر ھەممىڭ تارقىلىش! بېرىپ ئىشىڭلارنى قىلىڭلار!

ئەمما، سېپىل ئاستىغا ئولىشۋالغان نەچچە يۈز ھاشارچى ئورنىدىن مىدىرلىمىدى. شۇ ئەسنادا، كۈرە دەرۋازىسى تەرەپتىن ئاتلارنىڭ تاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. مانجۇ چارلىغۇچىلىرى يالىڭاچلانغان قىلچىلىرىنى باش ئۈستىدە ئوينىتىپ، ئاتلىرىنى ئۈدۈل پېتىلا ئادەملەرنىڭ ئۈستىگە چاپتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. كىشىلەرنىڭ ژارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— تارقال، ھەممىڭ تارقىلىش! بولمىسا كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرۈشسەن! — مانجۇ ئاتلىقلىرىنىڭ سەردارىنىڭ ئاچچىق قىلىپ ژارقىرىغان ئاۋازى ھاشارچىلارنىڭ قىيا - چىيالىرىنى بېسىپ چۈشتى. كىشىلەرنىڭ شاۋقۇن - سۈرەنلىرى خۇددى ئۈستىدىن سۇ قۇيۇپ ئۆچۈرۈلگەن ئوتتەك دەرھال بېسىلىپ

قالدى. مانجۇلارنىڭ قىلىچى ھاشارچىلارنىڭ باش ئۇستىدە ئويناشقا باشلىدى. ئادەملەر ئائىلاج ئۆز ئورۇنلىرىغا كېتىشكە باشلىدى. ھاسىل بوتۇڭ ئۇچ ئادەمنى باشلاپ ھېلىقى قېرى ئادەمنىڭ ئۆلۈكىنى زەمبىلگە بېسىپ كۆتۈرگۈزۈپ ئېلىپ كەتتى. . .

سېپىل ئالدىدىكى تىنچلىق مانجۇ ساقچىلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا دەرھال ئەسلىگە كەلدى . . .

كۇن پېشىندىن قايرىلغان. چاغدا كۇرەنىڭ ئىچىدىن تۆت ئادەم كۆتۈرگەن تەختىراۋان چىقىپ كەلدى. بۇ ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي ئولتۇرغان تەختىراۋان ئىدى. بۇ چاغدا ئىلى ھاكىمبېگى مۇساگۇڭ سېپىلنىڭ تېخى تولۇق پۈتمىگەن غەربىي دەرۋازىسىدا دورغا ـ بەگلىرى بىلەن بىللە قول باغلاپ تۇرۇشقانىدى. تەختىراۋان غۇلجا سېپىلنىڭ غەربىي دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ كەلدى.

— دارېن، بايا بۇ يەردە نېمە ئىش يۈز بەردى؟ — دەپ سورىدى مىڭرۇي تەختىراۋاندىن چۈشكەندىن كېيىن، — ئاۋۇ يالاڭتۆشلەر نېمىشقا ئىشلىمەي تۇرۇشىدۇ؟

— جاڭجۇن دارېنغا مەلۇم بولغايكى، — دەپ جاۋاب بەردى مۇساگۇڭ بېلىدىكى پوتسىنىڭ بىر ئۇچىدا پىشانىسىدىكى تېرىنى سۇرتۇپ تۇرۇپ، — بايا بىر ئۆلۈمتۇك قېرى ئېھتىياتسىزلىقتىن سېپىل ئۇستىدىن چۈشۈپ كېتىپ ئۆلگەنىدى. بۇ يالاڭتۆشلەر شۇنىڭغا قارىشىپ تۇرۇشىدۇ.

— دارېن، ئىشىڭىز بەك ئاستا، — دېدى ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي بۇ گەپكە ئېرەڭشىمەي، — ئىشىڭىزنى تېز جېدەللەتمىسىڭىز بولمايدۇ! بوغدا خان بەلگىلەپ بەرگەن سۇروڭ ئىچىدە سېپىل پۈتكۈزۈلمىسە، بوغدا خان ئالدىدا مېنىمۇ گەپكە قويىسىز!

— قۇللۇق، جاڭجۇن دارېن، — دەپ تەزىم بەجا كەلتۇردى

مۇساگۇڭ، — هازىر هاشارچىلارنى كېچە - كۈندۈز گېزەكلىشىپ ئىشلەشكە مەجبۇرلاۋاتىمىز. بىراق، تومۇز ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقتىن، ئىشنىڭ سۈرئىتىنى بۇنىڭدىنمۇ تېزلەتكىلى مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىش ئېغىر، كىشىلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى ئۆكسۈپ قېلىۋاتقانلىقتىن، تولغاق، بەزگەك، كېزىك تارقاپ كەتتى. كۈنىگە تۆت - بەش ئادەم كېسەلدىن ساقىيالماي ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ.

— ئۆلگەنلەرنى قانداق قىلدىڭلار؟ كۆمۈۋەتتىڭلارمۇ؟ — دەپ سوردى مىكروفون تەرىنى تۇرۇپ، — كېسەل بولغانلىرى ساقلاردىن ئايرىپ تاشلاندىمۇ؟

— ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈكلىرىنى سېپىلغا بېسىپ ئاران ئۇلگۈرۈۋاتىمىز، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ ئېرەڭشىمەستىن، بۇ خۇددى بىر ئادەتتىكى ئىشتەك، — كېسەل بولغانلارنى سۆرەپ ئاپىرىپ توپا ئېلىنغان كارىزلارغا تاشلاپ قويدۇق. تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ، ئۆلمەي ساق قالغانلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ يەنە ھاشارغا سېلىۋاتىمىز. بىراق، ئۆلگەن، كېسەل بولغانلار ھەسسىلەپ كۆپىيىۋاتقانلىقتىن، ھاشارغا ئىشلەيدىغانلارنىڭ سانى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ.

— سېپىل ھاشىرىغا ئادەم كۆپەيتمەي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ، — دېدى ئىلى جاڭجۇنى ئۇنىڭغا، — مەن بۇ ئىشنى بوغدا خانغا مەلۇم قىلدىم. بوغدا خان تاغ ئارقىسىدىن يەنە ئۈچ مىڭ تۈتۈن چەنتۇنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقىشقا پەرمان بەردى. ئادەمنى شۇ چاغدىلا ئاندىن كۆپەيتكىلى بولىدۇ. بىراق، غۇلجا سېپىلى بەلگىلەنگەن سۈرۈك ئىچىدە پۈتكۈزۈلمىسە، دارېن سىز بېشىڭىز بىلەن جاۋاب قىلىسىز!

ئىلى جاڭجۇنىدىن قانتىق گەپ ئىشىتكەن مۇساگۇڭ قورققىنىدىن لاغ - لاغ تىترەپ كەتتى:

— قوللۇق، دا ـ . . . دلـ . . . دارىن، — دېدى كېكەچلەپ تۇرۇپ، ـ چوقۇم، بەلگىلەنگەن سۇ . . . سۇ . . . سۇرۇك ئىچىدە سېـ . . . سېـ . . . سېـپىلىنـى پـۇتكـۇزد . . . زد ـ . . پۇتكۇزمەن!

ئىلى جاڭجۇنى مىڭروي ئۇنىڭ بۇ ئەپتىدىن يىرگەنگەندەك بولۇپ، پەشلىرىنى قاققىنچە تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ كۇرەگە قايتتى. . .

* * *

مىلادى 1763 ـ يىلىنىڭ كۇز پەسلىگە كەلگەندە غۇلجا سېپىلى ئاران ياساپ پۇتتۇرۇلدى! ئەسلىدىكى پىلان بويىچە ئايلانمىسى ئون ئىككى يېرىم چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا، ئېگىزلىكى يەتتە يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە، ئاستى بەش مېتىر، ئۇستى تۆت مېتىر كەڭلىكتە مۇستەھكەم بىر سېپىل ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا قەد كۆتۇردى! سېپىل ئۇستىگە پىششىق خىش بىلەن ئۇگەك ـ كۇنگۇرە قويۇرۇلغاندى. سېپىلىنىڭ تۆت بۇرجىكى چوڭ كۆك خىش بىلەن ئىھاتە ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، شەرق، جەنۇب، شىمال ۋە غەرب تەرەپلىرىگە پىششىق خىش بىلەن بىردىن چوڭ ئەگمە قوۋۇق ياسالغانىدى. بۇ قوۋۇقلارنىڭ ئۇستىگە بالخانىلىق راۋاق سېلىنغانىدى. ھەربىي ئىشلار تەلىپىدىن شەھەر دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا بىردىن قوۋۇق سېپىلى ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا قوش دەرۋازا بېكىتىلگەنىدى.

غۇلجا سېپىلى پۇتكەندىن كېيىن خاقانى چىن چەنلۇك ئۆز قەلىمى بىلەن «نىڭيۇەن سېپىلى» دەپ خەت يېزىپ بەردى ھەمدە سېپىلىنىڭ شەرق، جەنۇب، شىمال ۋە غەرب تەرەپتىكى تۆت قوۋۇقىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا: «ئەمكەر ـ ئەييام»، «مەرھابا ـ ئەقسا»، «مۇلاقات ـ ئەبىر»، «مەسرۇر ـ قۇللە»

دەپ ئىسىم قويۇپ بەردى. بىراق، ئۇزاق يىللاردىن كېيىن بۇ نام كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇنتۇلۇپ قېلىندى ۋە تارانچىلار تەرىپىدىن قويۇلغان «دەڭ دەرۋازا»، «سۇ دەرۋازا»، «كۆرە دەرۋازا»، «دولان دەرۋازا» دېگەن ناملار بىلەن ئالماشتى...

شۇنداق قىلىپ، ئىلى دېيارىدىكى توققۇز كۆرە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئىلى تارانچىلىرىنىڭ قان - تەر بەدىلى ۋە جەسەتلىرىنىڭ شاراپىتىدە ئاخىر پۈتۈپ چىقتى!

*　　*　　*

«ئىلى دېيارىدىكى توققۇز كۆرە» دەپ ئاتالغان قەلئەلەر مۇنۇ توققۇز قەلئەنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى:

تەلكە كۆرەسى（塔勒其城）. تەلكە كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۆرەنى مىلادى 1761 - يىلى تارانچىلارنىڭ كۆچى بىلەن ئەھيا قىلدۇرغاندى. كېيىن مىلادى 1802 - يىلى ئىككى قېتىم كېڭەيتىپ سالدۇردى. بۇ قەلئە - ئىلى ۋادىسىغا ئۆتىدىغان قەدىمكى خەلقئارالىق يول - ئالمالىق جىلغىسىنىڭ ئېغىزىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، تارىختا «بىرىنچى ئۆتكەل» دەپ ئاتالدى. بۇ قەلئەنى مانجۇلارنىڭ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلىرى ساقلايتتى.

سۇيدۇڭ كۆرەسى（绥定城）. سۇيدۇڭ كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۆرەنى مىلادى 1762 - يىلى تارانچىلارنىڭ كۆچى بىلەن ئەھيا قىلدۇرغاندى. بۇ كۆرەدە مانجۇ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلىرىنىڭ ئوردۇ قوشى تۇراتتى.

باياندای كۆرەسى（惠宁城）. «خۇيىنىڭ كۆرەسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. باياندای كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۆرەنى 1763 - يىلى

تارانچىلارنىڭ كۆچى بىلەن ئەھيا قىلدۇرغانىدى. مانجۇلارنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى، ئوزۇق ـ تۇلۇك ئامبىلىسى ۋە سەييارە مۇپەتتىشى قاتارلىق ھەربىي ـ مۇلكىي ئەمەلدارلىرى بايانداي كۆرەسىدە تۇراتتى.

كۆرە (惠远城) . «خۇيىيۈەن كۆرەسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. كۆرە ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار مىلادى 1761 ـ يىلىدىن باشلاپ، تارانچىلارنىڭ كۆچى بىلەن كۆرەنى ئەھيا قىلدۇرۇشقا باشلىغان، مىلادى 1763 ـ يىلى ئاندىن پۈتتۈرگەنىدى. كۆرە مانجۇ مەمۇرلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي ـ سىياسىي مەركىزى بولۇپ، بۇ يەردە ئىلى جاڭجۈنى، مەسلىھەتچى ئامبال ۋە تۆت ئاغلاقچى ئامبال باشچىلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنى تۇراتتى.

غۇلجا كۆرەسى (宁远城) . «نىڭيۈەن كۆرەسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. غۇلجا كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار تارانچىلارغا ئۇدا ئۈچ يىل ھاشار سېلىپ مىلادى 1763 ـ يىلى كۆزدە پۈتتۈرگەنىدى. دەسلەپتە ئىلى ئۇيغۇرلىرىنى جۇڭقۇرىدىغان «ئىلى ھاكىمبەگ مەھكىمىسى» تۇرۇشلۇق ئورۇنغا ئۆزگەرتىلگەنىدى.

چىڭسخوزا كۆرەسى (瞻德城) . چىڭسخوزا كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۆرەنى مىلادى 1779 ـ يىلى ئەھيا قىلدۇردى. بۇ يەرنىڭ ئەسلى ئىسمى «ساغان ئۈسۈن» بولغانلىقتىن، مانجۇلار ئۇ يەرنى «چىڭسخوزا» دەپمۇ ئاتىدى. بۇ كۆرەدە مانجۇلارنىڭ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ ئوڭقۇل قوشىنىگى ۋە باقاۋۇلىنىگى باشچىلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى تۇراتتى.

لوسگۇڭ كۆرەسى (厂仁城) . لوسگۇڭ كۆرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۆرەنىمۇ مىلادى 1779 ـ يىلى ئەھيا قىلدۇردى. بۇ يەرنىڭ

ئەسلى ئىسمى «ئوخۇر بۇرسۇن» دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن لوسگۇك دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ يەردە مانجۇلارنىڭ يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ سەييارە سانغۇنى باشچىلىقىدىكى چەتقۇل قوشى تۇراتتى.

چىلپەڭزە كۇرەسى (熙春城) . چىلپەڭزە كۇرەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، غۇلجا كۇرەسى بىلەن بايانداي كۇرەسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقتىن «چىلپەڭزە» دەپ ئاتالغان. مانجۇلار بۇ كۇرەنى مىلادى 1779 ـ يىلى ئەھيا قىلدۇرغانىدى. بۇ كۇرەدە مانجۇلارنىڭ يېشىل تۇغلۇق چىنداۋۇل قوشۇنى تۇراتتى.

قورغاس كۇرەسى (拱宸城) . كونا قورغاس كۇرەسى دەپمۇ ئاتىلاتتى. قورغاس كۇرەسى قورغاس دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، مانجۇلار بۇ كۇرەنى مىلادى 1780 ـ يىلى ئەھيا قىلدۇردى. بۇ يەردە مانجۇلارنىڭ مۇشاۋۇر سانغۇنى باشچىلىقىدىكى يېشىل تۇغلۇق قوشۇنى تۇراتتى.

ھۆرمەتلىك كىتابخان، مانجۇلارنىڭ ئىلى دىيارىدا تارانچى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قان ـ تەرى ۋە ھايات ـ ماماتى بەدىلىگە ئەھيا قىلدۇرغان توققۇز كۇرەسى ھەققىدە مۇشۇنچىلىك مەلۇمات بەرسەك كۇپايە قىلار. ئەمدى باشتىكى گېپىمىزگە قايتىمىز . . .

* * *

بۇ غۇلجا سېپىلى پۈتۈپ ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر كەچ كۇز پەسلى ئىدى. يازنچە تارانچىلارنىڭ يەلكىسىنى كۆيدۇرۇپ زەھەردەك چاققان قۇياش نۇرى كەچ كۇز پەسلىدە خېلى ئاجىزلىغانىدى. تەبىئەت خۇددى كەچ كۇزنىڭ سوغۇقىدىن مۇزلىغاندەك تۇگۇلۇشكە باشلىدى. قەۋىس ئايلىرىدىكى قويۇق

بۇلۇت تۇمانلىرى ئاستىدا ھەر خىل رەڭلەر ئاستا - ئاستا ئۆڭۈشكە باشلىغانىدى. يىراقتىكى ئېرەن قايۇرغا تاغلىرىنىڭ ئېگىز چوققىلىرى دەسلەپتە قارلار بىلەن قاپلانىدى. ئىلى دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى تۆپىلىكلەر قويۇق تۇمان ئاستىدا قالدى. نەملەشكەن ئاسمان ئۇن چىقارماي ئاستا يېغلاۋاتقاندەك بىلىنەتتى.

دەريا ياقىسىدا ئۆسكەن بىر تۇپ ياۋا ئالما شېخىغا قونۇۋالغان بىر قۇش جانغا پاتىدىغان زىمىستان قارا قىشنىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان بولسا كېرەك، مۇڭ ئارىلاش يېقىملىق سايرىماقتا ئىدى.

ئۇستىگە تاشكۆمۈر قاچىلانغان ئېغىر سېۋەتلەر ئارتىلغان ئېشەكلەر، قېچىرلار، تۆگىلەر ۋە ئۆكۈز قوشۇلغان تارانچى ھارۋىلىرى تاشكۆمۈر قاچىلاپ كۆمۈر كان تەرەپتىن غۇلجا شەھىرىگە قاراپ كىرىپ كەلمەكتە ئىدى. ئېشەكچىلەر، قېچىر ھەيدىگەنلەر، تۆگە يېتىلىگەنلەر، ھارۋىكەشلەر بىر - بىرى بىلەن ۋارقىرىشىپ سۆزلەشكەن چاغلىرىدىمۇ ۋاقتى - ۋاقتىدا ھايۋانلارنى قامچىلاپ قويۇشنى ئۇنتۇمايتتى.

كەچ كىرىپ كېتىۋاتقانىدى. يەر تېخى سوۋۇپ كېتىشكە ئۇلگۇرمىگەنىدى. غۇر - غۇر چىقىۋاتقان كۇزنىڭ سوغۇق شامىلى كەچقۇرۇنلۇقى سالقىن بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. سىم - سىم يامغۇردا نەملەشكەن توپا يولدا ئېشەكلىك ئىككى يولۇچى ئالدىراپ كېلىۋاتاتتى.

— شەھەرنىڭ قوۋۇقىنى تاقاشقا ئاز قالدى. قېنى، مەخەتجان بالام، ئېشىكىڭنى ھەيدە، تېز ماڭايلى! — دېدى ساقىلى ئۇچىتەك ئاقارغان بىر بوۋاي يېنىدىكى ئېشەكتە كېتىۋاتقان ياش يىگىتكە.

— ھاسان بوۋا، ئۇلگۇرىمىز، — دېدى ھېلىقى ياش يىگىت ئېشىكىنى دۈتكەچ، — بايا تىن دەريا ياقىسىدا بۇ چامبۇل

ئېشەكلەرنى تويغۇزۇۋالمىز دەپ ھايال بولمىغان بولساق، بۇ كەملەرگىچە ئۆزىمىزنى ساۋۇت دەڭگانىڭ سارىيىدا كۆرگەن بولاتتۇق!

— ساۋۇت دەڭجا ئىنساپ ـ دىيانەتلىك ئادەم، — دېدى ھاسان بوۋاي ئېشىكىنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، — ئاشۇ يىلقى سېپىل ھاشىرىدا مەن كېزىكتىن يىقىلغاندا، ساۋۇت دەڭجا مېنى سارىيىغا ئاپىرىۋالمىغان بولسا، ئۆلۈكۈم كارىزدا قالغان بولمايتتىمۇ؟

— توغرا گەپ قىلدىڭىز ھاسان بوۋا، — دەپ بوۋاينىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى ھېلىقى مەخەتجان دەپ ئاتىلىدىغان ياش يىگىت، — شۇ چاغلاردا ئەگەر ساۋۇت دەڭجا بولمىغان بولسا، نۇرغۇن تارانچىلارنىڭ ئۆلۈكى سېپىلغا بېسىلغان بولاتتى.

— ئوغلۇم مەخەتجان، سەن ساۋۇت دەڭجانىڭ ئەسلى كىم ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن؟ — دەپ سورىدى ھاسان بوۋاي ئەتراپىغا بىر قارىۋېتىپ.

— ياق، — دېدى مەخەتجان تەئەججۇپلەنگەن ھالدا، — شۇ دەڭجا بولماي كىم بولاتتى؟

— مەن ساڭا بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى قەشقەر بەشكېرەملىك مەھرەمبەگ دېگەن بىر باتۇر ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنلىرىم ئېسىڭدىمۇ؟

— ھېلىقى مانجۇ ئامبىلىنىڭ قارىنىنى يېرىپ تاشلىغان شاڭبېگىنى دەمسىز؟

— ھەببەللى، — دېدى ھاسان بوۋاي كېتىۋېتىپ، — ئاشۇ مەھرەمبەگ مانجۇ ئامبىلىنىڭ قارىنىنى يېرىپ تاشلىغاندىن كېيىن ئالتىشەھەر تەرەپلىرىدە تۇرالماي تاغ ئارقىسىغا قېچىپ چىقىپ مۇشۇ ئىلى دىيارىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەنىدى. كېيىن ئىسمىنى ساۋۇت دەڭجاغا ئۆزگەرتىپ سارای ئېچىپ، مۇشۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ قالدى. بۇ گەپنى قاتتىق سىر قىلىپ ساقلا جۇمۇ؟

— هاسان بوۋا، خاتىرجەم بول، — دېدى مەخەتجان، — ھېچكىمگە ئېيتمايمەن!

ئۇلار مۇشۇنداق پاراڭلاشقاچ مېڭىپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىغا — «مەرھابا - ئەقسا» دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى سەزمەي قېلىشتى. ئۇلار دەرۋازا ئالدىغا كەلگەندىن كېيىن ئېشەكلىرىدىن چۈشۈشتى. دەرۋازىدىن ئۇلارغا ئۆزلىرى ئۈچۈن ئەللىك يارماقتىن يۇز يارماق، ئېشەكلىرىگىمۇ ئەللىك يارماقتىن يۇز يارماق جەمئىي ئىككى يۇز يارماق ئالۋان تۆلەتكۈزگەندىن كېيىن ئاندىن ئۇلارنى شەھەرنىڭ ئىچىگە ئۆتكۈزدى.

شەھەر ئىچىدە شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى — «مەرھابا - ئەقسا» قوۋۇقى بىلەن شىمالىي دەرۋازىسى — «مۇلاقات - ئەبىر» قوۋۇقلىرىنى ۋە شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى - «ئەمكەر - ئەييام» قوۋۇقى بىلەن غەربىي دەرۋازىسى - «مەسرۇر - قۇللە» قوۋۇقلىرىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تۆت كوچا ئۆزئارا كېسىشكەن جاي چاھارسۇ، دەپ ئاتىلاتتى. يولۇچىلار مۇشۇ چاھارسۇ دۇقمۇشىغا كەلگەندە غەرب تەرەپكە قاراپ قايرىلىپ، موللا روزى ئەلەم دېگەن كىشىنىڭ قورۇسىنىڭ يېنىدىكى ساۋۇت دەڭجانىڭ ساريىي جايلاشقان كوچىغا يېتىپ كېلىشتى. بۇ كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۆگزىلىرى پەس يېپىلغان لايسۇۋاق تارانچى ئويلىرى زىچ جايلاشقانىدى. كوچىنى بويلاپ ئېلىنغان تار ئېرىقتا سۇزۇك سۇ شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى. پاكار ئۆگزىلەرنىڭ بۇرجەكلىرىدە ئىستا قارىيىپ چوخچىيىپ تۇرغان موريلاردىن ئىس پۇرقىراپ چىقىپ تۇراتتى. كوچا بويىدىكى بەزى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىدىن ئاغزى كاۋا يۇقى، قورساقلىرى باداڭدەك كۆپۈپ كەتكەن، بويى بەش غېرىچ، بوينى ساپاقتەك، بېشى قاپاقتەك، كۆزلىرىنى چاپاق بېسىپ كەتكەن يېرىم يالىڭاچ بالىلار باشلىرىنى

چىقىرىشىپ بۇ يولۇچىلارغا قىزىقسىنىپ قارىشىپ تۇرۇشاتتى. كەچكۇزنىڭ بۇ كەچكى پەيتىدە مەشئۇم جىمجىتلىق كوچىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىلكىگە ئالغاندى. بۇ چاغدا تۇيۇقسىز چىققان بىر غەزەپلىك ئاۋاز بۇ مەشئۇم جىمجىتلىقنى بۇزدى:

— ئىشىكنى يامامسەنوي، ئىشتىنىڭ شۇمى! ياپ دەيمەنوي، ئۆيگە سوغۇق كىرىپ كەتتى!

يوغان بىر قول ئىشىكتىن ماڑىشىپ قارىشىپ تۇرۇشقان بالىلاردىن بىرىنىڭ قۇلىقىدىن سۆرىگىنىچە ئۆينىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى. «تاراق» قىلىپ ئىشىك يېپىلدى ۋە ئارقىدىنلا ئاچچىقى يامان ئاتىسىدىن كاچىتىغا تەستەك يېگەن ھېلىقى بالىنىڭ چىرقىراپ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

بۇ ئەتراپ پۇتۇنلەي دېگۈدەك ئۆزگىرىپ كەتكەن. نۇرغۇن يېڭى ئۆيلەر قەد كۆتۈرگەن بولۇپ، كوچىلارمۇ كۆزگە باشقىچە كۆرۈنۈۋاتقاندى. يولۇچىلار بۇ سوقماق كوچىلاردا خېلىغىچە ئادىشىپ يۈرۈپ، ئاخىر تونۇش دەرۋازىنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، قەتئىي يوسۇندا ئېشەكلىرىنىڭ بېشىنى شۇ تەرەپكە قارىتىپ بۇراشتى.

كەچ كۈزنىڭ كۈندۈز كۈنى قىسقا بولىدۇ. كۈن ئاخىر ئولتۇرۇپ كەتتى. گۈگۈم چۈشۈپ، پۈتۈن كوچا ئاستا ـ ئاستا مەشئۇم قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆكۈشكە باشلىدى.

ھاسان بوۋاي بىلەن مەخەتجان ئىككىسىنى بۇ تونۇش دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېشەكلىرىدىن چۈشۈشتى. بۇ ساۋۇت دەڭجا دېگەن قەشقەرلىق كىشىنىڭ ساريىي ئىدى. دەرۋازا ئېتىك بولۇپ، ھويلا تېمىنىڭ ئارقىسىدىن ھېچقانداق ئاۋازمۇ ئاڭلانمايتتى. ياش يىگىت مەخەتجان دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، يان ئىشىكنىڭ قاغا تۈمشۇقىنىڭ زەنجىرىنى تۇتۇپ ئىككى قېتىم تاقىلداتتى. بۇ چاغدا ساراي ئىچىدىن ئىتنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

پۇتۇنلەي قاراڭغۇ چۈشۈپ، ئەتراپ قازانئاڭ كۆيىسىدەك قاپقاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. مەخەتجان ئىشكىنى يەنە تاقىلداتتى. ئاۋۇال ئاستىراق، كېيىن قاتتىقراق تاقىلداتتى. ئەمما، يەنىلا جاۋاب بولمىدى.

— ساۋۇت ئاخۇن، هوي ساۋۇت دەڭجا! — دەپ ۋارقىرىدى هاسان بوۋاي ۋە ئىشكىنى ئۆزى يەنە بىر قېتىم تاقىلداتتى. بۇ چاغدا هويلىنىڭ ئىچىدىن ئايال تاۋۇشلىرى ئاڭلىنىپ، بىر كەملەردە دەرۋازىنىڭ يان ئىشكى ئېچىلدى.

— هوي، بۇ هاسانغۇ؟ تىنچ كەلدىڭلارمۇ تۇغقىنىم؟ — دېدى ساۋۇت دەڭجا. ئۇ هاسان بوۋاينى دەررۇلا تونۇۋالدى ۋە يان ئىشكىنى ئۇلۇغ ئېچىپ ئۇلارنى هويلىغا كىرگۈزدى، ئاندىن ئىشكىنى ئېتىپ، ئىچىدىن زەنجىرلەپ قويدى.

ساۋۇت دەڭجا ئېشەكلەرنى باغلاپ، ئالدىدىكى ئوقۇرغا بىر باغ سامان تاشلاپ بەرگەندىن كېيىن هاسان بوۋاي بىلەن مەخەتجاننى ئۆيىگە باشلىدى. ئوچاقتا ئوت ئۇلۇغ كۆيۈۋاتقانىدى. ئوت شولىسىدا ئۆي كۈندۈزدەك يورۇپ كەتكەنىدى.

— هە، تۇغقىنىم، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتمەس بولۇپ قالدىڭلارغۇ؟ — دەپ سورىدى ساۋۇت دەڭجا ئۇلارنىڭ ئالدىغا چاي قويۇۋېتىپ، — هال ـ كۈنۈڭلار قانداقراق؟

— هەي، ساۋۇت ئاخۇن، نېمىسىنى دەيسىلە؟ — دېدى هاسان بوۋاي خورسىنىپ تۇرۇپ، — بۇ كۈن، بۇ ئايلاردا تارانچىلارنىڭ كۈن ئالمىقى تەسلىشىپ كەتتى جۇمۇ! ئىككى گەپنىڭ بىرى بولسىلا ئامبال: «سەنلەر گەدەنكەش! سەنلەر ئىسيانچى!» دەپ تۇتۇپ باغلاپ چاپقۇزىدۇ ياكى مىس كانغا چەنىپەن قىلىپ پالايدۇ. زۇلۇم ـ سىتەم چېكىدىن ئاشتى! بۇ مانجۇ خان ئادالەتنى بىلمەيدىغان كۆڭلى قارا، تاش يۈرەك بىر پادىشاه ئوخشايدۇ!

— شۇنى دەڭلا، — دېدى ساۋۇت دەڭجا ئۇلۇغ ـ كىچىك

تىنىپ قويۇپ، — زۇلۇم ـ ستەملىك تەقدىر بىز خەقنىڭلا پېشانىسىگە پۈتۈلگەن بولغىيمىتى؟ بوز ئالۇتىڭى، ئۆستەڭ سەيسىسى، سېپىل ھاشىرى... ئاھ، ساناۋەرسەك، بۇ ئالۇان ـ ياساقلارنىڭ ئايىغى زادىلا تۇگمەي كەتتىغۇ؟ بۇ زالىملار بىز خەقنى خۇددى ئامبال يامۇلىنىڭ ئىشكى ئالدىغا ئۇنگەن قارىياغاچنى قىرقىپ تۇرغاندەك، زادىلا بۇلجۇتمايۋاتىدىغۇ؟!

— مېھرىبان كېرەملىك خۇدا نەدە قالدىكىنە؟ ئادالىتىچۇ؟ — دېدى ھاسان بوۋاي قاچىدىكى چايدىن ئوتلاپ تۇرۇپ، ـ مۇسۇلمانلار: «زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇر! زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇر!» دەپ تىنماستىن ناله ـ پەريات قىلىپ ئاللاغا، ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ساھىبى بولغان خان ـ پادىشاھ، ئامبال ـ ھاكىمبەگلەرگە يالۇۋرماقتا! كۆككە، كۆكتىكى يۇلتۇزلارغا، زېمىنغا، زېمىنىدىكى تاغلارغا ۋە كۆل ـ دەريالاردىكى سۇلارغا يالۇۋرماقتا. قېنى، ئۇلار بۇ بىچارىلەرنىڭ ئاھ ـ زارلىرىنى ئاڭلىدىمۇ؟

— مانجۇ خان جىگدە ياغىچىنى كالتەك قىلىپ، ئادالەتسىزلىككە قارشى يېغىى قوپقان ئالتىشەھەرلىك قېرىنداشلارنى «جىگدە يېغىلىقىغا قاتناشقان» دەپ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تۇگەتتى. ئۆلۇمدىن ئاشقانلىرىنى بولسا، تۇتۇپ «ئاق ئۆيلۇك» قىلىپ تاغ ئارقىسىغا پالىدى. بۇ يەردىكى تارانچىلارنىڭ كۇنى ئەسلىدىمۇ خاراب ئىدى. ھالا بۇگۇن، ئالتىشەھەر تەرەپتىن «ئاق ئۆيلۇك» قىلىنغان ئون ئىككى مىڭ تۇتۇن سۇرگۈنلەر ئىلىغا چىققاندىن كېيىن تارانچىلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ يامانلاشتى!...

ھاسان بوۋاي بېشىنى سالغىنىچە شۇكلەپ كەتتى. بۇ چاغدا ساۋۇت دەڭجا ئورنىدىن تۇردى ـ دە، تالاغا چىقىپ ئەترابىنى تىكشاپ بىرەم قاراپ باققاندىن كېيىن ئىشكىنى يېپىپ، ئورنىغا

قايتىپ كېلىپ ئولتۇردى.

— مانا مەن يۇرتۇمدىن ئايرىلىپ تاغ ئارقىسىغا چىققىلى ساقمۇ ساق ئون يىل بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ساناپ باقمىغان بولسام، ئۇچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم كۈن چىقىپ، ئۇچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم پېتىپتۇ. ئەمما، ھال - كۈنۈم يۇرتۇمدىكىدىن بەتتەرلەشسە بەتتەرلەشتىكى، ھەرگىز ياخشىلانمىدى!

— نېمىسىنى دەيسىلە، ھاسان ئاخۇن، — دېدى ساۋۇت دەڭجا، — «سۆزلىسە گەپ بولا، سۆزلىمىسە دەرد بولا» دېگەندەك، سۆزلەپ نېمىمۇ قىلالايمىز؟ سىلە بىلەن بىزنىڭ پېشانىمىزگە پۈتۈلگىنى مۇشۇ ئوخشايدۇ. بۇگۈن كەچ بولۇپ كەتتى، ھاسان ئاخۇن، ھېرىپمۇ قالغانسىلەر، ئۇخلاپ قالامدۇق؟

— مەيلى، — دەپ ھاسان بوۋاي قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈردى، — ئامىن!...

— ھاسان بوۋا، — دەپ سورىدى مەخمۇتجان، — سىز بايام «خان - پادىشاھ، ئامبال - ھاكىمبەگلەرنى ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ساھىبى» دېدىڭىز. ئۇنداق بولسا، بېشىغا ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇۋالغان ھاكىمبەگ مۇسا گۇڭمۇ ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ساھىبى ھېسابلىنامدۇ؟

— ھەسسىنات، يارايسەن جۇمۇ، ئۆزۈڭ كىچىك بولغان بىلەن ھەممە ئىشقا قىزىقىسەن - دە، — دېدى ھاسان بوۋاي كۈلۈپ كېتىپ، — يارايسەن، ھۇشىدە، مۇشۇنداق بولغاندىلا، جىق ئىشنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ھاكىمبەگ مۇسا گۇڭ ئىلگىرىمۇ ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ساھىبى ھېسابلانماس ئىدى. ئەلھال، قاچانكى ئۇ مانجۇلارنى دوراپ بېشىغا ئۆرۈمە چاچ قويدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئىمانىدىن ئايرىلدى، مانجۇلارغا ئوخشاش ئىككىلا ئالەملىك قارا يۈز كاپىر بولدى...

— بىراق، مۇسا گۇڭمۇ سىزگە ۋە ماڭا ئوخشاش

مۇسۇلمانغۇ؟ — دېدى مەخەتجان ئۇنىڭ سۆزىنى چۈشەنمەي.
— گېپىڭ ئورۇنلۇق. بىراق، ئاللا جەننەتنى ئادەم ئاتىغا بەخشەندە قىلىپ بەرگەندە، يىلانمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. ئەمما، يىلان ئادەم ئاتىنىڭ جەننەتتىن قوغلىنىشىغا سەۋەبچى بولمىدىمۇ؟ مۇسا گۇڭ مۇسۇلمان بولغىنى بىلەن، يىلاندىن تەلىم ئالغان يىلان سۈرەتلىك ئادەملەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەخەتجان سېنىڭ ئۇيقۇڭ كەلمەيۋاتىدۇ، ھە؟ ئەمىسە، مەن ساڭا «يىلانغا ئالدانغان ئادەمنىڭ ھېكايىسى» نى ئېيتىپ بېرەي. شۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ نېمە ئۈچۈن يىلان سۈرەتلىك ئادەملەرنى يامان مۇساگۇڭدەك كۆرىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالساڭ ئەجەب ئەمەس!
مەخەتجان ھاسان بوۋاينىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىماق بولۇپ، ئۇنىڭغا يېقىنراق سۈرۈلۈپ ئولتۇردى.
— بۇرۇنقى زاماندا بىر ئادەم ئۆتكەن ئىكەن، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى ھاسان بوۋاي، — ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە بىر ئوغلى بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇنىڭ بېغىدا يىلان پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بىر كۈنى ئوغلى باغقا ئوينىغىلى كىرىپ باغدا ئۇخلاپ قاپتۇ. يىلان تۆشۈكتىن چىقىپ ھېلىقى ئوغۇلنى چېقىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئاتا ـ ئانىسى يىغا ـ زار قىلىشىپ ئوغلىنى كېپەنلەپ يەرلىكىدە قويۇپتۇ. ھېلىقى ئادەم قولىغا كەتمەننى ئېلىپ يىلاننى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، تۆشۈكنى چاپقىلىي تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا يىلان تۆشۈكتىن بېشىنى چىقىرىپ سوراپتۇ:
— ئى ئادەم، نېمە قىلىۋاتىسەن؟
— ئى نابىكار، — دەپتۇ ھېلىقى ئادەم، — ئوغلۇمنى چېقىپ ئۆلتۈردۈڭ. ئىنتىقامىمنى ئېلىش ئۈچۈن سېنى بۇ كەتمەن بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرمەكچىمەن.
— ئى ئادەم، مېنى كەتمەن بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرگىنىڭ بىلەن ئۆلگەن ئوغلۇڭ تىرىلەرمۇ؟ — دەپتۇ يىلان.
— ئوغلۇمغۇ تىرىلمەس، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى

ئادەم، — بىراق، سېنى ئۆلتۈرسەم، ئىنتىقام ئوتى پەسىيىدۇ!
— ئى نادان، — دەپتۇ يىلان، — مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلاپ قوي، مېنى ئۆلتۈرگىنىڭ بىلەن ئوغلۇڭ ھەرگىز تىرىلمەس. ساڭا مۇڭگۈزۈمنى بېرەي. ئۇنى ساتساڭ ئىقلىم باھاسى خىراجەت بولۇر. ئۇنى ساتساڭ، روزىغارىڭنى قامدىغىلى بولىدىغان پۇلغا ئېرىشمەمسەن؟
ھېلىقى ئادەم يىلاننىڭ بۇ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپتۇ. يىلان مۇڭگۈزىنى ئۇنىڭغا بېرىپتۇ. ئۇ يىلاننى ئۆلتۈرمەي كېتىپ قاپتۇ.
بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلىنىڭ دەرد - پىراقىدا پۇچۇلىنىپ كېسەل بولۇپ كەتكەن ئانا باغقا سايىدىغىلى كىرىپ بىر گۈلنىڭ ئاستىدا ئۇخلاپ قاپتۇ. يىلان ئۇنىمۇ چېقىپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. ئوغلى ۋە خوتۇنىدىن ئايرىلىپ قالغان ھېلىقى ئادەم قاتتىق غەزەپلىنىپ، كەتمەن بىلەن يىلاننى چېپىپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۆشۈك ئالدىغا كېلىپتۇ.
يىلان تۆشۈكتىن بېشىنى چىقىرىپ:
— مېنى ئۆلتۈرسەڭ، ئوغلۇڭ بىلەن خوتۇنۇڭ تىرىلەرمۇ؟ — دەپ سورىغان ئىكەن.
— ياق، تىرىلمەيدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى ئادەم، — لېكىن سېنى ئۆلتۈرسەم، بىرمۇنچە دەردىم چىقىدۇ!
— ئى ئەقىلسىز نادان، — دەپتۇ يىلان ئۇنىڭغا، — ئاللا مېنى جەننەتنىڭ ئىشىكىگە مۇئەككەل قىلىپ قويغاندا، مەن ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ قەستىدە شەيتانغا يول بېرىپ، ئۇنى جەننەتكە كىرگۈزگەنىدىم. بىلەمسەن، ھەزرىتى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسىھىتى ئوغلى كەنئانغا كار قىلمىغانلىقتىن

دوزاخقا كىرگەن. سەنمۇ مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلىغىن، ئىنتىقام ئېلىش ئويۇڭدىن كەچ. قېرى خوتۇنۇڭ ئۆلگەن بولسا، ياش قىزدىن بىرنى ئال. ئۇنىڭدىن پەرزەنت كۆرسەڭ بولىدۇغۇ، مېنىڭدە بىر زۇمرەت بار، ئۇنى ساڭا بېرەي. بالاڭدىن بالاڭغا قالغۇدەك دەپنى ـ دۇنياغا ئېرىشەلەيسەن!

ھېلىقى ئادەم يەنە يىلاننىڭ سۆزىگە ئالدىنىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەستىن زۇمرەتنى ئېلىپ كېتىپ قاپتۇ.

بۇ نادان ئادەم خوتۇنى بىلەن ئوغلىنىڭ خۇن پۇلى بەدىلىگە بېيىپ، باشقىلەتىن ئۆيلىنىپتۇ ۋە تاماشا قىلماقچى بولۇپ، ياش خوتۇنى بىلەن باغقا كىرىپتۇ. ئۇلار بىر ـ بىرىگە رىغبەت قىلىپ، كامىدىل ھاسىل قىلىشقاندىن كېيىن ھېلىقى ئادەمنىڭ ئۇيقۇسى كېلىپ كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

بۇ ئادەمنىمۇ چېقىپ ئۆلتۈرۈش كويىدا يۈرگەن ھېلىقى يىلان تۆشۈكتىن چىققان پېتى ھېلىقى ئادەمگە نەشتەر ئۇرۇپتۇ. ھېلىقى ئادەم ئويغىنىپ:

— ئى يىلان، بۇلار ئىش بولدى. ئەمدى زەھەر قايتۇرىدىغان دورىنى بەرگەن بولساڭ، — دەپتىكەن، يىلان دەپتۇكى:

— ئى نادان، يىلاننىڭ زەھىرىگە ھېچنېمىنىڭ كار قىلمايدىغانلىقىنى بىلمەمسەن؟ ئاۋۋال ئوغلۇڭنى چاقتىم، مېنى ئۆلتۈرمىدىڭ. ئاندىن خوتۇنۇڭنى چاقتىم، يەنە ئۆلتۈرمىدىڭ. ئەگەر شۇ چاغدا مېنى ئۆلتۈرگەن بولساڭ ئىدىڭ، ھازىر بۇ ھالغا قالمىغان بولاتتىڭ. سەن پۇلنى دەپ، خوتۇن ـ بالىلىرىڭنىڭ جېنىنى ساتتىڭ. مەن يىلانغا رەھىم قىلمەن دەپ، دوزاخنىڭ يولىغا تاش يانقۇزدۇڭ، ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ ھالاك قىلدىڭ، ئاچ كۆزلۈكۈڭ ئاخىر بېشىڭغا چىقتى. ئەمدى ساڭا ھەززىتى

ئەزرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ چاڭگىلى پايدا قىلىدۇ. ئۇ كېلىپ ھەلقۇمىڭدىن ئالغاندا، ھەممىگە تويۇپ، ئاغرىقتىن ھېراقلا خالاس بولىسەن!...

ھاسان بوۋاي يىلان توغرىسىدىكى ھېكايىسىنى سۆزلەپ بولغاندا، تۇن نىسبىي بولغانىدى. مەخەتجان تېخى ئۇخلىمىغانىدى. ئۇ بۇ ھېكايىنىڭ پۈتۈن تەپسىلاتىنى تولۇق يادىغا ئېلىۋېلىش ئۈچۈن ئىچىدە بۇ ھېكايىنى ئۆز - ئۆزىگە سۆزلىمەكتە ئىدى...

نەزمە

پەرىشتە گەر بولسا دىۋىگە ئۇلپەت،
ئۆگەنگەي ۋەھشىيلىك، مىكىر، خىيانەت.
ياماندىن ياخشىلىق ئۆگەنمەس كىشى،
بولالماس بۆرە جۇۋا تىككۈچى[1].

— شەيخ سەئىدى

---

① بۆرە مالنىڭ تېرىسىنى يىرتقۇچى تۇرسا، قانداقمۇ جۇۋىچى بولالىسۇن؟

ئون ئۇچىنچى باب

«ئىلاھىم بەندىلەرنى مۇڭغا سالدى، كۆچۈردى جىگدىلەرنى تۇڭغا سالدى»

«بوينىنى ئەگكەننى ئات قىلىپ مىنىشىدۇ!»

— خاتىرەمدىن

مىلادى 1764 ـ يىلى (مايمۇن يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى. بۈگۈن نورۇز كۈنى ئىدى. جايتاغدا[1] يىلىدىكىدەك نورۇز پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقانىدى. بۇ شەھەردە قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر يۈرۈشۈپ كېلىۋاتقان بىر قائىدە بار بولۇپ، ھەر يىلى نورۇز بولغاندا، بۇ شەھەرنىڭ قىز ـ چوكانلىرىمۇ يىگىتلەردەك ئايەملىك كىيىملىرىنى كىيىشىپ، زىبۇ ـ زىننەتلىرىنى تاقىشىپ، ئۆزلىرىنى ياساپ ـ جابدۇپ، نورۇز بەزمىلىرىنى قۇرۇپ سەيلە قىلىشاتتى. بۇنداق ئەھۋال باشقا يۇرتلاردا ئانچە كۆپ ئۇچرىمايتتى. بۇ يىلمۇ نورۇز كەلگەن قۇتلۇق كۈندە ئۇچتۇرپان شەھىرىدىكى ساھىبجامال چوكان، غۇنچە بوي قىزلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەست توزدەك ياسىنىشىپ، توشقان دەرياسى بويىغا كېلىشتى. شەھەرنىڭ بوز

[1] ھازىرقى ئۇچتۇرپاندىكى ئاچىتاغ يېزىسىنىڭ بىر كەنتى. ھەر يىلى نورۇز پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدىغان جايىنىڭ نامى

يىگىتلىرىمۇ تاماشا قىلىش ئۈچۈن توپ ـ توپ بولۇشۇپ، بەزمە ئەسۋابلىرىنى تەييارلىشىپ، سازلار چېلىشىپ، ئىشرەت بەزمىلىرىگە تۈتۈندى.

كۈن چاشگاھ بولغان بىر پەيتتە، شەھەر تەرەپتىن تۆت ئات قوشۇلغان سايىۋەنلىك بىر مەپە قوڭغۇراقلىرىنى جىرىڭلىتىپ چىقىپ كەلدى. بۇ مەپىدە خۇرشىد يۈزلۈك ۋە قەمەر سىياق يەتتە قىز چاقچاقلىشىپ، كۈلۈشۈپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشى: «ئۇلار گۈل بولغان بولسا چوقۇم غۇنچىنىڭ نىقابىدىن چىققان؛ گۆھەر بولسا چوقۇم سەدەپنىڭ قېپىدىن ئۆزىنى نامايان قىلماقچى بولغان. مۇبادا، ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي بولسا چوقۇم بۇلۇتلارنىڭ پەردىسىنى يىرتىپ چىققان!» دېيىشىپ، ئەجەبلەنگىنىچە قوللىرىنىڭ دۈمبىسىنى چىشلىشىپ تۇرۇپ قېلىشاتتى. بۇ يەتتە پەرى سۈپەت قىزلارنىڭ ھەر بىرى قەلەمىي ۋە ئەلەمىي ئىشلاردا ماھىر ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ ماھىرلىقى ھەربىرىنىڭ ۋۇجۇدىدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ قىزلارنىڭ ھەربىرى گۈزەللىك ـ لەتاپەت ۋە ئەقىل ـ پاراسەتتە جانلارغا ئاپەت، بەلكى جاھانغا ئوت ـ ھارارەت سالسا، گاھى ئەشئارە نەزمىكەشلىكتە بەيىت دەريا سىدىن دۇرلار سۈزەتتى. گاھى كەمەندارچىلىقتا كېيىكنىڭ كۆزلىرىدىن لەئەل ئالاتتى؛ گاھى ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ تارىخىدىن ئەپسانىلە سۆزلەپ، قېرى ـ ياشنى يىغلاتسا، گاھى مەنتىقە ـ سۆزمەنلىكتە ھەرقانداق سۆزمەننى يېڭەتتى. ئۇلار گويا پاكلىق پەردىسىدىكى تولۇنئاي، ياق، پەلەك پەردىسىدىكى نۇرلۇق قۇياش ئىدى. ئۇلار بەئەينى گۈزەللىك بۇرجىدىكى پارلاق يۇلتۇز ئىدى. بەس، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تەرىپ ـ تۆسپىنى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق قىلىشقا توغرا كەلسە، بۇ ئىشقا ھەرقانداق چېچەن سۆز ئۇستىلىرىنىڭمۇ تىلى ئاجىز، قەلىمى چولتا كېلەتتى.

بۇ يەتتە قىزنىڭ سەردارىنىڭ ئىسمى مايسىخان، ئۇنىڭدىن

قالسا، قالغان ئالته قىزنىڭ ئىسىملىرى: تىلى چۇچۇك غۇنچە قىز، شائىرە قىز دىلبەرخان، تاڭ چولپانى زۆھرە گۈل، زىلۋا بويلۇق قەمبەرنىسا، ئاھۇ كۆزلۈك گۈلئايىم، شوخ مىجەزلىك ئەختەرنىسا ئىدى.

جايتاغ ـ دەريانىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئېگىز بىر تۆپىلىكنىڭ نامى بولۇپ، باھار پەسلىدە تاغ باغرى ياپيېشىل كۆكىرىشكە باشلايتتى. بۇ يەردە گۈل ۋە رەيھانلار ئېچىلىپ، پۈتۈن ئەتراپ چىمەنزارلىققا پۈركىنەتتى. ھەسەل ھەرىلىرى بۇ يەردە گۈل شىرنىلىرىنى يىغىپ، توقايلىقنىڭ ئىچىنى بال ـ ھەسەلگە توشقۇزۇۋېتەتتى. ھەربىر دەرەخنىڭ كاۋاكلىرىدىن، ھەربىر تاشنىڭ تېگىدىن ھەسەل ئېقىنلىرى خۇددى بۇلاق سۈيىدەك ئاقاتتى. ئادەملەر ئاياغ ئاستىدىن ئېقىۋاتقان ھەسەلگە چاپلىشىپ قالغان ئاياغلىرىنى ئاھايىتى تەسلىكتە يۆتكەيتتى. تاغ باغرى چەكسىز كەلگەن دەريا ھاۋزىسى بولۇپ، ئورمانلىق، گۈل ۋە ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلىناتتى. بۇ ئورمانزارلىققا تۈتىشىپ تۇرغان ئۇچتۇرپان شەھىرى شۇ قەدەر گۈزەل ۋە ئاۋات ئىدىكى، ئۇنى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق تەرىپلەشتە قەلەم تىلى كېكەچلەپ قالاتتى.

بۇ ـ توققۇز بۇلاق ساھىلى ئېگىز سىپىل بىلەن ئىھاتە قىلىۋېلىنغاندىن كېيىنكى جايتاغدا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان ئۇچىنچى قېتىملىق نورۇز پائالىيىتى ئىدى. قائىدە بويىچە نورۇزنىڭ تۇنجى كۈنى سۆزمەن قىز ـ يىگىتلەرنىڭ مۇشائىرە ـ ئېيتىشىشى بولاتتى. ئىككىنچى كۈنىدىن باشلاپ، چەۋگان، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋار، چىلىشىش پائالىيەتلىرى بولاتتى. بۇگۈن جايتاغدىكى نورۇز بۇلاق بويىدا قىز ـ يىگىتلەرنىڭ مۇشائىرەسى بولماقچى ئىدى. شۇڭا، تېخى مۇشائىرە باشلانماي تۇرۇپلا، كىشىلەر نورۇز بۇلاق بويىغا كېلىپ جايلىشىپ بولۇشقانىدى.

قىز - يىگىتلەرنىڭ مۇشائىرەسى بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا باشلاندى. سۆھبەت قۇرغانلار يەتتە قىز بىر تەرەپ، يەتتە يىگىت بىر تەرەپ بولۇشۇپ، يېڭى - يېڭى ئاجايىپ سۆز ئۇنچىلىرىنى مۇشائىرە داستىخىنىغا چېچىشقا باشلىدى. ھەممىدىن ئاۋۋال مۇشائىرە مەيدانىغا قىزلار تەرەپتىن دىلبەرخان، يىگىتلەر تەرەپتىن ئەمرۇللا دېگەن يىگىت چۇشتى. ئۇلار ئىككىسى سورۇن ئەھلىگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىشقاندىن كېيىن ئەمرۇللا:

ئاي مەسەللىك ئايمىدىڭىز،
كۇن مەسەللىك كۇنمىدىڭىز.
ئالتە ئاي بولدى كەلمىدىڭىز،
ئۇچتۇرپاندا يوقمىدىڭىز؟

دەپ بېيىتنى باشلىدى. دىلبەرخان ئۇيالغىنىدىن قىپقىزىل قىزىرىپ كەتتى ۋە يەرگە قاراپ تۇرۇپ:

يارنىڭ بېغى شاپتۇللۇق،
چالما ئېتىپ قاققان يوق.
پۇتۇشكىلى يىل بولدى،
بىرنى سۆيۈپ باققان يوق!

دەپ نازاكەت بىلەن جاۋاب بېرىۋىدى، ئەمرۇللا دەررۇ جاۋاب تاپالمای، ئاخىر سۆز بىلەن دىلبەرخاننى گەپتە ئىلماقچى بولدى - دە:

— خېنىم، سىزنىڭ تەرىپ - تۆسپىڭىزنى، دانا - شائىرەلىقىڭىزنى ئاڭلاپ، ئۆزۈمنى يالغۇز يىگىت چاغلاپ، بىلىمنى كۆلا بىلەن باغلاپ، ئوتىڭىزدا يۇرىكىمنى داغلاپ، سىزنى گەپتە ئىلىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كېلىۋىدىم، — دېۋىدى،

دىلبەرخان پىسكىكىدە بىر كۈلدى ـ دە:
— ئەي يىگىت، ئىشىنىڭ ئاسىنى شۇكى، ئاشقىلىقىنى تاشلاپ، گەدىنىڭىزنى قاشلاپ، توۋا قىلىپ كۆزىڭىزنى ياشلاپ، ئىش ـ ئەمەلىڭىزنى باشلاپ، ئۆيىڭىزدە كۈنىڭىزنى ئۆتكۈزۈڭ! — دەپ ئەمرۇللانى ئېغىز ئاچالماس قىلىپ ئاغزىنى توۋاقلاپ قويدى.
سورۇن ئەھلى پاراقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى. قىزىرىپ كەتكەن ئەمرۇللا گەپتە يېڭىلگەنلىكىنى تەن ئېلىپ، مۇشائىرە مەيدانىدىن قايتىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى.
بۇ چاغدا يىگىتلەردىن بىرى:
— ھەممە سورۇنلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى گۈل ۋە رەيھانلىق باغ! — دېۋىدى، يەنە بىر يىگىت ئۇنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا:
— ھەممە كىيىملەرنىڭ ئەڭ ئېسىلىسى يەكەن خان ئەتلىسى، — دېدى. يەنە بىر يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ، سورۇن ئەھلىگە تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن ئالدىرىماي، تېنىمەي تۇرۇپ:
— تاجلارنىڭ ئەڭ ياخشىسى خان تاجى، — دېۋىدى، يەنە بىر يىگىت ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرىسى تۇگىمەستىنلا:
— ھەممە شارابلارنىڭ ئېسىلى كونا شارابدۇر، — دەپ لوقما تاشلىدى. يەنە بىر يىگىت كۈلۈپ تۇرۇپ:
— سايىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى تال سايىسى، — دېۋىدى، تەمبۇرىنى سازلاۋاتقان سازەندە يىگىت ئورنىدىن چاچراپ تۇردى — دە:
— ئاۋازلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى تەمبۇر نەغمىسى، — دېگەندىن كېيىن ئورنىدا ئولتۇرۇپ، ئۆز سۆزىنى ئىسپاتلىماقچى بولغاندەك قىلىپ، تەمبۇرىنى چاڭ كەلتۇرۇپ چېلىشقا باشلىدى.
ئەڭ ئاخىرىدا بىر يىگىت ئورنىدىن تۇردى ـ دە، قىزلار

تەرەپكە قاراپ قويغاندىن كېيىن سورۇن ئەھلىگە بىر تەزىم قىلىۋېتىپ، ئاندىن:

— ھەمسۆھبەت، ھەمنەپەس بولۇشقا ئەڭ چىرايلىق قىز - چوكانلار ياخشى، — دېۋىدى، يىگىتلەر پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتى ۋە ھەممىسى مايسىخان باشلىق قىزلارغا قارىدى:

— قېنى قىزلار، سىزلەرمۇ كۆڭلىڭىزدىكى ئويلىغىنىڭىزلارنى ئېيتىڭىزلار، — دەپ ئۇلارنى ئالدىرىتىشتى. بۇ چاغدا قىزلار مايسىخانغا قارىدى. مايسىخان كۈلۈپ تۇرۇپ:

— بۇنىڭغا مېنىڭ جاۋاب بىرىشىم بىھاجەت، غۇنچە قىز جاۋاب بەرسىلا كۆپايە قىلۇر! — دېدى.

غۇنچە قىز ئورنىدىن تۇرۇپ سورۇن ئەھلىگە نازاكەت بىلەن تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن سۆزىنى باشلىدى. ئۇنىڭ لالە رەڭ پىستىدەك لەۋلىرى ئارىسىدىن:

— ھەممە سورۇنلار ئىچىدە ئەڭ ياخشى سورۇن جەڭگاھتۇر؛ ھەممە كىيىملەر ئىچىدە ئەڭ ئېسىلى زىرھ - ساۋۇتتۇر؛ ھەممە تاجلار ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى پولات دۇبۇلغا؛ ھەممە شارابلار ئىچىدە ئەڭ ئېسىل شاراب دۈشمەننىڭ قېنىدۇر؛ سايىلەرنىڭ ئەڭ ئوبدىنى نەيزە سايىسى؛ ئاۋازلارنىڭ ئەڭ ياخشىسى جەڭ تۇلپارلىرىنىڭ كىشنىشىدۇر؛ ھەمسۆھبەت - ھەمنەپەس بولىدىغانلارنىڭ ئەڭ لايىقىراقى جەڭ كۈنىدىكى شىجائەتلىك مەردۇ - مەردانىلەردۇر! — دېگەن پاساھەتلىك سۆز ئۇنچىلىرى دۈردانىلەردەك ئارقا - ئارقىدىن چېچىلىپ چىقىۋىدى، بوز يىگىتلەر خىجىلچىلىق ئىچىدە ئۆزلىرىنى قويىدىغانغا يەر تاپالماي قېلىشتى...

* * *

ئەتىسى، جايتاغ باغرىدىكى كەڭرى كەتكەن توقايلىقتا ئادەت

بويىچە چەۋگان ئۇيۇنى باشلاندى. بۇگۈنمۇ مەيدانغا ئىككى گۇرۇھ ياشلار چۈشۈشكەن بولۇپ، بۇ قارىمۇ - قارشى ئىككى گۇرۇھنىڭ بىر تەرىپى ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ «يېگىت» لىرى ئىدى. يەنە بىر تەرىپى ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئابدۇللانىڭ يېگىتلىرى ئىدى. بۇ ئىككى گۇرۇھ ياشلارنىڭ ھەممىسى چەۋەندازلاردەك كىيىنىشكەن بولۇپ، ئۇلار باشلىرىنى ياغلىقلىرى بىلەن نقابلىۋېلىشقانىدى. ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ «يېگىت» لىرى يېشىل ياغلىق بىلەن نقابلانغان، ئابدۇللا بەگنىڭ يېگىتلىرى بولسا قارا ياغلىق بىلەن نقابلانغانىدى. شۇڭا، مەيدانغا چۈشكەن بۇ ئىككى گۇرۇھ ھېچكىم ھېچكىمنى تونۇمايتتى.

ئاتقا مىنىشكەن بۇ يېگىتلەرنىڭ ھەربىرى قوللىرىدىكى چاۋغا — ئۇچىغا ئۇجمىنىڭ توقۇناق يىلتىزىدىن يونۇپ ئىنچىكە قىلىپ ئىشلەنگەن كىچىك بولقا ئورنىتىلغان ئۇزۇن تاياق بىلەن ئىچىگە دۇگىلەك بۆز يىپ يۆگەلگەن، ئۇستى جەرەن تېرىسى بىلەن قاپلانغان كىچىك توپنى ئۇرۇپ، رەقىبىدىن نېرىراقتا ئېلىپ قېچىشقا ھەرىكەت قىلىشاتتى.

بۇ ئىككى گۇرۇھ ياشلار ھەربىر تەرەپتىن مەيدانغا چۈشكەن يەتتىدىن جەمئىي ئون تۆت چەۋەندازدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەربىر تەرەپنىڭ ئوردا[1] ئالدىدا بىردىن قاراۋۇل[2] قويۇلغان. قالغان قارىمۇ - قارشى ئالتە جۈپ ماھىرنىڭ ئىككى جۈپى ئىلغار[3]، ئىككى جۈپى ھېراۋۇل[4]، يەنە ئىككى جۈپى چىنداۋۇل[5] بولۇپ، يەتتىدىن - يەتتىدىن بولۇشۇپ ئۆزلىرىنىڭ مەيدانىدا ئورۇن ئىگىلەپ تۇرۇشقانىدى. ھەربىر تەرەپنىڭ ئىچىدە بىردىن

---

① ئوردا — چەۋگان ئويۇنىدا توپنى ئۇرۇپ كىرگۈزىدىغان دەرۋازا.
② قاراۋۇل — پىك. چەۋگان ئويۇنىدا دەرۋازا توسقۇچى.
③ ئىلغار — ھۇجۇمچى. چەۋگان ئويۇنىدا ئالدىنقى قاتاردا ئويناىدىغان ماھىر.
④ ھېراۋۇل — مەركىزىي ھۇجۇمچى. چەۋگان ئويۇنىدا ئوتتۇرىدا تۇرۇپ ئويناىدىغان ماھىر.
⑤ چىنداۋۇل — ھىماچى. چەۋگان ئويۇنىدا ئارقا قاتاردا تۇرۇپ ئويناىدىغان ماھىر.

بىساۋۇل[1] بولۇپ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ئۆز تەرىپىنىڭ چەۋەندازلىرىغا يولباشچىلىق قىلاتتى.

چەۋگان ئويۇنى جەمئىي ئىككى مەيدان ئوينىلاتتى. ھەر مەيداندا ئوچ توپ، ئىككىسى مەيداندا جەمئىي ئالتە توپ ھېسابلىنىپ، قايسى تەرەپ قارشى تەرەپنىڭ ئوردىسىغا ئودا ئوچ توپنى ئاۋۋال ئورۇپ كىرگۈزەلىسە، شۇ تەرەپ ئۇتقان ھېسابلىناتتى. ئۇتتۇرغان تەرەپ پۇتۇن نورۇز ئەھلىگە قوي سويۇپ، كالا ئۆلتۇرۇپ نورۇز ئېشى ئېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرغانلىقىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى.

بۇ ئويۇن يىگىتلەردىن تولىمۇ چاققانلىقنى ۋە مەرگەنلىكنى تەلەپ قىلاتتى. توپنى ئۆزىنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ قېچىش ئۇچۇن، ئاتنى بىردەم ئۇچقاندەك چاپتۇرۇشقا، بىردەم توختىتىپ، بىر جايدا تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىپ، توپنى ئۆز تەرەپ ھەمراھىغا ئۇزىتىپ بېرىشكە، بىردەم قولىدىكى چاۋغا تاياقنى ھەربىكەتلەندۇرۇپ بەرگەن ھالدا، يەرنىڭ ئوستىدە ئوقتەك ئۇچۇپ دوگىلەپ كېتىۋاتقان توپنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىش ئۇچۇن يەنە ئات چاپتۇرۇشقا توغرا كېلەتتى...

* * *

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق، چەۋگان ئويۇنى باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ «يىگىت» لىرى بۇ ئويۇنغا ئالاھىدە ئىشتىياق بىلەن كىرىشىپ كېتىشتى. «يىگىت»لەر ئىچىدە ئات ئوستىدە چاققان ئولتۇرغان ئون سەككىز - ئون توققۇز ياشلاردىكى زىلۋا بىر «يىگىت» ھەممە نورۇز ئەھلىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. بۇ زىلۋا

---

① بىساۋۇل — كوماندا باشلىقى. چەۋگان ئويۇنىدا باش ئويىنىغۇچى ماھىر.

«يىگىت» ئىلىخان قەمبەر بىگىمنىڭ «يىگىت» لىرىنىڭ بىساۋۇلى بولۇپ، ئۇ ئۆز «يىگىت» لىرىگە قىسقا ئەمما كەسكىن بۇيرۇق بېرىپ تۇراتتى. قالغان «يىگىت» لەرمۇ ئۇنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ھەركەت قىلىپ، قوللىرىدىكى چاۋغا تايىقى بىلەن يەردىكى دومىلاپ كېتىۋاتقان توپنى ھېلى چىرىنىغار[1] دا ئويناۋاتقان «يىگىت» نىڭ ئالدىغا ئۇرۇپ دومىلىتىۋەتسە، ھېلى بىرىنغار[2] دا ئويناۋاتقان «يىگىت» ئۇچقاندەك دومىلاپ كېتىۋاتقان توپنى چاۋغا بىلەن ئۇرۇپ ئىلغارغا ئۆزىتىپ بېرەتتى. بۇ «يىگىت» لەرنىڭ چەبدەسلىكى پۈتۈن تاماشىبىنلارنى ھەيرانۇ - ھەس قالدۇرۇۋاتاتتى.

ئابدۇللا بەگنىڭ يىگىتلىرىدىن بىرى — ھېراۋۇل بولسا كېرەك — ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلگىنچە قارشى گۇرۇھنىڭ بىساۋۇلىنىڭ ئالدىنى توغرىسىغا توراپ، ئۇنى ئوردا تەرەپكە بىر قەدەممۇ بۇلجۇتماي تۇرۇۋالدى.

ئۆز بىساۋۇلىنىڭ ھەركىتىنىڭ توسقۇنلۇققا ئۇچراۋاتقانلىقىنى كۆرگەن چىنداۋۇللارنىڭ بىرى ئات چاپتۇرغىنىچە كېلىپ ئۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ كەتتى. بىساۋۇل بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئېتىنى بىر سەكرىتىپلا، ئۆزىنىڭ ئالدىنى توراپ تۇرغان قارشى تەرەپ ھېراۋۇلىنى كەينىدە قالدۇرۇپ، ئوردا ئالدىغا قاراپ ئۇچقاندەك ئات چاپتۇرۇپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىلغارلاردىن بىرى توپنى قولىدىكى چاۋغا بىلەن يېنىك بىر ئۇرۇپلا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆزىتىپ بېرىۋىدى، ئۇ چاۋغا تايىقىنى ھەركەتلەندۇرۇپ توپنى دۇگىلىتىپ ئوردا ئالدىغا ئىلىپ كېلىشگە، بىر ئىلغار قارشى تەرەپنىڭ ھېراۋۇل ۋە ئىلغارلىرىدىن ھاسىل قىلىنغان توغرا تام ئۇستىدىن ئېتىنى بىر سەكرىتىپلا ئۇچۇپ ئۆتتى - دە، قولىدىكى

① چىرىنغار — چەۋگان ئويۇنىدا ئوڭ يان تەرەپتە ئويناپىدىغان ماھىر.
② بىرىنغار — چەۋگان ئويۇنىدا سول يان تەرەپتە ئويناپىدىغان ماھىر.

چاۋغا بىلەن ھېلىقى توپنى بىر ئۇرۇپلا قارشى تەرەپنىڭ ئوردۇگاھىغا كىرگۈزۈۋەتتى! مەيداندا گۈلدۇرراس ئالقىش ساداسىرى ياڭرىدى. . .

* * *

كۈن چىقىقى چۈش بولدى. چەۋگان ئويۇنىمۇ ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. ئەتىگەندىن بېرى ئېلىخان قەمبەر بەگنىڭ «يىگىت» لىرىگە تولا ئۇتتۇرۇپ، ھېچقانچىلىك نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن ئابدۇللا بەگنىڭ يىگىتلىرى ئەمدى بەللىرىدىن يىگىتلىك كەمىرىنى يېشىپ تاشلىغان — چىدىماسلىق قىلىشقا ئۆتكەنىدى. ئۇلار چەۋگان ئويۇنىدىكى قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدىلەرنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇشۇپ، قىپقىزىل مۇتەھەملەرگە — كۆكەمە ئۇششۇقلارغا ئايلانغانىدى!

ئۇلار چەۋگان ئويۇنىدىكى يۈزىنى نىقابلاپ ئويناۋاتقان قەدىمكى ئۆرپ ـ ئادەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، باشلىرىدىكى قارا لاتىنى يۇلۇپ ئېلىۋېتىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرىنىڭ يۈزلىرىنى سەپكۈن باسقان بولۇپ، ياپىلاق يۈزى خۇددى سانسىزلىغان تۆشۈك ئېچىلغان كەپكۈرگە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ ياڭاق سۆڭەكلىرى كەڭ، كۆزلىرى كىچىك بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ مانجۇ ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. ئۇ ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى — سۇچىڭ دارىنىڭ ئەركە ئوغلى — سۇ شويە ئىدى. ئۇ ئاتىسى سۇ چىڭدەكلا دائىم ھېجىيىپ تۇرىدىغان، ھەممە كىشىگە، ھەتتا ئۇنىڭدىن پوچۇق يارماق تۇگۈل، بىرەر چاقمۇ تىلەپ ئالالمايدىغان تىلەمچىگىمۇ ناھايىتى سىپايە مۇئامىلە قىلىدىغان بىر مۇتەھەم ئىدى! بەزىلەر ئۇنىڭ گېپىگە قاراپ «رايىش شويە» دېسە، يەنە بەزىلەر ئۇنىڭ پوخۇرلۇقىغا قاراپ، «زىناخور شويە» دەيتتى. ئۇنىڭ مۇتەھەملىكىنى كۆرگەنلەر ئۇنى

«سارائ شويه» دەپ ئاتايىتتى. ئۇ بايلىق بىلەن خوتۇنغا شۇنداق ئامراق ئىدىكى، ئۇچتۇرپاندا ئۇنىڭ تايىقىنى يېمىگەن پۇقرا، ئۇ پوخۇرلۇق قىلمىغان قىز ـ چوكان يوق دېيەرلىك ئىدى! ئۇ مۇبادا بىرەر مەرغۇپ مالنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغاندا ياكى رەڭگىرۇيى جايىدا بىرەر خوتۇن كىشىنى ئۇچرىتقاندا، ئۆزى تۇغقان كۇچۇكىنى تېپىۋالغان چىشى بۆرىدەك ۋە تىرىك ئوزۇق تاپقان يىرتقۇچ يولۋاستەك تىترەپ تۇگۇلۇپ كېتەتتى!

سۇ شويە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلگەن پېتى قارشى گۇرۇھنىڭ ئىچىدىكى چىنداۋۇللارنىڭ بىرىنى — بىر زىلۋا «يىگىت»نى ئېتى بىلەن سوقۇۋەتتى. قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان ھېلىقى زىلۋا «يىگىت» ئاتنىڭ ئۇستىدىن يەرگە ئۇچۇپ چۈشۈشكە تاس قالدى. ئۇ چەبدەسلىك بىلەن ئىتنىڭ بوينىنى قۇچاقلىۋالدى. بىراق، بۇ چاغدا ئۇنىڭ يۈزىنى ئورىۋالغان يېشىل ياغلىقى يېشىلىپ كەتتى ـ دە، قاپقارا سۇمبۇل چاچلىرى ئۇنىڭ مۇرىسىگە خۇددى مەجنۇنتالنىڭ ئىنچىكە ئەۋرىشىم چىۋىقلىرىدەك يېيىلىپ چۈشتى! ئۇ يەتتە قىزلارنىڭ بىرى — غۇنچە بويلۇق غۇنچە قىز ئىدى!

ئۆز رەقىبىنىڭ قىز ئىكەنلىكىنى كۆرگەن سۇ شويە بۇ چاغدا خۇددى ئولجىسىغا ئېتىلغان ئاچ بۆرىدەك ئېتىلىپ كەلگەن پېتى غۇنچە قىزنى ئاتنىڭ ئۈستىدىن يۇلۇپ ئالدى ـ دە، ئۆزىنىڭ ئالدىغا خۇددى ئوغلاقنى باسقاندەك توغرىسىغا بېسىپ ئېلىپ ماڭدى. بۇ چاغدا، نورۇز ئەھلى ئىچىدە چۇقان ـ سۈرەن كۆتۈرۈلدى:

— ھوي چىدىماس كاپىر! ئويۇندىمۇ چىدىماسلىقىنى كۆرسەتتى! — دەپ ۋارقىراشتى پۇتۇن تاماشىبىنلار.

بۇ چاغدا قارشى تەرەپنىڭ بىساۋۇلى ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ:

— ئەي ئەرلەرنىڭ ئىچىدىكى ھىممەتسىزى، مەردلەر ئىچىدىكى نومۇسسىزى، يىگىتلەرنىڭ ئىچىدىكى تۇتۇرۇقسىزى،

چىدىمىساڭ نېمە قىلىسەن مەيدانغا چۇشۇپ؟! — دېگىنىچە، قولىدىكى چاۋغا تايىقى بىلەن سۇ شويىنىڭ كاللىسىغا بىر ئۇرۇپلا ئۇنىڭ بېشىنى يېرىپ تاشلىدى. بېشىدىن شۇرقىراپ ئاققان قان بىردەمدىلا ئۇنىڭ يۈز ـ كۆزلىرىنى قىپقىزىل بويىپ تاشلىدى. سۇ شۇيە تاياق ئازابىغا چىدىيالماستىن ئىككى قولى بىلەن بېشىنى چاڭگاللىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلەن قاتارلىشىپ چېپىشىپ كېتىۋاتقان بىساۋۇل غۇنچە قىزنىڭ قولىدىن تۇتۇپ، لىپلا قىلىپ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئېتىنىڭ ئارقىسىغا مىندۈرۈۋالدى ـ دە، ئۆز گۈرۈھىنى باشلاپ مەيداندىن ئات چاپتۇرغىنىچە ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى!...

تاياق يەپ بېشى يېرىلغان سۇ شويە ئاتتىن پور كۆتەكتەك موللاق ئېتىپ چۈشكىنىچە يەردە سۈنايلىنىپ يېتىپ قالدى. كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقىچىلىك بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەنى كۆرگەن خالايىق پاتىپاراق بولۇشۇپ كېتىشتى...

ئابدۇللا بەگ: «يا قاتىلنى تۇتۇپ بېرىسەن، ياكى بولمىسا ئۆزۈڭ زىنداندا ياتىسەن!» دېگىنىچە دەرھال ئادەملىرىگە ئېلىخان قەمبەر بەگنى تۇتقۇزدى ۋە بېشى يېرىلىپ يەردە ئىڭراپ يېتقان سۇ شويىنى مەپىگە بېسىپ شەھەرگە قايتىشتى...

* * *

ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ ئۆزىنىڭ خابگاھىدا خاقانى چىن چەنلۇڭدىن كەلگەن گۇڭسا خەتنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى. «... سىزلەر بىزگە ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىچىدىن تارتۇق قىلغان چەنتۇ كېنىزىكى، — دېيىلگەنىدى ئۇنىڭدا، — ئاستانىمىزغا — بىزنىڭ ھۆزۈرىمىزغا كەلتۈرۈلگەندىن بۇيان، بىزنىڭ مۇبارەك نەزەرىمىزگە ئېلىنغان بولسىمۇ ئەمما ئۆل كېنىزەك نېمىشقىدۇر بىزگە ئىللىق چىراي ئېچىپ بېقىش

قىلمىدى. بىز بىتاقەت بولۇپ ئۇل كېنىزىكىمىزدىن سورىۋىدۇق، ئۇل جانان ئېيتتىكى: «مېنىڭ ۋەتىنىم ئۇچتۇرپان دېيارىدا مېۋىسى ئالتۇندىن، يوپۇرماقلىرى كۈمۈشتىن، غولى تۆمۈردىن بولغان، يېلىمى مۇشكى ـ ئىپار پۇرايدىغان بىر ئىلاھىي دەرەخ بار ئىدى. ئۇ دەرەخنىڭ ھىدى بۇرنۇمغا پۇراپ، ئۇنى كۆزۈمگە سۈرتكۈم كېلىپ، كۆڭلۈم مىسكىن، ئۆزۈم بىئارام بولۇپ ئولتۇرۇپتىمەن. گۆھەرشاد بېغىغا ئاشۇ ئىلاھىي دەرەختىن كۆچۈرۈپ كەلتۈرۈلسە، ۋەتىنىمنىڭ خاتىرە ـ نەمۇنىسىنى كۆرۈپ، كۆڭلۈم ئاز ـ تولا ئېچىلىپ قالارئىدى! » بۇنى ئاڭلاپ، بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزدە: «ۋاي، بۇ قانچىلىك ئىش ئىدى! چەنتۇ كېنىزىكىمىزنىڭ كۆڭلىنىڭ خۇشنۇدلۇقى بىزنىڭ ئارزۇيىمىز. ناتۇۋان چەنتۇ كېنىزىكىمىزنىڭ مىسكىن كۆڭلىنى رەنجۇ ـ ئەلەمدىن خالىي قىلماق — بىزنىڭ بۇرچىمىزدۇر! » دېگەن بۇيۇك خىيال زاھىر بولدى. شۇ ۋەجىدىن، مۇشۇ پەرمان يېتىپ بارغان ھامان، دەرھال شۇ ئىلاھىي دەرەختىن يىگىرمە تۆت تۈپىنى ياغاچ تۆڭگا تىگى ـ يىلتىزى بىلەن ئولتۇرغۇزۇپ تۆنقۇزغايسىز، كېلەر يىلى باھاردا ئاستانىمىزگە تەخىرسىز يەتكۈزۈپ كەلگەيسىز. بۇ ئىلاھىي دەرەخ بىزنىڭ شاھانە بېغىمىزغا لايىق ئىكەن. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام! »

سۈچىڭ ئامبال خاندىن كەلگەن بۇ گۈڭسا خەتنى ئوقۇپ بولۇپ شىرە ئۈستىگە قويۇپ قويدى ۋە بۇ جىگدە ئالۇچىنى قانداق پۈتتۈرۈش ئۈچۈن باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ قانداقچىسىگە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە يەنە قانداقچىسىگە شىرە بىلەن ئىشىك ئارىلىقىدا ئۇياققا تۆت داپقۇر، بۇ ياققا تۆت داپقۇر بېرىپ يانغانلىقىنى ئۇقمايلا قالدى. چۈنكى،

چەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى ئەتىيازدا[1]، خاقانى چىننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن مۆلجەر تاغ قەلئەسىنى ياساش ئۈچۈن پۇقرالارغا سېپىل ئالۋىكى سالغاندىن بۇيان، ئالۋان ـ ياساق، ھاشار ـ سېلىق خۇددى ئۆزي توشقىنىدەك يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيمەكتە، بەش خىل دېيەك ـ ماتا، زاكات بېجى ئۈستىگە ئۆستۈرمە زاكات قوشۇلۇۋېرىپ، باج ـ پاراق ئاتمىش تۆت خىلغا يەتكەنىدى! پۇقرالارنىڭ نارازلىقى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ بارماقتا ئىدى.

ئۇچتۇرپان باشقا مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە ئوخشاش خېلىدىن بېرى تىنچ ئەمەس ئىدى. خوجىلار يېغىلىقى تىنچىتىلغاندىن بېرى، خاقانى چىن چەنتۇلار يۇرتىدا تۇمەنلەپ زور قوشۇن تۇرغۇزدى. ھالبۇكى، بۇ زور قوشۇنغا كۈنىگە تۇمەن سەرلەپ شاراقلاپ تۇرغان ئاق كۈمۈش خىراجەت بولاتتى. خاقانى چىن بۇ خىراجەتلەرنى ئۆزىنىڭ خەزىنە ـ ئىمارىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغىدا قورۇش» چارىسىنى قوللىنىپ، يەرلىك چەنتۇ پۇقرالىرىنىڭ شىللىسىدىن شىلىپ ئېلىش ئارقىلىق ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. بۇ باج ـ سېلىقلارنى قايسى ئۇسۇل بىلەن چەنتۇ پۇقرالىرىدىن يىغۇۋېلىش بولسا — خاقانى چىننىڭ ئىشى ئەمەس ئىدى!

شۇڭا، خاقانى چىندىن ھېلى ئۆستۈرمە زاكاتنى تەخىرسىز يىغىش ھەققىدە پەرمان كەلسە، ھېلى سېپىل سوقۇش ھەققىدە سۆرۈكى قاتتىق يارلىق چۈشەتتى. بۇ ئالۋان ـ سېلىقلار ئۈستى ـ ئۈستىگە قوشۇلۇۋەرگەنلىكتىن، ئاخىر پۇقرالارنىڭ نارازلىقىنى قوزغاپ، غەلىيانغا سەۋەبچى بولاتتى ـ دە، خاقانى چىننىڭ يېكىندىن تەسەررۇپ قىلىۋېلىنغان بۇ زېمىندا تىنچلىق ـ ئاسايىشلىق ئورنىتىش ھەققىدە بەرگەن ۋەدىلىرى

---

① مىلادى 1761 ـ يىلى.

پۈتۈنلەي قۇرۇق گەپ بولۇپ قالاتتى. . .

خان ئامبال سۇچىڭ مۇشۇلارنى خىيال قىلىپ تۇراتتى، تۇيۇقسىز تالادا كىشىلەرنىڭ ئوپۇر - توپۇر بولۇشقان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئارقىدىن ھاكىمبەگ ئابدۇللا سۇ شويىنى خابىگاھ ئىچىگە قولتۇقىدىن يۆلەپ كىردى.

— داد، خان ئامبال دارىن، — دەپ ئەرز قىلدى ئابدۇللا بەگ ئۇنىڭغا، ئۇ مۇشۇ تاپتا تالادا بالىلاردىن تاياق يەپ دادىسىغا دادلاۋاتقان كىچىك بالىغىلا ئوخشاپ قالغانىدى، — جايتاغدىكى نورۇز پائالىيىتىدە گەدەنكەش چەنتۇلار ئۇلۇغلارغا تەپتارتماستىن يېنىپ، سۇ شويىنى ئۇرۇپ، بېشىنى يېرىۋەتتى!

سۇچىڭ دەرھال ئوغلىنى يۆلەپ تۆر تەرەپتىكى مانجۇچە كاتىنىڭ ئۇستىگە ياتقۇزۇپ قويغاندىن كېيىن مۇلازىملىرىغا قېرى جۇڭيىنى چاقىرىشنى بۇيرۇدى. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ يېتىپ كەلگەن سۇ تەتەي كات ئۇستىدە ۋايجانلاپ ياتقان ئوغلىنى كۆرۈپ: «ۋاي بالام، چىرايلىق بالام، كىم سېنى مۇشۇنداق قىلدى؟!» دېگىنىچە داد - پەرياد كۆتۈردى. بۇ چاغدا مۇلازىمىنىڭ كەينىدىن ئالدىراش يېتىپ كەلگەن قېرى جۇڭيى كات ئۇستىدە ئىڭراپ ياتقان سۇ شويىنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ، يېرىلغان يەرنى سىنچىلاپ كۆرۈپ باقتى، ئاندىن:

— تېرىسى يېرىلىپتۇ. ئۇستىخان زەخىم يېمىگەندەك قىلىدۇ. يارا ئانچە ئېغىر ئەمەس. ئۇنى تىنچ قويۇڭلار. مەن دورا يېزىپ، شىپالىق مەلھەم تەييارلاپ بېرەي، دورىنى ئىچىپ، مەلھەمنى سۈرتۈپ بەرسە، بىر ئايغا قالماي ياخشى بولۇپ كېتىدۇ! — دەپ سۇچىڭ بىلەن تەتەينى خاتىرجەم قىلدى.

سۇچىڭ ئۇلارنى خابىگاھ ئىچىدە قالدۇرۇپ، ئابدۇللا بەگنى باشلاپ ياندىكى ھۇجرىغا كىردى. ئۇ كۆرىستا ئولتۇرغاندىن كېيىن ئابدۇللا بەگنىمۇ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە:

— ئابدۇللا بەگ، بۈگۈن جايتاغدا زادى نېمە ئىش يۈز

بەردى؟ — دەپ سوردى ئۇنىڭدىن.
ئابدۇللا بەگ ئۇنىڭغا بۇگۈنكى بۇ ئىشنىڭ ئۆتمۈشىدىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن سۇچىڭ ئۇنىڭدىن:
— قاتىللارنى تۇتتۇڭلارمۇ؟ — دەپ سوردى.
— پېقىر بۇگۈنكى بۇ ئىشتا ئېلىخان قەمبەر بەگنىڭ قولى بارمىكىن، دەيمەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئابدۇللا بەگ، — شۇڭا، ئۇ قەبرىنى تۇتۇپ يامۇلغا ئېلىپ كەلدىم. ئامبال دارېن، ئۇنى ياخشى سوراق قىلىپ، بۇ ئىشنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرىنى ئېنىقلاپ چىقماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. گەدەنكەش چەنتۇلار ھەدىسلا ئۇلۇغلارغا يېنىۋەرسە، بۇ يۇرتنى قانداق باشقۇرغۇلۇق ئەمدى؟...
ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرى تۇگىمەي تۇرۇۋىدى، سۇچىڭ قاتتىق خاپا بولۇپ كەتتى:
— بۇ ئىشىڭىز زادى قاملاشماپتۇ، ھاكىمبەگ دارېن! — دەپ چالۋاقىدى ئۇ، — شويىنىڭ تايىق يېگىنى قانچىلىك ئىش ئىدى؟ لوبەگنى تۇتۇپ كەلگىنىڭىز نېمىسى؟ سىز زادى ئىش بۇزۇپلا يۇرىدىكەنسىز؟ يۇرتتا غەلىيان چىقسا قانداق قىلغۇلۇق ئەمدى؟ ھازىر خاقانى چىن ئالىيدىن پەرمان كەلدى. يۇرتقا جىگدە ئالۇنكى سالمىساق بولمايدۇ! بۇ ئىشنى ئاشۇ لوبەگنىڭ قولى بىلەن ئورۇندىمساق سىز بىلەن مەن دېگەنگە بۇ چەنتۇلار ئۇنارمۇ؟ قېنى ئۇ لوبەگ؟ ئۇنى دەرھال ئالدىمغا توغرى قىلىڭ!
— مۇشۇ خابگاھقىلا ئېلىپ كېلەمدىمىنا؟ — دېدى ئۇ ئەزمىلىك قىلىپ. ئامبالدىن دەككىسىنى يېگەن ئابدۇللا بەگ ئۆزىنىڭ قانداقچىسىگە ئىش بۇزغانلىقىنى چۈشەنمەي قالغانىدى.
— ھەئە، ھازىرنىڭ ئۆزىدە مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كېلىڭ!
ئابدۇللا بەگ خان ئامبال سۇچىڭنىڭ ھەقىقەتەن قاتتىق خاپا بولغانلىقىنى سەزدى - دە، دەرھال ئېلىخان قەمبەر بەگنى باشلاپ كېلىش ئۈچۈن خابگاھتىن چىقىپ كەتتى.

سۇچىڭ ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولۇپ تەيىنلەنگەندىن بۇيان، بىر قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى شۇخبەدىن تەپتارتسا، يەنە بىرسى، مۇشۇ ئېلىخان قەمبەر بەگ دېگەندىن تەپ تارتاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇگۈن ھاكىمبەگ ئابدۇللاغا: «ئىشنى بۇزۇپسەن!» دەپ كايىپ كېتىشىدە ئۇنىڭ بىر ئۆزىگىلا ئايان بولغان مۇنداق بىر سەۋەب بار ئىدى...

* * *

ئەسلىدە مانجۇلار مىلادى 1759 - يىلى مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندا، ئۇچتۇرپان شەھىرىگە خوجەسى ھاكىمبەگ ئىدى. ئەسلى يۇرتى تۇرپاندىن بولغان بۇ خوجەسىنىڭ ئۇچتۇرپاندا ئولتۇراقلىشىپ قېلىش جەريانىنى سۆزلەپ كەلسەك، گەپ ئۆزىراپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەقتە قىسقىچىلا توختىلىپ ئۆتىمىز.

مىلادى 1720 - يىلى يازدا تۇرپان قارا خوجىلىق فېئودال ئېزىز خوجا جۇڭغارلارغا بېقىنغاندىن كېيىن بىرقانچە مىڭ تۇتۇن تۇرپانلىقنى مەجبۇرى يوسۇندا شۇ چاغدا ئۈچ دەپ ئاتىلىدىغان ئۇچتۇرپانغا يۆتكەپ چىققانىدى.

ئېزىز خوجا تۇرپانلىقلارنى ئۇچىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئولتۇراقلاشتۇردى. ئۇلار ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى بۇرۇنقى يۇرتلىرىنىڭ نامى بىلەن قاراخوجا، پىچان، لەمجىن، توقسۇن، لۇكچۇن، سىڭگىم، يانقىر، خاندۇ... دەپ ئاتاشقا باشلىدى. ئېزىز خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى خوجەسى ئۇنى ئاقسۇدا يەرلىكتە قويۇپ، ئۆزى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ بولدى ۋە تۇرپان بېگى دەپ ئاتالدى. ئۇچتۇرپان دېگەن ناممۇ شۇ چاغدىن تارتىپ بارلىققا كەلدى.

بۇ چاغدا كونا تۇرپاندىكى يەنە بىر فېئودال ئىمىن خوجىمۇ

جۇڭغارلارنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي، مىلادى 1725 ـ يىلى ۋە 1732 ـ يىلى ئادەملىرىنى باشلاپ ئىككى قېتىم خاقانى چىننىڭ ھۇدۇتلۇقى بولغان سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى تىيەنشۇي، ۋۇۋېي دېگەن يەرلەرگە قېچىپ بارىدى. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان ئۇيغۇر جەمئىيىتى پارچىلىنىپ كەتتى.

خوجەسىنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ناھايىتى ئۇستۇن بولسىمۇ لېكىن، ئۇنىڭ ھىممىتى تولىمۇ پەس ئىدى. جۇڭغارلار ئۇنى ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ قويغان بولسىمۇ ئەمما جۇڭغارىيە خانى داۋاچى مانجۇلاردىن قېچىپ ئۇچتۇرپانغا پاناھداپ كەلگەندە، خوجەسى ئۆزىگە تۇز بەرگەن بۇ ئۇلۇغنىڭ ئاسىيلىق قىلىپ، ئۇنى خاقانى چىنغا تۇتۇپ بەرگەنىدى. كېيىن ئامۇرسانا خاقانى چىنغا قارشى ئىسيان كۆتۇرگەندىمۇ ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغلۇشنى كۆزلەپ، ئامۇرسانا بىلەن بىرلەشكەنىدى. ئامۇرسانا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن خوجەسى يەنە خوجا جاھان تەرىپىگە ئۆتتى ـ دە، خوتەن شەھىرىگە ھاكىمبەگ بولدى. ئەمما، ئۇ خوجا جاھانغىمۇ ئانچە ئىشەنچ قىلالمايتتى. شۇڭا، ئۇ خوجا جاھاننى ھەمىشە خاقانى چىنغا تۇتۇپ بېرىش كويىدا بولۇپ يۇردى. ئۇ مۇشۇنداق بىقارار بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىمۇ خاقانى چىنغا بەش قولدەك ئايان ئىدى. مىلادى 1758 ـ يىلى، ئۇ يەنە خاقانى چىنغا تەسلىم بولدى ۋە ئۆزىنىڭ خاقانى چىنغا بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇچتۇرپان شەھىرىدىكى بەش مىڭ تۇتۇن، يىگىرمە بەش مىڭ ئاھالىنى باشلاپ خاقانى چىنغا ئەل بولدى.

بىراق، خوجەسى خاقانى چىنغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئۇ ئۇچتۇرپان شەھىرىدىكى ئېلىخان قەمبەر بېگىم باشلىق بارلىق نەسەبىي بەگ ـ تۆرىلەرنىڭ ۋە پۇقرائىي ـ پەقىرلەرنىڭ نەپرىتىگە ئۇچراپ، ئىززەت ـ ئابرۇيى بىراقلا تۆكۈلدى. خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ مىلادى 1760 ـ يىلى 2 ـ ئايدىكى پەرمانىدا

ئېيتىلغان مۇنۇ سۆزلەر بۇنىڭغا شاھىت بولالايدۇ:

«. . . قايسى كۈنى، ئۇچتۇرپانلىق چەنتۇلارنىڭ ھاكىمبەگ خوجەسى ئۇستىدىن قىلغان ئەرز ـ شىكايىتىدە: «خوجەسى ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ بىز چەنتۇلارغا سالغان جەبىر ـ زۇلۇمى پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرنىيە مەملىكىتىدە مەشھۇر بولۇپ كەتتى!» دېيىلگەن. ئامبالالارمۇ ئۇنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاش ھەققىدە مەلۇمات يوللاپتۇ! بىز ئۇنىڭ سەلتەنىتىمىز ئۈچۈن كۆرسەتكەن خىزمەت ـ تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتقانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇنىڭ گۇناھىنى سۈرۈشتە قىلمىدۇق. لېكىن، ئۇلار داۋاملىق شۇ يەردە تۇرۇۋەرسە، ئۇ يەرنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يېتىدىغان ئوخشايدۇ. شۇڭا، خوجەسى ئاتا ـ بالا ئىككىسىگە يۇقىرى ماۋاش، ئالىي تەمىنات بېرىپ، ئاستانىگە قايتۇرۇپ كېلىشنى ئويلىدۇق. . . »[1]

خوجەسىنىڭ ناشايان ئىشلىرى پاش بولۇپ، گۇناھىنى ئېغىرلاشقاندىن كېيىن خاقانى چىن ئاخىر ئۇنى ئاستانە — بېيجىڭغا قايتۇرۇپ كېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. بىراق، خاقانى چىن ئۇچتۇرپانلىق نەسەبىي تۆرە ـ بەگلەرنىڭ خوجەسىنى يەكلەپ، ئۇچتۇرپانلىق خەزىنچى بەگ سالنىڭ ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ قويۇش ھەققىدىكى تەلىپىنامۇ ماقۇل كۆرمىدى. ئەمما، ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈچۈن ئېلىخان قەمبەر بەگنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، خوجەسىنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى يەر ـ زېمىنلىرىدىن ۋە «ئۇنىڭ قولىدىكى ئاشلىقتىن بەش يۈز نەچچە تۇتۇن كۆك نامرانقا ئارىيەت

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 85 ـ جىلد، 13 ـ، 14 ـ بەتلەر. «بۇيۇك جىنگ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 606 ـ جىلد، 25 ـ، 26 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 2ـ ئاينىڭ 6ـ كۈنى. «شاھزادە بەگلەرنىڭ تەرجىمھالىلىرى»، 116 ـ جىلد، «خوجەسىنىڭ تەرجىمھالى».

ئېلىپ بېرىش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى[1].

بىراق، خاقانى چىنىڭ بۇ پەرمانى يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى بەزىلەر خوجەسىگە: «تاجۇ ـ تەختىڭ قول ـ ئىلكىدىن چىقىپ كېتەي دەۋاتىدۇ. قىلغان ناشايان ئىشلىرىڭ خان ئالدىدا ئاشكارا بولۇپ قالدى. ئەلھال، سەن قانداق گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولساڭ، شۇنداق جازاغا تارتىلىسەن!» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خوجەسى ھەددىدىن زىيادە ئىزتىراپقا چۈشۈپ قېلىپ، ئىنتايىن پەرىشان بولدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى قايغۇ ـ ھەسرەت چىرمىۋالدى. ئاخىر ئۇ ئېلىخان قەمبەر بەگنى ئىزدەپ كەلدى ۋە ئۇنىڭدىن:

— بۇ ئىشقا قانداق چارە قىلغايسىز؟ — دەپ مەسلىھەت سورىغان بولدى.

— بۇ ھادىسىنىڭ يۈز بېرىشىگە ئۆزلىرى سەۋەبچى بولدىلا، — دېدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم گەپنى ئەگىتمەستىنلا، — سىلى بۇ يەردە بايلىق يىغىشقىلا بېرىلىپ كېتىپ، باشقا ئىشلار بىلەن زىنھار كارىلىرى بولمىدى. يۇرتدارچىلىق ۋە سەلتەنەت نىزاملىرى بۇزۇلۇپ، يۇرت يۇگەنسىز ۋە قائىدىسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. دەردىمەن بىچارىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈنمىدى. ئادالەت جارى قىلغۇزۇلمىدى. زالىملار ھەر تەرەپكە جەبىر ـ زۇلۇم قوللىرىنى سۇنۇپ، خالىغىنىنى قىلىشقا باشلىدى. زاكاتچىلار جاي ـ جايلارغا چۈشۈپ، كىشىلەرنىڭ تىرىكچىلىكىنى ۋە بەختىنى قارا قىلدى. قاراقچىلار ھەر تەرەپتىن قول ئۇزارتىپ، يوللارنى قامال قىلدى. ھاراقكەشلەرنىڭ غەلۋە ـ غوۋغىلىرى پەلەككە يېتىپ، ئىمام ـ مەزىنلەرنىڭ ئۈنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. تەقۋادارلارنىڭ

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىسى»نىڭ داۋامى، 1 ـ جىلد، 18 ـ، 19 ـ بەتلەرگە قارالسۇن. «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 609 ـ جىلد، 13 ـ، 14 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

ئۇرىقلىرى كاساتلىشىپ، شاراب ـ مۇسەللەس كوزىلىرىنىڭ نەرقى ئۆسۈپ كەتتى. بۇۋى ـ مەستۇرىلەرنىڭ ھالى خاراب بولۇپ، جالاپ ـ پاھىشىلەرنىڭ كۈنى تۇغۇلدى. جاڭگال ـ يايلاقلاردا بۆرىلەر قويدەك تولۇپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا قوي ۋە قويچىلار نەق ئولجا، تەييار غىزاغا ئايلاندى. بۇلارنى سىلى تازا ئوبدان بىلىدىلا! ئەلھال، خاقانى چىن ئۆزلىرىنىڭ ئورنىغا قۇمۇللۇق ئابدۇللا بەگنى ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىمەكچى بولۇۋاتىتۇ. چۈنكى، ئابدۇللا بەگ خاقانى چىنىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ شۆھرەت قازاندى. شۇڭا، خان ئۇنى سىلىدىن ئەۋزەل كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورۇنلىرىنى ئۇنىڭغا مۇڭاپىق چاغلاپتۇ. نىھايەت، ئىش مۇشۇ يەرگە بېرىپ يەتكەن ئىكەن، بۇنىڭغا ئەلھۆكمىلىلا دېمەكتىن باشقا يەنە نېمە ئامال بار؟

— . . .

ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ دېگەنلىرى ئەينەن راست ئەھۋال بولغانلىقتىن، خوجەسمۇ رەللە بولغىنىچە يەرگە قاراپ جىم ئولتۇردى. . .

* * *

خاقانى چىن خوجەسىنى ئۇچتۇرپانىنىڭ ھاكىمبەگلىكىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئاستانە بېيجىڭغا ئالدۇرۇپ كەتكەنلىكى ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ بىر غەلىبىسى ئىدى، شۇنداقلا خاقانى چىنىنىڭ خوجەسىدەك ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان بىقارار، ئىشەنچسىز ئادەملەرنى مۇھىم جايلارغا مۇئەككەل قىلىپ داۋاملىق ئىشلىتىشىنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىۋېلىنغان بۇ زېمىنىدا خەتەرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى

ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىلادى 1760 ـ يىلى، خاقانى چىن ئۆزى ئىشەنچلىك دەپ قارايدىغان قۇمۇللۇق يۈسۈپ خوجىنىڭ ئوكسى ئابدۇللا بەگنى ئۈچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى. . .

*　　*　　*

ئۈچتۇرپانلىق نەسەبىي بەگلەردىن بولغان ئىلىخان قەمبەر بېگىم دۆلەتمەن، ھوشيار، يۇرتدارچىلىق قائىدە ـ مىزانىدا ۋە يۇقراپەرۋەرلىك ئەن ـ دەستۇرىدا ئىراده ـ ئېڭى مۇستەھكەم بىر ئادەم ئىدى. خۇش ـ پېئىل، ئەخلاق ـ مىجەزده ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ئەن ـ قائىدىسىگە، خۇلق ـ مىجەزىگە ناھايىتى ئوخشاش ئىدى. ئۇ خاقانى چىنغا تەۋەلىك بىلدۇرگەن ۋە ئىتائەت قىلغان بولسىمۇ ۋە شۇ سەۋەبتىن خاقانى چىن ئۇنىڭغا تۆتىنچى دەرىجىلىك جەركە ـ ئوتىغات بەرگەن بولسىمۇ ئەمما ئۇ خاقانى چىننىڭ ماڭاش ـ تەمىناتىنى زادىلا قوبۇل قىلمىغانىدى. شۇڭا، خاقانى چىن ئۇنىڭ ئوغلى رەھمىتۇللا بەگنى ئۈچتۇرپانغا تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغىبەگ قىلىپ تەينىلىگەنىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۈچتۇرپان ھۇدۇتلۇقىدىكى پۇقرالار يەنىلا ئىلىخان قەمبەر بېگىمنى ھاكىمبەگ قاتاردا كۆرەتتى. ئۇمۇ شەرئەتنىڭ ئۆلچىمىسز ھەرقانداق دەۋا ـ دەستۇرلارغا ئۆز ھۆكۈمىنى جارى قىلدۇرماس ئىدى. ئاللانىڭ شەرئەت مىزان سىزىقىدىن چىقماي، يۇرتدارچىلىق ئىشىنى ئاشۇ مەقامى مىزانغا مۇۋاپىق يۈرگۈزەر ئىدى. شۇڭا، ئۇ پۇقرائى ـ پەقىرلەر ياكى ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر، بەگۇ ـ بېگانلار ۋە ياكى ھەقىرلەر ئىچىده زور ئىناۋەت ۋە ئابرۇي قازانغانىدى. خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىدىن خان ئامبال باشلىق ھەممىسلا ئۇنىڭدىن تەپتارتىپ، ناھايىتى ئېھتىيات قىلاتتى.

خاقانی چىن خوجەسى بەگنى ئۆز ئاستانىسىگە چىللانتۇزۇپ ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن بۇ ئىش توغرىلىق ئېلىخان قەمبەر بېگىم ئۆزىنىڭ ھەمسۆھبەتلىرىگە مۇنداق بىر ھەق سۆزنى قىلغانىدى:

— خوجەسى بەگ ھەيلە - تەدبىردە زىيادە كىشى ئىدى، — دېگەنىدى ئۇ، — قاچانكى، سەئىدىيە خانلىرىنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچۈپ، قالماقلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا خوجاملارنىڭ دۆلەت چىرىغى ياندى، شۇنىڭدىن باشلاپ خوجەسەدەك ئىچى يامان، شەيتان سىياق ئادەملەر مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ۋە مال - دۇنياسىنى قالماق كاپىرلارغا سويۇپ ئېلىپ بېرىپ ئېرىشكەن بەش كۇنلۇك دۇنياسىغا مەغرۇر بولۇپ ئۆتۈپ كېلىپتۇ. كېيىن ئىلىغا مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى ئىشەنچلىك ساناپ پاناھداپ كەلگەن قالماق تۆرىسى داباچىنى ئادەملىرى بىلەن بىللە تۇتۇپ باغلاپ، بېيجىڭ خانغا سوۋغا قىلىپ ئاپىرىپ بەردى. خوجەسىنىڭ بۇ خىزمىتى ئۇلۇغ خانىنىڭ كۆڭلىگە ياقمانلىقتىن، ئۇنىڭغا ۋاڭلىق مەنسىپىنى جۇلدۇ - جاساق قىلىپ بەردى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ:

تۇتتىلەر داباچىنى تارتۇق قىلىبان خوجەسى،
ئانداغ ئىش قىلغانغا مۇندىن كېيىن كېرەكدۇر جۇلدۇسى!

دېگەندەك بىر ئىش بولدى. خوجەسى پۇقراغا يامان بولغىنى بىلەن، خانغا ياخشى كۆرۈندى. بۇ خۇددى «خىسرەۋ پەرۋىز بىلەن بېلىقچىنىڭ ھېكايىسى» دا پادىشاھغا ياخشى كۆرۈنگەن بېلىقچىغا ئوخشاش بىر ئىش.

قەدىمكى زامان پادىشاھلىرىنىڭ ئارىسىدا، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ سۆزىنى ئىسپاتلاش

ئۇچۇن، — پەيغەمبەر رەسۇلىللانىڭ خېتىنى يىرتقان خىسرەۋ پەرۋىز[1] دېگەن بىر كاپىر ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ ھەممە غىزالارنىڭ ئارىسىدا بېلىقنى ياخشى كۆرىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ ئامراق خوتۇنى شېرىن بىلەن چاھار بېغىدا بەزمە تۈزۈشۈپ ئولتۇرۇپتىكەن، بىر بېلىقچى يوغان بىر تال بېلىقنى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىپ كۆتۈرۈپ كىرىپتۇ. خىسرەۋ پەرۋىز بېلىقنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ، خەزىنىچىسىگە: «بېلىقچىغا دەرھال تۆت مىڭ دەرھەم مۇكاپات بەر!» دەپ بۇيرۇپتۇ.

بېلىقچى پادىشاھ ئىنئام قىلغان تۆت مىڭ دەرھەم پۇلنى ئېلىپ چىقىپ كېتىۋاتسا، شېرىن ئېرىگە قاراپ:

— ئۇنىڭغا شۇنچىۋالا كۆپ پۇلنى ئىنئام قىلىپ ياخشى قىلمىدىڭىز، — دەپتۇ.

— نېمىشقا ئەمدى؟ — دەپ تەئەججۇپلىنىپتۇ خىسرەۋ پەرۋىز.

شېرىن جاۋاب بېرىپتۇكى:

— بۇنىڭدىن كېيىن رەئىيەتكە قانداقتۇر خىزمەتلىرى ئۇچۇن پۇل ئىنئام قىلغۇدەك بولسىڭىز، «پادىشاھ مېنى بېلىقچى قاتارىدا كۆردى» دەپ سىزدىن ئاغرىنىشىدۇ؛ مۇبادا، ئاز بېرىپ قالسىڭىز، «مېنى ئاشۇ بېلىقچىچىلىكىمۇ كۆرمىدى» دەپ يەنە سىزدىن ئاغرىنىشى مۇمكىن!

— بۇ گېپىڭىزغۇ ئورۇنلۇق بولدى، بىراق ئىش ئۆتتى. بېلىقچىدىن پۇلنى ياندۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ — دە، — دەپتۇ خىسرەۋ پەرۋىز بېشىنى قاشلاپ.

— بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى قىلماق ئاسان، — دەپتۇ شېرىنمۇ بوش كەلمەستىن، — بېلىقچىنى دەرھال چاقىرتىسىز — دە،

---

① خىسرەۋ پەرۋىز (628 ـ 590) — ئىراندىكى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. ئۇ نۇشىرۋانىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئۇنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ يازغان خېتىنى يىرتىپ تاشلىغان ئىكەن.

ئۇنىڭدىن: «بېلىقىڭ ئەركەكمۇ ياكى چىشىمۇ؟» دەپ سورايسىز. مۇبادا ئۇ: «بېلىقىم ئەركەك ئىدى» دېسە، «ماڭ، بېرىپ چىشى بېلىقتىن بىرنى ئەپكەل!» دەپ پۇلنى تارتىۋېلىڭ. مۇبادا ئۇ: «بېلىقىم چىشى ئىدى» دېسە، يەنىلا: «ماڭا ئەركەك بېلىق لازىم ئىدى. ماڭ، ئەركىكىدىن بىرنى ئەپكەل» دەپ پۇلنى تارتىۋېلىڭ!

خىسرەۋ پەرۋىز شېرىنىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئوقۇپتۇ ۋە بېلىقچىنى قايتۇرۇپ كېلىپتۇ. لېكىن، بېلىقچى پادىشاھنىڭ نىيىتىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى ئاللىقاچان پەملەپ بولغان ئىكەن. پادىشاھ:

— ئېلىپ كەلگەن بېلىقىڭ ئەركەكمۇ، چىشىمۇ؟ — دەپ سوراپتىكەن، ئۇ دەرھال:

— بېلىقىم خۇنسە ئىدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

خىسرەۋ پەرۋىز بېلىقچىنىڭ بۇ جاۋابىدىن ئىنتايىن مەمنۇن بولغىنىدىن خەزىنىچىسىنى چاقىرىپ، بېلىقچىغا يەنە تۆت مىڭ دەرھەم ئىنئام بېرىشنى بۇيرۇپتۇ.

بېلىقچى پادىشاھ ئىنئام قىلغان بۇ تۆت مىڭ دەرھەم پۇلنىمۇ ئېلىپ ھەمىيانىغا سېلىپتۇ — دە، دەرۋازىغا قاراپ مېڭىپتۇ. دەرۋازا ئالدىغا كەلگەندە، بىر دەرھەم پۇل ئۇنىڭ ھەمىيانىدىن يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ. بېلىقچى ئۇنىسى دەرھال يەردىن ئېلىپ سۇرتۇپ ھەمىيانىغا سېلىۋاپتۇ. بۇ چاغدا خىسرەۋ پەرۋىز بىلەن شېرىن ئۇنى كۆزىتىپ قاراپ تۇرۇشقان ئىكەن، بېلىقچىنىڭ بۇ ئىشىدىن تەئەججۈپلەنگەن شېرىن ئېرىگە مەنىلىك قاراپ قويۇپتۇ ۋە دەپتۇكى:

— ئۇ تولىمۇ ئاچكۆز ئادەم ئىكەن! بىر بېلىق ئۈچۈن سىزدىن سەككىز مىڭ دەرھەم ئىنئام ئالغان تۇرۇقلۇق، ھەمىيانىدىن چۈشۈپ قالغان بىر دەرھەمگىمۇ كۆزى قىيماستىن، سۇرتۇپ ھەمىيانىغا سېلىۋالدى — يا!

بېلىقچىنىڭ بۇ ئىشىغا خىسرەۋ پەرۋىزنىڭمۇ ئاچچىقى كېلىپ تۇرغان ئىكەن، ئۇ دەرھال بېلىقچىنى چاقىرتىپ قايتۇرۇپ كېلىپتۇ ـ دە:

— تولىمۇ ئاچكۆز ئادەم ئىكەنسەن، بىر بېلىق ئۈچۈن سەككىز مىڭ دەرھەم ئالدىڭ. ئاچكۆزلۈكىنىڭمۇ چېكى بولىدۇ ـ دە. چۈشۈپ قالغان بىر دەرھەمگىمۇ كۆز قىيالمىغىنىڭ نېمىسى، ئىنساپ دېگەن بارمۇ سەندە؟ — دەپ دوق قىلىپتۇ.

بېلىقچى پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن چۆچۈپمۇ قويماپتۇ ۋە:

— پادىشاھىمىزنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي! — دەپتۇ ئۇ چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمەستىن، — بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مۇشۇ دەرھەمنىڭ بىر يۈزىدە پادىشاھ سىلىنىڭ مۇقەددەس سىمالىرى بار ئىكەن. ئارقا تەرىپىدە بولسا ئۆزلىرىنىڭ مۇبارەك ئىسىملىرى خاتەم قىلىپ ئويۇقلۇق ئىكەن. بۇ پۇل ئاياغ ئاستى بولغۇدەك بولسا گۇناھقا پاتماي، دەپ ئۇنى يەردىن ئاۋايلاپ ئېلىپ سۈرتۈپ ھەمياننمغا سالدىم!

بېلىقچىنىڭ ساداقىتىدىن تولىمۇ مەمنۇن بولغان خىسرەۋ پەرۋىز دەرھال خەزىنىچىنى چاقىرىپ:

— ئۇنىڭغا يەنە تۆت مىڭ دەرھەم بېرىڭەت! — دەپ بۇيرۇپتۇ. . .

— شۇڭا، — دېدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم ھېكايىسىنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئۇچىتەك ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، — خوجەسى بەگ خەلقە زۇلۇم ـ سىتەم سېلىپ، پۇقرانى يوقسۇل ـ قاششاق، ئىسمى بىلەن جىسمىنى نابۇت قىلدى. پۇقرانى ئاتتىن، ئاتنى پۇقرادىن يات قىلىپ تاشلىدى. خۇدايىتائالا ئاۋۋال ئىمانىنى ياراتتى. ئىمان: «ئىلاھ، ماڭا قۇۋۋەت بەرگىن» دېگەندى، ئاللا ئىمانغا خۇشخۇيلۇق ۋە ساخاۋەتتىن قۇۋۋەت بەردى؛ ئاندىن خۇدايىتائالا كۇپۇرنى ياراتتى. ئۇمۇ ئاللادىن قۇۋۋەت تىلىگەندى، بىراق، ئاللا ئۇنىڭغا

بەتخۇيلۇق، بېخىل، رەھىمسىزلىكتىن قۇتۇلدى. خوجەسى مانا مۇشۇنداق بەتخۇي، ئىمانسىز ئادەملەردۇر. ھىممەتلىك كىشىلەر بۇنداق بەتخۇي ئادەملەرنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. ئۇلار مېھرىبانلىق، رەھىمدىللىك ۋە ساخاۋەتتىن قىممەتباھا تون - سەرۇپاي ئېگىن كىيگەن بولىدۇ. بۇنداق ئېگىننىڭ ئۆرۈشى — خۇش خۇيلۇق يېپىدۇر. ئارقىسى — مۇلايىملىق يېپىدۇر؛ ھالبۇكى، خوجەسىدەك بەتخۇي كىشىلەرمۇ مىجەز - خۇلقتىن سەرۇپاي - ئېگىن كىيگەن بولىدۇ. بىراق، بۇنداق ئېگىننىڭ ئۆرۈشى — ھىممەتسىزلىك يېپىدۇر؛ ئارقىسى بولسا ھەسەتخورلۇق، پىسقى - فۇجۇر يېپىدۇر. دانىشمەنلەر ئېيتقانكى: «ئادالەت — بارچە سۈپەتنىڭ ئەڭ ياخشىسى؛ زۇلۇم — ھەممە نىيەتلەرنىڭ شۇمراقىدۇر!» چۈنكى ئادالەتلىكنىڭ نەتىجىسى — دۆلەت خەزىنىسىنىڭ مەمۇرچىلىقىغا ۋە ئەل - يۇرتنىڭ ئاۋاتلىشىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. زۇلۇم - ستەم بىلەن دۆلەت زاۋال تاپىدۇ!

* * *

ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ بىلەن ھاكىمبەگ ئابدۇللالار خاقانى چىندىن سېپىل سوقۇش ھەققىدە چۈشۈرۈلگەن پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال قەلئە سالغۇزىدىغان مۇۋاپىق ئورۇننى دىتلاشقا كىرىشىپ كەتتى.

سۇچىڭ ئامبال قەلئە سالىدىغان مۇۋاپىق يەرنى ئىزدەپ بىرقانچە يەرنى تەركە قىلىپ كۆردى. بىر كۈنى ئۇ مۆلجەر تاغنىڭ باغرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان نوروز پائالىيىتى ئۆتكۈزىدىغان توققۇز بۇلاق ئالدىغا كەلگەندە، بۇ يەرنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى گۈزەل ۋە سۈيىي ئەلۋەك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھەيرانۇ - ھەس بولۇپ، بارمىقىنى چىشلەپ تۇرۇپ قالدى.

گۈزەل مەنزىرىلەر ئۈنىڭ بايلىققا ھېرىسمەن كۆزلىرىنى قاماشتۇرۇپ، خىرەلەشتۈرۈپ قويۇۋاتاتتى. ئاخىر، سۈچىڭ خان ئامبال تۈرىدىغان ئامبال مەھكىمىسىنى مۇشۇ يەرگە ـ مۆلجەر تاغ باغرىدىكى توققۇز بۇلاق ساھىلىغا قورۇشنى قارار قىلدى ۋە بۇ ئويىنى مەكتۈپ قىلىپ پۈتۈن خاقانى چىنغا يوللىدى.

خان ئۈنىڭ ئىلتىماسىنى تېزلا تەستىقلاپ چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەنزىرىسى ياخشى، ھاۋالىق بولغان توققۇز بۇلاق ئەتراپلىرىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، ئەستايىدىل ئۆلچەپ چىققاندىن كېيىن مۆلجەر تاغنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئايلانمىسى ئىككى مىڭ بەش يۈز مېتىر كېلىدىغان دائىرىگە ھەيۋەتلىك، مۇستەھكەم سېپىل سوقتۇرۇپ، كەلگۈسىدە خان ئامبال تۈرىدىغان ئامبال مەھكىمىسىنى ئىچىگە ئالماقچى بولدى. . .

* * *

مىلادى 1761 ـ يىلى ياز. بۇ يىلقى روزا ئېيى ياز چىللىسىگە توغرا كەلدى. خان ئامبال سۈچىڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ئۈچتۇرپاندىكى ھەربىر تۈتۈندىن بىردىن ئادەم سېپىل ھاشىرىغا ئىشلەيدىغان بولدى. ھەممە يۇرت ـ ئايماقلاردا، مەھەللە ـ چاقارلاردا جارچىلارنىڭ كىشىلەرنى سېپىل ھاشىرىغا ھەيدەپ جار سالغان ئاۋازلىرى بىلەن پۈقرالارنىڭ يىغا ـ زار قىلغان سادالىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى:

«. . . ھەممە يۇرت ئەھلىگە مەلۇم بولغايكى، بىر ئۆيدىن بىر كىشى ئامبال دارىنىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن مۆلجەر تاغ باغرىغا ـ سېپىل ھاشىرىغا ماڭسۇن! مۇشۇ پەرماننى ئاڭلىغاندىن كېيىن يۇقىرىقى ئادەملەر قوللىرىغا بىردىن كەتمەن، بىردىن زەمبىل، بىردىن قاپ، بىردىن ساپ، ئوزۇق ـ تالقان، قىلىچ

ـ قالقان، چويۇن داڭقان ئېلىپ، سېپىل ھاشىرىغا ئىشلەپ قايتقاي، مۇبادا، بۇ ئىشقا گىرىيلىك قىلىپ، ھايال بولغۇچىلار كۆرۈلسە، قاتتىق جازالانغاي، ھەرگىز رەھىم قىلىنمىغاي. ئەيىبۇھەننىاس، ئىشتىكىلار ئامۇ ـ خاس!»

شۇ چاغلاردا ئۇچتۇرپان بەش مىڭ تۇتۇنلۇك، يىگىرمە بەش مىڭ ئاھالىلىك يۇرت ھېسابلىناتتى. ئۇچتۇرپانلىقلار ئامبال سۇچىكىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن ھەربىر تۇتۇندىن بىردىن جەمئىي بەش مىڭ ھاشارچى بېرىشكە مەجبۇر بولۇشتى. بۇ ھاشارچىلار چېرىك ـ يايلارنىڭ نازارىتىدە سېپىل سوقۇلىدىغان جاي ـ مۆلچەر تاغ ئالدىغا ھەيدەپ كېلىنگەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ ئايماق، مەھەللە ـ چاقارلىرى بويىچە يۈزدىن ـ يۈزدىن، جەمئىي ئەللىك توپقا ئايرىپ تاشلاندى. ھەربىر توپقا بىردىن يۈز بېگى ۋە بىردىن بوتۇڭ قويۇلدى. ھەربىر يۈزلۈك ئۆز ئارىسىدىن يەنە ئون توپقا ئايرىۋېتىلدى. ھەربىر توپقا بىردىن ئون بېگى قويۇلدى.

بوتۇكلار يالقاۋلىق قىلىپ ئىشلىمەي تۇرۇۋالغان، قېچىپ كەتكەن ھاشارچىلارنى تەركە قىلىشقا ۋە تۇتۇپ كېلىشكە مەسئۇل بولغاندىن سىرت يەنە چامنى ئۆلچەپ تەقسىم قىلىپ بېرىشكىمۇ مەسئۇل ئىدى.

پۈتۈن تەييارلىقلار پۈتكۈزۈلگەندىن كېيىن روزىنىڭ 10ـ كۈنى، شەرق، غەربىي ـ شىمال ۋە جەنۇبتىن بىرلا ۋاقىت ئىچىدە سېپىل سوقۇش باشلىنىپ كەتتى!

ياز چىللىسىدىكى ئاتەش كۈننىڭ زەھەردەك ئاپتىپى ئاستىدا ھاشارچىلار يالىڭاچ بولۇپ تاغار، زەمبىللەردە توپا توشۇشقا كىرىشىپ كەتتى. ئادەملەرنىڭ كۆزلىرى كۈننىڭ كۆزنى قاماشتۇرغۇچى يورۇقىدا ئۆز ـ ئۆزىدىن يۇمۇلۇپ كېتەتتى. ئەتراپىنىڭ ھەممىسى خۇددى ئادەم كېسەل بولغان ۋاقتتا چۈشىدە كۆرۈنىدىغان مەنزىرىگە ئوخشاش ئىدى. ئىسسىق، ئاچلىق،

ماغدۇرسىزلىق ۋە يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان قاپىتىكى ئېغىر نەم توپا ھاشارچىلارنىڭ قەددىنى تېزلا پۈكۈپ تاشلىغانىدى. ئۇلار ھارغىن قەدەملىرىنى تولىمۇ ئاستىلىق بىلەن يۆتكىشەتتى. بىرئاز يۈرگەندىن كېيىن دېمىنى سەل ئېلىۋېلىش ئۈچۈن توختىشاتتى. بۇنداق چاغدا يايى - دورغىلار قوللىرىدىكى سىم قامچىلىرى بىلەن ئۇلارغا قىلچىمۇ رەھىم قىلماستىن قاتتىق ئۇرۇشقا باشلايتتى. كىشىلەر چىدىيالماي ناله - پەريات كۆتۈرۈشەتتى ۋە ماغدۇرسىزلانغان ئاياغلىرىنى يەنە ھەركەتكە كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولۇشاتتى...

سېپىل يېر يۇزىدىن بىر گەزدىن - بىر گەزدىن ئېگىزگە ئۆرلەپ كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. ئەمما، ئېغىر مېھنەت، قاتتىق ئىسسىق، ئاچلىق ۋە ماغدۇرسىزلىق - ھاشارچىلارنىڭ كۈچىنى تېزلا خورىتىپ تاشلىدى. ھاشارچىلار ھۆل توپا ئۈسۈلغان ئېغىر قاپلارنى يەلكىسىدە، زەمبىلدە كۆتۈرۈپ كېتىۋېتىشىپ، جايىغىلا يىقىلىپ چۈشۈشەتتى. بۇنداقلارنىڭ كەينىدىكىلەرگە ھالاقىت بەرمەسلىك ئۈچۈن، ۋەھشىي يايىلار ئۇلارنىڭ پۈتىدىن تۇتۇپ سۆرىگىنىچە يولنىڭ چېتىدىكى گوداڭلارغا ئاپىرىپ تاشلىشاتتى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھوشىغا كېلىشكەنلىرى سەل نېرىراقتىكى بۇلاق بويىغا ئۆمىلىشىپ كېلىشەتتى ۋە تالىنىڭ سايىسىدا بىردەم ئارام ئېلىپ يېتىپ ئەسلىگە كېلىشكەندىن كېيىن يەنە قوپۇپ ئىشلەشكە باشلايتتى. ھوشىغا كېلەلمىگەنلىرى بولسا شۇ ياتقىنىچە مەڭگۈ يېتىپ قالاتتى - دە، كەچتە كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئىگىكىنى چېتىپ قەبرىستانلىققا ئاپىرىپ يەرلىكىدە قويۇپ قايتىشاتتى...

سېپىلنىڭ غەربىي جەنۇبى بۆلۈكى تاغ ئۈستىگە توغرا كېلىپ قالغانلىقتىن، بۇ يەردىكى مېھنەت سېپىلنىڭ باشقا بۆلەكلىرىدىكىگە قارىغاندا تۆت - بەش ھەسسە دېگۈدەك مۇشەققەتلىك ئىدى.

بىر كۈنى بۇ يەردە ئىشلەۋاتقان ئاچىتاغلىق مەتقاسىم ساقال دېگەن بىر كىشىنى ئىسسىق ئېلىپ كەتتى. ئۇ ئىشلەۋاتقان يېرىدىلا يىقىلىپ يېتىپ قالدى. سېپىلىنىڭ مۇشۇ بۆلۈكىدە نازارەتچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان بىر بەشاڭ[1] يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە قولىدىكى سىم قامچىسى بىلەن ئۇنى ئۇرۇپ كەتتى:

— ھەي سىككۇ، سەندە ھۇرۇنلۇق قىلىدۇ، مەندە قامچا ئۇرىدۇ — شۇ!

بەشاڭ ھەر ئۇرغىنىدا ئۇنى بىر تىللاپ قوياتتى. يالىڭاچ تېنىگە يامغۇردەك تارسىلداپ تېگىۋاتقان سىم قامچىنىڭ زەربىسىدە مەتقاسىم ساقال خۇددى ئوتقا چۈشكەن قەلەدەك تولغىنىپ، زار ـ زار قاقشاپ، ناله ـ پەريات كۆتۈردى.

بۇ چاغدا بىرمۇنچە يايى ـ دورغىلىرىنى كەينىگە سېلىپ سۈچىڭ ئامبال بىلەن ئابدۇللا بەگلەر بۇ ئىشنىڭ ئۈستىگە كېلىپ قالدى.

— توختا! — دەپ ۋارقىرىدى سۈچىڭ ھاشارچىنى ھەدەپ ئۇرۇۋاتقان بەشاڭغا، — خان ئامبال ئۆز پۇقرالىرىنىڭ ئازابـ ئوقۇبەتكە قېلىشىغا يول قويمايدۇ! ۋاي شورۇم قۇرۇسۇن مېنىڭ، شۇرۇم قۇرۇسۇن! نېمىشقا ئۇرىسىلەر ئۇنى؟

بەشاڭ دەرھال ئۆزىنى يەرگە تاشلىدى. ئۇ يەردە يېتىپ تۇرۇپ شۇنداق تىترەپ كەتتىكى، قورققىنىدىن بىر ئېغىز مۇ سۆز قىلالمىدى. سۈچىڭ ئۇنىڭغا مۇغەمبەرلىك بىلەن بىر ئالايدى — دە، كۈلۈۋەتتى:

— سەن نېمە، بۇ يەرگە تىترەش ئۈچۈن كەلدىڭمۇ؟ سۆزلە! — دېدى.

ئەمما بەشاڭ سۆز قىلالمىدى.

— مۇنۇنى يۆلەپ ئاپىرىپ ئاۋۇ تالنىڭ سايىسىگە ياتقۇزۇپ

---

① بەشاڭ ـ باش دورغا.

قويۇڭلار. هالسىزلىنىپ كېتىپتۇ. شۇنىمۇ كۆرمىدىڭلارمۇ؟
— لەببەي! — دېيىشتى ياياللار. ئاندىن يەردە ياتقان مەتقاسىم ساقالنى يۆلەپ تۇرغۇزغاندىن كېيىن ھېلىقى تال سۆگەتنىڭ ئاستىغا ئاپىرىپ، شۇ يەردە يېتىشقانلارنىڭ قاتارىغا ياتقۇزۇپ قويدى.
سۇچىڭ ھالسىزلىنىپ ياتقان بۇ ھاشارچىلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇلارغا بىرمۇ - بىر سەپسېلىپ قاراپ چىقتى، ئاندىن بەشاڭغا:
— ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە تاماق بېرىڭلار! — دېدى پەرۋاسىزلىق بىلەن ۋە:
— سىلەر بەك چارچاپ كېتىپسىلەر، — دېدى مەتقاسىم ساقالغا كۆيۈنگەن بولۇپ، — شۇڭا، سىلەر ئۆيۈڭلارغا قايتىپ كېتىپ دەم ئېلىڭلار. مەن سىلەرگە يايى قوشاي، ئۇلار سىلەرنى ئۆيۈڭلارغا يەتكۈزۈپ قويۇشسۇن، ئورنۇڭلارغا باشقا ئادەم كەلمىسمۇ بولىدۇ.
— رەھمەت ئامبال دارېن، — دېدى مەتقاسىم ساقال ئورنىدىن تىرەجەپ تۇرۇپ، — ھەممەتلىرىگە كۆپ رەھمەت. بىز سەل دېمىمىزنى ئېلىۋالساقلا، تېزلا ئەسلىمىزگە كېلىۋالالايمىز. شۇڭا، بىزگە يايى قوشمەن دەپ بەك ئاۋارە بولمىسىلامۇ بولىدۇ. ئۆزىمىز كېتىۋېرىمىز!...
— تولا ۋالاقلىماي يولۇڭغا ماڭمامسەن ئەبگا؟! ئامبال دارېن كەت، دېگەندەكىن تېز يولۇڭغا ماڭ! — دەپ چالۋاقىدى ئابدۇللا بەگ قەھرىنى چېچىپ تۇرۇپ...
مەتقاسىم ساقال باشلىق بەش ھاشارچى كۇدە - كۆرپىسىنى يۇدۇشۇپ، بىر - بىرىنى يۆلىشىپ شەھەردىن چىقىشتى. سۇچىڭ ئامبالنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بەش - ئوندەك يايىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى.
مەتقاسىم ساقال باشلىق بەش ھاشارچى ۋە ئۇلارنى ئۇزىتىپ

كېتىۋاتقان ئون يايى كۆۋرۈكنىڭ بويىغا كەلگەندە گۈگۈم چۈشۈپ كەتتى. مەتقاسىم ساقال يايىلارغا:

— بەشاڭ دارېن، ھەرقايسىلىرى قايتىپ قېلىشسىلا، بىز ئەمدى ئۆزىمىزمۇ مېڭىپ كېتەلەيمىز، بىزنى ئۈزىتىمىز دەپ بەك ئاۋارە بولۇشۇپ كېتىشمىسىلە! — دېدى.

— كىم سەن گەدەنكەش چەنتۈلارنى ئۈزىتىپ چىقىپتۇ؟ بىلەمسەن، سۈچىڭ دارېننىڭ پەرمانىغا بىنائەن سەنلەرنى جەھەننەمگە ئۈزاتقىلى چىققان بىز! ھى، ھى!... — دەپ سوغۇق كۈلدى بەشاڭ.

بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھېلىقى ئون يايى بۇ بەش نەمجان ھاشارچىنىڭ ئۈستىگە خۇددى يىرتقۇچتەك تاشلىنىشتى — دە، قوللىرىدىكى كالتەك بىلەن ئۈلارنىڭ پاچاقلىرىغا ئۇرۇپ سۈندۈرۈشقاندىن كېيىن، ئۈلارنى پۈتىدىن تۈتۈپ بىر يارلىقىنىڭ لېۋىگە سۆرەپ ئېلىپ كېلىشتى.

ئۆزلىرىنى ئۆلۈم كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرگەن بۇ بەش ھاشارچى:

— ئامبال دارېن بىزلەرگە: «ئۆيۈڭلارغا كېتىپ دەم ئېلىڭلار!» دەپ لەۋزە قىلغان! ئۇنىڭ لەۋزى كۈچتىن قالغانمىدۇ؟! — دەپ ۋارقىراشتى جان ئاچچىقىدا.

— سىلەر بەك ئاجىزلاپ كەتكەنسىلەر، شۇڭا ئۆيۈڭلارغا بارساڭلارمۇ سىلەرنى بەربىر ئۆلۈم كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. خان ئامبال قان تۆكمەسكە ۋەدە بەرگەن. شۇڭا، سىلەرنى بۇ گوداڭغا تىرىك كۆمۈۋېتىمىز! — دېدى بەشاڭ رەھىمسىزلىك بىلەن ۋە يايىلارغا: «بولمامسىلەر، تېز!» دەپ ۋارقىرىدى.

يايىلار ماغدۇرىدىن ئاللىقاچان كېتىپ بولغان بۇ بەش نەمجان بىچارىلەرنىڭ كاللىسىغا كالتەك بىلەن ئۇرۇپ ئايلاندۇرۇپ قويۇشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ لاكاسلاپ تۇرغان گەۋدىلىرىنى خۇددى ئۆلۈك ئىتنى تاشلىغاندەك گوداڭغا

ئۇلاقتۇرۇپ تاشلاشتى — دە، ئۇستىگە يارنى غۇلتىۋەتتى. بۇ نەجان بىچارە ھاشارچىلار ھەتتا ئىگراشقىمۇ ئۇلگۈرەلمەستىن يارنىڭ ئاستىدا مەجلىپ جان بېرىشتى. . .

*　　*　　*

ھاشارچىلارنىڭ ئىككى يىللىق قان ـ تەرى ۋە ھايات ـ ماماتى بەدىلىگە توققۇز بۇلاق ئۇستىدە ئۇلىنىڭ كەڭلىكى سەككىز مېتىر، ئۇستىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر، ئېگىزلىكى ئون ئىككى مېتىر، ئايلانمىسى ئىككى مىڭ بەش يۈز مېتىر كېلىدىغان ھەيۋەتلىك، مۇستەھكەم سېپىل قەد كۆتۈردى! بۇ سېپىل خان ئامبالىنىڭ خابگاھى، داتاڭ، ئەسكەرخانا، زىندان، ئىستراھەتخانا ۋە پۇتۇن جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھەرلىرىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنى ئوق ـ دورا، قورال ـ ياراق بىلەن تەمىنلەيدىغان جەبخانە قاتارلىق مۇھىم ئىنشائاتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. تاغنىڭ ئۇستىدە ھەيۋەتلىك قوختا ـ پوتەي قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى! شۇڭا، بۇ سېپىل مۆلجەر تاغنىڭ نامى بىلەن «مۆلجەر تاغ قەلئەسى» دەپمۇ ئاتالدى!

*　　*　　*

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بىز ئەمدى مۆلجەر تاغ قەلئەسى ھەققىدىكى سۆزىمىزنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، باشتىكى سۆزىمىزگە قايتىپ كېلىمىز.

نىھايەت، سۇچىڭ جايتاغدىكى چەۋگان ۋەقەسىدە ئۇچتۇرپاننىڭ تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغىبىگى رەھمىتۇللا بەگ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ ھېچكىمنىڭ كۆزىگە چېلىقمىغانلىقىغا قاراپ، ئۇلاردىن شۇبھىلىنىپ قالغانىدى.

چۈنكى، ئىلىخان قەمبەر بەگ مال - مۈلكى كۆپ بولسىمۇ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى رەھمىتۇللا بەگ بىلەن ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ ياۋاشلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان مۆمىن پۇقرالاردىن بولۇشى ناتايىن ئىدى. ئۇنداق ئەمەس ئىدى، دېگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى چەنتۇلار يۇرتىدا خاقانى چىنىنىڭ ئەن - قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ يۇرگەن تۇرلۇك خۇپيە گۇرۇھلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان ۋە ياكى سىرلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە كۈچلۈك شەخسلەر ئەمەس دېيىش مۇمكىنمۇ؟ ھەتتا ئۇلار مەلۇم خەۋپلىك قارا گەزەندىلەر گۇرۇھىنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن بولۇشلىرى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ئادەتتىكى چاغلاردا پۇقرالارغا ئانچە - مۇنچە ئىلتىپات كۆرسىتىپ قويۇشىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ باشقا كارامەتلىرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىۋاتقان نەيرەڭۋازلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇلارنىڭ يەنە قولچوماقلىرى، شېرىكلىرى بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، ئىلىخاننى بەك بالدۇر قولغا ئالغاندا، بۇ — «ئالتۇن تۇخۇم تۇغىدىغان توخۇ» لارنى بەك بالدۇر بوغۇزلىۋەتكەن بىلەن باراۋەردۇر. ئۇ چاغدا، ئۇنىڭ گۇرۇھىدىكى قالغان ھەمشېرىكلىرى ئاشكارىلانماي قالمدۇ! شۇڭا، يەنىمۇ كۆزىتىپ باقسا بولارمىكىن؟ بىراق، خاقانى چىن: «چەنتۇلار ئارىسىدا ئىسيان شەپىسى سېزىلگەن ھامان، ياقسام پىشارمىكىن، كۆمسەم پىشارمىكىن» دەپ دىلىغۇل بولۇپ ئولتۇرماي، ئاپەتنىڭ يىلتىزىنى بىخ ھالىتىدىلا يۇلۇپ تاشلاش كېرەك! بۇنىڭدا ئاۋۋال كاللىسىنى ئىلىپ، ئاندىن مەلۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا تامامەن بولىدۇ!» دەپ، ئادەم ئۆلتۈرۈش چوڭ ھوقۇقىنى ھەرقايسى جايلاردىكى خان ئامبالىلارغا بەرگەن...

ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، ئۇستەل ئۈستىدە تۇرغان گۈڭسا پەرمانىغا كۆزى چۈشتى - دە، دەرھال ئىلىخان قەمبەر بەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنى يوقىتىدىغان بىر زەھەرلىك پىلان ئۇنىڭ

كاللىسىدا تەييارلىنىشقا باشلىدى: «شاغبەگ رەھمىتۇللانى مۇشۇ جىگدىلەر بىلەن بىللە ئاستانە — بېيجىڭغا — بارسا كەلمەس يولغا سېلىش لازىم. بەلكى، ئۇنىڭ قولىغا ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنىمۇ يېزىپ تۇنقۇزۇپ قويۇش كېرەك! ئۇ — خانلىق باغقا كۆچۈرۈلىدىغان شاھانە جىگدىلەرنى بېيجىڭغا ئېلىپ بارغاندا ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنىمۇ بىللە ئېلىپ بارسۇن. خان ئالىيلىرى مەن يېزىپ بەرگەن خەتنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ گەدەنكەش ئىسيانچى ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ ـ دە، ئۇنى ئاشۇ يەردىلا كاللىسىنى ئېلىشقا بۇيرۇيدۇ! جىگدىلەرنى ئېلىپ ئۇچتۇرپان ھۇدۇتلۇقىدىن چىقىپ كېتىشى بىلەن تەڭ، مەنمۇ بۇ يەردە ئېلىخان قەمبەر بەگكە قول سالىمەن — دە، بۇ قارا گۇرۇھنى پاك ـ پاكىزە تازىلاپ، جەنۇبنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىغا ھەسسە قوشىمەن. خان مېنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە سادىق ئىكەنلىكىمنى ئاڭلىسا، مېنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا ۋە بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ بىر دەرىجە يۇقىرى بولغان ئىلى جاڭجۈنلۇكىگە تەيىنلەپ پەرمان چۈشۈرسە ئەجەب ئەمەس!»

ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋاتقاندا، ئۇنىڭ چىرايىنى زەھەرلىك تەبەسسۇم قاپلاپ، پۈتۈن ئۇزايىدا قورقۇنچلۇق بىر ھالەت زاھىر بولدى. ئەمما، ئۇ ئىشىكتىن كىرىۋاتقان ئېلىخان قەمبەر بەگنى كۆرۈپ، دەرھال ئەسلىگە كەلدى ـ دە، كۈلۈمسىرىگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا تېز بېرىپ قولتۇقىدىن يۆلىدى ۋە:

— ۋاي لوبىگىم، ئوبدان تۇردىلامۇ؟ مۇبارەك تەنلىرى تازىمۇ؟ قېنى يۇقىرى ئۆتسىلە، يۇقىرى ئۆتسىلە، ھاي، قايسىڭ بار، مېھمانغا چاي كەلتۈرۈڭلار! — دەپ مۇبارەكبادلىق قىلغان بولدى.

ئېلىخان قەمبەر بەگ ئۇنىڭغا چىرايىنىمۇ ئاچماستىن تۆردىكى يۇلەنچۇكلۇك ئورۇندۇققا بېرىپ ئولتۇردى ۋە:

— دارېن، مېنى نېمە ۋەجىدىن تۇتتۇڭلار؟ — دەپ سوردى

سۇچىڭدىن.

— يوغۇسۇ، يوغۇسۇ، نەدىمۇ ئۇنداق بىھۆرمەتلىك ئىش بولسۇن؟ — دېدى سۇچىڭ مۇغەمبەرلىك قىلىپ، — ئەسلىدە مەن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا ئائىت بەزى قىيىن مەسىلە ـ مەسائىللەردە سىلى لوبەگ دارېندىن كۆرسەتمە ئالايمىكىن دەپ خابىگاھىمغا چىللانتقۇزغانمەن. كىم بىلسۇن، ئابدۇللا بەگ مۇشۇنچىلىك ئىشنىمۇ قاملاشتۇرالماپتۇ. مەن تېخى بايا تىنلا ئۇنىڭغا كايىپ ئولتۇرغانىدىم.

— چىللانتقۇزغان بولسىلا، مېنى چىرايلىق تەكلىپ بىلەن ئەپكەلمەي تۇتقۇزۇپ كەلگەنلىرى نېمىسى؟ — دېدى ئېلىخان قەمبەر بەگ ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە ئانچە قايىل بولماي.

— ھەددىمۇ مېنىڭ سىلىنى قولغا ئالىدىغانغا؟! ھەرنە ھۆرمەتسىزلىك بولغان بولسا مەن ناماقۇل، مەن ناماقۇل، — دەپ ئۆزرە ـ خاھالىق بىلدۇردى سۇچىڭ كۈلۈپ تۇرۇپ.

— سىلى بۇنداق دەپ تۇرۇۋالغاندىكىن، مەن يەنە نېمە دەي؟ — دېدى ئېلىخان قەمبەر بەگ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، — سۇ دارېن، مېنى ھۇزۇرلىرىغا نېمە ۋەجىدىن چىللانتقۇزغانتىلە؟

— باشقا ئىش ئەمەس ئىدى، — دېدى سۇچىڭ ئامبال بەگنىڭ ئاچچىقى بېسىلغانلىقىنى كۆرۈپ، — مانا خاقانى چىنىدىن گۇڭسا پەرمان كەلدى. خانىنىڭ ئاستانىدىكى شاھانە باغچىسىغا قويۇش ئۈچۈن يىگىرمە تۆت تۈپ جىگدە دەرىخى لازىم ئىكەن. بۇ دەرەخلەرنى تۈپى بىلەن تۇڭغا ئولتۇرغۇزۇپ تۇتقۇزغاندىن كېيىن كېلەر يىلى ئەتىيازدا ئاستانە ـ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ بېرىش لازىم ئىمىش. مەن ئويلىدىمكى، بۇ شەرەپلىك ۋەزىپىنى شاغىبەگ رەھمىتۇللا دارېنىنىڭ بېجىرىشىگە تاپشۇرساق، ئۇ ئاستانىگە يەتكۈزۈلمىدىغان بۇ يىگىرمە تۆت تۈپ شاھانە جىگدىنى ئۆزى كۆچەت قىلىپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ، ئۇلۇغ خاندىن

ئىلتىپات كۆرۈپ يانسا.

— مەن بۇنىڭغا نېمە دېيەلىشىم مۇمكىن؟ — دېدى ئېلىخان قەمبەر بەگ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، — خانىنىڭ پەرمانىنى تۇتماقلىق مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ۋاجىپتۇر. چۈنكى، «پادىشاھلار ئاللانىڭ زېمىنىدىكى سايىسىدۇر!» پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىگە بەلگىلەنگەن ئادەم خۇددى ئۆتمەس پىچاق بىلەن بوغۇزلىنىۋاتقان ھايۋان تارتىۋاتقان ئازابنى تارتىدۇ! مەنمۇ بۇ چاغقىچە پۇقرالارغا ھامىي بولۇپ كەلگەنىدىم. ئەمدى بۇ ئىشنى تەرك ئەتتىم. سىلەر بىرەدەم «دېيەك ـ ماتا»، بىرەدەم «ئۆستۇرمە زاكات» بىرەدەم «جان پۇتۇكى»، بىرەدەم «چوقا پۇتۇكى»، بىرەدەم «خان پۇلى»، بىرەدەم «پۇقرالىق پۇلى»، بىرەدەم «چېرىك پۇلى»، بىرەدەم «مىرابلىق»، بىرەدەم «پالە»، بىرەدەم «تاپان ھەققى»، بىرەدەم «چاي پۇلى»، . . . ۋاي ـ ۋۇي، ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان ئالۋان ـ ياساقلارنى بېرىسەن، بېرىسەن! دەپلا پۇقرانىڭ ھەلقۇمىدىن بوغۇۋاتىسىلەر! قاراپ باقسام، سىلەرنىڭ بۇ دىياردا ئالىدىغان تۇرلۇك زاكات ـ باجلىرىڭلار ئاتمىش تۆت خىلغا يېتىپتۇ! جۇڭغارلار ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردىمۇ بۇنچىلىك كۆپ دېيەك ـ ماتا ئالمىغانىدى! بىچارە پۇقرالار سېپىل ھاشىرىنى تېخى ئەمدى تۈگىتىپ ئۈھ دە ـ دېمەستىنلا، جىگدە ئالۋىڭغا تۇتۇلغان بولسا، بۇنىڭغا يەنە نېمە دېگۈلۈك؟ ئۇنىڭدىن كۆرە، پۇقرالارنى ئۆي ـ ماكانلىرىدىن بىر يولىلا قوغلاپ چىقىرىپ، گاڭسا ـ جىسا قىلىپ قويساڭلار، ئۆزۈڭلارمۇ، پۇقرالارمۇ بىراقلا ئارام تاپقان بولمايتتىمۇ؟!

— بۇنداق قىلساق قانداق بولۇر، ھۆرمەتلىك لوبەگ دارېن، — دېدى سۈچىك قىلچىمۇ ئويالماستىن، — بىزگە مەئىشەت ـ خىراجەت، مائاش ـ كۈلياك بېرىدىغان پۇقرا بولمىسا قانداق بولىدۇ؟ خاقانى چىنىڭ خىزمەتلىرىنى قانداق جابجا كەلتۈرگەيمىز؟

— شۇنداق، سىزلەرنىڭ ۋە بىزلەرنىڭ مەئىشەت — خىراجەت، مائاش ـ كۇلياتىلىرىمىز پۇقرالارنىڭ زىرائەت ۋە كەسىپ ـ تىجارەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن ھاسىل بولاتتى. ئەلھال، ئۇلار ئىككى يىل ئۇدا سىپىل ھاشىرغا ئىشلەپ قەددى پۈكۈلدى، ماغدۇرىدىن كەتتى. ئەمدى ئۇلار سىزلەرگە بېرىدىغان دېيىك ـ ماتا، زاكات ـ باجنى بېرەلمىسە، سىلەر خەلقتىن يىغىۋالغان نەرسىلەرنى يەپ تۇگەتكەندىن كېيىن قانداق قىلىسىزلەر؟

— ھا، ھا! . . . ـ دەپ سەت كۇلدى سۇچىلىك ھاياسىزلىق بىلەن، — بۇنى تېخى ئويلاشمىدۇق. لوبەگ دارېن، بۇگۇنچە سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچىلىك بولۇپ تۇرسۇن. جىگدە ئالۇئكى ھەققىدىكى خاندىن كەلگەن پەرماننى رەھمىتۇللا بەگكە مەن ئۆزۇم يەتكۇزىمەن! ھاي، قايسىك بار؟ لوبەگ دارېننى ئۇزىتىپ قويۇڭلار! . . .

— تۇزۇت قىلمىغايلا، ئامبال دارېن، — دېدى ئىلىخان قەمبەر بەگ سۇچىڭنىڭ خابگاھىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، — ئۆزۇم كېتىۋېرىمەن، ئۇزىتىش بىمھاجەت، بىمھاجەت! . . .

* * *

جىگدىلىك[1] ئاقتوقاي تۆپىلىكىنىڭ باغرىغا جايلاشقان پىنھان بىر قورۇق ئىدى. قورۇقنىڭ سوقما تېمىنىڭ ئەتراپىدىكى نەچچە يۈز تۇپ ئۆرۈك خۇددى تاك شەپىقىدەك ئاپئاق چېچەكلەپ ئېچىلىپ كەتكەنىدى. قورۇق ئىچىدە بىرمۇنچە ئۆيلەر بار ئىدى. ئازادە سەينا ئىچىدە سۆگەت پوتلىلىرى مەيىن شامالدا لەرزان ئۇچۇشۇپ يۇرۇشەتتى. ھۆيلىدىكى سۆگەت ۋە قاپاق تېرەكنىڭ

① جىگدىلىك ـ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاقتوقاي يېزىسىدىكى بىر كەنتنىڭ نامى.

شاخلىرىغا قونۇشۇۋالغان ئەنجان پاختەكلىرى گۈگۈلدىشىپ سايراشماقتا ئىدى. زېمىنغا باھار ئاستا يېتىپ كەلدى. ئىللىق باھار شامىلىدا تىترىگەن يالىڭاچ دەرەخلەر دەسلەپتە پوتلا چىقىرىشتى. ئېرىق ياقىسىدىكى خازاك بولغان دەرەخ يوپۇرماقلىرى چىرىمەكتە ئىدى. سېرىق ئېچىلغان مامكاپلار نەم، ئەمما چىرىگەن دەرەخ يوپۇرماقلىرى ئاستىدىن باشلىرىنى چىقىرىشىپ مارىشىپ تۇرۇشاتتى. پۇتكۇل دالىدا، قورۇقتا، نەملەشكەن ئېتىزلاردا، ھەممە يەردە نەم ۋە ئاچچىق پۇراق دىماغقا ئۇرۇلاتتى. قوڭۇر پاتقاق توپىلار ئىچىدىن ئۆسۈپ چىققان سان ـ ساناقسىز يۇمران كۆك مايسىلار قۇياش ئىللىتقان دالىدا پارقىراپ تۇراتتى.

جىگدىلىكتە بىر توپ كىشىلەر ياش جىگدىلەرنى يىلتىزىدىن توپىسى بىلەن بىللە قومۇرۇۋاتاتتى. يەنە بىر توپ كىشىلەر قومۇرۇلغان جىگدىلەرنى سىلىق ياسالغان ياغاچ تۆشۈلارغا ئاۋايلاپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈستىدىن سۇ قۇيۇشۇۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا قوللىرىغا قامچا تۇتۇشقان دورغا ـ يايىلار كىشىلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ سەل سۇسلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرسىلا قوللىرىدىكى قامچىسى بىلەن ئۇلارنى رەھىمسىزلەرچە ئۇرۇپ، تېز ـ تېز ئىشلەشكە مەجبۇرلايتتى.

جىگدە ئالۇچىسى ئۇچۇن يۇزلىگەن دېھقانلار ھەيدەپ كېلىنگەنىدى. ئۇلار ئۆتكەنكى سېپىل ھاشىرىغا ئىشلەيمىز، دەپ ھوسۇل يىغىۋالالمىغانلىقتىن، بالا ـ چاقىلىرى ئاچ ـ يالىڭاچ قېلىپ، كوچىلاردا سەرسان بولدى. قەلەندەرچىلىك قىلىشقا، ھەتتا ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى. بۇنى ئاز دەپ ئەمدى ئۇلارنىڭ بېشىغا جىگدە ئالۇچىسى چۈشكەنىدى...

* * *

ئابدۇللا بەگ بۇگۇن ئۆزىنىڭ شېرىپ دورغا، ساۋۇت

ئاقساقال ۋە داۋۇت مىرزا دېگەن دوزاخ يۇنقۇر دورغىلىرىنى سېلىق يىغىپ، ئالۋان سۆيلەش ئۈچۈن يۇرت - يۇرتلارغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ ئالدىغا چاقىرتتى.

— ئامبال دارېن ئېيتتى، جىگدە ئالۋىتىنى تېز تۈگىتىشىمىز لازىم ئىكەن، — دېدى ئابدۇللا بەگ ئۇلارغا خىزمەت تاپشۇرۇۋېتىپ، — شۇنىڭ بىلەن خان چېرىكلىرىنىڭ خىراجەتلىرىگە سەرپ قىلىنىدىغان دېيىك - ماتا، زاكات - باجلارنىمۇ يىغىۋېلىش كېرەك. مۇشۇ كۈن، مۇشۇ ئايلاردا سېپىل سوقمىز، شەھەر سالمىز، دەپ خەزىنە قۇرۇپ قالدى. شۇڭا، چېرىكلەر داقا - دۇمبىقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، يامۇلنىڭ ئالدىغا دەۋرەپ كېلىشۈېلىپ: «بىزنىڭ بەنسى كۆلەنلىرىمىزنى بەرسە بەرسۇن، بولمىسا يۇرتلىرىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيى - تەئەللۇقاتلىرىنى بۇلاپ - تالاپ ئالىمىز!» دەپ غەلۋە قىلىپ، ھېچ ئارام بەرمەيۋاتىدۇ. بىزلەر ئامالسىزلىقتىن: «ھەرقانداق ئادەم چېرىكلەرگە كۈمۈش جىنلە[1] قىلسا ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىمىز» دەپ كوچا - كويلاردا ئېلان چاپلاپ، جاكارچى چىقىرىپ جاكارلاتقان بولساقمۇ، پەقەت سىزلەر باشلىق بىرنەچچە ئادەملەردىن باشقا ھېچكىممۇ بۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇشمىدى. بىز ئاقچىغا تولىمۇ موھتاج بولۇپ تۇرۇپتىمىز. ئىلاج بولسا، بۇگۈندىن باشلاپ بەزى سېلىقلارنى يىغىشقا كىرىشسەڭلار!

— بېگىم، سېلىقلارنى ئاۋۋالقى بېكىتىلگىنى بويىچە يىغامدۇق؟ — دەپ سوردى شېرىپ دورغا ئۇنىڭ گېپىنى تازا چۈشىنىپ كېتەلمەي.

ئابدۇللا بەگ خاقانى چىنىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە يولغا قويغان يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىنى،

---

① بۇ يەردە «بەرسە» دېگەن مەنىدە.

بۇلارنىڭ سېلىق ـ ھاشارلار بىلەن بولغان ئۆز مۇناسىۋەتلىرىنى ھەمدە ئادەتتىكى چاغلاردا پۇقرالاردىن يىغىلىدىغان دېيەك ـ ماتا، زاكات ـ باج قاتارلىق ئاتمىش تۆت خىل سېلىق ھەققىدە تولۇق سۆزلەپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن:

— كېچە بىز خان ئامبال سۇچىڭ دارېن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ھازىرقى پەسىل يەرگە قوش سالىدىغان پەسىل بولغانلىقتىن، ئۇچتۇرپان خەلقىدىن يەنە «قوش سېلىقى» نىمۇ كۆپەيتىپ يىغىۋېلىش پەيتى بولدى، دەپ قارىدۇق. شۇڭا، سىلەر يۇرت ـ يۇرتلارغا زاكاتچى دوغىلارنى ئەۋەتىپ، ھازىردىن باشلاپ بۇ سېلىقلارنى يىغىشقا تۈتۈش قىلمىقىڭلار زۆرۈردۇر. بولمىسا، قالغان ئاتمىش تۆت خىل سېلىقنى يىل توشقىچە يىغىۋالغىلى بولمايدىغانداك قىلىدۇ.

— چۈشەندۇق، سىلىنىڭ دېگەنلىرىدەك بولىدۇ! ئەمدى ماڭساق بولامدۇ؟ — دېدى شېرىپ دوغا ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

— بولىدۇ، بىراق، سىلەر سېلىق يىغىشنىڭ نەدىن باشلىماقچى؟ — دەپ سورىدى ئابدۇللا بەگ ئۇنىڭدىن.

— بۇ ئىشنى كۈنچىقىشتىكى يۇرت ـ ئايماقلاردىن باشلايلىمىكىن دەيمىنا!

— مەيلى بولمىسا، ئۇچتۇرپانلىقلار سايىدىكى تۈلكىنى يۇڭدۇڭالىدىغان كاززاپ خەق. سېلىقنى شۇ تەرەپتىن باشلاپ يىغقىنىڭلار ياخشى بولۇپتۇ. شۇنداق بولغاندا، ئۇچتۇرپانلىقلار قول ئىلىكىدىكى ۋەج ـ بىساتلىرىنى ئاقسۇ تەرەپكە يۆتكەپ كېتەلمەيدۇ، — دېدى ھاكىمبەگ ئابدۇللا دوغىلارنى ئۇزىتىپ چىققاچ.

دوغىلار ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگىنىڭ يامۇلىدىن چىقىپ توقۇپ تەييار قىلىپ قويۇلغان ئاتلىرىغا مىنىشتى — دە، ئاقسۇ چوڭ يولىغا چۈشۈپ، ئاتلىرىنى يورغىلاتقىنىچە كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كېتىشتى...

* * *

ئاقيار ئېرىقىنىڭ قايرىلىدىغان يېرىدە يوغان بىر تۇپ قارا ئۇجمە ئەتراپىغا قاپقارا سايە تاشلاپ تۇراتتى. ئۇجمە سايىسىنىڭ بىر چېتىدە لايسۇۋاق پاكار بىر ۋەيرانە ئۆي بار ئىدى. شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئېرىق ياقىسىدا بىر مومايى ئالدىغا چاقىنى قويۇۋېلىپ يىپ ئىگىرىپ ئولتۇراتتى. چىكتى چۈشىنىڭ ئىسسىقىدا ھېرىپ ـ ئېچىپ ھالى قالمىغان شېرىپ دورغا ئۇجمە سايىسىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئاتتىن چۈشتى — دە، تەرلەپ قارا تەرگە چۆمۈلۈپ كۆپۈك باسقان ئاتنى ئۇجمىگە باغلاپ قويغاندىن كېيىن ھېلىقى قارا ئۇجمە سايىسىدە يىپ ئىگىرىپ ئولتۇرغان مومايىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— تىنچ تۇردىلامۇ چوڭ ئانا! — دەپ سالام قىلدى ئۇ.

ئەمما، مومايىنىڭ قۇلىقى ئېغىر بولغاچقا، شېرىپ دورغىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي ئالدىدىكى چاقىغا قاراپ ئولتۇرۇۋەردى.

شېرىپ دورغا قولىدىكى ئات قامچىسى بىلەن مومايىنىڭ بىر خىل ئاۋاز بىلەن زارلىنىپ ئايلىنىۋاتقان چاقىنى بېسىپ ئايلانغىلى قويمىسۇندى، مومايى جاپا ـ مۇشەققەتتە قورۇلۇپ، يىكتەك بولۇپ قالغان ئورۇق گەۋدىسى بىلەن بىردىنلا ئارقىسىغا قاراپ نۇرى قاچقان خىرە كۆزلىرى بىلەن ئۇنى كۆردى ۋە:

— ھارماي ـ ئاچماي كەلدىڭمۇ بەگ بالام؟ ساڭا نېمە كېرەك؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن، مومايى بەك قېرىپ كەتكەن بولغاچقىمۇ ئۇنى تىترەپ چىقىۋاتاتتى.

— ھەي مومايى، مۇزدەك قېتىق بولسا دۇغ قىلىپ بىر قاچا ئەپچىق! بولە تېز! بەگ خوجاڭ بەك چاڭقاپ كەتتى! — دەپ توڭ تەگدى شېرىپ دورغا ئۇنىڭغا.

مومايى دورغىنىڭ ئەلپازىدىن چۆچۈدى — يۇ، ئەمما

ئورنىدىن قىمىرلىمىدى ۋە:
— هاي، گۈلھەسەل، قېنى سەن قارغىش تەگكۈر، بولە، تېز، بەگ ئاكاڭغا بىر قاچا دوغاپ ئەپچىق! — دەپ ۋارقىرىدى.
بۇ چاغدا پاكار هويلا تېمىنىڭ ئارقىسىدىن بىر قىزنىڭ:
— ماقۇل ئانا، مانا هازىرلا ئەپچىقىمەن! — دېگەن قوڭغۇراقتەك ئاۋازى ئاڭلاندى. ئانچە هايال بولمايلا، هويلا ئىچىدىن ئون ئالتە ـ ئون يەتتە ياشلاردا بىر قىز يۈگۈرۈپ چىقتى — يۇ، ئەمما بۇ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ ئۇيالغىنىدىن ئۆيگە قايتىپ كىرىپ كەتمەكچى بولۇپ كەينىگە بۇرالدى.
— هاي چىرايلىق قىز، تارتىنماڭ، مەن سىزنىڭ بەگ ئاكىڭىز بولىمەن، — دېدى شېرىپ دورغا هاياسىزلارچە خىرقىراپ كۈلۈپ تۇرۇپ، — بەگ ئاكىڭىزغا ئۆز قولىڭىز بىلەن بىر قاچا مۇزدەك دوغاپ ئەپچىقىپ بەرگۈڭىز يوقمۇ؟ سىزدەك ئاپئاق قىزنىڭ قولىدىن بىر قاچا مۇزدەك دوغاپ ئىچىدىغان بولسام، يۈرەكلىرىم ياشىرىپ كەتكەن بولاتتى، خىخ، خىخ! . . .
گۈلھەسەل هەقىقەتەنمۇ زىلۇا بويلۇق، خۇشپىچىم، ئاپئاق يۈزلۈك، قەلەم قاشلىق، خۇمار كۆزلۈك گۈزەل بىر قىز ئىدى.
«هەسسىنات، كىبىكىنىڭ ئۆزىغۇ بۇ، — دەپ ئويلىدى شېرىپ دورغا قىزغا يەۋەتكۈدەك قاراپ، — مۇشۇنداق گۈزەللەر بىلەن ئۆمۈر بويى مەشغۇل بولساڭ، ئۆمرۈڭنى بىكارغا ئۆتكۈزمىگەن بولىسەن — دە! . . .»
ئۇ قىزنىڭ قولىدىن دوغاپ قۇيۇلغان قاچىنى ئالدى — دە، دوغاپنى تېزلا ئىچىپ، قاچىنى بىكارلاپ قىزغا قايتۇرۇپ بەردى ۋە:
— ئاپئاق قىز، ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە قانداق بارغىلى بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.
— تالاغا چىقىپ باقمىغان تۇرسا ئۇ بىلەمدۇ؟ — دېدى

موماي ژه:
— مۇشۇ ئېرىقنى بويلاپ يۇقىرىقى تەرەپكە قاراپ ماڭسىڭىز ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە يېتىپ بارالايسىز بەگ يېگىت!
— خوش ئەمىسە، چوڭ ئانا، مەن يەنە كېلىمەن! — دېدى شېرىپ دورغا گۈلھەسەلگە يېۋەتكۈدەك بىر تىكىلىپ قاراپ قويغاندىن كېيىن.
گۈلھەسەل ئىچىدە: «ئىلاھىم، كەلمەي بوينۇڭ قاتلىشىپ ئۆلەرسەن!» دەپ قارغىدى ئۇنى.
— ئىلاھىم، ياماننىڭ كۆزىدىن، ئاچنىڭ ئوتىدىن ساقلىغايسەن! — دەپ موماي ياغاچتەك ئورۇق قوللىرىنى دۇئاغا ئېگىز كۆتۈردى. . .

* * *

سۇچىڭ ئابدۇللا بەگنىڭ ئۆيىگە گۈلھەسەل ئىسىملىك بىر ساھىبجامال چەنتۇ قىزنىڭ كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى. شۇڭا، ئوغلى سۇ شويىنى ئابدۇللا بەگنىڭ قېشىغا بۇ ئىشنى سۈرۈشتە قىلىشقا ئەۋەتتى.
ئابدۇللا ئائىلاج سۇ شويىنى گۈلھەسەل تۇرۇۋاتقان پىنھان بىر ئۆيگە باشلاپ كىردى.
— بۇ قىز ئەسلىدە خانىڭ ھەرىمىنى بېزەيدىغان پەرىلەر گۈلخانىسىنىڭ گۈزەل گۈلى ئىكەندۇق، — دېدى سۇ شويە گۈلھەسەلگە يەۋەتكۈدەك تىكىلىپ تۇرۇپ، — ئادەم بۇنداق چىرايلىقلار بىلەن سۆھبەت قۇرىدىغان بولسا، بۇ دۇنيادىن ئارزۇ - ئارمانسىز كېتىدۇ — دە! بىراق، ۋاقىتسىز خازان قىلىپسىز بۇ قىزنىڭ باھارىنى!
— ياق، ياق! سۇ شويە، تېخى قولىنىڭ ئۇچىنىمۇ تۇتۇپ باقمىدۇق، — دېدى ئابدۇللا خۇشامەت قىلىپ

تۇرۇپ، — ئۆزىمۇ تامچە ئۆتمىگەن ئۆگزە، قوزۇق قاقمىغان تامدەك باكىر قىزدۇر بۇ! مۇبادا، ئامبال دارىنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان بولسا، مەن ئۇنىڭ مەرىدىن كېچەي، سىز ئۇنى سۇ دارىنغا ئالغاچ كېتىڭ.

— قېنى ئويلاپ كۆرەيلۇك، سوۋغات بەرمەكمۇ، سوۋغات قوبۇل قىلماقمۇ كىشىنى چەكسىز ساۋاپقا ئىگە قىلىدۇ! بىراق، بۇ ئىشنى ھازىرچە دارىن ئاتامدىن سىر ساقلىمىقىمىز لازىمدۇر. بىز ئالدى بىلەن تېتىپ كۆرەيلى ـ دە. بولمىسا، دارىن ئاتام دېگەن قېرى قاقاش بۇنداق شېرىن لوقمىغا تەنها ئۆزىلا ئىگە بولۇۋېلىپ، بىزنى ھەرگىزمۇ يېقىن يولاتمايدۇ! شۇڭا، مەن بۇگۈن كەچتە بۇ گۈزەل چەنتۇ قىزنى ئېلىپ كەتكىلى كېلەي!

— ۋاي شۇنداق بولمامدىغان، كەمىنىلىرىنىڭ شويەگە قىلغان ئەرزىمەس كىچىككىنە بىر سوۋغىتىدۇر بۇ، — دېدى ئابدۇللا بەگ كۈچۈكلىنىپ تۇرۇپ.

— مەن سىزنىڭ بۇ تۆھپىڭىزنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالماسمەن. ئامبال ئاتامنىڭ ئالدىدا سىزنىڭ ياخشى گېپىڭىزنى قىلىمەن! — دېدى سۇ شويە ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

— يوغۇسۇ، يوغۇسۇ، بۇ قانچىلىك تۆھپە بولغاي؟ چەنتۇلار يۇرتىدا تۆت پۇتلۇق ياككاتاخ[1] تېپىلمىغىنى بىلەن، ئىككى پۇتلۇق چەنتۇ قىزلىرى دېگەن تۆكمە بولۇپ كەتكەن! شويە، مۇبادا ئىچلىرى پۇشسا، مېنىڭكىگە كېلىۋەرسىلە، تىرناقتا توختىغۇدەك ساھىبجامال چەنتۇ قىزلىرىنى تېپىپ ئەكېلىپ بېرىمەن! ھى، ھى! . . .

ئابدۇللا بەگ سۇ شويگە ئارقا ـ ئارقىدىن خۇشامەت قىلىپ ئۇلگۈرەلمىگەنلىكتىن كامالك ئېغىزىنى يۇمالماي قالغانىدى. . .

---

① ياككاتاخ ـ سەلتەنەت سىمۋولى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇنىڭ مۆڭگۈزى بۇغىغا، شەكلى ئەجدىھاغا، قۇيرۇقى بېلىقنىڭكىگە ئوخشايىدۇ.

*　　*　　*

خاقانی چىن ئامۇرسەنا يېغىلىقى بىلەن خوجا جاھان ـ خوجا بۇرھانىدىن يېغىلىقىنى باستۇرۇش يۈزىسىدىن ئۇدا بەش يىل ئېلىپ بارغان مىللىتارىستلار ئۇرۇشى كەڭ ئۇيغۇر مېھنەتكەشلىرىنىڭ بېشىغا ئىنتايىن ئېغىر كۈلپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. بولۇپمۇ بۇ ئۇرۇشنىڭ بىۋاستە نەتىجىسىدە ئۇچتۇرپان خەلقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر مىللىي زۇلۇم ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىگە دۇچ كەلدى. ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، مانجۇ مەمۇرلىرى بىلەن ئۇيغۇر بەگلىرى كەيپ ـ ساپاغا بېرىلدى. ھەشەمەتلىك تۇرمۇش ئۆتكۈزۈپ، ئىنتايىن چىرىكلەشتى. پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. مەسىلەن، قۇمۇل ۋاڭى يۈسۈپ خوجىنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا بەگ مىلادى 1760 ـ يىلى ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن خەلقنى ئىنتايىن دەھشەتلىك ئەزدى. ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ۋە ئۇچتۇرپانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان غالچىلىرىنىڭ پۇقرالارغا سالغان زۇلۇمى تېخىمۇ دەھشەتلىك بولدى. ئۇلار مانجۇلار بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، «ئامبالغا بېرىمىز!» دەپ ئالۋان ـ ياساقنى خالىغىنىچە كۆپەيتىشتى. شۇ چاغلاردا ھەر دەرىجىلىك مەمۇرلارغا ھۆكۈمەتتىن يىللىق مائاش ـ كۈلياڭ راسخوتى بېكىتىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، يەرلىك بەگلەر ھۆكۈمەتتىن تولۇق مائاش ـ كۈلياڭ ئالمىغانلىقتىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىش ھەققىنىڭ كەم قىسمىنى پۇقرالارغا ئالۋان سېلىش ئارقىلىق يېغۋالاتتى. مەسىلەن، ئۇچىنچى دەرىجىلىك بەگ بولغان ھاكىمبەگ ئابدۇللانىڭ يىللىق مائاشى بەش يۈز سەر ئاق كۈمۈش ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ يەنە بىر يۈز ئەللىك

پاتمانلىق[1] تېرىلغۇ يېرى، سەكسەن تۇتۇن قوڭى تامغىلىق ئورتاقچىسى بار ئىدى؛ ئالتىنچى دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ يىللىق ئىش ھەققى بەش مىڭ يارماق بولغاندىن سىرت، يەنە ئوتتۇز پاتمانلىق يېرى، تۆت تۇتۇن قوڭى تامغىلىق ئورتاقچىسى بار ئىدى.

بەگلەر ۋە بەگلەرنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى، يېقىن - يورۇقلىرى ھېچقاچان ئالۋان - ياساق تۆلىمەيتتى. ئۇلارنىڭ تۆلەشكە تېگىشلىك ئالۋان - ياساقلىرى باشقا پۇقرالارنىڭ بېشىغا چېچىلاتتى.

شۇ چاغلاردا ئوچتۇرپان خەلقىنىڭ مانجۇ مەمۇرلىرىغا تۆلەيدىغان يىللىق دېيىك - ماتا، زاكات - بېجى ئەسلىدىكى بەش خىلدىن كۆپىيىۋېرىپ، مىلادى 1765 - يىلىغا كەلگەندە ئاتمىش بەش خىلغا يەتتى. ئەسلىدىكىدىن ئون ئىككى ھەسسە ئېشىپ كەتتى!

بۇ ئاتمىش بەش خىل زاكات - باج: «جان پۇلى»، «چوققا پۇتۇكى»، «خان پۇلى»، «پۇقرالىق پۇلى»، «ئوتۇن پۇلى»، «سامان پۇلى»، «ئۆتەڭ پۇلى»، «يول پۇلى»، «جام - رابات پۇلى»، «چېرىك پۇلى»، «مىراپ پۇلى»، «يەر پۇلى»، «دېيىك - پاراق»، «خام بېجى»، «قان بېجى»، «تۇياق بېجى»، «قوتان پۇلى»، «پالە»، «تاپان ھەققى»، «چاي پۇلى»، «چىراغ ھەققى»، «كۆك بېجى»، «كەپسەن»، «قۇشقاچ ھەققى»، «ساڭ پۇلى»، «قوۋۇق ھەققى»، «قوش سېلىقى»، «بوغۇز ھەققى»، «خوراش ھەققى»... ۋەھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى[2].

سۇچىڭ ئۇچتۇرپاندا ئامبال بولۇپ تۇرغان بەش يىل

---

① بىر پاتمان ئۇچتۇرپان چارىكىدە ئۇچ يېرىم چارەككە توغرا كېلەتتى. ھالبۇكى، ئۇچتۇرپاندا بىر چارەك ئونتۇز ئىككى جىڭ ھېسابلىناتتى.

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مەھمۇت ئەلەم خوتەنى يازغان: «خوتەن تەزكىرىسى» گە قارالسۇن (قوليازما).

ئىچىده هاكىمىيەتگ ئابدۇللاغا ئوخشاشلا خەلقگە ئېغىر زۇلۇم - سىتەملەرنى سالدى. ئۇيغۇرلارنى كۆزگە ئىلمىدى. ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى خالىغىنىچە قۇل قىلىپ ئىشلىتىپ، ھەققىنى بەرمەي قوغلاپ چىقىراتتى. ئۇ ئۇچتۇرپان خەلقى ئارىسىدا خۇپىيە - جاسۇسلارنى ئىشقا سېلىپ، قاتتىق تەقىپ تۇزۇمىنى يولغا قويدى. ئۇ سەللا كۆزىگە سىغمىغان ئادەملەرگە «قارا گۇرۇھنىڭ غوللۇق ئادىمى» دېگەن بەتنامنى چاپلاپلا، قولچوماقلىرى ئارقىلىق تامغا باستۇرۇپ، قۇدۇققا تاشلاپ، قىل ئارغامچىدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ يوقىتاتتى. سۇچىڭنىڭ پەرمانى بويىچە مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئىككى يۈز ئادەمدىن ئېشىپ كەتكەنىدى!

سۇچىڭ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇ شويە چىرايلىق ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنى ئۆز ئىختىيارىچە يامۇلغا ئەپكىرىۋېلىپ، زورلۇق قىلىپ، ئىپپەت - نومۇسىغا تېگەتتى. ئاتا - بالا ئىككىسى ھەتتا ئادەمگەرچىلىكتىكى ئەقەللىي ئەخلاق - ئەردەم دېگەننى قايرىپ قويۇشۇپ، خوتۇن - قىزلارغا بىرلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلىشاتتى! ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھايۋانىي نەپسىنى قاندۇرۇپ بولۇشقاندىن كېيىن يەنە بۇ خوتۇن - قىزلارنى باشقىلارنىڭ نۆۋەتلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلىشىغا بېرىپ، ئۆزلىرى تاماشا كۆرەتتى. ئۇلار ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنى يامۇلغا بىر ئەپكىرىۋالغىنىچە يىگىرمە - ئوتتۇز كۈن خوتۇن قىلىپ، ئويناپ زېرىككەندىن كېيىن ئاندىن يامۇلدىن قوغلاپ چىقىراتتى. ئۇچتۇرپانلىقلار دەردىنى ئىچىگە يوتۇشۇپ پۇرسەت كۈتۈپ يۇرۇشتى[1]. ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ ۋە ھاكىمبەگ ئابدۇللا ۋەكىللىكىدىكى مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇر

---

① يۇقىرىقىلارنىڭ تەپسىلاتى ئۇچۇن، زېڭ ۋېنۇۋ يازغان «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى، ئۇچتۇرپان يېغىلىقىنىڭ ئۆتۈشى» گە قارالسۇن. بۇ كىتاب شاڭخەي نەشرىياتى تەرىپىدىن 1936 - يىلى 11 - ئايدا نەشر قىلىنغان.

خەلقى ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن دەھشەتلىك زۇلۇمى خەلقنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ قاتتىق، تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە قوزغاشقا سەۋەبچى بولدى ۋە گۈزەل مۇلكىي قەشقەرىيە دىيارىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغا قەدەر بولغان ھەممىلا يەرنى خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرىتىدىن ئىبارەت قۇرۇق ئوتۇن بىلەن تولدۇردى. بۇ ئوتۇنلارنىڭ چاراسلاپ يېنىپ پۈتۈن ئۆلكىنى قاپلىغان چوڭ يانغىنغا ئايلىنىشى ئۈچۈن تۇتۇرۇق بولىدىغان پۈرسەتلا كەم ئىدى! ئەلھال، بۇ پۈرسەت ئاخىر يېتىپ كەلدى. جىگدە ئالۇتىنى ۋە ئېلىخان قەمبەر بەگنىڭ تۇيۇقسىز ئۆلتۈرۈلۈشى — دۇنيا تارىخىدا «جىگدە يېغىلىقى» دەپ يېگانە نام ئالغان مەشھۇر ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭنىڭ پارتلىشىغا تۇتۇرۇق بولدى!

نەزمە

ئىلاھىم بەندىلەرنى مۇڭغا سالدى،
كۆچۈردى جىگدىلەرنى تۇڭغا سالدى.
تېگىپ باشقا ھەمىشە تاياق - توقماق،
يېرىپ تەننى تۆمۈر دەررە بىلەن چوقماق!
زۇلۇم ئاشتى ھاشار - ئالۋان كېلىپ تېز،
ئاياغ - ئاستى قىلىندى كۆپ خوتۇن - قىز!
تۇگەپ تاقەت ئۇنىڭغا سەۋر - ئىمكان،
دېدۇق بولسۇن پىدا بۇ جان، تۆكۈپ قان!

— ئۇيغۇر خەلق تارىخىي ناخشىلىرىدىن.

ئون تۆتىنچى باب

ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ

«قاراقچىلار ۋە ئوغرىلار پەيدا بولغان مەملە-
كەتتە، سەلتەنەت خۇددى مەستۇرە بولۇۋالغان
پاھىشەنىڭ يۇزىدەكى چۇمپەردىگە ئوخشاپ
قالىدۇ!»

— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1765 - يىلى (توخۇ يىلى) ئەتىياز پەسلى.

خاقانى چىننىڭ جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھرىلىرىدە پۇقرالاردىن بەش خىل دېيەك - ماتا ۋە ئۆستۇرمە زاكاتتىن باشقا باج - پاراق ئالماسلىق ھەققىدىكى ۋەدىلىرى ئەمەلگە ئاشمىدى. خاقانى چىن بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى ئەلگە يارلىق چۈشۈرۈپ ئاشكارا جاكارلىغان بەش خىل دېيەك - ماتا مانا ئەمدى خۇددى شاخقا قونغان قۇشقاچتەك بىرىگە بىرى قوشۇلۇۋېرىپ، ئاتمىش بەش خىلغا يەتتى! نارازىلىق بارغانسېرى كۈچەيدى. خاقانى چىننىڭ مانجۇ سەلتەنىتى جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇنۇملۇك يۈرگۈزۈشنى ماددىي جەھەتتە كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، يەرلىك پۇقرالاردىن كۆپلەپ پۇل تەلەپ قىلاتتى. بىراق، خاقانى چىن چەنلۇڭ بۇ

پۇلنى قايسى يول بىلەن تېپىش توغرىسىدا بولسا ئاز ئويلايتتى. ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ جەنۇبتىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە تۇرۇۋاتقان مەمۇرلىرىغا پەرمان چۈشۈرۈشلا كۇپايە قىلىدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. خاقانى چىنىنىڭ جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىينى بويسۇندۇرۇش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلىرى ئەلنى خاراب قىلغان، پۇقرانىڭ يىلىكىنى قۇرۇتقان بولسا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ئۇلىنىپ كەلگەن سېپىل ھاشىرى پۇقرالارنىڭ ھالىنى كەتكۈزۈپ، قەددىنى پۈكۈپ تاشلىغانىدى. ئەمما، خاقانى چىنىنىڭ ئاچكۆز ئەمەلدارلىرى بۇنىڭلىق بىلەن ھېچكىمنى ئايىپ قويۇشقىنى يوق. دېھقانلار، چارۋىچىلار، شەھەرلەردىكى سودىگەرلەر ۋە مەسكەرلەر، قۇيمىچىلار، تۆمۈرچىلەر، ياغاچچىلار، ناۋايلار، قاسساپلار، باپكارلار، شۇستىگەرلەر، كۆنچىلەر، ئىلمەدۇز - خىمەگەرلەر قاتارلىق ھۈنەرۋەن - كاسىپلاردىن تەركىب تاپقان كەڭ پۇقرالار تەبىقىسى ئۆزلىرىنىڭ يانچۇقلىرىدىكى ئەڭ ئاخىرقى تەڭگىلىرى بىلەن نەپسانىيەتچى بالاخور ئەمەلدارلارنىڭ تېگىگە يوق چۆنتەكلىرىنى تولدۇرۇشلىرى لازىم ئىدى. بۇ ئەمەلدارلار بولسا پۇقرالار ئۈستىدىن خاقانى چىن نامىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەتتى. ھالبۇكى بۇ ئەمەلدارلارنىڭ بۇنداق خىلمۇ - خىل تەرتىپسىزلىكلىرى ئەل ئىچىدە تۇرلۈك بىسەرەمجانلىقلارغا سەۋەبچى بولاتتى!

نىھايەت، ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ بىلەن ھاكىمبەگ ئابدۇللالارنىڭ خاقانى چىن نامىدىن ئۇچتۇرپان ئاھالىسىگە سالغان جىگدە ئالۇنى بىردىنلا پۈتۈن جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى قاپلىغان مۇشۇنداق چوڭ بىر بىسەرەمجانلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى!

*　　*　　*

میلادی 1765 ـ یىلى ماهى سەپەرنىڭ 14 ـ كۈنى. شاغىبەگ رەھمىتۇللا پەرمان بويىچە ئىككى يۈز قىرىق ھاشارچىغا بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى تېگى — يىلتىزى بىلەن تۈگىگا ئولتۇرغۇزۇپ تۇنقۇزۇلغان يىگىرمە تۆت تۈپ جىگدىنى كۆتۈرگۈزۈپ ئاستانە ـ بېيجىڭغا ئېلىپ ماڭدى. ھاشارچىلارغا بۇ جىگدىلەردىن باشقا يەنە ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭنىڭ ئۆز يۇرتىغا ماڭغۇزغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرى بىلەن باشقا مەرغۇپ مالىلىرىنى بىللە كۆتۈرۈپ مېڭىش ۋەزىپىسىمۇ يۈكلەنگەنىدى. بۇ ئېرىنج مالىلارنى سۇچىڭنىڭ ئۆكتەم ئوغلى — سۇ شويە يالاپ ئېلىپ ماڭغانىدى. ئۇلار ئېلقىش دۆڭ[1] دېگەن يەرگە ئون چاقىرىم قالغاندا سۇچىڭنىڭ مال ـ دۇنياسىنى كۆتۈرۈپ ماڭغان مەتياقۇپ دېگەن بىر ھاشارچىنىڭ پۇتى مىتكوت كېتىپ يىقىلىپ چۈشتى.

سۇ شويە:

— ھەي ئۆلۈمتۇك چەنتۇ! يۈرتۇڭدىن چىقا ـ چىقمايلا يالقاۋلىق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ! — دەپ ئاچچىقلاپ كەلگەن پېتى تاياق بىلەن مەتياقۇپنىڭ كاللا ـ باشلىرىغا ئۇرۇپلا كەتتى. تاياقنىڭ زەربىسىدە جېنى قاقشاپ كەتكەن مەتياقۇپ:

— ھەي سارائ شويە، نېمىشقا ئۇرىسەن مېنى؟ — دەپ ئۇنىڭغا ياندى. ھاشارچىنىڭ ئۆزىگە يېنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تېخىمۇ غەزەپلەنگەن سۇ شويىنىڭ راستىنلا سارائلىقى تۇتتى. ئۇ قىلچىنى قىنىدىن شارت قىلىپ سوغۇرۇپ ئالدى ـ دە، مەتياقۇپنىڭ يەلكىسىگە غەزەپ بىلەن بىر قىلىچ چاپتى. مەتياقۇپنىڭ سول قولى يەلكىسى بىلەن قوشۇلۇپ يەرگە ئۇزۇلۇپ

① ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يار كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىسى جايلاشقان ئورۇن.

چۈشتى. ئۇ «ۋاي!» دېگىنىچە ئېچىنىشلىق بىرلا ۋارقىرىدى، كېيىن ئۇنى بىراقلا ئۆچتى...

بۇ پاجىئەنى كۆرگەن ھاشارچىلار غەزەپلەنگەن بولسىمۇ ئەمما قارا چېرىكلەرنىڭ قوللىرىدىكى نەيزە - قىلىچلاردىن ئەيمىنىپ، ئاچچىقلىرىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر بولۇشتى.

— لەنىتى قارا چېرىكلەر بىزنى خاراب قىلىدىغان بولدى، — دېدى ھاشارچىلارنىڭ ئارىسىدىكى بايمۇرات دېگەن بىرى، — ئۆيلىرىمىزگە تىرىكمىز كېلىشنى ياكى ئۆلۈكمىز كېلىشنى بىر ئاللادىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ!

— ئۆلۈمىمىزنى مۇشۇنداق كۈتۈپ تۇرامدۇق؟!...

بۇ ۋاقىتتا ۋەقە يۈز بەرگەن يەردىكى شاۋقۇن - سۇرەننى ئاڭلاپ قارا چېرىكلەر يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار كىشىلەرنىڭ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ، ھاشارچىلارنىڭ سۇ شويىگە دوق قىلىشۋاتقانلىقىنى چۈشىنىشتى ۋە قوللىرىدىكى قامچا بىلەن ئۇرۇپ ئۇلارنى تارقىتىۋەتتى...

— بېگىم، ھاي رەھمىتۇللا بېگىم! — دەپ توۋلىغان ئاۋازنى ئاڭلاپ شاغىبەگ رەھمىتۇللا ئارقىسىغا قارىدى. بىرسى دۆڭنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ ھەدەپ ئۇنىڭغا ئىشارەت قىلىۋاتاتتى.

— ھە نېمە ئىش؟ — دېدى رەھمىتۇللا بەگ ھېلىقى كىشىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ توقلىقى دورغا ئىكەنلىكىنى تونۇدى، — توقلىقى قارى، بۇ يەردە نېمىش قىلىپ يۈرىسىلە؟ ئەجەب ئۆڭسىلىكلار ئۆچۈپلا كېتىپتىغۇ؟

— ۋاي بېگىم، بولمىدى!... — توقلىقى قارىنىڭ تىلى ئاغزىغا تىقىلىپ سۆزلىيەلمەي قېلىۋاتاندى.

— ھە نېمە ئىش بولدى؟ ئادەمنى ئۇنداق تەقەززا قىلمىساڭلا! — دېدى رەھمىتۇللا بەگ تىت - تىت بولغىنىدىن تېرىكىپ.

— بېگىم، سىلى ھاشارچىلارنى ئېلىپ ماڭغاندىن كېيىن سۇ دارېن قارا چېرىكلىرىنى ئەۋەتىپ ئېلىخان بېگىمنى تۇتۇپ كەتتى. يەنە، يەنە...

— يەنە نېمە ئىش يۈز بەردى؟ — دەپ ئالدىراپ سورىدى ئۇنىڭدىن رەھمىتۇللا بەگ ئەنسىرەپ.

— يەنە مەپە ئەۋەتىپ ئاغىچا خېنىمنىمۇ يامۇلغا ئالدۇرۇپ كەتتى!

— ئاتامنى نېمىشقا تۇتۇپتۇ؟!

— ئېلىخان بېگىمنى نېمە ئۈچۈن تۇتقانلىقىنى بىلمىدىم، بىراق، — دېدى توقسۇلۇق قارى ئەتراپىغا ئالاق ـ جالاق بولۇپ قاراپ قويغاندىن كېيىن، — شېرىپ دورغىنىڭ ئېيتىشىچە، ئاتىلىرىنى قارا گۇرۇھنىڭ باش سەردارى دەپ قارىلاپ تۇتقان ئوخشايدۇ.

«سۇچىڭ ئاخىر قول ساپتۇ — دە! — دەپ ئويلىدى رەھمىتۇللا بەگ، — كۆرىمىزغۇ تېخى، كىمنى كىم تۇتۇپ ئۆلتۈرىدۇ؟ ھېسابى بار دۇنيا بۇ!...»

— ئاتام ھازىر نەدىكەن؟ — دەپ سورىدى رەھمىتۇللا بەگ ئۇنىڭدىن.

— سۇ دارېنىڭ يامۇلدا سىيە بولۇپ ئىشلەيدىغان مۇنىرىدىن دورغىدىن سۈرۈشتە قىلدۇق. ئۇمۇ ئېلىخان بېگىمنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئۇقمايدىكەن. ئەمما، ئۇ بېگىمنى «سۇ دارېنىڭ ئارقا ھويلىسىدىمىكىن» دەيدۇ.

— نېمە؟! — رەھمىتۇللا بەگنىڭ بېشىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتتى. چۈنكى ئۇ سۇچىڭنىڭ ئارقا ھويلىسىدا مەخسۇس مەخپىي ئۆلتۈرۈلىدىغانلار تاشلىنىدىغان تېگى يوق بىر زىندان بار ئىمىش، دەپ ئاڭلىغانىدى. شۇڭا:

— خەپ سۇچىڭ، سەن ئاخىر مېنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قىستىدىڭ — ھە! — دەپ چىشىنى غۇچۇرلاتتى رەھمىتۇللا

بەگ. ئاندىن توقمىلەك قارىنى ئوكسىسى ئەسمىتوللا بەگكە ئوز ئادەملىرىنى ئېلىپ ئېلقىش دوڭگە دەرھال يېتىپ كېلىش ھەققىدە خەۋەر يەتكوزوشكە ماڭدوردى. . .

ماھى سەپەرنىڭ 14 - كونى كېچىسى، ئېلقىش دوڭ ئەتراپىغا غەزەپلەنگەن ئادەملەر ئارقا - ئارقىدىن توپلىنىشقا باشلىدى. دوڭنىڭ ئوستىدە لاۋولداپ كويوۋاتقان گولخان دوڭنىڭ ئەتراپىنى كوندوزدەك يوپيورۇق يورۇتۇۋەتكەنىدى. مەيداندا ئادەملەر سانجاق - سانجاق بولوپ توروپ كېتىشكەن. كىشىلەرنىڭ ئاياغ ئاستىلىرىدا ياغاچ توڭنىڭ پارچىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. دوڭنىڭ ئوستىدە بىرنەچچە ئادەم توراتتى. ئولارنىڭ ئارىسىدا ئوتتورا بويلوق، ئەللىكنىڭ قارىسىنى ئالغان تەمبەل بىر ئادەم جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن ۋارقىراپ سوزلىمەكتە ئىدى. ئو توتنىچى دەرىجىلىك شاغىبەگە رەھمىتوللا ئىدى. يېنىدا توورغانلارنىڭ بىرى ئونىڭ ئىنىسى ئەسمىتوللا بەگ ئىدى. يەنە بىرى ئونىڭ جىيەنى، لەمجىنلىك[1] بەشىنچى دەرىجىلىك بەگ ئەمروللا ئىدى. قالغانلار يار مەھەللىلىك[2] بەشىنچى دەرىجىلىك قازىبەگ غوپور، بەشىنچى دەرىجىلىك مىراپبەگ ھوشور، شاغىبەگ موھەممەت رېھىملار ئىدى. ئەسمىتوللا بەگنىڭ يېنىدا تورغان ئېگىز بويلوق قىران يىگىتنىڭ ئىسمى تاھىر بەگ بولوپ، ئو رەھمىتوللا بەگنىڭ كويئوغلى ئىدى.

— قېرىنداشلار! — دەيتتى رەھمىتوللا بەگ، — جەۋرى - زولوم ھەددىدىن ئاشتى. پىچاق سوڭەككە يېرىپ يەتتى. بەس، ئەمدى سەۋرىمىز تاشتى! بو دارىنلار نېمە قىلغانغا بىزنى موشونچىۋالا خورلايدو؟ يوزەك پارىلىرىمىزنى قىيىن - قىستاققا ئېلىپ ئولتورگەننى ئاز دەپ، نېمىشقا خوتون - قىزلىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىدو؟ بىزمو ئىنسانغو؟ ھەدىستە:

---

① ② ئوچتوزپان ناھىيىسىدىكى يەر نامىلىرى.

«ئىنسانلار تاغاقنىڭ چىشىدەك باپ ـ باراۋەر» دېيىلگەن. ئەمما، قېنى ئۇ باراۋەرلىك؟! بىزنى ئاللا ئىنسان دەپ يارالتقان! ئالدىغا بېيە بىلەن سامان تاشلاپ بېرىپ قوتانغا سولاپ قويسا بولۇۋېرىدىغان ھايۋان ئەمەس ـ تە بىز! قېرىنداشلار، قولىمىزغا تايىاق ـ توقماق ئېلىپ، بۇ لەنىتى مەنچىكلارنى سۈرۈپ ـ توقاي قىلايلى! دەپسەندە قىلىنغان نومۇسىمىزنى ئاقلايلى! قېنى، قېرىنداشلار، ئارقامدىن مېڭىڭلار! قانخورلارنىڭ ئۇۋىسى بولغان مۆلجەر تاغ قەلئەسىنى چۈۋۈپ تاشلايلى!

— ئالغا! قېرىنداشلار، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! جانغا ـ جان، قانغا ـ قان!...

ھاياجانلانغان، غەزەپلەنگەن خەلق رەھمىتۇللا بەگلەرنىڭ كەينىدىن قارا كالتەك بولۇشۇپ، ئارا ـ گۇرجەكلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ گۈررىدە مېڭىشتى. ئۇلار قىقاس ـ چۇقان ئىچىدە تاغنى تالقان قىلغۇدەك كۈچ ـ شىجائەت بىلەن ئۇدۇل سۇچىڭنىڭ ئامبال يامۇلىغا — مۆلجەر تاغ قەلئەسىگە قاراپ ئاتلاندى...

* * *

قاسىم خوجا ئېلقىش دۆڭدە غەلىيان چىققانلىقىنى يامۇلغا خەۋەر قىلغىلى كەلگەندە، ھاكىمبەگ ئابدۇللا بىرنەچچە مەيخور ھەمتاۋاقلىرى بىلەن كېچىچە ئىچكۈۋازلىق قىلىشىپ تۇننى بىدار ئۆتكۈزۈشكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرنەچچىسى «چېكىسى ئوڭدا» چۈشۈپ، كات ئۈستىدە ئوڭدا ـ دۈمدە يېتىشاتتى.

قاسىم خوجا قاق سەھەردىلا ئىشكىتىن ئۈسۈپ كىردى ۋە:

— ئى بەگ جانابلىرى، بولمىدى، ئىش چاتاق! — دەپ ۋايساپ كەتتى. بۇ چاغدا كېچىچە ئىچكەن ئۆتكۈر شارابنىڭ كۈچىدىن شىركەيپ بولغان ھاكىمبەگ ئابدۇللا ئۇنىڭ بۇ گېپىگە پىسەنتمۇ قىلماستىن قولىغا ئېلىۋالغان جامدىكى شارابنى بىر

كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى. ئاندىن:
— ھاكىمىيەت كىچىسىنىڭ ئەمىلىك چىرىغى ئۆچۈپتىمۇ ياكى دۆلەت زەنجىرى باغلاقتىن ئۈزۈلۈپتىمۇ؟ زادى نېمە ئىش بولۇپتۇ؟ — دەپ سوردى ئۇنىڭدىن.
— ئى بەگ جانابلىرى، — دېدى قاسىم خوجا ھاسىراپ تۇرۇپ، — بۇگۈن كىچە رەھمىتۇللا بەگ ھاشارچىلارنىڭ قۇترىتىپ ئېلىقىش دۆڭىدە غەلىيان كۆتۈردى. غەلىيانچىلار سۇ دارىنىڭ شويىسى بىلەن قارا چېرىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۈرۈپ ئۆلتۈرۈشتى. بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ، ھوش شارابىم بېشىم جامىدىن تۆكۈلۈپ، جانابلىرىغا خەۋەر يەتكۈزمەن دەپ پالاقلاپ يۈرۈپ ھېچ ھالىم قالمىدى. مۇبادا، بۇ ئىشنى سۇدارىن بىلەن سىلى بەگ ئاتامغا مەلۇم قىلىشنىڭ كىچىكتۈرسەم غەزەپكە قالارمەنمىكىن، دەپ قورقتۇم. شۇڭا، كىچىلەپ يېتىپ كەلدىم.
ئابدۇللا بەگ بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال سەگەكلەشتى، شېرىپ دوغىنى يېنىغا چاقىردى ۋە:
— نۆۋەكەرلەردىن دەرھال بىرنەچچىسىنى جەم قىلىپ، ئول ئەجىلى توشقان گەدەنكەشلەرنى ھازىرنىڭ ئۆزىدە تۇتۇپ كېلىڭلار ـ دە، پۇت ـ قوللىرىنى باغلاپ زىندانغا تاشلاڭلار! ھەر كۇنى بىردىن تارتىپ چىقىرىپ چەكسىز ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر بىلەن قىينىاپ ئۆلتۈرۈڭلار. قېنى، قالغان گەدەنكەشلەرنىڭ بۇنىڭدىن قاتتىق ئىبرەت ئالمىغىنىنى بىر كۆرەي! — دەپ ئەمر قىلدى.
— قۇللۇق، تەخسىر، ئەمرىڭىزگە پەرمانبەردارمەن! — دېدى شېرىپ دوغا شىركەيپ ئابدۇللا بەگكە تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.
— سەن دەرھال ئىشىڭغا ماڭ! — دېدى ئابدۇللا بەگ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ شىركەيپلىكى پۈتۈنلەي يېشىلىپ كەتكەندى، — قاسىم خوجا، سىز مېنىڭ بىلەن بىللە سۇ

دارىنىڭ يامۇلىغا بارىسىز.

ئۇ كات ئۈستىدە يېتىشقان مەسىلەرنى تۈرتتى:

— بۇلۇڭلار، تېز ئورنۇڭلاردىن تۇرۇڭلار! ھوي يارىماسلار، مەن سىلەرگە دەۋاتىمەن! — دەپ قەھىر قىلدى ئۇ.

— رەھىم قىلىڭ بېگىم. بىر نۆۋەت ئۆتۈپ كەتسۇن! — دەپ غۇدۇرىدى مەسىلەردىن بىرى، نېمىش بولغانلىقىنى ئۇقالماي.

مەسىلەرگە گەپ ئۇقتۇرمەن، دەپ ئۆزىنى ئاۋارە قىلىشنى خالىمىغان ئابدۇللا بەگ ئۇلارنى تاشلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى...

* * *

قوزغىلاڭچىلار ئازغىنە چېرىكى بىلەن يامۇل ئىچىگە بېكىنىۋالغان ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىكنى مۆلجەر تاغ قەلئەسىگە سولىۋالدى.

شۇ كۈنى ئەتىگەندىلا ئۇچتۇرپان شەھىرى ھەددىدىن تاشقىرى مەنزىرىگە كىرگەنىدى. ئادەملەر نۇرغۇن بولۇپ، دۇكانلار تاقاقلىق ئىدى. ئادەملەر توپ ـ توپ، گۇرۇھ ـ گۇرۇھ بولۇشۇپ چاھارسۇغا توپلانماقتا ئىدى. ھەممىلا يەردە ھاياجانلانغان، غەزەپلەنگەن چىرايلار كۆرۈنەتتى. گويا ئاسماندىن ئادالەت تەلەپ قىلىۋاتقاندەك سان ـ ساناقسىز قوللار غەزەپ سادالىرى بىلەن يۇقىرىغا كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. خەلقنىڭ غەزەپ سادالىرى ئىچىدە رەھىمتۇللا بەگنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ياڭرايتتى:

— يۇرتىمىزدا ئادالەت يوق! ھەممىلا يەردە تەڭسىزلىك، قانۇنسىزلىق، پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك، چېرىكلىك ھۆكۈم سۈرمەكتە. ئەمەلدارلار خۇددى ئوغرى ـ قاراقچىلاردەكلا پۇقرانى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشماقتا. ئوغرى ـ قاراقچىلار ھۆكۈم سۈرگەن

بۇ مەملىكەتتە سەلتەنەت خۇددى مەستۇرە بولۇۋالغان پاھىشە خوتۇنىنىڭ يۈزىدىكى چۈمپەردىگە ئوخشاپ قالدى. خاقانى چىن پاربخورلۇقنى يىلتىزىدىن قۇرۇتالمىغانلىقتىن، ئەل ئاسايىشلىق تاپالمىدى. ئەلدە خيانەتچىلىك ئەۋج ئالغانلىقتىن، يۇرتدارچىلىق ئىشى روناق تاپالمىدى. شۇڭا، تەڭسىزلىك، پاربخورلۇق، خيانەتچىلىك ۋە چىرىكلىكنى تۇگىتەلمىگەن بۇنداق سەلتەنەتنىڭ قانداقمۇ ئابرۇيى بولسۇن؟! ئاللا تائالا بىز بەندىلىرىنى زۇلۇم - ستەم ئاستىدا ياشىسۇن دەپ يارانقان ئەمەس! بىراق، بۇ يۇرتنىمىز زۇلۇم دۇنياسىغا ئايلاندى. ئاللا بۇنداق بولۇشنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاممۇ راۋا كۆرمەيدۇ! بىرلىرى يېيىشۋاتىدۇ، مىڭلىرى ئۇلارنى بېقىشۋاتىدۇ. ئاللا بۇنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ! قۇرئان كەرىمدە ئۇلۇغ ئاللا شۇنداق دېگەن: «زۇلۇم - ستەم سالغۇچىلار كاپىردۇر؛ زۇلۇمغا ئۇچراپ تۇرۇپمۇ قارشى چىقمىغۇچىلار، باشقىلارنىڭ ئۆزلىرىنى بۇلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئۆزىنى بۇلاشقا يول قويغۇچىلار، ئاچلىقنىڭ ئازابىنى تېتىپ تۇرۇپمۇ قارشى تۇرمىغانلار، ئۆلۇملىرىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ شۇكرى - قانائەت قىلغانلار ھەم كاپىردۇر! زۇلۇمنى تاماشا قىلغۇچى بىپەرۋالار ۋە زۇلۇمغا بويسۇنغانلارنىڭ ھەممىسى كاپىردۇر!» جەننەت زۇلۇمغا، يامانلىقلارغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپتۇ. يېتەر ئەمدى! لەنىتى مەنچىكلارنىڭ ئۆز بېشىمچە مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇمغا يەنە قاچانغىچە تاقەت قىلىپ تۇرىمىز؟!

رەھمىتۇللا بەگنىڭ ئاددىي ئەمما مەنىسى چوڭقۇر سۆزلىرى قۇلاق سالغۇچىلارنى تېزلا ئويغىتىپ، ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى غەزەپ يالقۇنىنىڭ ئۆرلىشىگە سەۋەبچى بولدى. خالايىق داد - پەريات كۆتۇردى. ئۇلارنىڭ ئاۋازلىرى مۆلجەر تاغ ئوستىدىن

ئېشىپ ئۆتۈپ، يىراق - يىراقلارغا ئاڭلاندى. گويا يانغىننى كۆچلەندۈرگۈچى ئۇچقۇنلاردەك كۆكتە ياڭرىدى.

خەلق دەرھال نېرى - بېرىدىنلا نەيزە، تاياق - توقماق، تاش، خىش پارچىلىرى بىلەن قوراللىنىشتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە قەتئىيلىك خۇددى يالقۇندەك چاقناپ تۇرماقتا ئىدى. بۇ ھېچكىممۇ ئۆچۈرەلمەيدىغان يالقۇن ئىدى. غەزەپلەنگەن خەلق رەھمىتۇللا بەگنىڭ كەينىدىن ئامبال يامۇلىغا قاراپ سۈرەك ئېقىشتى. ئۇلارغا يامانسۇ، ئالاساي، جىگدىلىك، قۇم - بۇلۇڭ، ئاقيار، ئوت بېشى، جايتاغ، دۇلدۇل ئوقۇر، ئەنجان مەھەللىسى، قوشتېغى، ماچاڭ ۋە قارا باغ قاتارلىق ئەتراپتىكى يېزا - مەھەللىلەرنىڭ ئاھالىسىمۇ كېلىپ قوشۇلۇشتى. ئۇلارنىڭ كۆپلىرىنىڭ شەھەردە نېمىدۇر تەييارلىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋىرى بار ئىدى، شۇڭا ئۇلار ھەممىدىن ئاۋۋال قوزغىلاڭغا قوشۇلۇشقا قارار قىلىشىپ قويۇشقانىدى.

خەلق ئامبال يامۇلىنىڭ ئالدىغا توپلىنىپ ۋارقىراشقا باشلىدى:

— ھاي، سۈچىڭ دېگەن زالىم، بۇياققا چىق! قېنى سەن، ئابدۇللا دېگەن ئۆلگۈر دوزاخ ئىتى! چىقمامسەن؟

بىرىكمىدە سېپىل ئۈستىدىكى ئۇگەكنىڭ كەينىدىن سۈچىڭ بىلەن ئابدۇللانىڭ بېشى كۆرۈندى.

— ئەي نادان چەنتۇلار، — دېدى ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئابدۇللا، — سىلەر رەھمىتۇللا بەگكە ئەگەشمەڭلار. يامان پەيلىڭلاردىن يېنىڭلار! بۇ دۇنيا نۇرلۇق ھەم قاباھەتلىك، چۆل ھەم ئاۋات، ئۇ گويا كى بەڭگىلەرنىڭ تۇتۇرۇقسىز خىيالىغىلا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭغا گىرىپتار بولغانلار نادامەتتىن باشقا ھوسۇل ئالالمايدۇ. بۇ دۇنيانىڭ ھادىسىلىرى ھەر ۋاقىت يۈز خىل نەيرەڭلەرنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، سىلەر بۇ دۇنياغا ئالدانماي، غەپلەت ئۇيقۇڭلاردىن ئويغىنىڭلار! بولمىسا، بالا - قازانىڭ

ئۆكۈزىنى پاراغەت خامىنىڭلارغا باغلىغان، ئۆز قولۇڭلار بىلەن ئۆز پۇتۇڭلارغا پالتا چاپقان بولىسىلەر. تولىمۇ ساددىلىق بىلەن دارىنىڭ ئاستىغا ئۆز پۇتۇڭلار بىلەن كەلگەنلىكىڭلارنى تۇيمايلا قالىسىلەر. خاقانى چىننىڭ سەلتەنىتىگە قارشى چىققانلىقىڭلار جانان چىنىدەك ھىم ياسالغان ئىستېھكامغا تاش ئاتقىنىڭلار بىلەن باراۋەردۇر! شۇڭا، شۇكرى قىلىڭلار!

— ئى لەنىتى ئابدۇللا! — دەپ ۋارقىرىدى رەھمىتۇللا بەگ، — ھەي زالىم! ئىمانىڭ سۇس بولغانلىقىڭ ئۈچۈن بەندىلەرنىڭ شۇكرى قىلماقلىقىنىڭ ئۆزى ئازادلىق ئۈچۈن بولىدىغانلىقىنى بىلمەيسەن! ئاللا تائالا: «ۋەقەلەد زەنەگەن ۋەسسەر دۇنيا بىنا ساھىبىيە ۋە جەھەننامە...»[1] دېگەن. بۇ زېمىندىكى مەزلۇملارنىڭ ئاھۇ - زارلىرى، كۆزلىرىدىن ئاققان قان - ياشلىرى ئوتلۇق مالامەت تاشلىرىغا ئايلىنىپ، زۇلۇمنىڭ ئىگىسى بولغان سەلەرنىڭ بېشىڭلارغا تەگمەكتە. زۇلمەتتىن كېيىن چوقۇم كۈن چىقىدۇ! بىز بۇ قۇياشنى تاقەت بىلەن كۈتمەكتىمىز. چۈنكى، ئاتا - بوۋىلىرىمىز: «تاقەت قىلىش - قارشىلىق قىلىش بىلەن باراۋەردۇر!» دەپ ئۆگىتىشكەن! سەنلەر مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئىستېھكاملىرىنى جانان چىنىدەك ھىم، پۇختا قىلىپ ياسالغان دەپ ئويلاشما، بىزنىڭ مۇشتۇمىمىزنى قۇرام تاش دەپ بىل. شۇنداق ئىكەن، خاقانى چىننىڭ جانان چىنىسى بىلەن خەلقىمىزنىڭ غەزەپ - نەپرىتىدىن ھاسىل بولغان قۇرام تاشنى بىر - بىرىگە ئۇرسا، چىنە قانداقمۇ تاشقا تەڭ كېلەلىسۇن؟!

— . . .

خان ئامبال سۇچىڭ مۆلجەر تاغ قەلئەسىنىڭ مۇستەھكەملىكىگە ئىشىنىپ قەلئەنىڭ قوۋۇقلىرىنى چىڭ تاقاپ،

---

① «بىز دۇنيا ئۇستىدىكى ئاسمانىنى پۈلتۈز چىراغلىرى بىلەن بېزىدۇق ۋە ئۇلارنى شەيتانلارغا ئاتىدىغان تاش قىلىپ يارىتتۇق...»

ئاقسۇدىن كېلىدىغان ياردەمنى كۈتۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما، نۇرغۇن خەلقنىڭ سەقسەغا نېمە بەرداشلىق بېرەلىسۇن؟! كىشىلەر يوغان لىم ياغاچلارنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىشىپ، قەلئە دەرۋازىلىرىغا قاتتىق ئۇرۇشقا باشلىدى. ئاخىر، مۆلجەر تاغ قەلئەسى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن يېمىرىپ تاشلاندى. قەلئە ئاخىر رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى!

ئالامان چېقىپ تاشلانغان قوۋۇقتىن ئامبال يامۇلنىڭ ئىچىگە تاشقىن سۇدەك ئېقىشقا باشلىدى. يامۇلنىڭ سەيناسىغا بىرىنچى بولۇپ بېسىپ كىرگەنلەر يۈزىگە چۈمبەل تارتىۋالغان ئېگىز بويلۇق بىر «ئايال»نى كۆرۈپ قېلىشتى. ئەمما، ئۇنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى ئايال كىشىگە ئوخشىمىغانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۇنىڭ بېشىدىكى پەرەنجىسىنى يۇلۇپ ئېلىپ قارىۋىدى، كۆردىكى، ئۇ ئايالچە ياسىنىۋالغان هاكىمبەگ ئابدۇللا ئىكەن!

— ئۇرۇڭلار، كاپىرغا يان باسقان بۇ نەپرەتلىك چاياننى دەسسەپ مىجىقىنى چىقىرايلۇق!

كىشىلەر ئابدۇللا بەگنىڭ ئۇچىسىدىكى ئايالچە كىيىملىرىنى يۇلۇپ سالدۇرۇۋالغاندىن كېيىن قوللىرىدىكى خىش بىلەن ئۇنىڭ يۈزىگە ئۇرۇشتى ۋە ئۇنى سۆرەپ ئېلىپ كېتىشتى...

باشقا قوزغىلاڭچىلار خان ئامبال سۇچىكىنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن قەلئەنىڭ ئىچىگە يۈگۈرۈشتى. بۇ چاغدا ئىككى قولى ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ ئىسىسىق قانلىرى بىلەن بويالغان خان ئامبال سۇچىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى يېتىپ كەلگەنلىكىنى تۇيدى. بىراق، ئۇ ئاسمانغا چېقىپ كېتەي دېسە ئاسمان يىراق، يەرگە كىرىۋالاي دېسە يەر قاتتىق، ئاخىر قەلئە ئىچىدىكى بىر تۇپ جىگدىگە ئۆزىنى ئېسىپ ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. قوزغىلاڭچىلار ئونى تاپقاندا، تېنى تېخى سوۋۇشقا

ئۇلگۈرمىگەنىدى. . .

*　　*　　*

ئاقسۇ خان ئامبىلى بىيەن تاخەي ئۇچتۇرپاندا غەلىيان چىققانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال بەش يۈز چېرىك بىلەن ئون ـ يىگىرمە توپنى كۆتەرتىپ ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى ۋە رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارغا ھەيۋە كۆرسىتىش ئۈچۈن سېپىل سىرتىدىكى بىر دۆڭدە بارگاھ تىكىپ، توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى قۇرغۇزۇپ تەييار قىلغاندىن كېيىن سېپىل ئاستىغا ئات سېلىپ كەلدى ۋە سېپىل ئۈستىدە جەڭچىلىرىنى سەپراس ـ چەپراس قىلىپ تەق تۇرغان رەھمىتۇللا بەگكە: «ھەي غەلىيانچى، خاقانى چىنىڭ مائاش ـ كۈلىياڭىنى يەپ تۇرۇقلۇق، يەنە ئىسيان كۆتۈرۈشكە قانداق پېتىندىڭ؟ ھازىرنىڭ ئۆزىدە تېز تەسلىم بولساڭ بولدۇڭ، بولمىسا شەھەرنى توپقا تۇتقۇزۇپ، قېرى ـ ياش دېمەي ھەممەڭنى ئۆلتۈرگۈزگەيمەن! شەھەرنى كۆيدۈرۈپ تۈپتالاس قىلىۋەتمىگۈچە ھەرگىز توختىمايمەن!» دەپ ۋارقىراپ تەھدىت سالدى.

بۇ چاغدا رەھمىتۇللا بەگ:

— ئى دوزاخ يۇنقۇر بىيەن تاخەي، سۆزۈمگە قۇلاق سال! سەنلەر بىزدەك گۇناھسىز مەزلۇم پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ھەممىدىن ئاۋۋال قىلىچ سېلىشتىڭ! — دەپ جاۋاب بەردى قىلىچىمۇ ھولۇقماستىن، — بىزدەك گۇناھسىزلارنىڭ قېنىنى تۆككىنىڭلار خۇددى ئۆز ئېلىڭلاردىكى قوشۇننى قىرغىنىڭلارغا ئوخشاشتۇر! مۇبادا، بۇ سۆزۈمگە ئىشەنمىسەڭ، تەڭرىتائالانىڭ قۇدرىتىنى تاماشا قىلىپ كۆرگەيسەنكى، ھازىر بېشىڭدىكى دۇبۇلغاڭ ئۈچۈپ كېتۇر! مانا بۇ تاش بىلەن سەنلەرگە خەۋەر يەتكۈزدۇم. تۇغۇڭنىڭ شەددىسىگە قارىغايسەن! — دېگىنىچە

قولىدىكى سالغىسىغا ئىككى تال تاشنى سېلىپ چۆرۈپ - چۆرۈپ بىر ئېتىۋېدى، سالغىدىن غۇيۇلداپ ئۇچۇپ چىققان تاشلار مانجۇلارنىڭ شامالدا لەپلىدەپ تۇرغان ئەجدىها سۈرەتلىك سېرىق تۇغنىڭ شەددىسىنى ۋە بېەن تاخەينىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىسىنى ئۇچۇرۇۋەتتى.

رەھمىتۇللا بەگ كۆچلۈك قوللىرى بىلەن تاش ئېتىپ، تىل خەنجىرى بىلەن شۇنداق سۆزلەرنى قىلغاندىن كېيىن بېەن تاخەينىڭ تېنىگە تىترەك ئولىشىپ، قول - پۇتلىرى قولاشماي قالدى. ئاخىر ئۇ سېپىل ئاستىدىن بارگاھىغا قايتىشقا مەجبۇر بولۇپ، توپچى چېرىكلىرىگە شەھەرنى توپقا تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇستىدىن ئىككى هارۋا قاتار مېڭىش مۇمكىن بولغان بۇ ئۇچتۇرپان سېپىلى مەزمۇت بولغاچقا، هېلىغۇ ئون - يىگىرمە توپ ئىكەن، پۈتۈن بىر تاغنىڭ تېشى ئېتىلغان تەقدىردىمۇ قىمىرلىمايدىغاندەك قىلاتتى.

سېپىل ئۈستىدىكىلەرمۇ بوش كەلمىدى. ئۇلار يۇقىرىدا تۇرۇپ پوتەي - ئۈگەكلەرنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنۇۋېلىپ، سېپىل ئاستىدا تۇرۇشقان بېەن تاخەينىڭ قارا چېرىكلىرىگە قېلىن ئوق ياغدۇرۇپ تۇرۇشتى. گاهىدا ئۇلار ئاتقان ئوقلار شۇنچە ئۇزاققا كېتەتتىكى، يىراقتىكى بىرەر چېرىككە ياكى ئاتقا تېگمەي، مانجۇلارنى سارايسىمىگە سالاتتى. قوزغىلاڭچىلار بەزىدە سېپىل ئۈستىدىن تۆۋەنگە كۆيۈۋاتقان ئوت تاشلاپ، قاياق مومىلارنى تۆكۈپ، قارا چېرىكلەرنى سېپىل تۇۋىدىن يىراققا قوغلايتتى.

بېەن تاخەينىڭ «ئالداش، دوق قىلىش هېيلىسى» كارغا كەلمىگەنلىكتىن، ئۇ ئۆزىنىڭ «هەيۋە كۆرسىتىپ، ئىنىدەككە كەلتۈرۈش» تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، «شەھەرنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇپ، غەلىيانچىلارنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ تاشلاش» ئۇچۇن توپچى چېرىكلىرىگە بۇگۈن تاڭ سۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى شەھەرنى ئۇدۇلدىن شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا بۇيرۇق

چۈشۈردى.

ئەڭ دەسلەپكى پەيت ھەقىقەتەن قورقۇنچلۇق ئىدى. شەھەر ئىچىدىكى قوزغىلاڭچىلار توپ ئوقلىرىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئىچىدە مەڭدەپ، ئالاقزادە بولۇپ كېتىشتى. قورقۇپ خۇددىنى يوقاتقان بەزى كىشىلەر پارتلاش سادالىرى ئىچىدە نېمە قىلىشىنى بىلمەي، بەشى قايغان تەرەپكە ئۆزلىرىنى ئېتىشاتتى. كىشىلەر بىر - بىرىنىڭ ئىسىملىرىنى ئاتىشىپ چاقىرىشاتتى. ۋېكىلداپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان زەمبىرەك ئوقلىرى كوچىلارغا، ئۆيلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ، ۋاللىدە نۇر چاقنىتىپ قاراڭغۇلۇقنى يورۇتاتتى - دە، غايەت زور ئاۋاز چىقىرىپ گۈلدۈرلەپ پارتلايتتى. شەھەرنىڭ ھەممىلا جايى ئىس - تۈتەك ۋە قالايمىقانچىلىقلار بىلەن تولغان، ئاتلار ئۈركۈشۈپ سەكرىشەتتى. ساق كىشىلەر ياردار بولۇپ يىقىلغانلارنى دەسسەپ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى. بىراق، تاڭ سۈزۈلۈشىگە ئەگىشىپ ئالاقزادە بولۇپ يۈرۈشكەن بۇ كىشىلەر ئاخىر ئۆزلىرىنى تۇتۇۋېلىشتى. ئۇلار توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرىغا كۆنۈپ قېلىشتى. يەرگە چۈشۈپ پارتلاۋاتقان توپ ئوقلىرىنىڭ قۇلاق - مېڭىنى يەپ كېتىدىغان دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئەمدى ئۇلار ئۈچۈن قورقۇنچلۇق تۈيۇلمايدىغان بولۇپ قالدى. بىەن تاخەينىڭ شەھەردىكى غەلىيانچىلارنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ تاشلاش يۈزىسىدىن شەھەرنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشى ئارقىسىدا، قوزغىلاڭچىلار تېخىمۇ قەيسەرلىشىپ، تېخىمۇ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ھەتتا ئىككى مېڭىدىن ئارتۇق قوزغىلاڭچى شەھەر ئىچىدىن ئات سېلىپ چىقىشىپ، بىەن تاخەينىڭ بەش يۈز چېرىكىنىڭ ۋەتۋەرىكىنى چىقىرىۋەتتى. مەغلۇپ بولغان بىەن تاخەي شۇ قاچقانچە ئاقسۇغا كېلىپ،

سېپىلنى تاقىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن يۇرىكى ئورنىغا چۈشتى![1]
ئاشۇ دەۋردىن بىر قەرنە كېيىن ياشاپ، بۇ ۋەقەلەرنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولغان شائىر، تارىخشۇناس موللا شاكىر ئۆزىنىڭ «زەپەرنامە» دېگەن داستاندا شۇ قېتىمقى ئۇرۇش توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

. . . . . .
شوتا بىرلە يۈگۈردى تامام،
بۇ مۆلجەر تەرەپتىن ھەممە خاسۇ ـ ئام.
بۇ مەنچىڭلار مۆلجەر تەرەپتىن قاچىپ،
شەھەرگە ياغى كەلدى، دەپ قىچقىرىپ.
سۇرەن بىرلە قىقاس مەغلۇبەسى،
ئوت ئالماي پىلتىدىن داىرسى.
. . . . . .
بۇلار ئالدىراپ ئاغزىدىن ئوت ياقىپ،
قۇيۇپ ئەردىلەر نەچچە تۈڭ دارى.
ئو ئالدى تەيپو جاڭجۇڭ پورى،
بىراق گۈركىرەپ تەۋرىدى يەر ـ جاھان،
تۈتۈن بىلەن ئوت پۈرقىرار ئاسمان.
بۇ مەنچىڭلاردىن قالمىدى ھېچ ئەسەر،
ھەممە جەھەننەمگە قىلدى سەپەر.
چىقىپ ئاسمانغا بۇلۇتتەك تۈتۈن،
چۈشەر پارە ـ پارە، ئەمەس بىر پۈتۈن.
ھاۋادىن چۈشەر نەچچىسى نىمجان،

---

[1] بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، «چۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 29 ـ جىلد 27 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى خان يارلىقىغا ۋە زىڭ ۋېنژۇ يازغان «چۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ «ئۇچتۇرپان يېغىلىقىنىڭ ئۆتمۈشى» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن. بۇ كىتاب 1936 ـ يىلى 11 ـ ئايدا شاڭخەي نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

بۇيان قوشتېغى[1]، مەھەللە ئەنجان[2] ،
بۇ دۇلدۇل ئوقۇر [3] بەزىسى تاش ئارا.
پۇتى يوق، قولى يوق سۆكەنلەر تولا،
بۇ ماچاڭ [4] تەرەپتە قارا باغ يولى[5] .
ياتۇر دۇمبىسى بىرلە ئىككى قولى.

قوزغىلاڭ بارغانسېرى كېڭىيىپ، ئىسيان يانغىنى ھەممە يەرنى قاپلىغىلى تۇردى. رەھمىتۇللا بەگ رەھبەرلىكىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى ئاقسۇ ئامبىلى بىيەن تاخەي ۋە كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى.

ئۇچتۇرپاندا غەلىيان چىققاندا خاقانى چىن چەنلۇڭ كۇڭزىنىڭ توپا بېشىنى تاۋاپ قىلىش ئۇچۇن سەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى چۇيفۇ دېگەن يەرگە كەتكەنىدى. ئۇ غەلىيان خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال سەندۇڭدىن ئاستانىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى ۋە ئۇچتۇرپان يېغىلىقىنى قانداق بېسىقتۇرۇش ھەققىدە قارا دېۋان ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى. بىراق، خاقانى چىن چەنلۇڭ بۇ غەلىيانچىلارنىڭ ئۇۋۇسىغا ياغاچ تىقسا پىتىراپ كېتىدىغان چۇمۇلە ئەمەسلىكىدىن خېلى ئوبدانلا خەۋىرى بار ئىدى. شۇڭا، ئۇ دەرھال قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ناشتۇڭنى قوشۇن باشلاپ كېلىپ، بىيەن تاخەي بىلەن ئاباۋغا يارەدەم قىلىشقا بۇيرۇدى ھەمدە ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي بىلەن مۇشاۋىر سانغۇن ئاگۇيلارغا لاۋ - لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇچتۇرپاننى دەرھال قورشاپ، كېچە - كۇندۇز ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى غەلىيانچىلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق، سۇرۇكى ئېنىق پەرمان

---

① ②③④⑤ مەھەللىلەرنىڭ نامى. ھەممىسى مۇلجەر تاغنىڭ ئەتراپىدا.

* * *

چەنلۇڭنىڭ بۇنداق تېز قارارغا كېلىشىگە نېمە سەۋەبچى بولغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن گەپنى باشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

قارا دۇمان ۋەزىرى خېشىن قولىدىكى خوراز قاناتلىق جىددىي مەلۇماتقا قاراپ نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرۇپ قالدى. بۇ ئالتە يۇز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات پەرۋانىچى، يانداش باشبۇغ، قەشقەر يارىدەمچى خان ئامبىلى بەيكۇندىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى ئۈچتۇرپان دېگەن مۇسۇلمان شەھىرىدە مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىسيان ھەققىدە مۇپەسسەل مەلۇمات بېرىلگەنىدى:

«. . . چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى كەبىسە قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى[1] كېچە ئۈچ جىڭ بولغان مەھەلدە، ئۈچتۇرپان شاغىبېگى رەھمىتۇللا قاتارلىقلار گەدەنكەش چەنتۇلارنى باشلاپ كېلىپ، خان ئامبال يامۇلىنى كۆيدۇرۇۋەتكەن. ئىسيانچىلار سۇ دارىن باشلىق ھۆكۈمەت لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكەن. ھاكىمبەگ ئابدۇللانى قاماپ قويغان. بۇ ئىشنىڭ سەۋەبى ئەسلىدە مۇنداق ئىكەن: قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جىگدە ئالۇنىغا تۇتۇلغان ئىككى يۇز قىرىق ھاشارچى يىگىرمە تۆت تۇڭ جىگدىنى كۆتۈرۈپ يولغا چىقماقچى بولغان. شاغىبەگ رەھمىتۇللا ئۆزىنىڭ بىر يايىسىنى ھاكىمبەگ ئابدۇللانىڭ قېشىغا جىگدىلەرنى قەيەرگىچە يەتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى سوراپ كېلىشكە ئەۋەتكەنكەن. ھاكىمبەگ

① مىلادى 1765 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى.

ئابدۇللا: «مۇشۇنچىلىك ئىشقىمۇ مېنى ئاۋارە قىلامسەن؟» دەپ ھېلىقى يايىنى ئوتتۇز قامچا ئۇرغۇزغان. بۇ چەنتۇ يايى نائىلاج گۈمرۈك ـ تەمتەكخانىنىڭ زەڭگىسىدىن يولىورۇق سورىغاندا، بۇ زەڭگىمۇ «سوراشقا تېگىشلىك بولمىغان ئىشنى مېنىڭدىن سورامسەن» دەپ، ئۇنى يەنە ئوتتۇز كالتەك ئۇرغۇزغان. شۇنىڭ بىلەن ھاشارچى چەنتۇلار دىلىغۇل بولۇشۇپ غەلىيان كۆتۈرمەكچى بولۇشقان. شاغىبەگ رەھمىتۇللا ئاغلاقچى قاسىم خوجا بىلەن غەلىيان كۆتۈرۈشنى مەسلىھەتلەشكەن. قاسىم خوجا ھاكىمبەگ ئابدۇللاغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزگەن ۋە ئۇنىڭدىن بۇ ئىشنى سۇ دارىنغا خەۋەر قىلىپ قويۇشنى ھاۋالە قىلغان. بۇ چاغدا رەھمىتۇللا بەگ قاتارلىقلار غەلىيانچى ئالامانىنى باشلاپ كېلىپ ھاكىمبەگ ئابدۇللانى تۇتۇۋالغان ۋە شەھەردىكى چەنتۇلارنى مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتقان. ئۇلار: «... ھازىر قالماق تۆرىسى ئامۇرسەنا ۋە خان خوجام خوجا جاھان بىلەن بۇرھانىدىن خوجاملار لاۋ ـ لەشكەرلەرنى باشلاپ كېلىۋاتىدۇ. بىزگە: لەنىتى مەنچىكلارنى قىرىڭلار، دەپ ئەمىر قىلدى!» دەپ ئۆسەك سۆز تارقاتقان. چەنتۇلار تۇشمۇ ـ تۇشتىن قوزغىلىپ ھۆكۈمەت خادىملىرى بولغانلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلتۈرۈپ تۇگەتكەن. خان ئامبال سۇچىڭ ئۆزىنى دەرەخكە ئېسىپ ئۆلتۈرۈۋالغان. غەلىيانچىلار يېزا ـ قىشلاقلاردىكى چەنتۇلارنىڭ ھەممىسىنى شەھەرگە ھەيدەپ ئەكىرىۋالغان!...»

جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئىسيان يالقۇنى كۆتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى بىردەمدىلا خاقانى چىن ئوردىسىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بىراق، بۇ چاغدا خاقانى چىن چەنلۇڭ دارۇسەلتەنەت بېيجىڭدا ئەمەس ئىدى. ئۇ كۆڭزىنىڭ تۇپراق بېشىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن چۈيفۇ دېگەن يەرگە كەتكەنىدى.

ئەسلىدە، چەنلۇڭنىڭ گۈلۈن خېجىڭ دېگەن خانىكەسىدىن تۇغۇلغان بىر ئامراق قىزى بار ئىدى. بۇ قىز تۇغۇلغاندا ئوردا رەسەتبېگى يۇلتۇزلارغا قاراپ پال بېقىپ، «خان بۇ مەلىكىسىنى نەسەب ۋە ھەسەبتە ئۆزىدىنمۇ ئۈستۈنرەك مەرتىۋىگە ئىگە بولغان بىرەر خانىدانلىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغاندا، ئاندىن بۇ مەلىكە خېيىمخەتەردىن خالىي بولالايدىكەن» دېگەنىدى. رەسەتبېگىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان چەنلۇڭ بۇ مەملىكەتتە نەسەب ۋە ھەسەبتە كۈڭزى جەمەتىدىن باشقا ئۆزىدىنمۇ ئۈستۈن مەرتىۋىگە ئىگە بىرەر خانىدانلىنىڭ يوقلۇقىنى ئېسىگە ئالدى. چۈنكى، خاقانى چىن چەنلۇڭ مۇشۇ سۇئالە ۋە مۇشۇ دەۋراندا مەملىكەت بويىچە ئەڭ ئاقسۆڭەك ھېسابلىناتتى. ھالبۇكى، كۈڭزى جەمەتى بولسا تارىختىن بۇيانقى ھەر قايسى سۇئاللەر ۋە ھەرقايسى دەۋرانلار بويىچە نەسەب ۋە ھەسەبتە ھەممىدىن چوڭ ئاقسۆڭەك ھېسابلىناتتى. خان كۈڭزىنىڭ تۇپراق بېشىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ھەر قېتىم چۈيفۇغا كەلگەندە، كۈڭزىنىڭ بۇتى ئالدىدا تەزىم قىلاتتى. ۋەھالەنكى، بۇنداق شان ـ شەرەپتىن بىر خان، بىر كۈڭزىلا بەھرىمەن بولالايتتى. شۇڭا، خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ ئامراق قىزىنى كۈڭزىنىڭ يەتمىش ئىككىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى بولغان كۈڭ شەنپىيگە ياتلىق قىلماقچى بولدى. بىراق، شۇ چاغلاردا بۇ مەملىكەتتە مانجۇلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشى مەنئى قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، چەنلۇڭ قىزىنى داربلئولۇمنىڭ ياندىش مىرزىسى، تۇتۇن ـ سىلىق پىرقىسىنىڭ دۆانبېگى يۈمىڭجۇڭغا «ئاتاق قىز» بولۇشقا ئەمىر قىلدى، ئاندىن يۇ خانىدانلىنىڭ قىزى سۈپىتىدە بۇ مەلىكىسىنى كۈڭ جەمەتىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلدى.

مەلىكە ياتلىق قىلىنغاندا، ئۇنىڭ تويلۇق مېلى بېسىلغان نەچچە يۈز ھارۋا ئوچ ئايغىچە ئاستانە بېيجىڭدىن چۈيفۇغىچە ھەر كۈنى دېگۈدەك باپكارنىڭ موكىسىدەك توختىماي قاتناپ تۇردى.

مەلىكىنىڭ كىيىم ـ كېچەك، زىبۇ ـ زىننەتلىرى قاچىلانغان ساندۇقلا نەچچە مىڭغا يەتكەنىدى. ھەر خىل مەرغۇپ تاشلاردىن ياسالغان ئېسىل مەنزىرە، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار، مارجانلار ھەمدە قاشتېشى، پىل چىشىدىن ياسالغان ئۆي جاھازلىرى؛ ئادەمگىيا مېھرىگىياھ قاتارلىق ئالەمدىكى تۇرلۈك ـ تۈمەن بىباھا دەپئى ـ دۇنيالارنىڭ ھەددى ـ ھېسابى يوق ئىدى!

مەلىكە كۈڭزى جەمەتىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىنغاندا، ھەرەمبەگلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەنىدى. خاقانى چىن چەنلۇڭ يەنە يەتتە يېزا، سەككىز قىشلاق، ئون ئىككى جاڭزىنى قىز مېلى سۈپىتىدە تېرىپ ـ ئېكىپ يېيىشى ئۈچۈن مەلىكىگە سوۋغات قىلىپ بېرىۋەتكەنىدى! بۇ يېزا ـ قىشلاق، بازار ـ گۈزەرلەردىن كىرىدىغان كىرىمىلەرنىڭ ھەممىسى مەلىكىنىڭ خۇسۇسىي دارامىتى بولۇپ، چاكار ـ غالچىلارنىڭ تەمىناتىغا سەرپ قىلىناتتى.

مەلىكە كۈڭزى جەمەتىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن خاقانى چىن چەنلۇڭ، خانىكە گۈلۈن خېجىڭ خېنىم ۋە شاھ سانىيە شاۋشىيەن ئايىملار ھەمىشە چۈيفۇغا خان قىزىنى كۆرگىلى كېلىپ تۇرىدىغان بولدى. ئوردا تۇرمۇشىدىن زېرىككەن چەنلۇڭ بۇ قېتىممۇ كۈڭزىنىڭ تۇپراق بېشىنى تاۋاپ قىلغاچ، ئامراق قىزىنى يوقلاپ چۈيفۇغا كەتكەنلىكتىن، قارا دۇئان ۋەزىرى ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇماتنى كۆتۈرۈپ شاھ سانىيە شياۋشىيەن ئايىم تۇرۇشلۇق پىنھانىي شاپائەت ھەربىگە قاراپ ماڭدى.

«سىنىڭگۇڭ» دەپ ئاتالغان بۇ پىنھانىي شاپائەت ھەربىي مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ يىللىرى[1] ياسالغان بولۇپ، ئەسلىدە

① مىڭ تەيزۇ ـ جۇيۇەنجاڭنىڭ سەلتەنەت يىلنامى، مىلادى 1368 ـ يىلىدىن 1398 ـ يىلىغىچە جەمئىي 31 يىل داۋام قىلغان.

ئىككى ئىشكىلىك، ئىككى گۈمبەزلىك بىر قەسىرە ئىدى. خېشىن ھەرەم ئەتراپىدا بىردەم كۈتۈپ تۇرۇپ، شاھ سانىيەنىڭ باش كېنىزىكى بىلەن روبىرو كېلىشكە مۇۋاپىق بولالىدى. كېنىزەك مەلۇم قىلغىلى ھەرەم ئىچىگە كىرىپ كېتىپ بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ھېچكىم يوق بىر يۆلەك بىلەن ئۇنى باشلاپ ماڭدى. خېشىن كېنىزەكنىڭ ئارقىسىدىن پۈسۈرلاپ مېڭىپ، چۆرە قىزلار ئۆرە تۇرۇشقان زالنى بېسىپ ئۆتتى ۋە ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان يۆلەنچۈكلۈك كۇرسىلار قويۇلغان تولىمۇ گۈزەل، ياسداق بىر بۆلمىگە كىردى. ئۇ كۆردىكى، تۆردىكى شاھ سۇپىنىڭ كەينىگە دالچىن ياغىچىدىن ئويما نەقىش ئىشلەپ ياسالغان بىر شىرما قويۇلغان، شىرمىنىڭ ئالدىدا پىل چىشىدىن ياسالغان يوغان بىر مانجۇچە كات قويۇقلۇق ئىدى. بۆلمىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئەينەكلىك يوغان دېرىزىلەر ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلگەن. دېرىزىلەرگە تارتىلغىق دەرىدىلەر سالقىن شامالدا مەيىن لەپىلدەپ تۇراتتى. تۆردىكى مانجۇچە كات ئۇستىدە قاتمۇ قات شايى كۆرپىلەر ئۇستىدە ياشانغان بىر ئايال — شاھ سانىيە شاۋشىيەن ئايىم يانپاشلاپ ياتاتتى. يەتمىش ـ سەكسەنلەرگە كىرىپ قالغان بۇ مومانىڭ قەددى ـ قامىتىدىن، سوزۇنچاق يۈزىدىن، ھەتتا كىيىنىشلىرىدىنمۇ بىر خىل يوشۇرۇن گۈزەللىك چىقىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزى ۋىجىككىنە بولسىمۇ ئەمما زوۋزۇلىسى پىشىشىق، كۆزلىرى ئۆتكۈر چاقناپ تۇراتتى.

خېشىن شاھ سانىيەگە كۆزى چۈشۈشى بىلەنلا ئىككىسى پۈكۈلۈپ تەزىم بەجا كەلتۈردى. شاھ سانىيە ئۇنىڭ تەزىمىنى ئىلىك ئالغاندەك قىلىپ ئورنىدىن سەل كۆتۈرۈلۈپ قويدى ۋە ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەردى.

ئالدىنقى قېتىم خېشىن ئىپارخانىنىڭ سەۋەبىدىن ئاچىسى شاھ سانىيە شياۋ شىيەن ئايىمدىن دەككىسىنى ئىشىتكەندىن بېرى، ئۇنىڭدىن خېلىلا تەپتارتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا،

شاه سانیيەنىڭ سۆز باشلىشىنى كۈتۈپ، هودۇقۇپ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ جىم ئولتۇردى.

— خېشىن، مېنى ئىزدىشىڭ نېمە ۋەجدىن؟ — دەپ سوردى شاه سانيیە چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ.

— جانابي شاه سانيیە ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك تەنلىرى ساق، دىللىرى شادمىكىن؟ — دەپ مۇراجىئەت قىلدى خېشىن ئاچىسى شياۋ شيەن ئايىمغا.

— ئاسمان تەكرىسىگە مىڭ قەتىرە شۈكرى، — دېدى شاه سانيیە ئۆزۈن ئالتۇن تىرناق بىلەن قاپلانغان بارماقلىرى بىلەن چاچلىرىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ، — خان تېخى چۈيفۇدىن ئوردىغا قايتمىغاندۇ؟

— ئانهەزرىتىمگە مەلۇم بولغايكى، پۈشتىپاناه تېخىي چۈيفۇدىن ئوردىغا قايتمىدى، — دېدى خېشىن ئالدىراپ جاۋاب بېرىپ، — پېقىر قۇللىرى خېشىن جانابي ئۇلۇغ خېنىم ئالىيلىرىنى بىمەھەل ئاۋارە قىلغانلىقىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇممەن. بىراق، بۇ ئىش مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ چېگرا - ھۇدۇتلۇقىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك زور ئىش بولغانلىقتىن، سىلىنى ئاۋارە قىلماي تۇرالمىدىم. كەچۈرگەيلا، شاه سانيیە ئالىيلىرى، ياشىغايلا، مىڭ يىل ياشىغايلا!

— قارا سېنى، شۇنچە هولۇقۇپ كەتكىنىڭدىن قارىغاندا، بۇ چوڭ ئىش بولسا كېرەك؟ — دېدى شاه سانيیە ئورنىدىن تۇزلىنىپ.

شاه سانيیە ئۆزىنى مانجۇ سەلتەنىتى ۋە ئىسىنگورۇلار خانىدانى ئۈچۈن قايغۇ يەيدىغان بىر ئىستېداتلىق مەلىكە قىلىپ كۆرسىتىشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا، بۈگۈنمۇ شۇ ئادىتى بويىچە ئەلدىكى ئەھۋال توغرىسىدا سوردى.

— ئادالەتتە يېگانە بولغان پۈشتىپاناه ۋە سىلىدەك ئەقىلدە كامالەتكە يەتكەن شاه سانيیەنىڭ شاراپىتىدە پۈتكۈل ئەلدە

پەرۋانچىلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە. بۆرە بىلەن قوي بىر ئېرىقتا بىللە سۇ ئىچمەكتە. كەپتەر بىلەن قۇرغۇي بىر كۆۋۈكتا بىللە بالا چىقارماقتا! . . .

مەككار خېشىن خاقانى چىن چەنلۇڭ بىلەن شاھ سانىيە شياۋشيەن ئايمىنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ماختاۋاتقاندا، جايى كەلگەندە بۇ يولدا كۆرسەتكەن ئۆزىنىڭ خىزمەت ـ تۆھپىلىرىنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتۈشنى ئۇنتۇپ قالمىدى. شاھ سانىيە بىردەم بېزەكلىرى ۋە چاچلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، بىردەم دېرىزىدىن جىمجىت باغنى ـ ئېرەمگە قاراپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى پەرىشانلىق بىلەن تىڭشاپ ئولتۇردى.

— مەلىكەم، ئاڭلىدىلىمىكىن، — دېدى خېشىن سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، — جەنۇبتىكى يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىۋېلىنغان مۇسۇلمان چەنتۇلار يۇرتىدا ئىسيان يالقۇنى كۆتۈرۈلۈپتۇ! ئۇچتۇرپان دېگەن يۇرتتا غەلىيان كۆتۈرگەن چەنتۇلار ئامبالنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى تارتىۋاپتۇ ـ دەك!

— غەلىيان چىقىشىغا نېمە سەۋەب بولغانلىقىنى بىلدىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى شاھ سانىيە ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ.

— قۇللىرىغا مەلۇم بولۇشچە، — دېدى خېشىن ئالاق ـ جالاق بولۇپ ئەتراپىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، — غەلىيانغا جىگدە ئالۇنى بىۋاستە سەۋەب بولغاندەك قىلىدۇ!

— جىگدە ئالۇنى دېگەن نېمە ئۇ؟ ! . . .

— جانابى شاھ سانىيە ئالىيلىرى، بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى پۈشتىپاناھ چەنتۇلار ئېلىدىن كەلتۈرۈلگەن بىر ئۇرۇش ئەسىرەسىنى ئۆز ھەربىمگە ئالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ خاس كېنىزەكلىرى قاتارىدىن ئورۇن بەرگەنلىكى مۇبارەك ئەسلىرىدە بارمىكىن؟ — دېدى خېشىن ئەيمىنىپرەك.

— ھېلىقى «ئىپارخان» دېگەن چەنتۇ كېنىزىكىنى

دەمسەن؟!
— هەبەللى، ئاپىرىن، شاھ سانىيەنىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن!
— ھە، ئىسپارخان نېمە بوپتۇ؟ ئەزمەڭنىسى ئەزمەي، بولمامسەن تېز!
— قۇللۇق، ئانھەزرىتىم، پۇشتىپاناھ ئالىيلىرى ئاشۇ چەنتۇ كېنىزىكىنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئۆتكەن يىلى ئۇنىڭ ئۆز يۇرتى بولغان ئۇچتۇرپان شەھرىنىڭ خان ئامبىلى سۇچىڭغا يىگىرمە تۆت تۇپ جىگدىنى تېگى بىلەن تۇڭغا ئولتۇرغۇزۇپ تۇنقۇزغاندىن كېيىن بۇ يىل ئەتىيازدا ئاستانىمىز بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ كېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ھالا بۇگۈن، ئول گەدەنكەش چەنتۇلار مانجۇ خانىنىڭ بۇ پەرمانىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ غەلىيان كۆتۈرۈپتۇ!
— مەن ئۆز ۋاقتىدا «بۇ چەنتۇ كېنىزىكىنىسى دەرھال يوقىتىڭلار. بولمىسا قەدىمكى زاماندىكى ساھىبجامال شىشىدەك، تاجۇ ـ تەختىمىزگە زامىن بولىدۇ!» دەپ ئېيتماپمىدىم؟! قارا، دېگىنىمدەك بولمىدىمۇ؟
— قۇللىرىنىڭ بىلىشچە، . . . — دەپ خېشىن دۇدۇقلاپ توختاپ قالدى شاھ سانىيەنىڭ ئاچچىقى كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ.
— سۆزلىمەي نېمىگە دۇدۇقلايسەن؟ سۆزلە، يەنە نېمە گەپ بار؟!
— قۇللۇق، قۇللىرىنىڭ بىلىشچە، بۇ قېتىمقى غەلىيانغا سەۋەبچى بولغان جىگدە ئالۇنىندىن سىرت يەنە باشقا سەۋەبمۇ باردەك قىلىدۇ.
شاھ سانىيە كۆزىنى ئالايتتى — دە، ئۇنىڭ سۆزلىشىنى كۈتۈپ جىم تۇردى.
— قۇمۇللۇق ھاكىمبەگ ئابدۇللا پۇقرالارغا زادىلا كۆيۈنمەيدىكەن، — دېدى خېشىن شاھ سانىيەنىڭ ئۇندىمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، — ساپلا قوتۇر بايتال، ئورۇق

ئىنەك، چىچاق قوزىلارنى چەنتۇلارغا تۆمۈر مال قىلىپ بېرىپ، ئوتتۇرىدىن پايدا ئالىدىكەن. خان ئامبال سۇچىلىك دارىن ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى سۇرۇشتە قىلماق تۇگۇل، ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ ئوغلىمۇ چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئوردىسىغا ئەپكىرىۋىلىپ خوتۇن قىلىپ كۆڭۈل ئاچىدىكەن. قارا چېرىكلەرمۇ ھە دېسىلا چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا چېقىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ ناشايان ئىشلىرىمۇ بۇ قېتىمقى غەلىيانىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان ئىشلارنىڭ بىرى ئىكەن[1]. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۆكۈمەت ئىشخانىلىرىدا ئىشلەيدىغانلارنىڭ مائاش - كۇلىياڭى ھەر قېتىم تولۇق بېرىلمەي تۇتۇپ قېلىنغانلىقتىن، ئۇلار بۇ پۇللارنى چەنتۇلارنىڭ ئۇستىگە چېچىپ، ئالۋان سىلىپ يىغۋالىدىكەن. بولۇپمۇ، قارا چېرىكلەر چەنتۇلارنى بەك ئانىي تاپىدىكەن، چەنتۇلار ئۇلار بىلەن زاكۇنلىشىشقا جۇرئەت قىلالماي دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، خەپ دەپ يۇرۇشىدىكەن. سۇچىلىك ئاتا - بالا ئىككىسىمۇ بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىپتۇ... ئۇلار خالىغىنىچە چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ نومۇسىغا تېگىدىكەن. بەگلەرنىڭ خوتۇنلىرى ئارىسىدا رەڭگىرويى سەل جايىدا، ياشراقلىرىنى كۆرۈپ قالسىلا، دەرھال ئوردىسىغا چاقىرتىپ قوندۇرۇۋالىدىكەن. بۇ قېتىم جىگدە ئالۇنىدا، سۇچىلىك ئېرىغ مالىلىرىنى ئوغلى بىلەن قوشۇپ يۇرتىغا ماڭغۇزماقچى بولۇپ، پۇتۇن يۈك - تاقلىرىنى ھاشارچى چەنتۇلارغا كۆتۈرتۈپ ماڭغۇزۇپتۇ. بۇ ھاشارچىلارغا شاغىبەگە رەھمىتۇللانى باش قىلىپتۇ. ئۇلار يولغا چىقىشى بىلەن تەڭلا، سۇچىلىك رەھمىتۇللا بەگنىڭ چوكىنىنى ئوردىسىدا قوندۇرۇۋاپتۇ. بۇ غەلىيان مۇشۇ ۋەجىدىن چىققان غەلىيان

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 30 - جىلد 7 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، بەيكۈن يوللىغان قانلاق مەكتۇپقا قارالسۇن.

ئىكەن! ①

— قارا دۇئان ئابدۇللا دېگەن چەنتۇ ھاكىمبېگنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئېنىقلاپ باقتىمۇ؟ — دەپ سورىدى خېشىندىن، ئىشنىڭ ھەرگىزمۇ ئۆزى ئويلىغاندەك ئاددىي ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغان شاھ سانىيە.

— قۇللىرىنىڭ بىلىشىچە، — دېدى خېشىن دەرھال، گەپنىڭ جېگىدە ئالۇنىندىن باشقا تەرەپكە يۆتكەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، — قولغا چۈشكەن بىر غەلىيانچىنىڭ ئىقرار قىلىشىچە، ئىلگىرى ئىلىغا بوز ئېچىشقا ئەۋەتىلىدىغان چەنتۇلارغا ئات - ئۇلاغ ۋە ئوزۇق - تۇلۇكلەر سېتىپ بېرىلىدىغان چاغدا باھاغا سۇندۇرۇلمايدىكەندۇق. شۇڭا، ئابدۇللا بەگ تۆت يۈز تۈياق ئورۇق - ئۇششاق، چىچقاق قوزىلارنى چەنتۇلارغا ھەر بىرىنى تۆت سەر كۈمۈشكە ھېسابلاپ مەجبۇرىي سېتىپ بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن كېرگەن پايدىنىڭ ھەممىسى ئاشۇ ئۆلگۈر قۇمۇللۇقلارنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كېتىپتۇ! ھېلىقى غەلىيانچى يەنە مۇنداق دەپتۇدەك: «بىز خاقانى چىنغا ئەل بولغىلى ئۇزاق زامان بولدى. ھۆكۈمەتكە قارشى غەلىيان كۆتۈرۈشكە ھەددىمىزمۇ بىزنىڭ؟ بىراق، ئاشۇ ئۆلگۈر قۇمۇللۇقلار بىزنى تولا ئانىي تېپىپ كەتكەنلىكتىن، ئائىلاج بۇ ئېغىر گۇناھلىق ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق. بىزدە نېمە ئامال بولسۇن؟»②

— مەلۇمكى، ئانا دېگەننىڭ كۆڭلى ئۇچۇن ئۆز پەرزەنتىنىڭ بەختى - سائادىتىدىن ئۆزگە ھېچقانداق شادلىق ۋە راھەت بولمايدۇ! — دېدى شاھ سانىيە ئويلىنىپ تۇرۇپ، — ئۇنداق بولغاندىكىن، خان ئوغلۇم ئۇچۇن ئايال ېشىمغا

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 29 - جىلد، 26 - ، 27 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، پارلىق.

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 28 - جىلد، 23 - ، 24 - بەتلەرگە قارالسۇن؛ «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» ، 731 - جىلد، 10 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى كەبىسە 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى.

قايغۇرمسام بولماس ئىكەن. بۇ ئىش سەلتەنىتىمىزنىڭ چېگرا ـ ھۇدۇلۇقىنىڭ ئەمىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك زور ئىش ئىكەن. شۇڭا، قارا دۇئان دەرھال پۇشتىپاناھقا خەۋەر يەتكۈزسۇن ۋە جانابىي ئالىينى دەرھال ئاستانىگە ـ ئوردىغا قايتىشنى تەۋسىيە قىلسۇن! مېنىڭ پىكرىم ئۆزۈڭگە ئوقۇشلۇق بولدىمۇ؟ — دەپ شاھ سانىيە قايغۇلۇق نەزەرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى ۋە:

— بىراق، بۇ غەلىيانغا سەۋەبچى بولغان ئىمپارخان دېگەن چەنتۇ كېنىزىكىنى كۆزدىن نېرى قىلماي بولمايدىغانىدەك قىلىدۇ! خېشىن، سېنىڭچە مۇشۇنداق قىلساق بولارمۇ؟

— قۇللۇق، شاھ سانىيە جانابىي ئالىيلىرىنىڭ دانا پىكىرلىرى قۇللىرىنىڭ كۆڭلىگە ئاپتاپتەك روشەندۇر!، — دېدى خېشىن دەرھال تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، — سىلىنىڭ بىر جۈملىسى مېنىڭ تىللاغا ئەرزىيدىغان بۇ سۆزلىرى مەنتىقە ئىگىلىرى ئۈچۈن ببباھا سۆز دۇردانىلىرىدۇر! ئەقىل ـ پاراسەتلىرى ئاقىل ـ دانالار ئىدرىكىنىڭ مەرغۇپ گۆھەرلىرىدۇر! قايىلدۇرمەن، ھەقىقەتەن قايىلدۇرمەن! پەقەت پۇشتىپاناھ ھەزرەتلىرىگە قانداق قۇل بولغان بولسام، سىلى شاھ سانىيە ھەزرىتىمگىمۇ شۇنداق قۇلدۇرمەن! مەن دەرھال قۇش بولۇپ ئۇچۇپ، ئىت بولۇپ يۈگۈرۈپ، شاھ سانىيە ئالىيلىرىغا پەرمانبەردار بولغايمەن! ياشىغايلا، ياشىغايلا، مىڭ يىل ياشىغايلا!

— بۇ گېپىڭ خېلى ئورۇنلۇق بولدى. بىز ھەممىمىز مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكى ۋە ئىسىنگورو خانىدانىنىڭ مەڭگۈ سەلتەنەت سۈرۈشى ئۈچۈن تىرىشمىقىمىز لازىمدۇر! مەن ئەمدى ئارام ئالاي. سەن قايتساڭ بولىدۇ، — دەپ شاھ سانىيە قولىنى سىلكىدى.

خېشىن تەزىم قىلىپ خوشلاشتى.

*　　*　　*

خان ئوغلى چەنلۇڭنىڭ تېخى چۈيفۇدىن ئاستانىغە قايتىمىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شاھ سانىيە دەرھال كېنىزەكلەرگە:

— خاس ئۆيىنى ئالاھىدە گىلەم - كېچەك، زىبۇ - زىننەتلەر بىلەن بېزەڭلار. ناھايىتى ئوخشىتىپ مۇسۇلمانچە غىزا تەييارلاڭلار! — دەپ بۇيرۇدى. كېنىزەكلەر ھەش - پەش دېگۈچە شاھ سانىيەنىڭ پەرمانىنى ئادا كەلتۈرۈشتى. جىمى تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن شاھ سانىيە ئۆزىنىڭ يېقىن كېنىزەكلىرىدىن بىرىنى ئىپارخانىنى ئۆزىنىڭ خابگاھى - پىنھانى شاپائەت ھەرىمىگە زىيارەتكە تەكلىپ قىلىشقا ئەۋەتتى. بارغان كېنىزەك:

— شاھ سانىيەنىڭ مىجەزى يوق. ئۇ سېنىڭ كىشىنىڭ كۆڭلىگە ئارام بەرگۈدەك خۇش پۇراق تېنىڭنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغان ئىكەن. شۇڭا، بىر كۆرۈش ئىستىكىدە سېنى ئۆزىنىڭ خابگاھىغا چاپىغا چىللايدۇ! — دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.

باغۇ - ئېرەمدىكى ئۆز خانىسىدا مۇڭلىنىپ يالغۇز ئولتۇرغان ئىپارخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال كۆڭلى بىرنېمىنى تۇيغاندەك بولدى ۋە ئورنىدىن تۇرغىنىچە بۇگلۈك ئالدىغا باردى — دە، ياستۇقى ئاستىغا تىقىپ قويغان يىلان بېشى، كەكلىك قېشى، سۆڭەك دەستىلىك بىر يىڭنسار خەنجىرىنى ھېلىقى چۆرە قىزغا كۆرسەتمەستىن ئىتتىك يېڭى ئىچىگە يوشۇردى. ئۇ ئىشىكتىن چىقىدىغان چاغدا ئۆزى بەش يىلدىن بېرى تۇرۇۋاتقان بۇ ئۆيگە كۆز قىيالماسلىق نەزەرى بىلەن بىر قاراپ چىقتى - دە، قەيسەرلىك بىلەن بېشىنى تىك كۆتۈرگەن ھالدا ھېلىقى چۆرە قىز بىلەن خانىدىن چىقىپ پىنھانى شاپائەت ھەرىمىگە قاراپ ماڭدى.

ئىپارخان شاھ سانىيەنىڭ خابگاھىغا كىرگەندىن كېيىن دەرھال شاھ سانىيەگە تىزلىنىپ تەزىم - بەجا كەلتۈردى. ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئەسسالام، ئۇلۇغ مەرتىۋىلەرنىڭ ئىگىسى، بىگانىلەرنىڭ كىرىشى مەنئى قىلىنغان دەرگاھنىڭ ساھىبى، پەغپۇرچىنىنىڭ ئانىسى بولغان ئالىيجاناب شاھ سانىيە، خۇدا سېنىڭ بەختىڭ ئىقبالىڭنى مەڭگۈ بەرقارار قىلسۇن! يىللار بويى ئالتۇن تەختىڭگە سالامەتلىك ئاتا قىلسۇن! — دېدى. ئاندىن كېيىن ئارقىچىلاپ يېنىپ ئۆرە تۇرۇشقان كېنىزەكلەر قاتارىغا كېلىپ تۇردى.

بۇ چاغدا شاھ سانىيە خان ئوغلى چەنلۇڭنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە خۇددى ئاھىڭرەبادەك[1] تارتىۋالغان بۇ چەنتۇ كېنىزىكى — ئاي يۈزلۈك، ئاھۇ كۆزلۈك، ئاپتاپ تەلەت، كىرپىكلىرى سۇلۇق نەشتەردەك، قاپاقلىرى كەڭ، ئاغزى گويا بادامدەك، كىيگەن لىباسلىرى سۆز بىلەن سۈپەتلەپ چىققۇسىز دەرىجىدە يارىشىملىق ئىپارخاننىڭ لاتاپەتلىك نازىنىن ھۆسن - جامالىنى كۆزۈپ كۆزلىرى جىمىرلاپ، ئەقلى لال بولۇپ، ھوش - كاللىسىدىن كېتىشتىن ئۆزىنى زورىغا بېسىۋالدى. «ھەر كىم كۆرسە جەزمەن ئەس - ھوشىنى يوقاتقۇدەك دەرىجىدە مەسلى كۆرۈلمىگەن بىر ساھىبجامال ئىكەنغۇ بۇ؟!» دەپ ئويلىدى شاھ سانىيە ئۆز ئىچىدە ۋە مۇشۇنداق كەمكۈتىسىز ساھىبجامالنى يارانقان ئاسمان تەڭرىسىگە ھەمدۇ - سانالار ئوقۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆزىمۇ تۇيمايلا قالدى.

— ھەي ئىپارخان، — دېدى شاھ سانىيە ئۇنىڭ ھۆسنى-زىباسىنى تاماشا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، — مەرھابا، خۇش كەپسەن. قېنى، ئولتۇرغىن، ماھارىتىڭ ۋە ياخشى تۆسىپ - سۈپەتلىرىڭ بىلەن بىزنى خۇرسەن قىل!

---

① ماگنىت تېشى.

— باش ئۇستىگە! — دېدى ئىپارخان ئۆزىگە ئىنئام قىلىنغان كۇرس ئۇستىدىن تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن.

— ھەي ئىپارخان، ھۆسن ـ جامال بابدا يەتتە ئىقلىمدا ھەقمەقەتەن سېنىڭدەك ساھىبجامال يوق! ئاڭلىسام، باھادىرلىق، كەمەندازلىق، شەمشەرۋازلىق، چەۋەندازلىق، نەيزىۋازلىق ۋە، سپاھىبازلىق بابىدىمۇ زاماننىڭ يېگانىسىدۇركەنسەن. بىراق، خانىڭ ھەرىمىگە كەلتۇرۇلگەندىن بۇيان، سەرگەشتىلىك قىلىپ بويۇن ئەگمەي كېلىپتۇرسەن. بۇ بىئەدەبلىكىڭنىڭ سەۋەبى نېمىدۇر؟ سەن ئۆلۈمدىن قورقمامسەن؟

— ئى بىلقىس ئۇزما، مەھدى ئۇلىيا، رەھىم قىل، زۇلۇم قىلما! مەن سېنىڭ قۇلۇڭدۇرمەن. مېنىڭ مۇنچە بىئەدەبلىك قىلمىقىمنىڭ سەۋەبى ئۆز ئىمانىمنىڭ پاكلىقىنى ساقلاشقا بەل باغلىغىنىمدىن بولغان. بولمىسا، مېنىڭدەك بىر چۇبۇلنىڭ پەغپۇرچىندەك شىرغا سەرگەشتىلىك قىلىپ، بويۇن تولغىشى ھەددىمۇ؟ نىھايەت، بۇنىڭ سەۋەبىنى مېنىڭدىن سورىغان ئىكەنسەن، مېنىڭ ساڭا دەيدىغان بىر ھاجىتىم بار، شۇ ھاجىتىمدىن چىقىشقا ياردەم قىلغايسەن. ئەگەر ھاجىتىمنى راۋا قىلماي ئۆلۈپ كەتسەم، داغۇ ـ ھىجراندا كەتكەيمەن!

— قېنى ئېيتقىنچۇ، بىز ئاڭلاپ بېقىپ ئاندىن بىرنەرسە دېگەيمىز! — دېدى شاھ سانىيە ئىپارخانىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىغا قىزىقىپ.

— خاقانى چىنىڭ قان كەچكۈچى لەشكەرلىرى ۋەتىنىم مۇلكىي قەشقەرىيىنى پايمال قىلىپ، خەلقىمنى قىردى. ۋەللاھۇ ئەئلەم، خەلقىمدىن خىراجەت تەلەپ قىلىپ، ئۆزىگە ئاداۋەت پەيدا قىلدى. ئەپسۇسكى، مەن مۇرەببىم بىلەن خاقانى چىن قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ قىلىپ، خەلقىمنى مۇشۇنداق زۇلۇم ـ ستەم ۋە تەشۋىشكە گىرىپتار قىلدىم. ئەلھال، ۋەتەن

ماڭا ئات بولغان بولسىمۇ ئەمما مەن ۋەتەنگە يات بولدۇم. ئەمدى مەن ئۇچۇن ياشاش هارامدۇر! نهايەت، مۇسۇلمانچىلىق ئۇدۇمىدا جان ئىمان بىلەن بىلله ئاللا تائالا تەرىپىدىن بىز بەندىسىگە ئاتا قىلىنغان، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، مېنى ئىمان بىلەن خۇدانىڭ دەرگاهىغا كەتكەي دېسەڭ، جانىمنى ئېلىشنى ساڭا تاپشۇردۇم!

— ئى ئىپارخان، بۇ سۆزۈڭ راستمۇ؟

— بىر خۇدا تۇرۇپتۇ، بىر ئىمان تۇرۇپتۇ. ئەلهەمدۇلىللاهى مۇسۇلماندۇرمەن. بۇ سۆزۈمنىڭ راستلىقى ئۇچۇن مۇنۇ خەنجەرنىمۇ ساڭا تاپشۇرىمەن! — دېدى ئىپارخان ۋە يەڭ ئىچىدىن هېلىقى خەنجەرنى چىقىرىپ يەرگە تاشلىدى.

— نهايەت، سېنىڭ ئارزۇيۇڭمۇ شۇ ئىكەن. بىزنىڭ كۆزلىگەن مەقسىتىمىزمۇ هەم شۇ ئىدى. بىز سېنىڭ تەلىپىڭنى بەجا كەلتۇرگەيمىز.

— رەهمەت ساڭا! مېنىڭ مەقسىتىم هەم شۇ ئىدى. چۇنكى، مۇبادا مەن سەن كاپىرنىڭ قولىدا ئۆلسەم، شېهىتلىك مەقامىغا يېتىپ ئۆلگەن بولمەن، مۇسۇلمان ئۇچۇن بۇنىڭدىنمۇ ئالىي شۆهرەت يوق بولسا كېرەك! ئۇ چاغدا روهىم جەننەتۇل فىردەۋستە مۇرەببىم خان خوجام بىلەن بىلله پەرۋاز قىلۇر!

— قايسىڭلار بار؟ — دەپ ئەمىر قىلدى شاه سانىيە شىاۋشىيەن ئايىم، — ئول چەنتۇ كېنىزىكىنى زەڭگەر شايى پوتا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۇرۇشكە ئىجازەت قىلدىم! — دېدى.

ئىككى بەستلىك هەرەمئاغىسى ئىشىكتە پەيدا بولدى. شاه سانىيە كۆز قىيالماسلىق نەزىرى بىلەن ئىپارخانغا قارىدى ۋە:

— ئىپارخان، سەن هەقىقەتەنمۇ ئۆز ئەقىدەڭگە سادىق، تىللاردا داستان بولغۇدەك ئېسىل پەزىلەت ئىگىسى، ئىپپەت ـ نومۇسلۇق چەنتۇ قىزى ئىكەنسەن! — دېدى ـ دە، تەتۇر قاراپ قولىنى شىلتىدى.

بۇ چاغدا ئىشىك تۇۋىدە تۇرۇشقان ھېلىقى بەستلىك ئىككى ھەرەمئاغىسى: «پەرمانبەردارمىز، شاھ سانىيە جانابىي ئالىيلىرى!» دېيىشكىنىچە يېتىپ كېلىپ، ئىپارخاننى قولىدىن تۇتۇپ يان ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى...

ئىپارخان ئۆلتۇرۇلۇپ ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن خاقانى چىن چەنلۇڭ چۇيفۇدىن ئاستانە — بېيجىڭدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى ۋە دەرھال ئىپارخاننى كۆرمەك بولۇپ باغۇ - ئېرەمگە كىردى. كۆردىكى، قەشقەر ئۇسلۇبىدا ياسالغان بۇ ھەشەمەتلىك كاشانە ئىمارەت جەمجىت بولۇپ، ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئىپارخاننىڭ ناخشا - كۈلكە قاينىغان تۇرىدىغان خانىسىدا ئەمدى بوران ئۇچۇپ تۇراتتى. ئۆيدىكى ھەشەمەتلىك جابدۇق - مەنقۇلاتلارنى توپا - چاڭ باسقان بولۇپ، خانا ئىچىدە بىر خىل غېرىبلىق ھۆكۈم سۈرۈپ تۇراتتى.

چەنلۇڭ دەرھال ئىپارخاننىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان ھەرەمئاغىسىنى ئالدىغا چاقىرتىپ سورىۋىدى، ھەرەمئاغىسى دەرھال ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ، ئىپارخاننىڭ شاھ سانىيە تەرىپىدىن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى خانغا مەلۇم قىلدى.

ئىپارخاننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ چەنلۇڭ يۇرىكىنىڭ بىر يېرى ئاچچىق ئېچىشقاندەك بولدى - يۇ، ئەمما قىلچە چاندۇرمىدى. «تەڭرىم ئىپارخانىنى بىزگە نېسىپ قىلمىغانىكەن!» دېگىنىچە بۇ ھەقىقەتنى تەن ئېلىشقا مەجبۇر بولدى...

*　　*　　*

ئەتىسى، شاھىنشىنىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئوردا كېڭىشىدە قارا دۇئاندىكىلەر خاقانى چىن چەنلۇڭغا ئۇچتۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن

غەلىيان توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەردى.

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغاندەك، — دېدى خېشىن چەنلۇكىنىڭ ئىجازىتىنى ئالغاندىن كېيىن، — ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئابدۇللا قۇمۇللۇق بولغانلىقتىن، ساپلا قۇمۇللۇقلاردىن ئىشقا قويغان ئىكەن، ئۇلار ئۇچتۇرپانلىق چەنتۇلارنى ئالبات ـ قۇللاردەك ئىشلىتىپ، ئات ـ ئېشەك ئورنىدا خالىغانچە ئىشقا سېلىپ كەپتۇ. يەرلىك چەنتۇلارمۇ ئۇلارغا بىر نەرسە دېيەلمەيدىكەن. مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى باشقا شەھەرلەردە بۇنداق ئىش يوق بولغاچقا، ئۇ يەرگە ئەمەلدار بولۇپ تەيىنلەنگەنلەر يەرلىك چەنتۇلارنى ئۆز قوۋمى دەپ ھېسابلايدىكەن. ئابدۇللا بەگنىڭ مەجەزى ئوسال، ئۆزى مۇتەھەم بولغاچقا، يەرلىك پۇقرالارغا زۇلۇم ـ سىتەم قىلىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋاپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ مال ـ دۇنياغا ھېرىسمەن، بالاخور، نەپسانىيەتچى بىر ئادەم بولغاچقا، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىمۇ ھەددىدىن بەك ئېشىپ كېتىشىپتۇ. ئۇچتۇرپانلىق چەنتۇلار مۇشۇ كەمگىچە لېۋىنى چىشلەپ، تاقەت قىلىپ كېلىپتۇ. خان ئامبال سۇچىڭ ئۆزى ھاماقەت، پاھىشۋاز بىر ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى ئاتىسىدىن ئېشىپ چۈشەر پوخور بىرنەرسە ئىكەن. شۇڭا ئۇچتۇرپانلىقلار ئۇزاقتىن بېرى ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ قېنىنى ئىچسەك، دەپ يۈرگەن ئىكەن[1].

— غەلىيان كۆتۈرگەنلەر قانداق ئادەملەر ئىكەن؟ — دەپ سورىدى تەخت ئۇستىدە ئولتۇرغان چەنلۇك تەرىنى تۈرۈپ.

— مەلۇماتلاردىن قارىغاندا غەلىيانچىلار جەمئىي ئىككى مىڭ ئالتە يۈز ئادەم ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىككى مىڭى يىگىت، ئالتە يۈزى سەرۋاز ئىكەن. ئۇلارغا لۈكچۈنلۈك تۆتىنچى دەرىجىلىك شاغىبەگ رەھمىتۇللا، لەمجىنلىك بەشىنچى دەرىجىلىك بەگ

① «غەربىي يۇرتنا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»، 5 ـ جىلىد: «ئۇچتۇرپان يېغىلىقىدىن قىسقىچە مەلۇمات»

ئەمرۇللا، يار مەھەللىسىدىن بەشىنچى دەربجىلىك قازىبەگ غوپۇر، بەشىنچى دەربجىلىك مىراپبەگ ھوشۇر، شاغىبەگ مۇھەممەت رەيىملار باش ئىكەن[1].

— بۇ قانداق گەپ! ئەجەبا، بىزنىڭ جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا تۇرۇۋاتقان قان كەچكۇچى قۇدرەتلىك قوشۇنلىرىمىز ئۇچتۇرپاندىكى ئاشۇ ئىككى توكتوك غەلىيانچى چەنتۇلارغا تەڭ كېلەلمىسە ـ ھە؟! — دەپ چالۋاقاپ كەتتى چەنلۇك قارا دۇئان ۋەزىرى خېشىننىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تەسەررۇپىدىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىدا تۇرۇۋاتقان لەشكەرلىرىمىزلا بىر تۇمەندىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭغا يەنە تۇردى گۇڭنىڭ نەچچە مىڭ كىشىلىك «مەشۇرۇتىيتى ئىشقىيە» ساقچى قىسىملىرىنى قوشساق، ئىككى تۇمەندىن ئارتۇق چېرىك بار دېگەن گەپ!...

— غەلىيان كۆتۈرۈلگەن دەسلەپكى چاغلاردا ئاقسۇ خان ئامبىلى بىيەن تاخەي بىر جازالاش قوشۇننى باشلاپ ئۇچتۇرپانغا تېگىش قىلغان بولسىمۇ ئەمما تېرىپبېرەن بولۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇپتۇ. ئاخىر، قەشقەر خان ئامبىلى ناشتۇڭ ئوچ مىڭدەك قوشۇن بىلەن ئۇنىڭغا يارىدەمگە كەلگەن بولسىمۇ ئەمما كارغا كەلمەپتۇ!...

— ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي بىلەن ئاگۇيلارچۇ؟ ئۇلار نېمە ئىش قىلىپ يۈرىدۇ؟ ھوي، بىز لەشكەر دېگەننى مۇشۇنداق چاغدا ئىشلەتمەي يەنە قاچان ئىشلىتىمىز؟ سەلتەنىتىمىزنىڭ ئۇلارغا مائاش ـ كۈلىياڭ بېرىپ بېقىشتىن مەقسىتى ھەرگىزمۇ قىغ چۇشۇرۇش ئەمەسقۇ؟ — دەپ قايىنىدى چەنلۇك خاپا بولۇپ.

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، مىڭرۇي دارېن بىلەن ئاگۇي دارېن ئىككىسى بىر تۇمەندىن ئارتۇقراق لەشكەرنى باشلاپ

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى. 30 ـ جىلد، 21 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى كەبىسە 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى.

ئۇچتۇرپان ئالدىنقى سەپىگە يېتىپ بېرىپتۇ ۋە ئول غەلىيانچىلارنى قاتمۇ قات قورشۇۋاپتۇ.

بۇ ھەقىقەتەن چەنلۇكنىڭ قۇلىقىغا خۇشياقىدىغان سۆز ئىدى. شۇڭا، ئاچچىقىدا قاياۋاتقان چەنلۇك بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال پەسكويغا چۈشتى — ۋە:

— غەلىيانچىلار يوقتىلىپتىمۇ؟ — دەپ سوردى مەلۇمات بېرىۋاتقان خېشىنىدىن.

— ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغايكى، — دېدى خېشىن قۇللۇق بىلدۇرۇپ، — غەلىيانچىلار تېخى يوقتىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاشلىقى ئۆكسۈپ، شەھەردە قەھەتچىلىك يۈز بېرىپتۇ. شەھەردە ئەسلىدىكى ئاھالە ۋە ھەر قايسى يېزا ـ كەنتلەردىن غەلىيان كۆتۈرۈپ شەھەرگە كىرىۋالغان ئاھالە قوشۇلۇپ تۆت مىڭ تۈتۈن ئاھالە بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇلتۇرۇلگىنى، يارىدار ۋە كېسەل بولۇپ ئۆلگەنلىرى ئىككى مىڭدىن ئاشىدىكەن. قالغانلىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى ئۆكسۈپ قاپتۇ. غەلىيانچىلارنىڭ كاتتىۋېشى رەھمىتۇللا بەگ: «جەڭگە قاتناشقانلارغىلا ئاشلىق بېرىلىدۇ، جەڭگە قاتناشمىغانلارغا ئاشلىق بېرىلمەيدۇ» دەپ ئېلان قىلىپتۇ①.

— بۇ غەلىيانچىلار مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان تۇرۇقلۇق، يەنىلا قارشىلىق بىلدۇرگىنى نېمىسى؟ — دەپ سوردى چەنلۇك ھەسرەت بىلەن.

— پۈشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى خېشىن قۇللۇق بىلدۇرۇپ تۇرۇپ، — ئەئيانلىرى بۇ ئىشنى سۆرۈشتە قىلغاندا مەلۇم بولدىكى، بۇ غەلىيانچىلار: «تەسلىم بولساقمۇ بەربىر بىزگە ياخشى كۈن يوق، خوتۇن ـ بالىلىرىمىزنى ساق قويمايدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، ئۆلگۈچە جان تىكىپ ئېلىشقىنىمىز

① «چۈڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 31 ـ جىلد، 6 ـ بەت، چەنلۇكنىڭ 30 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى يارلىقتا قارالسۇن.

ئېلىشقان!» دەپ جاھىللىق قىلىۋېتىپتۇدەك!

— دەسلەپتىغۇ غەلىيانچىلار قەلئەنىڭ مۇستەھكەملىكىگە، قولىدىكى ئاشلىقىنىڭ كۆپلۈكىگە تايىنىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسۇن، — دېدى چەنلۇك شاھ سۇپا ئۈستىدە قول شىلتىپ تۇرۇپ، — ئەلھال، تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ قانتىق زەربىسىدە ئۆلار ئادىمىنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك تالاپەت بەرگەن ھەم ئاشلىقى ئۆكسۈپ قالغان مۇشۇنداق قىيىن شارائىتتىمۇ يەنە پەيلىدىن يانمىغىنىنى كۆرۈڭ![1] چەنتۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىدىن تارتىپ قارشىلىق بىلدۈرگەنگە قارىغاندا، ئۇلار ھەققەتەنمۇ جاھىل خەلق ئىكەن![2]

— پۇشتىپاناھ، ھەق گەپ قىلدىلا، لەنىتى گەدەنكەش چەنتۇلار ھەققەتەن ئۆلۈمگە مەھكۇمدۇر! — دەپ گۈركىرەشتى شاھىنشىندىكىلەر تەڭلا.

— بۇ قېتىم ئۇچتۇرپاندا غەلىيان كۆتۈرگەن بۇ چەنتۇلار گەرچە بىر توپ ئالامان بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ خۇي ـ پەيلى ئوسال بولغانلىقتىن، ئۇلارنى ئىنساپقا چاقىرىپ بولماق بەسى قىيىندۇر! . . . ئۆتكەندە سەلتەنىتىمىز توپىلاڭچى جۇڭغارلار بىلەن ئىسيانچى خوجىلارنى تىنچىتقاندىمۇ بۇنىڭدەك قارشىلىققا دۇچ كەلمىگەنىدۇق! . . .[3]

چەنلۇك ئىسيانچى خوجىلار ھەققىدە سۆزلەۋېتىپ، دەرھال ئىپارخان ئېسىگە چۈشۈپ قالدى ـ دە، يۈرىكىنىڭ بىر يېرى

---

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 734 ـ جىلد، 8 ـ بەت، چەنلۇكنىڭ 30 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

② «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 740 ـ جىلد، 13 ـ بەت، چەنلۇكنىڭ 30 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى يارلىققا ۋە 741 ـ جىلد، 8 ـ بەت، چەنلۇكنىڭ 30 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

③ «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 741 ـ جىلد، 8 ـ بەت، چەنلۇكنىڭ 30 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى يارلىققا ۋە 736 ـ جىلد، 6 ـ بەت، چەنلۇكنىڭ 30 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

ئېچىشقاندەك بولۇپ تولغىنىپ كەتتى:

— شۇڭا، — دېدى ئۇ ياۋۇزلۇق بىلەن چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ، — تەڭرى قوشۇنلىرىمىز ئۇچتۇرپاننى پەتھى قىلغاندىن كېيىن بۇ ئىسيانچى چەنتۇلارنى بىرىنىمۇ قويماي قىرىپ تاشلىشى كېرەك. ئۇچتۇرپاندا ئادەمنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇش لازىم! . . .①

— پۇشتىپاناھىمىز دانادۇر! ياشىغايلا، ياشىغايلا! تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا! — دەپ تەنتەنە قىلىشتى ئوردا ئەھلىلىرى خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ بۇ پەرمانىغا.

* * *

قەشقەر خان ئامبىلى ناشتۇڭ مانجۇ چېرىكلىرىنى باشلاپ ئۇچتۇرپانغا كەتكەندىن بېرى، قەشقەرنى ساقلاپ قالغان ئاغلاقچى ئامبال بەيكۇن دەككە ـ دۇككىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭغا گويا قەشقەردىمۇ غەلىيان كۆتۈرۈلىدىغاندەكلا تۇيۇلاتتى. شۇڭا، ئۇ بۇگۈن ئۆزىنىڭ سەردارلىرىغا قەشقەر گۇلباغ سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىنى بالدۇرراق تاقاپ، ھوشيار تۇرۇشنى تاپىلاپ بولۇپ، خابگاھىغا كىرىپ ئولتۇراتتى. ئىشىك ئېچىلىپ ئۆيگە ياش بىر چېرىك كىرىپ كەلدى:

— دارىن، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ چېرىكچىسى ياساۋۇل ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار: «ناھايىتى مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنىدۇق، ئامبال بىلەن كۆرۈشمىسەك زادى بولمايدۇ!» دەپ سىلىدىن كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ! — دەپ مەلۇم قىلدى.

— بۇرۇت قىرغىزلىرىمۇ پاراكەندە قوۋۇم، —دېدى ئاغلاقچى

---

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا بېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 736 ـ جىلد، 6 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 5 ـ ئەينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

ئامبال بەيكۇن ئۆزىچە غۇدۇراپ، — ئۇلارغا بەك ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. قىرلىردا مېلىنى بېقىپ جىم يۈرمەي، ئۆلكىگە ياساۋۇل ئەۋەتكىنى نېمىسى؟ ئۇلارنىڭ باشقىچە غەرەزلىرى بولۇپ يۈرمىسۇن يەنە؟ ھەرقايسى قوۋۇقلارغا دەرھال قوش قاراۋۇل قويۇلسۇن، داتاڭنىڭ سىرتىدا قارا چېرىكلەر تەييار بولۇپ تۇرسۇن، ئاندىن سەن بۇرۇتلارنى مۇشۇ يەرگە باشلاپ كەل.

— قۇللۇق، دارېن، — دېدى ھېلىقى ياش چېرىك ۋە تالاغا چىقىپ كېتىپ بىر ھازادىن كېيىن بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ياساۋۇللىرىنى باشلاپ كىردى. بۇ ياساۋۇللار بويۇنلىرى گۆشلۈك، ئۆزى بەستلىك، قارامتۇل كۇچتۇنگىر ئادەملەر ئىدى. ئۇلار ئاغلاقچى ئامبال بەيكۇنگە باشلىرىنى ئېگىپ سالام قىلىشتى.

— ھە، باھادىرلار ھارمىغايسىلەر، ئولتۇرۇڭلار، — دېدى بەيكۇن كۇرسىنى كۆرسىتىپ، — ئەلھال، غەلىيانچى چەنتۇلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، بېشىمىزنى ئوچاق ئېتىۋەتتى. بەلكىم ئاقساقىلىڭلار سىلەرنى بىرەر خۇش خەۋەر بىلەن ئەۋەتتىغۇ دەيمەن؟

— شۇنداق، — دېدى ياساۋۇللاردىن بىرى، — بىز سارتلارنىڭ ئىككى ئادىمىنى تۇتۇۋالغانىدۇق!

— ئەھە! — دەپ قاقىلىپ كەتتى بەيكۇن، — نېمىشقا تۇتۇۋالدىڭلار؟

— ئۇلار سارتلارنىڭ ئايغاقچىسى ئوخشايدۇ. سوراق قىلساق كۆپ نەرسىنى دېگىلى ئۇنىمىدى.

— ھەي، قېنىماپ سوراق قىلىشنى بىلمەيسىلەر ـ دە، مەن بولسام ئۇلار بىلەن قانداق سۆزلىشىدىكەنمەن! — دېدى بەيكۇن كۆرەڭلەپ.

ھېلىقى باش ياساۋۇل:

— چېرىكچىبەگنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، بۇ ئىككى سارتنى سىلىنىڭ ئالدىلىرىغا ئېلىپ كەلدۇق. دارېن، بىز ئۇلارنىڭ يېنىنى ئاختۇرغاندۇق، ئېرىڭ مال چىقتى، — دېگىنىچە خۇرجىنىدىن ئون توققۇز يامبۇنى چىقىرىپ شىرە ئۈستىگە قويدى. بۇ يامبۇلارنىڭ ھەربىرى ئەللىك سەرلىك يامبۇ ئىدى.

— قېنى ئۇلار؟ ئۇلارنى داتاڭغا ئېلىپ كىرىڭلار! — دېدى ئاغلاقچى ئامبال بەيكۇن.

مانجۇ چېرىكلىرى بۇ ئىككى تۈتقۇننى دەرھال داتاڭغا ئېلىپ كىرىشتى. بۇ تۈتقۇنلارنىڭ قوللىرى خام تاسما بىلەن كەينىگە قايرىپ باغلانغان بولۇپ، بىرى ئېگىز، ئاۋاق كەلگەن بىر ئۇيغۇر بولۇپ، ئۈستىگە چەكمەندىن ئۇزۇن چاپان كىيگەن، ئايىغىدا ئۆتۈك بار ئىدى. ئۇنىڭ ئالىيىپ تۇرغان كۆزلىرىدىن ئۆزىنىڭ تۈتقۇن قىلىنغىنىغا تەن بەرمىگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. تۈتقۇنلارنىڭ يەنە بىرى قېرى بىر ئادەم ئىدى. بەيكۇن بۇ قېرى تۈتقۇنىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— قېنى، ئېيت، ئات ـ جۇنۇڭ نېمە؟

تۈتقۇن ئۇنىڭغا بىر ئالايدى ـ دە، تەتۈر قاراپ تۇرۇۋالدى.

— ئەگەر راستىڭنى دېمەيدىغان بولساڭ، قاينىاق سۇغا باسىمىز!

— مەيلى بولمىسا، جاۋاب بېرەي.

— كىم بولىسەن، مۇنۇنىڭ ئىسمىچۇ؟

— بىز ئۇچتۇرپانلىق سودىگەرلەر بولىمىز. مېنىڭ ئىسمىم باۋۇدۇن توختى، مۇنۇ ھەمراھىمنىڭ ئىسمى مۇھەممەت ئابدۇللا، — دەپ جاۋاب بەردى ھېلىقى قېرى تۈتقۇن.

— نەگە، نېمە ئىشقا ماڭغانىدىڭلار؟

— بىز سودا قىلىش ئۈچۈن ئەنجانغا كېتىۋاتقانىدۇق، يولدا قارا قىرغىزلارنىڭ چېرىكچىبەگ دېگەن ئاقساقىلىنىڭ ئادەملىرى ماللىرىمىزنى ئولجا قىلىپ، ئۆزىمىزنى تۈتقۇن قىلىۋالدى.

— گېپىڭ تۈگىدىمۇ؟ يەنە دەيدىغان گېپىڭ يوقمۇ؟

— . . .

باۋۇدۇن توختى ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋاب بەرمەي يۈزىنى ئۆرۈپ تەتۈر قاراپ تۇرۇۋالدى.

— ھى، ھى! . . . — بەيكۈن زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ قويدى ـ دە، قارا چېرىكلىرىگە:

— گاڭزىغا بېسىڭلار، قېنى شۇ چاغدا دېگەن ـ دېمىگىنىنى كۆرىمىز، — دەپ بۈيرۇق قىلدى. قارا چېرىكلەر ھەش ـ پەش دېگۈچە گاڭزا دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى تال بادىرنى كۆتۈرۈپ كىرىشتى ـ دە، يەرگە تاشلاپ قويۇپ، باۋۇدۇن توختى بىلەن مۇھەممەت ئابدۇللا ئىككىسىنى چەمبەرچاس باغلاپ، ئۇلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۆتۈپ، مۇرىسىدىن تۇتۇپ تۇردى. بەيكۈن: «باس!» دەپ پەرمان چۈشۈرۈشى بىلەن تەڭلا، قارا چېرىكلەر ھېلىقى گاڭزىلارنى بۇ ئىككىسىنىڭ پاقالچىكىنىڭ ئۈستىگە توغرا قويۇپ، ئىككى تەرەپتىن بۇ گاڭزىلارنىڭ ئۈستىگە دەسسەشكە باشلىدى. گاڭزا بۇ ئىككى تۇنۇقۇننىڭ پاقالچىكىنى يانجىپ تاشلىغانلىقتىن، تۇنۇقۇنلار ئازابقا چىدىماستىن قاتتىق ناله ـ پەريات كۆتۈرۈشتى.

— ئېيتە، ئەنجانغا زادى نېمە ئىشقا بارماقچى بولۇشتۇڭ؟ — دەپ سوردى بەيكۈن ئۇلارنى قىيىن قىستاققا ئېلىپ تۇرۇپ.

— . . . تۇنۇقۇنلار جاۋاب بەرمىدى.

— ئۇلارنىڭ تىزىنىڭ ئاستىغا قىرلىق تاش قويۇڭلار. گاڭزىنىڭ ئۈستىگە يەنە ئىككىدىن ئادەم چىقسۇن! — دەپ بۈيرۇق بەردى بەيكۈن قەھرى بىلەن.

بۇ چاغدا باۋۇدۇن توختى:

— ۋايجان، زادى چىدىيالمىدىم! — دېگىنىچە ھوشىدىن كېتىپ يىقىلدى.

قارا چىرىكلەر ئۇنى ھوشىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بېشىغا بىر تۇڭ سۇنى شارقىرىتىپ قۇيدى. ئۇ ھوشىغا كەلدى.

— جېنىم قاقشىمىسۇن، دېسەڭ، مەن سورىغان سوئالغا جاۋاب بەر! — دېدى بەيكۈن ئۇنىڭغا ۋارقىراپ.

— بىز رەھمىتۈللا بەگنىڭ قوقان خانى ئالدىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى بولىمىز، — دەپ ئىقرار قىلىشقا باشلىدى باۋۇدۇن توختى قىيىن - قىستاققا چىدىماي، — قوقان خانى ئېرەدەنبەگنىڭ ھۇزۇرىغا ياردەم سوراپ كېتىۋاتقاندۇق...

— ئەنجانغا قاراپ ماڭماقچى بولساڭلار، ئۇدۇل ئوشقا قاراپ ماڭماي، بەدەخشان تەرەپتە نېمە ئىش قىلىسىلەر؟ راست گەپ قىل! — دېدى بەيكۈن، — مەن سېنىڭ يالغان سۆزلەۋاتقانلىقىڭنى بىلمەمدىمەن!؟ تىرنىقىنىڭ ئاستىغا بېگىز تىقىڭلار. تاكى راستىنى دېگۈچە قىيناڭلار!

چىرىكلەر ئۇنىڭ تىرناقلىرىنىڭ ئاستىغا بېگىز تىقىشقا باشلىدى. باۋۇدۇن توختىنىڭ قولىنىڭ ئۈچىدىن تارقالغان ئاغرىق ئۇنىڭ يۈرىكىگە زىخ سانجىلغاندەك تەسىر قىلىۋىدى، زادىلا چىدىيالمىدى، ئۇ:

— ۋايجان، مەن راستىمنى ئېيتاي، مېنى قىينىماڭلار، جېنىم بەك قاقشاپ كەتتى! — دەپ ناله - پەريات كۆتۈردى.

بەيكۈن قارا چىرىكلەرگە قولىنى شىلتىدى ۋە:

— قېنى ئېيتە، راست گەپ قىل! — دەپ قەھىر قىلدى.

— بىز ئەسلىدە بەدەخشان تەرەپتىن كېلىۋاتقاندۇق...

— بەدەخشانغا نېمىشقا بارغانسىلەر؟! — بەيكۈن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ تاشلىدى.

— رەھمىتۈللار بەگ بىزلەرنى بەدەخشانغا ئافغانىستان پادىشاھى ئەھمەد شاھ دۇرانىيدىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى، — دەپ ئىقرار قىلدى باۋۇدۇن توختى.

— ئەھمەد شاھ بىلەن كۆرۈشەلىدىڭلارمۇ؟

— ياق، بىز بارغاندا، ئەھمەد شاھ شېكلار ئۈستىدىن غازات قىلىش ئۈچۈن پىشاۋۇرغا لەشكەر باشلاپ كېتىپتۇ. ئائىلاج، قىرغىز ـ قىپچاق ئاغىنىلەردىن ياردەمگە لەشكەر چاقىرماقچى بولۇپ، بۇرۇتلارنىڭ چېرىكچىبەگ دېگەن ئاقساقىلىنىڭ ئالدىغا كەلسەك، بىزنى تۇتۇۋېلىپ بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدى. . .

— يەنچۇ؟ يەنە نېمە ئىش بار؟

— بىز بىلمىدىغان ئىش مۇشۇنچىلىق ئىدى. ئامبال دارېن، رەھىم قىلىپ پۈتىمىزدىكى گاكىزىنى ئالدۇرۇۋەتسىڭىز! جېنىمىز بەك قاقشاپ كەتتى. . . — دېدى باۋۇدۇن توختى يېلىنىپ تۇرۇپ.

ئەمدى سوراق قىلىۋەرسە، بۇنىڭدىنمۇ جىق نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن ئاغلاقچى ئامبال بەيكۇن قولىنى سىلكىدى — دە:

— ئېلىپ چىقىپ كېتىڭلار! — دەپ قارا چېرىكلىرىگە بۇيرۇق قىلدى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى، بەيكۇن سوراق نەتىجىسىنى پۈتۈپ چىققاندىن كېيىن خاقانى چىنغا بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوللىدى[1].

* * *

خاقانى چىنمۇ «ئۇچتۇرپان توپىلاڭچىلىرىنىڭ قوقاندىكى

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 30 ـ جىلد، 7 ـ، 8 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىكى بەيكۇننىڭ مەلۇماتىغا قارالسۇن. يەنە، «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىراتى»، 5 ـ جىلد، 11 ـ، 12 ـ بەتتىكى: «گادايمەتتىڭ تەرجىمھالى»، «سالىنىڭ تەرجىمھالى» ۋە «غەربىي چېگرىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر»، 5 ـ جىلد: «بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ تارىخى» غا قارالسۇن.

ئېردەنبەگنىڭ ھمايىسىگە قېچىپ كېتىشى» دىن[1] بەكمۇ ئەنسىرەيتتى. شۇڭا، ئۇ قەشقەر ئاغلاقچى ئامبىلى بەيكۇننىڭ مەلۇماتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن جەنۇبتىكى مانجۇ قىسىملىرىغا غەلىيانچىلارنىڭ ئەتراپتىكى مۇسۇلمان ئەللىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالماسلىقى ئۈچۈن، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ چېگرا ـ ھۇدۇتلۇقىنى قاتتىق ساقلاش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

*　　*　　*

ئۇچتۇرپان خەلقى مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، رەھمىتۇللا بەگ ئەتراپتىكى قوقان، ئافغانىستان، بەدەخشان ۋە كەشمىر قاتارلىق مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغانىدى. بىراق، ئۇنىڭ ئارزۇسىنىڭ تەتۈرىسىچە، بۇ چاغدا ئافغانىستانىدىكى دۇررانىيلار سۇلالىسى ھىندىستانىدىكى شېكلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقتىن، ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا لەشكەر چىقىرىپ ياردەم بېرەلمىدى؛ قوقاندىكى ئېردەنىبەگ گەرچە ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا ياردەم بېرىمىز دەپ ۋەدە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما خاقانى چىنىنىڭ ئۆچ ئىلىشىدىن قورقۇپ، لەۋزىدە تۇرالمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، جەنۇبتىكى كەڭ مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ پايانسىز چۆل ـ باياۋانلار ئارقىلىق سان ـ ساناقسىز پارچە ـ پارچە بوستانلىقلارغا بۆلۈپ تاشلانغانلىقتەك ئەپسىز

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» نىڭ داۋامى، 28 ـ جىلد، 19 ـ بەت، «يۇيۈك جىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 730 ـ جىلد، 21 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى، كەبىسە 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

جۇغراپىيلىك شارائىتى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنى باشقا يۇرت - ئايماقلاردىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زوراۋان يارەملىرىدىن مەھرۇم قالدۇردى. خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ ئۆزىنىڭ يارلىقلىرىدا: «مانجۇ مەمۇرلىرىنىڭ ۋە قۇمۇللۇق ھاكىمبەگلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇم - سىتەملىرىگە قارشىلىق بىلدۇرۇش يۈزىسىدىن قوزغالغان»[1] دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئۇچتۇرپان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇيۇك قوزغىلىڭى ئالتە ئايدىن كېيىن چىش - تىرنىقىغىچە قوراللانغان ۋە ئۆزلىرىدىن ئون - يىگىرمە ھەسسە كۆپ بولغان قۇدرەتلىك مانجۇ ئارمىيىسىنىڭ قانلىق قىرغىنچىلىقى ئاستىدا مەغلۇپ بولۇشتەك ئېچىنىشلىق قىسمەتتىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. . .

نەزمە

ياماناتلىقنى تېرىپ كۈتسەڭ ياخشىلىقنى،
باغلىنارسەن قۇرۇق ئۈمىد، خام - خىيالغا.
قۇلىقىڭدىن ئال پاختىنى، خەلقنى تىڭشا،
تىڭشىمىساڭ، بىر كۈن كېلىپ بېرەر جازا.

— شەيخ سەئىدى

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» دېگەن كىتاب بىلەن «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابقا قارالسۇن.

ئون بەشىنچى باب

«يەتتە قىزلىرىم»

«كىشىلەرنىڭ ئاجىزلارنى مەدھىيىلىشى كۈچلۈكلەرنى مەدھىيىلىشىدىن كۆپ ئېشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئاجىزلارنىڭ مەغلۇبىيىتى تارىختىن بۇيان سەلتەنەتلىك ئىشلار قاتارىدا كىشىلەر تەرىپىدىن مەڭگۈ يادلىنىپ كېلىنمەكتە!»

—خاتىرەمدىن

مىلادى 1767 ـ يىلى قەمەرىيە 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى. رەھمىتۈللا بەگ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئالتە ئايدىن بېرى قاتتىق مۇداپىئە قىلىنىۋاتقان ئۇچتۇرپان شەھىرى مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك توپ ئوقلىرىنىڭ زەربىسىدە ئاخىر تەلتۆكۈس ۋەيران قىلىپ تاشلاندى!

*　　*　　*

مانجۇلار ئالتە ئايدىن بۇيان، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ۋە ئىلى ئەتراپلىرىدىكى لاۋ ـ لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا توپلىدى. ئىلى جاڭجۈنى

مىڭروي، يانداش ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇي ۋە ئىلى ھاكىمبېگى مۇساگۇڭلار باشچىلىقىدىكى مانجۇ يارده‌مچى قوشۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ قۇدرەتلىك لاۋ ـ لەشكەرلەر شەھەرنىڭ سىرتىغا بارگاھ تىكىپ سەپ تارتىپ تۇرۇشقانىدى. ئىلى جاڭجۇنىي مىڭروي ۋە ئاگۇيلار بۇ دىيارنىڭ خەلقىگە زالىملىق قىلىش ئۇچۇن ئۆچتۇرپان قەلئەسىگە قاراپ زۇلۇم ئېتىنى سۇردى. ئۇلار ئاسمان قورغىنىغا سىرتماق سالماقچى بولغاندەك، گۇرۇھ ـ گۇرۇھ قارا چېرىكلىرى بىلەن شۇ تەرەپكە يۇرۇش قىلدى. گويا كى چېرىك دەريا سى سەل سۇيىدەك چايقالدى. مانجۇلارنىڭ ھەيۋەتلىك قوشۇنلىرى خۇددى مەشىق دەپتىرىنى قارا سىياھ بىلەن بويىغاندەك ۋە روبى ـ زېمىننى قاپلاپ ئۆچۇپ كېلىۋاتقان چېكەتكىدەك يەر يۈزىنى قاپلىدى. قارا چېرىكلەر ئۆچتۇرپان قەلئەسىنى قاتمۇ قات قورشاش ئۇچۇن تۇشمۇ ـ تۇشتىن نەچچە داپقۇر يۇرۇش قىلدى. ئۇلار قەلئە ئەتراپىغا يېقىنلىشىپ، شاۋقۇن ـ سۇرەن سېلىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ غوۋغالىرىنىڭ سۇرى خۇددى جەددالنىڭ ئېشكىنىڭ ئاۋازىغا، بەلكى قىيامەتنىڭ غوۋغاسىغا ئوخشايتتى.

تاڭ ئاتماقتا ئىدى. ئىمام قىبلىگە قاراپ بامدات نامىزىنى ئوقۇۋاتاتتى. سېپىل ئۇستىدە ناماز ئوقۇۋاتقان جەڭچىلەرنىڭ مەنزىرىسى تەنتەنىلىك ۋە دەھشەتلىك ئىدى. ناماز قىسقىلا ئوقۇلدى. بامدات نامىزى تۇگەپ، مىڭلىغان جەڭچىلەر ئورنىدىن تۇرۇشقان چاغدا، گويا كى شامال چىققاندەك شاۋۇلدىغان ئاۋاز چىقتى. ئەتىگەنلىك ئالدىراش ئىشلار باشلاندى. جەڭچىلەر قورال ـ ياراقلىرىدىكى قان داغلىرىنى ۋە توپا ـ چاڭلارنى سۇرتۇپ تازىلاشتى. ئوقيا ئوقلىرىغا پەيلەرنى باغلاشتى.

دەل مۇشۇ چاغدا مانجۇلار پۇتۇن لاۋ ـ لەشكەرلىرىنى شەھەر ئەتراپىغا توپلاپ، يەر ـ جاھاننى توپا ـ توزانغا كۆمۈپ يەتتىنچى داپقۇر ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى! دەھشەتلىك جەڭ باشلىنىپ

كەتتى. دۇشمەن لەشكىرى كۆپ ھەم خىل ئىدى. رەھمىتۇللا بەگنىڭ لەشكەرلىرى مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك توپ ئوقلىرىدا كۆپ ئۆلۈپ كەتتى.

ئەسلىدە قوزغىلاڭچىلار ئىگىلىۋالغان ئۇچتۇرپان قەلئەسىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئاسان ئالمىز، دەپ ئويلاشقان مانجۇلار ئالتە كۈندىن بېرى شەھەرگە قوزغىغان ئالدىنقى ئالتە داپقۇرلۇق ھۇجۇمدا قەلئە تۇۋىدە دۆۋە ـ دۆۋە ئۆلۈكلىرىنى قالدۇرۇپ كېتىشتىن باشقا، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. قەلئەدىكى قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرىنى ۋە خوتۇن ـ بالىۋاقلىرىنى جان تىكىپ ھىمايە قىلىشماقتا ئىدى.

بۇ سەرەتان ئۆتۈپ، ئەسەد ئېيى كىرىپ قالغان بىر مەزگىل ئىدى. ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى باغلاردا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى پىشىپ يېتىلگەن ھوسۇلدىن ئېگىلىپ، يەرگە سالام بېرىشكە باشلىدى. شەھەر ئىچىدىمۇ مېۋىلىك دەرەخلەر، ئۈزۈم بەدىشلىرى كۆپ ئىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھېلىتىن سېپسىدام بولۇپ قالغان، تېخى سارغايمىغان كۆپكۆك شاخلار ئارىسىدا بىرەر تال ئالما، بىرەر تال شاپتۇل، بىرەر شىڭگىل ئۈزۈم قالمىغان. ئالتە ئايدىن بېرى، قامال ئازاۋىنى يەتكۈدەك تارتقان ئۇچتۇرپان خەلقى بارلىق مېۋىلەرنى پىشار ـ پىشمايلا يەپ تۈگىتىشكەنىدى! قەلئەنىڭ ھەممە قوۋۇق ـ دەرۋازىلىرى ئېتىلىپ، شەھەر ئەتراپىنى بولسا مانجۇلار قورشاپ يانقان، ئىچكىرىسىدىن ھېچكىمنىمۇ چىقارمايدۇ، سىرتتىن يارەدەم بەرمەكچى بولغانلارنىڭ يولىمۇ توسۇپ تاشلانغانىدى!

مانجۇلار ئالتە ئايدىن بېرى پۇقرالارغا ئېغىر ھاشار سېلىپ، ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا ئۈزۈنلۇقى بەش چاقىرىم كېلىدىغان چوڭقۇر خەندەكلەرنى قازدۇرغانىدى. بۇ خەندەكلەردىن چىققان توپىلارنى ئېگىز قىلىپ دۆۋىلىتىپ،

ئۇستىگە نۇرغۇن ھارۋىلارنى ئىككى قاتار قىلىپ تىزىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ياغاچ ياتقۇزۇپ، ھارۋىلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ مىخلاپ ئېگىز شەپە تەييارلارتقۇزغانىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئوقياچى ۋە مىلتىقچىلارنى ئورۇنلاشتۇرغان، خەندەك ئەتراپىغا قويۇق ئۆسكەن پىچانەك قىلىپ ئېگىز قوزۇقلارنى قېقىپ توساق ھاسىل قىلغانىدى!

*　　*　　*

مانجۇلار ئۇچتۇرپان سېپىلىغا قارا تقان ھۇجۇمىنى قانچىكى جىددىيلەشتۇرگەنسېرى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوق - دورىلىرى، ئوزۇق - تۇلۇكى شۇنچە تېز خوراپ تۇگەشكە باشلىدى! ياردار بولۇۋاتقانلار كۆپەيىپ، ئۆلۇۋاتقانلارنىڭ سانى كۇندىن - كۇنگە ئېشىۋاتاتتى. ساق قالغان قوزغىلاڭچىلار — قېرى - ياش، ئۇششاق - چوڭ، ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى سېپىل ئۇستىگە چىقىپ جان تىكىپ جەڭ قىلىشماقتا ئىدى! قەلئەدىكى خوتۇن - قىزلار مايسىخان باشچىلىقىدىكى يەتتە قىزغا ئىتائەت قىلىشىپ، ئۆز ئاتىلىرى، ئەرلىرى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرى بىلەن يانمۇ يان تۇرۇپ جەڭ قىلىشماقتا ئىدى. رەھمىتۇللا بەگنىڭ ئايى - كۇنى يېقىنلىشىپ قالغان قىزى ئاسمىخانمۇ سېپىل ئۇستىدە پىداكارلىق كۆرسىتىپ، ئوق تېگىپ يىقىلغان ئەرلەرنىڭ ياراسىنى تېڭىپ، يەنە ئوق تەگمىسۇن دەپ، دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا خىش - كېسەك پارچىلىرىدىن تام قوپۇرۇپ ئىھاتە قىلىپ قويۇۋاتاتتى. ئوق تېگىپ يىقىلغانلار كۆپەيمەكتە ئىدى. ئۇگەكلەرنىڭ كەينىدە ياردار بولغانلار ياتاتتى. قېرى بىر جەرراھ بىلىكىگە ئوق تېگىپ يىقىلغان بىر ياردار جەڭچىنى داۋالاپ، جەرراھ ئۇنىڭ بىلىكىدىن تېخى يېڭىلا تەگكەن ئوقيا ئوقىنى تارتىپ چىقىرىۋاتقانىدى. ئەمما، ئوقنىڭ باشقى ئۇنىڭ

بىلىكىنىڭ گۆشىگە كىرىپ كەتكەندى. ئوقنىڭ ئىلگىكى ئوق باشقىنى گۆشتىن تارتىپ چىقىرىۋېلىشقا كاشىلا قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، ھېلىقى ياردار جەڭچى جېنىغا پاتقان ئاغرىق ئازابىدىن قاقشاپ ـ قاقشاپ، ئوتقا تاشلانغان قىلدەك تولغىناتتى. جەرراھ چاققانلىق ۋە ئۇستىلىق بىلەن ئۇچى گۆشتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئوققا بىر مىس نەيچىنى كىرگۈزدى ـ دە، ئۇنى ئوڭ تەرەپكە بۇراپ تۇرۇپ، ئېھتىياتلىق بىلەن ئوق باشقىغا قوشۇپ تۇرۇپ سىرتقا تارتتى. بۇ چاغدا ياردارنىڭ بېشىغا ئىنتايىن ئاچچىق ئاغرىق كىرىپ كەتتى ـ دە، قاتتىق ئىڭراپ كەتتى. لېكىن، باشاق جەرراھنىڭ قولىدىكى ھېلىقى مىس نەيچە بىلەن تەڭ ھەربىكەت قىلىپ، بىلەكنىڭ گۆشىدىن سۇغۇرۇلۇشقا باشلىدى. ئۇستىگە شىپالىق مەلھەمى سۈرتۈلگەن مىس نەيچە سىيلىق بولغانلىقتىن، ئوقنىڭ تۇڭنى بەدەندىن ئاجراتقان ھالدا قاپلاپ، ئىلگەكنى گۆشتىن ئاجراتتى. جەرراھ كۆپ ئۇرۇنۇپ ئاخىر باشاقنى گۆشتىن چىقىرىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. يارەمچى جەرراھ يارىنىڭ ئاغزىغا شىپالىق مەلھەمنى سۈرتۈپ، ئۇستىنى تۇز سۈيىگە چىلانغان يېڭى خام بىلەن مەھكەم باغلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھېلىقى ياردارنىڭ يۈرىكىگە پاتقان ئوق يارىسىنىڭ ئازابىمۇ شاپېيدە توختىدى. جەڭچى ئورنىدىن تۇرماقچى بولۇۋىدى، جەرراھ:

— ياق، ئاستا ـ ئاستا ياخشى بولۇپ كېتىسەن! . . . تېڭىپ ياراڭنى ھازىرلا پۈتتۈرىدىغان خۇدا ئەمەس. ئۇ ياراڭنى داۋالاپ ساقايتىدۇ. ئەمما، دەررۇ ئەمەس! — دېدى ئۇنىڭغا كايىپ تۇرۇپ.

بىراق ھېلىقى جەڭچى جەرراھنىڭ توسقىنىغىمۇ ئۇنماستىن سەكرەپ تۇردى ـ دە، ئۇگەكنىڭ نېرىسىدىن بېشى كۆرۈنگەن بىر قارا چېرىككە قاراپ ئېتىلدى! . . .

سەككىز شوتا قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭ قىلىشىغا قوماندانلىق

قىلىۋاتقان رەھمىتۇللا بەگكە قاراپ يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ تۆۋەندە شوتىلارنىڭ قويۇلۇشىنى كۆتۈپ سېپىل ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ چىقماقچى بولۇپ تەييارلىنىپ تۇرۇشقان بىر توپ قارا چېرىكلەرنى كۆردى ـ دە، جەڭچىلەرگە دەرھال تۆۋەنگە تاش دومىلىتىشنى بۇيرۇدى. مۇداپىئەچىلەر يوغان ـ يوغان تاشلارنى تۆۋەنگە قارىتىپ دومىلاتتى.

بۇ چاغدا، رەھمىتۇللا بەگ شوتىدىن سېپىل ئۈستىگە سەكرىمەكچى بولغان بىر مانجۇ سەردارىنى كۆرۈپ قالدى — دە، «يا ھەزرىتى ئەلى شاھىمەردان!» دەپ ۋارقىرىغىنىچە شەمشادتەك چوڭ گەۋدىسىنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ ھېلىقى مانجۇ سەردارنىڭ كاللىسىغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇچ رەت ئۇرۇۋەتتى، مانجۇ سەردارى دەرھال بېشىغا قالقان تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئۇچ قېتىملىق ھۇجۇمىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇچ رەت قايتۇردى. گەۋدىسى ساداسىنىڭ گۈلدۈر ـ گۈلدۈرى زېمىن قوزغىلىڭ گاس قىلىپ، گۈرزە ـ قالقان ئارىسىدىن چاقنىغان ئوت ئالەم كۆزىنى قارىغۇ قىلدى. ھېلىقى مانجۇ سەردارى نۆۋەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، بۆرە چىشلىق ئۇمۇتنى ئېلىپ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ ئۇردى. رەھمىتۇللا بەگ قولىدىكى گۈرزىنى تاشلاپ، پولات نەيزە بىلەن ھېلىقى مانجۇ سەردارنىڭ كۆكرىكىگە ئۇردى. مانجۇ سەردارى چەبدەسلىك بىلەن ئۇمۇتنى تاشلاپ، قالقانىنى يۇزىگە تۇتتى ۋە رەھمىتۇللا بەگكە شەمشەر ئۇرماقچى بولۇپ شەمشىرىنى كۆتۈردى. رەھمىتۇللا بەگ مانجۇ سەردارنىڭ قولىنى كۆتۈرگىنىدىن پايدىلىنىپ قولىدىكى نەيزىسىنى چۆرۈپ تاشلىدى ـ دە، يېنىدىن شەمشىرىنى سۇغۇرۇپلا شۇنداق ئۇردىكى، شەمشەر مانجۇ سەردارنىڭ سول بېقىنىدىن ئوڭ قولتۇقىغىچە سانجىلىپ، ئۇنى ئىككى ھەسسە قىلىپ تاشلىدى. مانجۇ سەردارى شوتا ئۈستىدىن خۇددى ئېگىز پور كۆتەكتەك يىقىلدى ۋە جېنى جەھەننەمگە كەتتى.

* * *

سەركەردىسىنىڭ پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن جەڭچىلەر شوتا بىلەن تۆۋەندىن يۇقىرىغا ئۆمىلەپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى قەيسەرلىك بىلەن پەسكە ئۇرۇپ چۈشۈردى. ئەمدى، سېپىلنىڭ ئىچى رەھمەتۇللا بەگ تۇرغان بۆلىكىنىڭ ئوڭ ـ سول تەرەپلىرىدىمۇ بىرنەچچە شوتا پەيدا بولدى، ئۇزاق ئۆتمەي، مانجۇلار سېپىل ئۈستىگە چىقىشىپ، ئاندىن سېپىلدىن سەكرەپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلار كوچىلاردا بىر ـ بىرىگە يول بېرىشمەي، ئۆتۈپ كېتىشكە تىرىشاتتى. شەھەر ئىچىدىكى سودىگەرلەر ۋە بايلارنىڭ ئۆيلىرى، ئامبارلىرى، مال ـ قورۇلىرى تەرەپكە قاراپ ئۇچقاندەك چاپاتتى. ئۇدۇل كەلگەن ئۆيلەرگە بېسىپ كىرىپ، كۆزىگە كۆرۈنگەن ئادەمنى ئۆلتۈرەتتى.

شەھەر ئىچىدە مانجۇلار بىر مەھەللىدىن كېيىن ئىككىنچى مەھەللىنى ئىشغال قىلىشماقتا ئىدى. كەڭ مەيداندا ئاتلىق جەڭ قىلىشقا ئۆگەنگەن بۇ مانجۇ چېرىكلىرى تار كوچىلاردىن ۋە ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ئۆيلەرنىڭ ئارقىسىدىن ئۆتۈپ، ھەر خىل قىيىنچىلىقلارغا قارىماي، توختىماي ئالغا ئىلگىرىلەپ، قاتتىق ھۇجۇم قىلاتتى ۋە دەريا تەرەپكە قاراپ چېكىنىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنى ئوق بوران قىلماقتا ئىدى.

رەھمەتۇللا بەگ ئەسمەتۇللا بەگ، جىيەنى ئەمرۇللا بەگ ۋە كۈيئوغلى تاھىر بەگلەر باشلىق بىر بۆلۈك قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ مانجۇلار بىلەن ئېتىشىپ ـ ئېتىشىپ، سېپىلنىڭ دەريا بىلەن تۇتىشىدىغان يېرىگە قاراپ سىلجىدى. ئۇلار ئۇچ مەھەللە يېنىغا كەلگەندە، رەھمەتۇللا بەگ يىقىلدى، ئۇنىڭغا ئوق تەگكەنىدى! ئۇ «ئاكا!» دەپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئىنىسى ئەسمەتۇللا بەگكە ۋە «ئاتا، نېمە بولدىلا!؟» دەپ

چۈرقىرىشىۋاتقان جىيەنى ئەمرۇللا بەگ، كۈيئوغلى تاھىر بەگلەرگە قاراپ ئاغزىنى ئۇمچەيتىپ، نېمىلەرنىدۇر پىچىرلىغاندەك قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ بېشى شىلىققىدە قىلىپ يانغا ساڭگىلاپ چۈشتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىكى ئوت شولىسى لاپىلدە يانغاندەك بولدىيۇ ئەمما ئاستا - ئاستا ئۆچۈپ، خىرەلىشىپ قالدى. . .

*　　*　　*

ئەسمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى بىر گۇرۇھ قوزغىلاڭچىلار قوۋۇق يېنىغا كېلىشكەندە، بۇ يەرمۇ ئاللىقاچان مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى! مانجۇلار كىشىلەرنى تۇتقان يېرىدىلا قىلىچلاپ سويۇپ تاشلىشۋاتاتتى. شېرىپ دورغا، ساۋۇت بەگ ۋە داۋۇت مىرزا دېگەن خائىنلار مانجۇلارنى باشلاپ قوزغىلاڭچىلارنى تونۇپ بېرىۋاتاتتى. ئۇلار كىمنى قوزغىلاڭچى دېسە، مانجۇلار شۇ كىشىنى قىلىچمۇ ئايىماي ئولتۇرماستىن، «مانا ئىسيان كۆتۈرگەننىڭ جاجىسى!» دەپ رەھىمسىزلەرچە چېپىپ تاشلىشاتتى. ئەسمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ھېلىقى بىر گۇرۇھ ئادەملەر قىلىچلىرىنى كۆتۈرۈشكەن پېتى مانجۇلارغا ئېتىلدى. بۇ چاغدا، ساۋۇت بەگنىڭ: «ئىسيانچىلارنىڭ كاتتىۋېشى ئەسمىتۇللا بەگ دېگەن ئەنە شۇ!» دەپ ۋارقىرىغىنىنى ئاڭلىغان مانجۇلار قوۋۇقنى تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشكەن پېتى قوزغىلاڭچىلارنى چاپ - چاپ قىلدى. كۈچتۇنگىر بىر مانجۇ قولىدىكى بۆرە چىشلىق ئۇمۇتى بىلەن بىر ئۇرۇپلا ئەسمىتۇللا بەگنىڭ قولىدىكى نەيزىسىنى قېقىپ چۈشۈرۈۋەتتى. ئەسمىتۇللا بەگ شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ قولىغا ئېلىپ بولغىچىلىك ئارىلىقتا تۆت - بەش مانجۇ چېرىكى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاندى - دە، ئۇنى تۇتۇۋالدى. ئەسمىتۇللا بەگنىڭ

مانجۇلار قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ مايسىخان: «ئاكا!» دەپ ۋارقىرىغىنىچە ئۇنىڭغا يۈگۈرۈۋىدى، ئەسمىتۇللا بەگ ئۇنىڭغا: «مېنىڭ بىلەن كارىڭىز بولمىسۇن، دەرھال قوۋۇقتىن بۆسۈپ چىقىپ كېتىڭلار!» دەپ قاتتىق قەھىر قىلدى. نائىلاج مايسىخان بايمۇرات پالۋان دېگەن يەنە بىر سەردار بىلەن بىللە مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا قالغان قىزلارنى ۋە بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ قوۋۇقتىن مۇھاسىرىنى يېرىپ قېچىپ چىقىپ كېتىشكە مۇۋەپپەق بولدى. يەنە بىر بۆلۈك قوزغىلاڭچىلار قوۋۇق يېنىدا ئەسمىتۇللا بەگدىن ئايرىلىپ قېلىشقاندىن كېيىن، ئەمرۇللا بەگ بىلەن تاھىر بەگلەرنىڭ باشچىلىقىدا مانجۇلار بىلەن قەيسەرلەرچە قانلىق ئېلىشىپ يۈرۈپ دەرۋازا ئالدى جامەسىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى ۋە جامەنىڭ ئىشىكىنى ئېتىۋېلىشتى. قالغان بىر بۆلۈك خوتۇن ـ قىزلار بەختكە قارشى مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تاھىر بەگنىڭ ئېغىر ئاياغ خوتۇنى ئاسمىخانمۇ بار ئىدى.

مانجۇ سەردارى، ئاقسۇ خان ئامبىلى بېيەن تاخەي ئېتىنى دۈتىپ چاپتۇرۇپ كېلىپ، جامە ئالدىدىكى مەيداندا توختىدى ۋە جامەنىڭ سەيناسىغا سەپسېلىپ قارىدى ـ دە، ئەتراپتىكى قارا چېرىكلەرگە:

— ئالغا، باتۇرلىرىم! چەنتۇلار بۇتخانىسىدىكى ئاشۇ بىر توپ ئىسيانچىلارنى تىرىك تۇتساڭلارلا، مۇنۇ چەنتۇلارنىڭ پاقلاندەك ئوماق، پاختىدەك يۇمشاق خوتۇن ـ قىزلىرى سىلەرنىڭ بولىدۇ! قولۇڭلارغا چىققان ئولجىلارنىڭ ھەممىسى سىلەرنىڭ بولىدۇ! مېگرۇي دارىن شەھەرنى ئۈچ كۈن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا رۇخسەت قىلدى! — دەپ ۋارقىرىدى. قارا چېرىكلەر خۇشاللىقىدىن: «ئۇر، چاپ، تۇت، بۇلا، باس!» دەپ چۇقان سېلىشىپ، جامەگە ئۆزلىرىنى پەرۋانىدەك ئېتىشتى.

جامە ئىچىگە بېسىپ كىرىشكە تەقەززا بولغان قارا چېرىكلەر

ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇلار بىر دەمدىلا ئىشككە قاپسلىپ قېلىشتى. ئەمرۇللا بەگ بىلەن تاھىر بەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىشىپ قوللىرىدىكى ئايپالتىلىرىنى بىر - بىرىگە يول بېرىشمەي قىستىلىشىپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ بېشىدا ئويناتتى. جامە ئىچىگە بېسىپ كىرگەنلىكى قارا چېرىك بېشىغا پالتا تېگىپ ئۇدۇللۇق يېر چىشلەپ يىقىلىۋەردى. ئۇستى - ئۇستىگە يىقىلغان جەسەتلەر دۆۋىسى مانجۇلارنىڭ ئولجا ئۇچۇن ماڭىدىغان يولىنى توسۇپ قويۇشتى.

— ئوت قويۇڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى بىيەن تاخەي. قارا چېرىكلەر دەرھال جامە ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرىنى بۇزۇپ، ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىنى ئېچىپ نۇرغۇن ياغاچلارنى توشۇپ كىلىشتى - دە، جامەنىڭ ئەتراپىغا دۆۋىلەپ ئوت قويۇشتى. لاۋۇلداپ كۆيگەن ئوتنىڭ يالقۇنى پەلەككە كۆتۇرۇلدى. جامەنىڭ ئىشىكىدىن كىرگەن كۇچلۇك ئوت يالقۇنى ياغاچتىن نەقىش ئويۇلغان پەنجىرلەرنى يالاپ قاپقارا تۇتۇن بىلەن جامەنىڭ ئىشىك - تۇڭلۇكىدىن تۇرۇلۇپ - تۇرۇلۇپ چىقتى. جامە ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ قاتتىق تىللىغان، چىرقىرىغان، قاغىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ پاجىئەنى كۆرۈپ چىدىيالمىغان ئەسىرەلەر ئارىسىدىكى ئاسمخان ئىچىنىشلىق بىر ۋارقىرىدى - دە، هوشىدىن كېتىپ يەرگە يىقىلدى.

بىر هازادىن كېيىن ۋارقىرىغان ئاۋازلارمۇ تۇگەپ، جامە ئىچىدىن يېگانە بىر ئادەمنىڭ زارلانغان ئاۋازى چىقتى - دە، توختىدى. ئەمدىلىكتە گۇلخان ئىچىدە يېنىۋاتقان جامەنىڭ تاختاي پوللىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشىلا جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تۇراتتى.

مانجۇلار بۇ ئەسىرەلەرنى پۈتۈنلەي يېشىندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى ئولجا ئىلىشقاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ هايۋانىي نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كۇپكۇندۇزدىلا ئۇلارغا زوراۋانلىق قىلىشتى. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئەمچەكلىرىنى

كېسىپ، ئىچ ـ باغرىنى يېرىپ تاشلاشتى.

قارا چېرىكلەر يەردە بىھوش ياتقان، ئېغىر بوي ئاسمىخاننى ئۆزۈن قارا چېچىدىن تۇتۇپ سۆرىگەن پېتى، بىيەن تاخەينىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ تاشلاشتى. بۇ چاغدا بىيەن تاخەيگە تۆۋچىلىق قىلىپ بېرىۋاتقان شېرىپ دورغا بۇ چىرايلىق چوكاننىڭ رەھمىتۇللا بەگنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭغا مەلۇم قىلدى. ئاڭغىچىلىك، قارا چېرىكلەر ئاسمخاننىڭ ئۇستىدىكى يىپەك كۆڭلىكىنى سالدۇرۇۋالغاندى. ئاندىن ئۇنىڭ بوينىدىكى كەھرىۋا مارجىنىنى ئۈزۈپ ئېلىپ، قۇلىقىدىكى ئالتۇن زىرىسىنى چىقىرىۋېلىشتى ۋە پۇتىدىكى قىزىل سەختىيان ئۆتۈكىنى، ئەتلەس ئىشتىنىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئۇنى سويغان پىيازدەك قىلىپ قويۇشتى. بىيەن تاخەي چىرايىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەستىن، بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلىپ تۇراتتى. بىر ھازادىن كېيىن ئۇ:

— ھا! ھا! ھا!... بۇ چەنتۇ خوتۇن كىمگە كېرەك؟ ماڭا كېرەك ئەمەس! سىلەرنىڭ ئۇنىڭ لەززىتىنى تېتىشىڭلارغا رۇخسەت! — دېدى.

— ئەلۋەتتە ئۇنى ئامبال ناشتۇڭ ئالىدۇ — دە! — دېيىشتى مانجۇلار پاراققىدە كۈلۈشۈپ، — ناشتۇڭ ئەزەلدىن چەنتۇ خوتۇنلارنىڭ تەمىنى تېتىپ ئۆگىنىپ قالغان!...

— ناشتۇڭ، قارىغىنا، ئۇنىڭ كۆكسىگە! جانۋارنىڭ ئىككى كۆكسى بەئەينى يۇرتۇڭلارنىڭ ئالمىسىكەنغۇ؟!

بۇ چاغدا، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ناشتۇڭ ئېتىنى دېۋەتكىنىچە ئاندىن تۇغما ھالەتتە، ھېچقانداق ھىمايىسىز ھالدا ھوشسىز ياتقان ئاسمخاننىڭ بۇلماقتەك يۇمران تەنلىرىنى كۆزۈپ بىردەم ھۇزۇر قىلماقچى بولۇپ مېڭۈيدى، ئۇنىڭ ئاستىدىكى جەدە ئات بېشىنى يۇلقۇپ، پۇشقۇرۇپ كەينىگە داجىدى. ناشتۇڭ ئاتتىن چۈشۈپ، يەردە ياتقان ئاسمخاننىڭ

يېنىغا كەلدى. بىرنەچچە مانجۇ سەرداری ئاغزىدىن سېرىق سۇيىنى ئاققۇزۇپ، نەپسىنى يىغالمايلا قېلىشتى. ئۇلار ناشتۇڭدىن كېيىن بۇ قەدىرلىك ئولجىغا ئىگە بولۇشنى ئويلاپ، ھمايىسىز ئايالنىڭ يېنىغا ئولاشتى.

بىرئازدىن كېيىن ئاسمخان ھوشىغا كەلدى... بىراق، ئۇ ۋارقىرىمىدى، يىغلىمىدى. پەقەت ئۇيالغىنىدىن قىپقىزىل بولۇپ كەتتى. قوللىرى بىلەن كۆكسى ۋە ئۇياتلىق يېرىنى يېپىپ، تۇغۇلۇپ تۇرۇۋالدى.

خورلۇققا زادىلا چىدىيالماي قېلىۋاتقان ئاسمخان يېنىغا شالىنى ئېقىتىپ كېلىۋاتقان بۇ تەنبەل مانجۇغا غەزەپ بىلەن ھومىيىپ قارىغىنىچە تۇرۇپ قالدى.

ناشتۇڭ ئۇنىڭ كۆكسىنى سىلاي دەپ سول قولىنى ئۇزىتىشىغا، ئاسمخان ئۇنىڭ قولىنى تۇتتى - دە، بەش بارمىقىنى ئاغزىغا سېلىپ گاچچىدە چىشلەپ ئۇزۇپ تاشلىدى، ئاندىن سۇنغان چىشلىرى بىلەن قوشۇپ قان ئارىلاش بۇ بارماقلارنى يەرگە تۇكۇردى. بارماقلار يەردە لىك - لىك قىلىپ سەكرەپ جىم تۇرمايۋاتاتتى. ناشتۇڭ ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماستىن، توڭگۇزدەك چىرقىراپ تاقلاپ كەتتى ۋە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، ئېغىربوي ئاسمخانىڭ قورسىقىغا دەستىسگىچە تىقىۋەتتى. بۇ چاغدا ئاسمخانىڭ ئاغزىدىن قان ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئاپئاق كۆكسىنى قىپقىزىل بويىاپ تاشلىدى.

ئاسمخان:

— بىزگىمۇ ئاللانىڭ يورۇق كۈنلىرى كېلىدۇ. بۇ قىساس ئېلىنمای قالمايدۇ — دەپ ئېچىنىشلىق بىر ئىڭىرىدى - دە، نەپەستىن قالدى...

*　　*　　*

مانجۇلار شەھەر ئىچىدە ئۇچ كۈنگىچە دەھشەتلىك قەتلىئام يۈرگۈزدى. ئۇلار يەتتە ياشتىن ـ يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە ئادەمنى «ئىسيانچىلارغا بولۇشقان» دېگەن نام بىلەن قىرىپ تاشلىدى. قېچىپ قەتلىئامدىن ساق قالغان ئاز سانداكى ئادەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇچ كۈنگىچە داۋام قىلغان بۇ قەتلىئامدا ئىككى مىڭ ئۇچ يۈزدىن ئارتۇق ئۇچتۇرپانلىق مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى بىلەن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلدى[1]. ئۇچىنچى كۈنى كەچكە يېقىن، شەھەرنىڭ ئىچىدە بىرمۇ تىرىك جان قالمىدى.

بۇ ھەقتە شائىر، تارىخشۇناس موللا شاكىر: «مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئۇچتۇرپانلىق ئاتا ـ ئانىلار ئۇچۇن ھازا ئېچىپ يىغلايدىغان بالا، بالىلار ئۇچۇن كۆز يېشى قىلىدىغان ئاتا ـ ئانا، تۇغقانلار ئۇچۇن قايغۇرىدىغان ئۇرۇق ـ تۇغقان قالمىغان، خەلقنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگىگەنىدى!» دەپ يازغانىدى...

*　　*　　*

ئۇچتۇرپان پەتھى قىلىنىپ ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مانجۇلار شەھەردىن چېكىنىپ چىققان بىر بۆلۈك قوزغىلاڭچىلارنى دۇلدۇل ئوقۇر[2] ئەتراپىدا قورشۇۋلىپ كۆپ قىسمىنى قىرىپ تاشلىدى. قىرغىندىن ئېشىپ قالغان ئاز بىر

① بۇ ھەقتە «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارلىرى» نىڭ داۋامى، 30 ـ جىلد، 15 ـ، 17 ـ بەتلەرگە قارە «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 763 ـ جىلد، 4 ـ بەت، چىنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى «خان يارلىقى» غا قارالسۇن.

② ئۇچتۇرپاندىكى جاي ئىسمى. رىۋايەتلەردە، ھەزرىتى ئەلى ئۆزىنىڭ تۇلپارىنى مۇشۇ يەرگە باغلىغان ئىمىش، دېيىلىدۇ.

قىسىم قوزغىلاڭچىلار مايسىخان ۋە بايمۇرات پالۋان قاتارلىق سەركەردىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇرۇشا ـ ئۇرۇشا، مۇلجەر تاغ ئوستىگە چىكىنىپ چىقىۋېلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. ئۇزلىرىنىڭ ئۇلۇغىدىن بۇ غەلىيانچىلارنى تىرىك تۇتۇش ھەققىدە ئىجرا قىلىنىش كۇرسەتمە ئېلىشقان قارا چېرىكلەر مۇلجەر تاغنى قاتمۇقات قورشىۋالدى ۋە مۇھاسىرە چەمبىرىكىنى بارغانسېرى تارايتىپ باردى.

كېچىلىرى تاغنىڭ ئەتراپىدا مانجۇلار ياققان گۇلخانلار كېچىنىڭ تۇن قاراڭغۇلۇقىنى خۇددى كۇندۇزدەكى ئاپتاپتەك يورۇتۇۋەتكەندى. چوقچىيىپ تۇرغان مۇلجەر تېغىدى خۇددى ئاسماندا ئەركىن پەرۋاز قىلىپ يۇرگەن قارلىغاچتەك يىراقتىن قارىيىپ كۇرۇنەتتى. قارا چېرىكلەر گۇلخان يورۇقىدا قورال ـ ياراقلىرىنى جاراقشىتىپ تاغنىڭ ئەتراپىنى چارلاپ يۇرۇشەتتى. ئوت يورۇقىدا تاغنىڭ قىياپىتى تولىمۇ ھەيۋەتلىك كۇرۇنەتتى. مۇلجەر تېغىنىڭ بىر ئۇچى توققۇز بۇلاق ئەتراپىغا كەلگەندە خۇددى پالتا بىلەن كېسىپ تاراشلىغاندەك بىردىنلا تىك ھاڭغا ئۇزگىرەتتى. بۇ ھاڭ تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز تەرىپىدە بولۇپ، تاپىنىدىن تاكى چوققىسىغىچە قاپقارا قىيا تاشلار بىلەن قاپلانغانىدى. بۇ قىيالىقنىڭ بەزى جايلىرى كۇپۇپ چىققان بولۇپ، ھازىرلا ئۇرۇلۇپ چۇشىدىغاندەك كۇرۇنسە، يەنە بەزى جايلىرى ئىچىگە يىمىرىلىپ كىرىپ كەتكەن بولۇپ، ئىچىدە خۇددى تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان ئۇچكۇرلەر باردەك بىلىنەتتى. قىيا تاشلارنىڭ ئۇستى ۋە ئاستىدىكى ئاراشلاردا خۇددى ئېگىز بويلۇق كۇچتۇڭگۇر ئادەمنىڭ بەدىنىدە ئۇسكەن يىرىك موي ـ تۇكلەرگە ئوخشاش ئىرماش ـ چىرماش ياۋا ئوت ـ چۇپلەر ئۇنگەنىدى. بۇنىڭغا كېچىنىڭ مەشئۇملۇقى قوشۇلۇپ، كىشىگە بىر خىل ۋەھىمىلىك ۋە قورقۇنچلۇق بولۇپ تۇيۇلاتتى.

مايسىخان بۇ كېچىنى مانجۇلار مۇھاسىرىسىنى قانداق

بۇزۇپ چىقىپ كېتىش ھەققىدە ئويلاپ بىدار ئۆتكۈزدى ۋە ئاخىر بىر قارارغا كەلدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ قارارىنى سەردار بايمۇرات پالۋانغا ئېيتماقچى بولۇپ، زۆھرەگۈلگە ئۇنى چاقىرىشنى بۇيرۇدى.

— بۈگۈن تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىمىز، — دېدى مايسىخان كۆپچىلىككە پىچىرلاپ تۇرۇپ، — مەن بىر بۆلۈك ئادەملەرنى ئېلىپ شەبخۇن ئۇرۇپ، مانجۇلارنى پاراكەندە قىلاي، سىلەر بايمۇرات سەردار باشلىق قالغانلىرىڭلار ياردىرالارنى ئېلىپ تاغدىن چۈشۈڭلار - دە، ۋادا تەرەپكە چېكىنىڭلار!

زۆھرەگۈل ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى:

— بىز سىزدىن ئايرىلمايمىز! — دېدى ئۇ، — سىز نەدە بولسىڭىز بىزمۇ شۇ يەردە جان پىدالىق كۆرسەتكەيمىز!

— بىز سىز بىلەن ھايات - ماماتتا بىللە بولىمىز، — دەپ قەسەم قىلغانمىز! — دەپ چۈرقىراشتى قالغان قىزلارمۇ تەڭلا.

بۇ چاغدا سەردار بايمۇرات پالۋان قولىنى كۆتۈردى ۋە:

— جانابىي سەركەردەم، ئاللا تائالا جەڭنى ئايالىلار ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئەرلەر ئۈچۈن يارىتقان! — دېدى ئىشەنچ بىلەن سۆزلەپ تۇرۇپ، — بىز ئەرلەر بار يەردە، سىز ھەمىشىرىلىرىمىزنى ئۆلۈمگە تۈتۈپ بېرەلمەيمىز! بولمىسا، مەھشەر كۈنى مۇرەببىمىزگە قايسى يۈزىمىز بىلەن قارايمىز؟

— شۇنداق، مۇرەببىمىز ئالدىدا يۈزىمىز قارا بولمامدۇ؟ ئەۋلادلىرىمىز ئۇ ئالەمدە بىزلەردىن «مومىلىرىمىزنى نېمىشقا خەتەرلىك جايغا ئەۋەتكەنسىلەر؟» دەپ سورىسا، نېمە دەپ جاۋاب بېرىمىز؟ — دېيىشتى قالغان سەردارلارمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا، — ئۇنىڭدىن كۆرە، مانجۇلارغا بىز شەبخۇن ئۇرايلى، سەركەردە خېنىم، سىز قالغان ھەمىشىرىلىرىمىزنى ۋە سەپداشلىرىمىزنى باشلاپ چېكىنىڭلار.

— تىنچ، ئاستا گەپ قىلىڭلار. مانجۇلارنىڭ چۆچۈتۈپ قويماڭلار! — دېدى مايسىخان. ئۇ سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— مەن كېچىچە بۇ ئىشنى ھەر تەرەپلەردىن ئاساقچىلاپ مولجاللىدىم. بىز تاغنىڭ ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان ئىككى مانجۇلارنىڭ قولىدا ئۆلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ھەممىمىزنى ئاخىر ھالاكەتكە دۇچار قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، بىز ئاز بىر قىسىم ئادەمنىڭ ھاياتى بەدىلىگە كۆپ قىسىم ئادەملەرنىڭ مۇھاسىرە ئىچىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتەلىسەك، بۇ بىزنىڭ غەلىبىمىز بولغان بولىدۇ!

— ئۇنىڭدىن كۆرە، لەنىتى مەنچىكلارغا ھەممىمىز بىراقلا ھۇجۇم قىلايلۇق، — دېدى غۇنچە قىز چۆكۈلداپ سۆزلەپ، — ئۆلسەكمۇ بىللە ئۆلەيلى، قالساقمۇ بىللە ھايات قالايلى!

— بولدى، تالاشماڭلار. ھەممىمىز بىراق ھۇجۇم قىلساق ئۆزىمىزنى ھالاكەتكە تۇتۇپ بېرىدىغان تەۋەككۈلچىلىك قىلغان بولىمىز. ئۇنىڭدىن كۆرە، بىز يەتتە قىز شەبخۇن ئۇرۇشقا بارايلۇق، ئادەم ئاز بولسا، كېچىدە شەپىمۇ ئاز بولىدۇ. دۇشمەننى قايمۇقتۇرۇشقىمۇ ئوڭاي بولىدۇ. مەن ھەم دۇشمەننى تالاپەتكە ئۇچرىتىدىغان، ھەم ئۆزىمىزنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىغان بىر ئەپلىك چارىنى قىلىپ قويدۇم.

مايسىخان ئورنىدىن تۇرۇپ تاغنىڭ كەينىدىكى يانتۇ قىيالىق لەۋزىگە كېلىپ توختىدى ۋە تۆۋەنگە سىنچىلاپ قارىدى. ئاندىن:

— بۇ يانتۇ قىيالىقنى كۆرۈۋاتامسىلەر؟ — دېدى ئالدى تەرەپنى كۆرسىتىپ، — مانجۇلار بىزگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىسا، دەل مۇشۇ يانتۇ قىيالىقتىن تاغنىڭ ئۇستىگە چىقالىشى مۇمكىن. ئەنە ئاۋۇ شەرق تەرەپتە قارىيىپ كۆرۈنگەن قارا سايە مانجۇلار مۆلجەر تاغ قەلئەسىنى سالدۇرغاندا، تاغنىڭ ئۇستىگە ئەھىيا قىلدۇرغان پوتەيدۇر. بىراق، بۇ پوتەي تەرەپتىن

مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوردۇگاھىنى دەل ئاشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا، ئۇلار بىزنى بۇ يەردىن چۈشەلمەيدۇ، دەپ ھېسابلاپ، بۇ يەردە كۆپ لەشكەر قويمىغان، بەلكى ئاساسلىق كۈچىنى تاغنىڭ يانتۇ قىيالىق تەرىپىگە يۆتكەپ كەتكەن. شۇڭا، بىز پوتەيگە ئوت قويۇپ، شۇ تەرەپتىن مانجۇلارنىڭ ئوردىگاھىغا تۈيۇقسىز شەبخۇن ئۇرساق، مانجۇلارنى جەزمەن تەمتىرىتىپ قويغىلى بولىدۇ. مانجۇلار بىزنى ئاشۇ يەردىن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ قاچىدىغان بولدى، دەپ قاراپ، يانتۇ قىيالىق تەرەپكە قاراتقان كۈچىنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. سىلەر شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قالغاچ تاغ تەرەپتىن مۇھاسىرىنى يېرىپ ئۆتۈڭلار ـ دە، ۋادا تەرەپكە چېكىنىڭلار.

— بىراق، مەن ئاشۇ ئېگىزلىكنىڭ كەينىدە ياكى ۋادا تەرەپتە مانجۇلارنىڭ يوشۇرۇنغان لەشكەرلىرى بارمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىمەن، — دېدى ئادەتتە ئىشنى ئىنچىكە ئويلايدىغان گۇلئايىم.

— بىراق، مانجۇلار بىزنى بۇنداق قالتىس يول بىلەن كېلىدۇ ياكى ئۇ يەرگە چۈشىدۇ، دەپ خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈشمەيدۇ!

— ھۇجۇمنى قاچان باشلايمىز؟ — دەپ سوردى دىلبەر قىز.

مايسىخان ئاسمانغا قاردى ۋە:

— ھازىر ئاي قاراڭغۇسى بولغان ياخشى پەيت. شۇڭا، سىز بايمۇرات پالۋان دەرھال جايىڭىزغا بېرىپ چېكىنىشكە تەييارلىنىڭ! بىز پوتەيگە ئوت قويۇشىمىز بىلەن تەڭ سىلەرمۇ يانتۇ قىيالىق تەرەپكە قاراپ چېكىنىڭلار!

بايمۇرات:

ـ قوللۇق، سەركەردەم! — دېدى — دە، دەرھال ئادەملىرىنى باشلاپ چېكىنىشكە تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

*　　*　　*

كېچە ئاسمىنى خۇددى قازاننىڭ كۆيىسىدەك قاپقاراڭغۇ ئىدى. ئەتراپنى تۇن زۇلمىتى قاپلىغانىدى. قولىدا ياندۇرۇلمىغان بىر ئونتاشنى تۇتۇۋالغان مايسخان قىزلارنى باشلاپ تاغ ئۇستىدە پوتەي تەرەپكە قاراپ ئاستا ئىلگىرىلىمەكتە. قىزلار ئۇنىڭ كەينىدە سەپ تارتىپ ئاستا كېلىشمەكتە ئىدى.

ئارىلاپ ـ ئارىلاپ مايسخاننىڭ پىچىرلاپ ئېيتقان:

— يېتىشىپ مېڭىڭلار قىزلار، تېزرەك مېڭىڭلار! — دېگەن ئاۋازى ئاستا ئاڭلىناتتى.

ئۇلار تاغ ئۇستىدىكى پوتەينىڭ يېنىغا كەلگەندە، بىردەم تىڭ ـ تىڭلاپ تۇرۇشتى ـ دە: «پوتەيدە ئادەم بار ئىكەن» دەپ جەزم قىلىشتى.

مايسخان قولىنى شىلتىدى:

— يېقىنراق كېلىڭلار! — دەپ پىچىرلىدى، — مېنىڭ قېشىمغا يىغىلىڭلار!

پوتەينىڭ ئىچىدىن غۇۋا چىراغ نۇرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىر ئايال كىشىنىڭ ئېچىنىشلىق زارلىنىشى ۋە قارا چېرىكلەرنىڭ ھاياسىزلارچە كۈلۈشكەن كۈلكىسى ئاڭلىنىۋاتاتتى.

مايسخانلار تۇيۇق چىقارماي پوتەينىڭ تۇۋىگە كەلدى. پوتەينىڭ ئىشىك تەرىپىدە بىر قارا چېرىك تاشقا يۆلەنگەن ھالدا ئۇخلاپ ئولتۇراتتى. مايسخان ئۇقتەك ئېتىلىپ بارغان پېتى قولىدىكى خەنجەر بىلەن كۆزەتچىنىڭ كارنىيىسىنى ئۇزۇپ تاشلىدى. ئۇ قوللىرىنى ئۇيان ـ بۇيانغا پۇلاڭلاتتى ـ دە، ۋارقىراشقىمۇ ئۈلگۈرمەستىلا يېنىغا قىڭغىيىپ قالدى.

پوتەينىڭ ئاستى تەرىپىدە، كىيىملىرى سالدۇرۇۋېلىنغان ئادەم ئۆلۈكلىرى كۆپ ئىدى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى قىپيالىڭاچ خوتۇن ـ قىزلار بولۇپ، قارا چېرىكلەر ئۇلارنىڭ نومۇسىغا تەگكەندىن كېيىن ھەممىسىنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانىدى.

— يارەببىم! بۇ نېمىدېگەن ۋەھشىيلىك! — دېدى دىلبەر قىز بۇ ئۆلۈكلەرگە قاراشقا پېتىنالماي.

— يۇرۇڭلار! پوتەي ئىچىدىكىلەرنى يىغىشتۇرۇۋېتەيلى! — دەپ پىچىرلىدى مايسىخان ۋە قولىدىكى ئوتقاشنى ياندۇرۇپ پوتەي ئىچىگە تاشلىدى. كۆيۈۋاتقان ئوتقاش دەل بىر تۇڭ پورۇخنىڭ ئۈستىگە چۈشكەنىدى! قىزىل ئوت يالقۇنى پوتەينىڭ ئىچىنى لاپ قىلىپ قاپلاپ، ئارقىدىن دەھشەتلىك پارتلاش ساداسى ئاڭلاندى ـ دە، ئىچىدىكى ئادەملىرى بىلەن قوشۇلۇپ چۈل ـ چۆل بولغان پوتەي بىراقلا ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. قاتتىق پارتلاش ئاۋازى پۈتۈن مۆلجەر تاغنى زىلزىلىگە سالدى. تۆۋەندىن قارا چېرىكلەرنىڭ:

— ۋاي بولمىدى، ئىسيانچىلار ئوردۇگاھقا ھۇجۇم قىلدى! ۋاي، بولۇڭلار تېز! — دەپ ئالاقزادە بولۇپ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى ئاڭلانماقتا ئىدى.

— قىزلار، ئالغا! ئاتا ـ ئانىلىرىمىزنى ئۆلتۈرگەن، ئەرلىرىمىزنى قىرغان، ھەمشىرىلىرىمىزنى ئاياغ ـ ئاستى قىلىپ خورلىغان لەنىتى مەنچىكلارنى ئايىماستىن قىرىڭلار!

مايسىخان قولىدىكى قىلىچى بىلەن نەيزىسىنى كۆتۈرۈپ سانجىماق بولۇپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان بىر قارا چېرىكنى چېپىپ تاشلىدى. بۇ چاغدا يارىلانغان سول قولىنى تېڭىپ بوينىغا ئېسىۋالغان بىر تەمبەل مانجۇ سەردارى جۇغى كىچىك غۇنچە قىزنى بوزەك تاپقاندەك قىلىپ ئۇنىڭغا چىرمىشىۋالدى. غۇنچە قىز ئۇنىڭغا نەچچە داپقۇر قىلىچ ئۇرغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ

ھەممىسىنىلا قولىدىكى قىلىچى بىلەن رەت قىلىپ تاشلاپ، ھەملە قىلىپ ئۇنى تاغ تەرەپكە قىستاپ سۈرۈپ كېلىشكە باشلىدى ۋە قولىدىكى قىلىچى بىلەن ئۇنى چاپماقچى بولۇپ شىلتىۋىدى، غۇنچە قىز كېيىكتەك چاققانلىق بىلەن يانغا داجىپ ئۆتۈۋالدى. مانجۇنىڭ قىلىچى بوشقا كەتتى ـ دە، ئالدىغا دەلدۇگۇنۇپ كەتتى. بۇ چاغدا دىلبەر قىز بىر قىلىچ سېلىپلا ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىۋالغان سول قولىنى مۈرىسى بىلەن قوشۇپ چېپىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ مۈرىسى بەش بارمىقى يوق ياردار قولى بىلەن بىللە خۇددى بوراندا يېرىلغان دەرەخنىڭ شېخىدەك ساڭگىلاپ قالدى. غۇنچە قىز يەنە بىر قىلىچ ئۇرۇپ بۇ تەمبەل مانجۇ سەردارنىڭ بېشىنى توڭ سويمىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ چۈشۈردى.

بۇ چاغدا، مانجۇلار ئارىسىدا بىردىنلا: «ۋاي يامان بولدى! خان ئامبال ناشتۇڭنى چېپىپ تاشلىدى!...» دېگەن ۋەھىمىلىك سادالار كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن مۆلجەر تاغ باغرىنى چاڭ كەلتۈردى. ئىككى قولى ئۈچتۈرپان خەلقىنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن بويالغان، ئاسمىخانىنى خورلاپ، بەش بارمىقىدىن ئايرىلىپ قالغان بۇ جاللات ئاخىر مۆلجەر تاغ باغرىدا ئۈچتۈرپانلىق باھادىر قىز — غۇنچەم تەرىپىدىن چېپىپ تاشلاندى![1]...

قالغان قىزلارمۇ ھەر تەرەپتە مانجۇلار بىلەن قىلىچۇازلىق قىلىشىپ باتۇرلارچە جەڭ قىلىشماقتا ئىدى...

---

① ناشتۇڭ (1765 ـ؟) — بارىكۇل نازىر بېگى، ئاقسۇ يانداش خان ئامبىلى، كۆچا خان ئامبىلى، قاراشەھەر خان ئامبىلى قاتارلىق مەنسەبلەردە ئولتۇرغان. جەنۇبتىن ئىلىغا تارانچىلارنى يۆتكەش ئىشىنىڭ ئاساسلىق پىلانلىغۇچىلىرىدىن بىرى ئىدى، كېيىن يەنە قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىمۇ بولغان. ئۇ ئۈچتۈرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللاتلارنىڭ بىرى ئىدى. بەزى مەنبەلەردە، ئۇ «ئۈچتۈرپان يېغىلىقىنى باستۇرالمىغان، دېگەن گۇناھ بىلەن ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي تەرىپىدىن مۆلجەر تاغ ئالدىدا چاپتۇرۇۋېتىلگەن» مۇ دېيىلىدۇ.

*　　*　　*

پوتەي ئاستىدىكى مانجۇلار مايسىخانلارنىڭ شەبخۇنىدا مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىشقان بولسىمۇ ئەمما تېزلىكتە ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋېلىشتى ۋە دەرھال تەشكىللىك ئاساستا دادىللىق بىلەن ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. ئاخىر مايسىخانلارنى تاغ تەرەپكە چېكىنىدۇرۇشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. ئىش ئەمدى تەتۇرىسىگە قاراپ مېڭىۋاتاتتى... بايمۇرات پالۋان تاغ ئۇستىدە قاپسىلىپ قالغان قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ، يارىدارلىرىنى ئېلىپ يانتۇ قىيالىق تەرەپكە تېزلىك بىلەن چېكىندى. ئۇلار سويۇنقا بۇلاق دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە، ئاقسۇ خان ئامبىلى بېيەن تاخەينىڭ چارلىغۇچىلىرىغا دۇچ كېلىپ قېلىشتى. «چەنتۇلار! چەنتۇلار كەلدى!» دېگەن سادا بىلەن مانجۇلار دەرھال ئوپۇر - توپۇر بولۇپ كېتىشتى. چارلىغۇچىلار جەزلىرىنى جاراڭلىتىپ جاڭ ئۇرماقتا ئىدى. بۇ چاغدا، بېيەن تاخەي چېدىر ئىچىدە ئالدىغا ئولجا ئالغان خىلمۇ خىل مەرغۇپ تاشلاردىن ۋە ئالتۇن - كۈمۈشلەردىن ياسالغان بىلەزۈك، ئالتۇن قاداق، ھالقا، سىرغا، سۆكە، ئۈزۈك، ئالتۇن زۇننار ۋە ئونچە - مەرۋايىتلاردىن گۈل چېكىپ ئىشلەنگەن يىپەك ياغلىقلارنى قويۇۋېلىپ قاراپ ئولتۇرغانىدى. چېرىكلەرنىڭ ۋەھىمىلىك ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ، ئونىڭ چىرايى بىردىنلا تۇتۇلۇپ، رەڭگى ئۆزگىرىپ، ئالدىدا يېيىلىپ تۇرغان ئولجىلارنى دەرھال سىيپاپ يىغىۋېلىپ خالتىسىغا سالدى - دە، خالتىنى قوينىغا تىقىپ، قىلىچنى قولىغا ئېلىپ، چېدىر سىرتىغا يۈگۈرۈپ چىقتى.

بەستىلىك بايمۇرات پالۋان چېدىرنىڭ ئىچىدىن يۈگۈرۈپ چىققان بېيەن تاخەي دېگەن بۇ ئاۋاق مانجۇ سەردارى بىلەن روبىرو كېلىپ قالدى. بېيەن تاخەي بارلىق كۈچىنى يىغىپ قولىدىكى قىلىچنى بايمۇرات پالۋاننىڭ كۆكرىكىگە ئۇرماقچى بولۇپ

تەمشىلىشىگە، بايمۇرات پالۋان قولىدىكى گۈرزە بىلەن ئۇنىڭ قىلىچىنى قېقىپ چۈشۈرۈۋەتتى ـ دە، قولىنى ئۇزۇتىپلا ھېلىقى بىيەن تاخەينىڭ گېلىنىغا بوغۇۋالدى ۋە خۇددى قامقاقنىڭ كۆتۈرگەندەك دەس كۆتۈرۈپلا ئاندىن يەرگە ئۇلاقتۇرۇپ بىر ئېتىۋىدى، بىيەن تاخەينىڭ بېشى يەردە چوقچىيىپ تۇرغان قارا تاشقا تېگىپ پقىش ـ پقىش بولۇپ كەتتى[1].

قارا چېرىكلەر سەردارىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆرۈپ، چۈقان كۆتۈرۈشكىنىچە، خۇددى ئۇۋىسى بۇزۇلغان چاشقاندەك تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ قېچىشقا باشلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا بىر توپ مانجۇ ئاتلىقلىرى قىلىچلىرىنى باش ئۈستىدە ئويناتقىپ ھۇيقۇنقىنىچە چېپىپ كېلىشتى ۋە پىيادە قوزغىلاڭچىلارنى قوغلاپ يۈرۈپ بىردەمدىلا ھەممىسىنى قىلىچلاپ تاشلىدى. . .

* * *

تاڭ ئېتىپ، يەر ـ جاھان يۈرۈشقا باشلىدى. ئاسمان شۇنچە سۈزۈك بولۇپ، غۇبارسىز كۆكتە بىرمۇ بولۇت يوق ئىدى. ئەتراپ بۇ يەردە ئەزەلدىن جەڭ بولۇپ باقمىغاندەك جىمجىت بولۇپ قالغانىدى. ئەمدى مۆلجەر تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغان مايسىخان قاتارلىق يەتتە قىزدىن باشقا بۇ ئەتراپتا ھېچقانداق تىرىك قوزغىلاڭچى قالمىدى. تاغ باغرىدا ئۇ يەر ـ بۇ يەردە چېپىپ تاشلانغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەسەتلىرى ياتاتتى. شەھەردە ئىشكىلىرى ھاڭغىرقاي ئوچۇق، شامال ھۇۋلىغان خارابە

---

① بىيەن تاخەي (1765 ـ؟) — ئاقسۇ خان ئامبىلى، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى قاتارلىق مەنسەپلەردە ئولتۇرغان. ئۇ ئوچتۇرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللاتلارنىڭ بىرى. بەزى مەنبەلەردە ئۇ: «ئوچتۇرپان يېغىلىقىنى باستۇرالمای مەغلۇپ بولغانلىقتىن، ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي تەرىپىدىن مۆلجەر تاغ ئالدىدا چاپتۇرۇۋېتىلگەن» دېيىلىدۇ.

ئۆيلەرنى ماكان تۇتقان لالما ئىتلاردىن باشقا بىرمۇ تىرىك جان كۆرۈنمەيتتى. ئۆلۈكلەرنىڭ ھىددىنى ئالغان قاغا ـ قۇزغۇنلار تاغ باغرىغا تۇپ ـ تۇپى بىلەن ئۇچۇپ كېلىشمەكتە ئىدى! . . .

* * *

مايسىخان باشلىق يەتتە قىز مانجۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن قايتىدىن مۆلچەر تاغ ئۈستىگە چىقىۋېلىشتى. مانجۇلار بولسا خۇددى تىللىرىنى ساڭگىلىتىپ، شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ ئولجىسىغا قاراپ تۇرۇشقان بىر توپ غالجىر ئىتلاردەك تاغنىڭ چوققىسىغا چىقىۋېلىشقان يەتتە قىزغا قارىشىپ تۇرۇشاتتى.

مانجۇلار بىردىنلا ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئالچاڭلاپ كېلىۋاتقان بىر ئۇلۇغنىڭ يولىغا بېرىشتى. ئۇ تاغنىڭ ئاستىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تاغ ئۈستىدىكى يەتتە قىزغا قولىنى پولاڭلاتتى:

— ھەي چەنتۇ ياتۇ! سەنلەر مېنى تونۇيدۇ ـ مۇ؟ مەن شۇ ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي دارىن بولىدۇ! بېيشىڭگە[1] مەنده ئىچى ئاغرىيدۇ! — دېدى ئۇ چالا بىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەپ كۆرەڭلەپ تۇرۇپ، — سەنده تاغدىن چۈشسە بولىدۇ، مەن جاڭجۇن دارىن ساڭغا تولا ـ تولا شاڭ[2] بېرىدۇ! چۈشمىسە، دارىن تاشلاڭ[3] دەيدۇ!

— سەن كىمگە شاڭ بەرمەكچى ئىدىڭ؟! بىزگە شاڭ بېرەمسەن تېخى؟! بىزنىڭ ھەمشىرىلىرىمىزنىڭ ئىپپەت ـ نومۇسىغا تېگىپ، ئاياغ ـ ئاستى قىلغان كىم؟ ئۇلارنى

---

① بېيشىڭ — لاۋەيشىڭ، پۇقرا، دېگەن مەنىده.
② مۇكايات، ئىنئام دېگەن مەنىده.
③ تاشلاڭ — ئۆلتۈرۈۋېتىش دېگەن مەنىده.

ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۆلۈكنى قىپىالىڭاچ قىلىپ تاشلاپ قويغان كىم؟ بىزنىڭ قىزلىرىمىزنىڭ سىرغىلىرىنى قۇلىقى بىلەن بىللە كېسىپ ئېلىۋالغان كىم؟ ئاتا ـ ئانىلىرىمىزنى، بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆلتۈرگەن كىم؟ بۇ ۋەھشىيلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلغان زادى كىم؟ ھەي مىكرۇي دېگەن ئىتنىڭ بالىسى، سېنىڭ بىزگە راستىنلا ئىچىڭ ئاغرىغان بولسا، مۇشۇ ياۋۇزلۇقلارنى قىلارمىدىڭ؟!

مايسىخان ئارقا ـ ئارقىدىن سۆزلەپ، ئىلى جاڭجۈنى مىكرۇينى ئېغىز ئاچالماس قىلىپ قويدى.

مىكرۇي بېشىنى چايقاپ قويدى ـ دە، قولىنى كۆتۈرۈپ «باشلاڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قاتتىق سىلكىدى. بۇ چاغدا مانجۇلار تۇشمۇ تۇشتىن مۆلجەر تاغقا ياماشقىلىنى تۇردى. مايسىخان تاغقا يامىشىپ چىقىۋاتقان مانجۇلارنى كۆرۈپ قىزلارغا تاش دومىلىتىشنى بۇيرۇدى. قىزلار دومىلاتقان يوغان ـ يوغان تاشلار گۈلدۈرلەپ دومىلاپ كېلىپ، مانجۇلارنىڭ باشلىرىنى مىجىپ ئۆتۈپ كېتىشتى. بىراق، بۇ ئۆلگەن مانجۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولۇشاتتى. ئۇلارمۇ ئالدىنقىلىرىدەكلا جاھىللىق بىلەن تاغنىڭ چوققىسىغا قاراپ يامىشاتتى.

ئاخىر تاغ ئۈستىدە دومىلاتقۇدەك تاش قالمىدى. مانجۇلار تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىشقاندىن كېيىن يەتتە قىزنى تۆت ئەتراپتىن قورشاپ كەلدى.

قىزلار مانجۇلار بىلەن قىلىچ‌ۇازلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار چېكىنە ـ چېكىنە تىك قىيانىڭ لېۋىگە كېلىپ توختىدى. ئەمدى يول پۈتۈنلەي ئۇزۇلگەنىدى. كەينىدە ئەجەل مۇئەككەللىرى بولغان مانجۇلار شىپقاپ كېلىۋاتاتتى. ئالدىدا بولسا نەچچە تېرەك بويى كېلىدىغان تىك ھاڭ ـ ئۆلۈم ئۇلارنى كۈتۈپ تۇراتتى!

بىر مانجۇ قولىدىكى ئۇزۇن ساپلىق كوتمەك قىلىچى بىلەن مايسىخاننى چاپماق بولۇپ قىلىچ چۆرۈۋىدى، مايسىخان ئۆزىنى

همایه قىلىش ئۇچۇن قىلىچنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى. قىلىچ قىلىچقا تېگىپ «جاڭ!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ يېشىل ئۇچقۇن چاچراپ چىقتى - دە، مايسىخاننىڭ قولىدىكى قىلىچ سۇنۇپ ئىككى نىمتە بولۇپ كەتتى. مانجۇنىڭ قولىدىكى كوتمەك قىلىچنىڭ ئۇچى مايسىخاننىڭ قولىغا تېگىپ كېتىپ، بىلىكىنى كېسىپ چۈشتى! ئۆز سەركەردىسىنىڭ يارىلانغانلىقىنى كۆرگەن باشقا ئالتە قىز دەرھال مايسىخاننى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ئۇنى تېنى بىلەن همایه قىلىپ تۇرغۇزدى!

بۇ چاغدا، تاغۇ - تاشلارنى تىترىتىپ، مۆلجەر تاغ ئۇستىدە مايسىخاننىڭ ئاۋازى ياڭراشقا باشلىدى:

— ئەلۇدا، ئانا يۇرت! ئەلۇدا جەننەتۇل ۋەتەن! بىز مەڭگۈ ئەل - ۋەتەن بىلەن بىللە!

قىزلار قوللىرىدىكى سۇنۇق قىلىچلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ تۇتماقچى بولۇپ شىپقاپ كېلىشىۋاتقان بۇ بەتبەشىرە مانجۇلارنىڭ بېشىغا ئاخىرقى قېتىم چاپتى! مانجۇلار دەررۇ ئارقىغا داجىشتى. بۇ چاغدا قىزلار يارىدار سەركەردە مايسىخانىنى يۆلىشىپ، پىچاق قىرىدەك تىك يار ئۇستىدىن ئۆزلىرىنى پەسكە تاشلاشتى. ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇينىڭ كۆزىگە تاغدىن چۈشۈپ كېتىۋاتقان بۇ يەتتە قىز خۇددى كۆكتىن ئولجىسىغا قاراپ ئېتىلىپ چۈشۈۋاتقان يەتتە شۇڭقاردەك كۆرۈنۈپ كەتتى!...

ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي بۇ پاجىئەگە زادىلا چىداپ تۇرالمىغاندەك قىلىپ پەسكە قاراپ تۇرۇۋالدى. بىراق، ئۇ كۆزىگە ئىشەنمەي قېلىۋاتقاندى. توۋا، مۇنۇ مىدىراۋاتقان نېمىدۇ؟ ئەنە ئاۋۇ كۆيۈپ چۈچۈلىگە ئايلانغان ياغاچلارنىڭ ئاستىدىن بىرنەرسە مىدىرلىدى. ماۋۇ ئۆرۈلۈپ ۋەيران بولغان پۇچۇق تامنىڭ تېگىدىن ئادەمنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان بىرنەرسە قىمىرلاپ كۆتۈرۈلدى. ياق، ئۇ ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ

بېشى - تىرىك ئادەم ئادەمنىڭ بېشى ئىكەن! ئەنە ئۇ تىرىشىپ - تىرمىشىپ يۈرۈپ، مىڭ مۇشەققەتتە ئورنىدىن تىك تۇردى. ئەنە ئاۋۇ ئۆرۈلگەن تامنىڭ ئاستىدىنمۇ ئىككىنچى، ئۈچىنچى... ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈندى. مانا ماۋۇ توپا مىدىرلىغاندەك بولۇپ، ئاستىدىن بىر ياردار ئادەم ئۆمىلەپ چىقتى. ئەنە ئاۋۇ ئورنىڭ ئاغزىدىنمۇ بىر ئادەمنىڭ قولى كۆرۈندى... شۇنداق قىلىپ، تەرەپ - تەرەپلەردىن، كارىز - گوداڭلارنىڭ تېگىدىن، ئادەملەر بىلمەيدىغان يەر ئاستىدىكى گەمە - گېرەملەردىن ئۈستۈاشلىرى توپا - كۈيە بولۇپ كېتىشكەن قوزغىلاڭچىلار، قېرىلار، ئاياللار، نارەسىدە بالىلار سۆرىلىپ چىقىۋەردى. ئۇلار ئاچلىقتىن تىترەپ تۇرۇشقان ئاياغلىرىنى ئاران يۆتكىشىپ دەلدۇگۇنۇپ كېلىشمەكتە ئىدى. ئۆرە تۇرۇشقا ماجالى قالمىغانلىرى بولسا پۈت - قوللىرى بىلەن ئۆمىلەپ، ھەتتا ئىڭەكلىرىنى يەرگە تىرەپ بولسىمۇ سۆرىلىپ كېلىشمەكتە ئىدى.

ئەلھال، دەھشەتلىك جەڭلەرنى تولا كۆرۈپ سۆڭىكى قاتقان، مەزلۇم ئەلنىڭ قېنىنى تۆكۈپ يۇرىكى مۇزلىغان ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇيمۇ بۇ دەھشەتنى كۆرۈپ زادىلا چىدىيالماي قالغانىدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا پۈشايمان ئىلكىدە ئىزتىراپقا چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇ ئۆزىنى يىغلۇۋېتىشتىن ئاران - ئارانلا تۇتۇپ تۇراتتى. ئۇزاق يىللاردىن بېرى ھاياتىنى جۇڭغارىيە ۋە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن بۇ مانجۇ سەركەردىسى ئادەم ئۆلتۈرۈۋېرىپ خوردا بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ قىلىچى باشقا مانجۇ سەركەردىلىرىنىڭكىدىن ئالاھىدە ئىدى. ئۇ قورال - ياراغ ئۈستىسىغا بۇيرۇتۇپ، قىلىچنىڭ

① قىلىچ قولى — قىلىچ بىسىنىڭ كەينىدىكى ئىككى تال ياكى بىر تال نوكىش سىزىق.

قولىغا[1] سماب قويدۇرغاندى. بۇ قىلىچنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن باشقا ھەرقانداق ئادەم يەردىن ئۇزۇپ كۆتۈرەلمەيتتى. قىلىچ كۆتۈرۈلگەندە سماب قىلىچ قولنى بويلاپ تۆۋەنگە دومىلاپ كېلەتتى، قىلىچنى ئادەمگە چاپقاندا سماب قىلىچ قولىنى بويلاپ قىلىچنىڭ ئۇچىغا دومىلاپ باراتتى ـ دە، قىلىچ ئېغىر بېسىم بىلەن چېپىپ چۈشۈپ، ھەرقانداق ئادەمنى بىر چېپىشتىلا ئىككى نىمتە قىلىپ تاشلىغىلى بولاتتى.

— غەلىيانچى چەنتۈلارنى يۈرەكلىك چېپىۋەر! ئادەم دېگەن ھۆل نېمە، قىلىچ ھۆل نەرسىگە ئاسان ئۆتىدۇ! ئادەم دېگەن خېمىردەك يۇمشاق نېمە، نەرىنى چەنلەپ چاپساڭ، شۇ يېرىنى بىر چېپىشتىلا ئۈزۈپ تاشلا! — دەيتتى ئۇ قول ئاستىدىكىلىرىگە، — ھەرگىز رەھىم قىلما، ھەتتا نېمىشقا؟ قانداق؟ دەپ ئويلاپمۇ ئولتۇرما. سەن بوغدا خانىنىڭ سەردارىسەن! سېنىڭ ۋەزىپەڭ — غەلىيانچىلارنى يوقىتىش. ئۇرۇشتا غەلىيانچىلارنى يوقىتىشتىن مۇقەددەس ئىش بولمايدۇ! . . .

ئادەتتە ئۇ ئۆزىمۇ بۇ قىلىچى بىلەن ئادەم چاپقاندا كۆزىنى مىت قىلىپ قويماي ئىشتىياق بىلەن چېپىۋېرەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ قىلىچ قولىغا سماب قويدۇرغان بۇ قىلىچى بىلەن ماختىناتتى. مانا ئەمدى، ئۇ ئۇچتۇرپان دىيارىدىكى مۆلجەر تاغ باغرىدا تۇنجى قېتىم ئۆز ـ ئۆزىدىن نەپرەتلىنىشكە باشلىدى. ئۇ يىغلاپ تاشلاشتىن ئۆزىنى شۇنچە تۇتقان بولسىمۇ ئەمما قانغا تولغان كۆزلىرىدىن ياش ئىختىيارسىز تارىلاپ تۆكۈلۈۋاتاتتى.

مانجۇلار ئۆزلىرىگە قارشى مېڭىپ كېلىۋاتقان بۇ تىرىك ئادەملەرنى كۆرۈپ قىلىچلىرىغا قول ئۇزىتىشتى. بىراق، ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي ئۇلارنى توسۇپ قويدى:

— ياق، كارىڭلار بولمىسۇن! ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان ئەلنى قىلىچ بىلەن قورقىتىش مۇمكىنمۇ؟ — دېدى ئۇ ھەسرەت بىلەن، — ئۇلار ئاللىقاچان بىر قېتىم ئۆلۈپ بولغان. ئەمدى ئۇلارنى يەنە ئۆلۈم بىلەن قورقىتىمەن دېسەڭلار، بىھۇدە ئاۋارە بولغانمىسىلەر؟!...

مانجۇلارنىڭ دەھشەتلىك قەتلىئامىدا ئۆلگەن بۇ شەھەرگە باشقىلەتىن جان كىرگەندەك بولدى. بۇ ئادەملەر غەزەپ ئوتى يالقۇنلاۋاتقان كۆزلىرى بىلەن ئۇدۇل قاراشقان پېتى مانجۇلارغا قارشى كېلىشمەكتە ئىدى. بۇ ئادەملەرنىڭ سانى ساناقلىقلا دەرىجىدە ئاز بولسىمۇ ئەمما ئۇلار ئۇچتۇرپانلىقلار ئىدى! ئۇلار ـ ئۇيغۇرلار ئىدى!...

نەزمە

«ۋەتەن ئۈچۈن سەن ئەمەس،
جان بېرىدۇ خۇدالار.
يەتتە قىزغا ئۆكسۈمەس،
خەلقىمىزدىن دۇئالار!
يەتتە دېگەن ساناقنى،
مىليون بارماق سانايدۇ!
ھەر ساناقتا يەتتە قىز،
بارماقلاردىن مارايدۇ!
ئۆلگەن ئەمەس يەتتە قىز،
يەتتە مىڭ بوپ تارالغان.
يەتتە قىزنىڭ قېنىدىن،
ئويغاق ئۇيغۇر يارالغان!»

— باتۇر روزى

ئون ئالتىنچى باب

قانلىق ئىزلار

«غالىبلار ئۇستىدىن شىكايەت قىلغان كىشىنىڭلا غالىبلارنى سوتلاش ھوقۇقى بولىدۇ!»

— ۋىكتور گىيوگو: «خارلانغانلار»

مىلادى 1768 ـ يىلى (چاشقان يىلى) قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى. جارچىلار ناغرا ـ سۇنايلىرىنى چېلىشىپ، ھەرە كۆنكىدەك غۇيۇلداپ تۇرغان ئاقسۇنىڭ چوڭ ـ كىچىك كوچىلىرىنى ئارىلاپ: «ئەيىۋھەننەس، ئىشتىڭلار ئامۇ ـ خاس! خاقانى چىنىنىڭ پەرمانى بۇدۇر! قۇلاق سال ھەممىڭ تىمتاس! ئەي ھۇنەرۋەن، رەۋەندە، ئۇن تاسقىغان جەۋەندە، ھاممال، مەشكاپ، شۇستىگەر، چاھار بازارچى ـ سودىگەر، ياش ـ قېرى، ئەرۇ ـ ئايال، يىگىت ـ قىز، چوكان ـ سېكىلەك! مۆتىۋەر بەگۇ ـ بېگاتلار، زەردار بىلەن پۇلدارلار، لەشكەر ـ چېرىك، ئەمەلدار ـ مەنسەپدار، ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىڭ بار! بۇگۈن كۈن پېشىندىن قايرىلغاندا، كونىشەھەر دەرۋازا تامان بارغايسىز! ئەسمىتۇللا بېگىمنى، شېرىپ دورغا ناكەسنى ۋە قالغان قىرىق ئۇچ ئادەمنى دار مۇئەللەقتە كۆرگەيسىز! ئىسيانچىنىڭ شۇدۇر

جاجـــــســـى، ئاق ئۆيلۇك بولۇپتۇ قېرى دادىســـى! . . . ئەييۇھەننا‌س، ئىشتىكلار ئامۇ ـ خاس!» دەپ جار سېلىپ يۈرۈشەتتى.

بۇ چاغدا قارا چېرىكلەر ئىلى ھاكىمبېگى مۇسا گۇڭنىڭ باشچىلىقىدا ئۇچتۇرپان تەرەپتىن ئىلىغا ئاق ئۆيلۇك قىلىنىپ سۈرگۈن قىلىنغان بىر توپ تۇنغۇنلارنى ھەيدەپ كەلدى.

بۇ ئادەملەر خاقانى چىنىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن «ئاسىيلار تاۋابىئاتلىرى» دېگەن گۇناھ بىلەن ئىلىغا پالانغان ئۇچتۇرپانلىق ئادەملەر ئىدى. بـۇ ئادەمـلـەرنىڭ كـۆپى ئاغرىق ـ سىيلاق، قېرى ـ چۆرە، ناھەسدە بالىلار ئىدى[1]. بۇ تۇنغۇنلار شەھەرگە كىرىشى بىلەن تەڭلا، ئۇلارنى ھەيدەپ ئېلىپ كېتىۋاتقان قارا چېرىكلەر چەتتە دەلدۇگۇنۇپ ئاران كېتىۋاتقانلارنى ئاتىنـــاڭ كوكسى بىلەن ئۇرۇپ ـ ئىتتىرىپ سقىشقا باشلىدى. كۆزى قانغا تولغان بىر مانجۇ بـــر چەتتە دەلدۇگۇنۇپ ئاران مېڭـــــپ كېتىۋاتقان بىر نەمجان بوۋاينى ھېچبىر سەۋەبسىزلا قولىدىكى قامچا بىلەن بىرنى سالدى. قامچىنىڭ ئۇچى ھېلىقى بوۋاينىڭ مەڭزىنى تىلىپ تاشلىدى. ئۇ مۇشتىنى تۇگۇپ، ئارقىسىغا بۇرۇلۇۋىدى، ئەمما ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭدىنمۇ قاتتىـــقراق تەگكەن قامچا زەربىسى ئۇنى توپنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. چۈنكى، دەھشەتلىك قانلىق قەتلىئامدىن ئېشىپ قالغان بۇ ئادەملەردە ئىختىيارسىز ھالدا ئۆزىنى ھىمايە قـــلـــــش جەھەتتىكى تۇيغۇ ۋە ياشاش ئارزۇسى كۈچلۈك ئىدى.

قارا چېـــرىكلەر ئـــۆزلـــرى ھەيـــدەپ ئېلىپ كېتىۋاتقـــان بـــۇ قېرى ـ چۆرە، ئاغرىق ـ سىيلاق ئادەملەرنى، ھەتتا مەسۇم

① ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن مانجۇلارنـــىڭ جازا ئەترەتلـــــرى ئۇچتۇرپانلىك يېزا ـ قىشلاقلىرىدا قىرغىندىن ئېشىپ قالغان بىر تۇمەندەك ئادەمنى تۇنغۇن قىلغان ۋە ئۇلارنى ئاق ئۆيلۇك قىلىپ ئىلىغا پالىغاندى. بـۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇيغۇن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 ـ توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 478 ـ، 479 ـ ۋە 480 ـ بەتلەرگە قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982ـ يىل نەشرى.

كىچىك بالىلارنىمۇ قىلچە ئايىپ ئولتۇرۇشماستىن ئېگەردىن ئېڭىشىپ قامچا بىلەن، قىلىچنىڭ قىرى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشاتتى. تاياقتا ئۇچرىغانلار نائىلاج سەپنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىقىلىپ كىرىۋېلىشقا تىرىشىپ تىقما ـ تىقما بولۇشۇپ كېتىشەتتى. تىقىنچىلىق باشلاندى. داد ـ پەرياد كۆتۈرۈلدى!

— ئۆلتۈرىدىغان بولساڭلار، بىر يولىلا ئۆلتۈرۈڭلار! . . . بىزنى نېمىشقا مۇنداق خورلايسىلەر؟! — دەپ ۋارقىرىدى ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانلارنىڭ ئارىسىدا بىرى.

— ئالدىرىمىساڭمۇ بۇ ئارزۇيۇڭغا يېتىسەن، ھۇ گەدەنكەش ئىسيانچى، — دېدى ئىلى ھاكىمبېگى مۇسا گۇڭ زەھەرخەندىلىك بىلەن، — ئىپلاس گېزەندە، بىر قوشۇق قېنىڭنى تىلىمگىنىڭنى كۆرىمىزغۇ! . . .

ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانلار تىنچىپ قالدى. ئۇلاردىن بىرى يېنىدىكى قارا چېرىكتىن «بىزنى نەگە ھەيدەپ كېتىۋاتىسىلەر؟» دەپ سورىۋىدى. ھېلىقى قارا چېرىك بۇ تۇنقۇنلارنىڭ ھالىغا ئىچى ئاغرىغان بولسا كېرەك، ئاستا ئاۋاز بىلەن جاۋاب بەردى:

— سىلەر ئىلىخوغا بارىدۇ ـ شۇ! خاندىن گۇڭسا ـ خەت بار. سىلەرنى ئۆلتۈرمەيدۇ، پاڭشاڭ بولسۇن ـ شۇ!

كۇن پېشىندىن قايرىلدى. قارا چېرىكلەر تۇنقۇنلارنى ئاقسۇنىڭ كۆنىشەھەر دەرۋازىسى ئالدىغا ھەيدەپ كېلىشتى.

ئاقسۇ كۆنىشەھەر دەرۋازىسى ئالدىدا ئادەملەر مىغىلداپ كەتكەنىدى. دەرۋازا ئالدىدا قاتار قىلىپ دار ياغىچى قادالغان بولۇپ، دارنىڭ توغرا ياغىچىدا بىلەكتەك تومۇلۇقتا چىگىدىن ئېشىلىگەن قىرىق بەش تال سىرتماق ساڭگىلاپ تۇراتتى. شەھەردە بىر خىل مەشئۇملۇق، ۋەھىمىلىك ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. جازا مەيدانىنىڭ ئەتراپىنى قوللىرىغا نەيزە ـ قىلىچ، مىلتىق ـ تۇپەڭ ئېلىشقان قارا چېرىكلەر قاتمۇ قات

قورشۇبلىشقان بولۇپ، چاھار سۇدىكى مەيداننىڭ تاغ تەرىپىگە ياغاچتىن ئېگىز سۇپا ياسالغان، ياغاچ سۇپىنىڭ ئۈستىگە مانجۇچە يوغان بىر چېدىر تىكىلگەنىدى.

چېدىر ئىچىدە تۆر تەرەپكە قويۇلغان قارا شىرەنىڭ كەينىدە بېشىغا ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئوتىغات مۇنچاقلىق دىڭ قالپاق ـ خىتايى، ئۇچىسىغا قېنىق زەڭگەر رەڭلىك يىپەكتىن ئۇدۇلىغا ئىزىلىنىدىغان ئۇزۇن مانجۇچە ئەمەلدارلىق تونى كىيگەن ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇي دارغا ئېسىش جازاسىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كەينى تەرىپىنىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىگە ئىككى قاتار قويۇلغان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقلاردا قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى خەيمىڭ باشلىق ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ خان ئامبالىرى، ئاغلاقچى ئامبالىرى ۋە تۈرپاننىڭ ھاكىمبېگى ئىمىن خوجا، قۇمۇلنىڭ ھاكىمبېگى يۈسۈپ خوجا، ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى مۇساگۇڭ، يەكەننىڭ ھاكىمبېگى ئۇداي خوجا، خوتەننىڭ ھاكىمبېگى گادايمەت خوجا ۋە باشقا ئۇيغۇر، قىرغىز مەنسەپدارلىرى قاتار ئولتۇرۇشقانىدى.

بۇ چاغدا كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ چېرىكلىرىگە ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان بىر تۇمەن تۇتقۇننى مەيداندا قاتار تۇرغۇزۇشقا بۇيرۇق بەردى. ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇي بۇ تۇتقۇنلارغا يىرگەنگەندەك قىلىپ بىر قاراپ چىققاندىن كېيىن ياساۋۇلغا خىرىلداپ تۇرۇپ بۇيرۇق بەردى:

— ئاباۋغا مېنىڭ پەرمانىمنى يەتكۈز! پۇقرالارنى مەيداندىن نېرى قوغلىسۇن. ماۋۇ گەدەنكەشلەر دارنىڭ ئالدىغىراق تۇرغۇزۇلسۇن! خاقانى چىننىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە تاش ئاتقانلارنىڭ ئەفھالىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشسۇن! ئەسمىتۇللا قاتارلىق توپىلاڭچىلار دارنىڭ ئاستىغا ئېلىپ كېلىنسۇن!

— جە، باش ئۇستىگە، جاڭجۇن دارېن، پەرمانلىرىنى بەجا

كەلتۇرگەيمىز! — دېدى ياساۋۇل تىزىنى پۇكۈپ ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇيغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ چېدىردىن چىقىپ كەتتى.

بۇ چاغدا، ئاگۇي قارا چېرىكلەرنىڭ قىستىشى بىلەن جازا مەيدانىدىن ئاستا ئارقىغا سۇرۇلۇۋاتقان پۇقرالارنى ۋە دارنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كېلىنىۋاتقان سۇرگۈنلەرنى كۆزىتىپ تۇردى.

مەيدان بىردىنلا قالايمىقانلىشىپ كەتتى. دارغا ئېسىلىدىغانلار قارا چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدا ئامبال يامۇلىدىن ئېلىپ چىقىلدى. بۇ چاغدا تىقما - تىقما بولۇشۇپ سقىلىشىپ تۇرۇشقان زور ئادەملەر توپى ئارىسىدا پىچىر - پىچىر گەپلەر ۋە گۇدۇكلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

دارغا ئېسىلىدىغان بۇ قېرىق بەش مەھبۇسنىڭ ئەڭ ئالدىدا ئەسمىتۇللا بەگ ماڭغانىدى. ئۇنىڭ بەستلىك بويى ئورۇقلاپ، يىگىلەپ قورايدەك بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۆسكىلەڭ چاچ - ساقاللىرى پۇتۇنلەي ئاقىرىپ، غۇجمەكلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇستىگە كىيىۋالغان سارغىيىپ كەتكەن ئاق يەكتىكىنىڭ ئالدى ئېچىۋېتىلگەن، شالۋۇرنىڭ پۇچقاقلىرى يىرتىلغان بولۇپ، پۇتىغا سېلىنغان 18 جىڭلىق تۆمۇر ئىشكەل ئۇنىڭ شالاڭ يۇڭ باسقان بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان ئورۇق پۇتلىرىنى يالاپ كەتكەنىدى. ئەسمىتۇللا بەگ ئۇششاق - ئۇششاق دەسسەپ تېز ماڭاتتى. ئۇ پۇتلىرىنى ھەربىر يۆتكىگەندە تۆمۇر ئىشكەل يالاپ ئېچىۋەتكەن يارا ئاغزىدىن جىرت - جىرت قان ئېتىلىپ چىقاتتى - دە، ئۇنىڭ كەينىدە قانلىق ئىز پەيدا بولاتتى. ئۇنىڭ ھېچنېمىگە پىسەنت قىلمايدىغان كۆكۈچ، ئەمما ھوشيار، سوغۇق نۇر چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى خۇددى قانداقتۇر ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ئېزگۈ بىر ئارماننى كۆتۈۋاتقاندەك قىلىپ تېز - تېز چىملىدايتتى. ئۇنىڭ يۈزىدە خاقانى چىننى، خاقانى چىننىڭ جاڭجۇنلىرىنى، خان ئامبالىرىنى، ئۇيغۇر ھاكىمبەگلىرىنى،

هەتتا شامالدا پۇلاڭشىپ جىم تۇرمايۋاتقان دارىنىڭ سىرتماقلىرىنى قىلچىمۇ مەنسىتمىگەندەك بىر خىل قىياپەت جىلۋە قىلاتتى. ئۇ قوللىرىنى جاسارەت بىلەن سىلكىپ، يېنىدا ئۆزلىرىنى يالاپ كېتىۋاتقان مانجۇ چېرىكلەرنىڭ ئايىغى ئاستىغا تۇكۇرەتتى. قارا چېرىكلەر ئۇنىڭدىن كۆزلىرىنى ئېلىپ قاچاتتى. ناۋادا كۆزلىرى تاسادىپىي ئۇنىڭ كۆزى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغاندا ئالاق - جالاق بولۇپ، دەرھال بۇرۇلۇپ باشقا تەرەپكە قارىۋېلىشاتتى.

قارا چېرىكلەر بۇ مەھبۇسلارنى مەيدان ئىچىگە ئېلىپ كىردى. ئۇلار دارىنىڭ ئاستىغا يېتىپ كەلگەندە، كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ: «توختا!» دەپ بۇيرۇق بەردى ۋە ئۆزى ياغاچ سۇپا ئۈستىدىكى چېدىرغا كىرىپ كېتىپ، قولىدا بىر ۋاراق سىرىق گۇڭسا - خەتنى كۆتۈرۈپ پاتلا يېنىپ چىقتى.

— مۇنۇ خان پەرمانىنى بۇ ئىسيانچى گەدەنكەشلەرگە ئوقۇپ بەر! — دەپ بۇيرۇق قىلدى ئۇ تۇڭچىسىغا.

— جە، باش ئۈستىگە، — دەپ قوللۇق بىلدۈردى تۇڭچى، ئاندىن خان ئامبال ئاباۋنىڭ قولىدىن ھېلىقى بىر ۋاراق سىرىق گۇڭسا - خەتنى ئېھتىرام بىلەن ئالدى ۋە:

— بوغدا خاندىن پەرمان شۇلدۇركى، — تۇڭچى قولىدىكى سىرىق قەغەزگە يېزىلغانلارنى ئوقۇشقا باشلىدى، — بوغدا خان ئالىيلىرى ئەيتىپدۇرلەر: «... ئۇچتۇرپان شاغىبېگى، تۆتىنچى دەرىجىلىك مائاش - كۇلىياك يەيدىغان ئەمەلدار رەھمىتۇللا بىلەن ئەسمىتۇللالار مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مائاش - كۇلىياڭىنى ئېلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىغا قارىماي، گەدەنكەش چەنتۇ يۇقرالىرىنى قۇتراتىپ، تەپتارتماستىن خاقانى چىن سەلتەنىتىگە قارشى يېغى قوپتى! بۇ زادىلا كەچۈرگىلى بولمايدىغان ئېغىر گۇناھدۇر! تەڭرى لەشكەرلىرىمىز تەڭرىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، ھىدايەتنى جارى قىلدۇرغانلىقتىن، توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىۋېشى، ئاسىي رەھمىتۇللا تەڭرى لەشكەرلىرىمىز تەرىپىدىن ئېتىپ

ئۆلتۇرۇلۇپ، بېشىنى يېدى! ئۇچتۇرپان شەھىرى ئادالەتپاناھ خان لەشكەرلىرى تەرىپىدىن پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن، نىھايەت، تىرىك قولغا چۈشكەن ئەسمىتۇللا باشلىق قىرىق بەش توپىلاڭچىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شەھەر ئىچىدىكى توپىلاڭچىلارنىڭ ھەممىسى قىلچىمۇ ئايىپ ئولتۇرۇلماستىنلا تەڭرى لەشكەرلىرىمىز تەرىپىدىن پاك - پاكىز يوقىتىلدى[1]. بۇ توپىلاڭچىلار يوقىتىلمىسا، مۇسۇلمانلار يۇرتى بىر كۈنمۇ تىنچىمايدۇ! مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس! شۇڭا، بىز مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى گەدەنكەش چەنتۇلارغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن توپىلاڭچىلار كاتتىۋېشى ئەسمىتۇللا باشلىق قىرىق بەش نەپەر توپىلاڭچىنى تەخىرسىز دارغا ئېسىشنى بۇيرۇيمىز! بىز تەڭرى قوشۇنلىرىمىزغا ھىدايەتنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇچتۇرپان پەتھى قىلىنغاندا، توپىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاشنى، قىلچىمۇ رەھىم قىلماسلىقنى ئەمىر قىلغاندۇق. ئەلھال، بىز ئۆزىمىز كۆزلىگەن بۇ ئۇلۇغ مەقسەتكە يەتتۇق![2]

ئۇچتۇرپان خەلقى پاراكەندە غەلىيانچى خەلق. ئۇلار ئەمدى ئۆز يۇرتىدا تۇرۇۋەرسە بولمايدۇ! چۈنكى، ئۇلار يەنە توپلىشىپ غەلىيان كۆتۈرۈشتىن يانمايدۇ! سەلتەنىتىمىزنىڭ ئىلى... قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇزغان تەڭرى لەشكەرلىرىمىزنىڭ مائاش - كۇلىياڭلىرى ئۇچۇن كۇلدىكى پۇقرالارنى ئەمدى يەنە ئاۋارە قىلىۋېرىشكە بولمايدۇ! بۇ بىر قىسىم يۇكنى مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى چەنتۇ پۇقرالىرى ئۆز ئۇستىگە ئېلىشلىرى كېرەك. شۇڭا، ئۇچتۇرپان پەتھىسىدىن كېيىن ئۇچتۇرپاننىڭ يېزا -

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارلىرى» نىڭ داۋامى. 32 - جىلد، 28 -، 29 - بەتلەرگە ۋە چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى قەمەرىيە 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى پارلىققا قارالسۇن.

② «يۇپۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 736 - جىلد، 6 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى قەمەرىيە 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى پارلىق.

قىشلاقلىرىدىكى پۇقرالار قېرى - چۆرى، ئاغرىق - سىيلاق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئۇچتۇرپان دىيارىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنسۇن! ئىلى قاتارلىق جايلاردىكى تەڭرى لەشكەرلىرىمىزنىڭ ماڭاش - كۇلىياڭلىرىنى تەييارلاش ئىشىنى ئەمدى ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان مۇشۇ چەنتۇلار ئۆز ئۈستىگە ئالسۇن. تەڭرى لەشكەرلىرىمىزنىڭ ماڭاش - كۇلىياڭى ئۈلار تېرىغان يەرلەردىن كىرىدىغان كىرىم ھېسابىغا خىراجەت قىلىنسۇن!①

بۇ چاغدا دارنىڭ ئالدىدا تىترىشىپ تۇرۇشقان تۇتقۇنلارنىڭ ئارىسىدىكى كىمدۇر بىرى ۋارقىرىۋەتتى. ئەتراپتا تۇرۇشقان خالايىق گۇرۇلدىشىپ كېتىشتى. بىراق، ئۈلار ئەسمىتۇللا بەگنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، يەنە توختاپ قېلىشتى. ئەتراپ بىر پەسنىڭ ئىچىدىلا يەرگە يېڭىنە چۈشسە ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە تىمتاس بولۇپ كەتتى.

ئەسمىتۇللا بەگ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ۋارقىراپ سۆزلەۋاتاتتى:

— خاقانى چىن «ئۇچتۇرپاننى قانغا پاتۇرساملا، ئىش شۇنىڭ بىلەن تۈگەيدۇ!» دەپ ئويلىمىسۇن! ياق، ھەرگىز! بۇگۈن سىلەر ئۈستۈن كېلىپ، بىزنى چاپقان، دارغا ئاسقان بولساڭلار، يۇرت قاياشلىرىمىزنى رەھىم قىلماستىن ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ئەل - ۋەتىنىدىن قوغلاپ چىقارغان بولساڭلار، تاڭلا ئەتە سىلەرنىمۇ شۇنداق قىلىشىدۇ! بىز مەزلۇم خەلقىمىز ئازادلىق تېڭى ھەم ئاتىدۇ! بۇ قىساس چوقۇم ئېلىنماي قالمايدۇ! خاقانى چىن شۇنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلىغايسەنكى، بىزنى ھەرگىز ئۆلتۈرۈپ تۇگىتەلمەيسەن، ياق، ھەرگىز! پۈتۈن ئۇيغۇرنى

① «چۇڭخارلارنى تىنچىتىش چارلىرى» نىڭ داۋامى. 3 - جىلد، 21 - ، 22 - ، 23 - بەتلەر. «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» 615 - جىلد، 9 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى قەمەرىيە 2 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى.

دارغا ئاسالمايسەن! . . .

چېدىر ئىچىدە ئولتۇرغان ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇي قولىنى سىلكىدى. كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ قارا چېرىكلەرگە:

— دارغا ئېسىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى.

ئىككى بەستىلىك قارا چېرىك ھەممىدىن ئاۋۋال ئەسمىتۇللا بەگنى دارىنىڭ ئاستىغا ئېلىپ كەلدى. ئەسمىتۇللا بەگ بېشىنى تىك تۇتۇپ، مەردانە، غەيۇرلۇق بىلەن دارىنىڭ ئاستىغا قويۇلغان ياغاچ كۇرسىنىڭ ئۇستىگە چىقتى. ئۇنىڭ كىشەنلەنگەن ئىككى پۇتىدىكى يارىسىدىن ئاققان قىزىل قان بىردەمدىلا دارىنىڭ ئاستىغا قويۇلغان ھېلىقى كۇرسىنى بويىاپ تاشلىدى. بۇ چاغدا، قارا چېرىكلەردىن بىرى سىرتماقنى ئەسمىتۇللا بەگنىڭ قارامتۇل ئىنچىكە بوينىغا سالماقچى بولۇۋىدى، ئەسمىتۇللا بەگ ئۇنىڭ قولىنى ئىتتىرىۋېتىپ، سىرتماقنى بوينىغا ئۆزى سالدى. قالغان قىرىق تۆت نەپەر ئۇچتۇرپانلىق قوزغىلاڭچىمۇ ئەسمىتۇللا بەگكە ئوخشاش سىرتماقنى بۇيۇنلىرىغا ئۆزلىرى سېلىشتى. بۇ چاغدا، پۈتۈن خالايىق بۇ قىرىق بەش نەپەر ئۇچتۇرپانلىق قوزغىلاڭچىنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى مەردانە، تەمكىن قىياپىتىنى كۆرۈپ، ھەيران بولۇشقىنىدىن قېتىپ قېلىشقانىدى①. بۇ چاغدا ئەسمىتۇللا بەگ قوللىرى بىلەن بوينىغا سېلىنغان سىرتماقنى تۇتۇپ تۇرۇپ:

— ئى جاللات، ئۆلۈش ئالدىدا ئەڭ ئاخىرقى سۆزۈمنى ئېيتىۋېلىشىمغا رۇخسەت قىلغايسەن! — دەپ ۋارقىرىدى.

— ئېيت! — دېدى كۇچا خان ئامبىلى ئاباۋ.

— سىلەرنى ئۇچتۇرپان قەلئەسى ئاستىدا دىر - دىر تىترەتكەن بىز ئىدۇق. سىلەر بىزنى يېڭىۋالدۇق، دەپ

---

① ئەسمىتۇللا بەگنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ھەققىدە خىلمۇ خىل مەلۇماتلار بار. بىزبىلەر: «ئەسمىتۇللا بەگ قالىغاچ تاغنىڭ ئالدىدا مانجۇلار تەرىپىدىن چېپىپ تاشلانغان» دەپ شىددۇ. ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ قەتلى قىلىنىشى ھەققىدىكى پاشقا تەپسىلاتلار ئۇچۇن، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - تۇم، 1982- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 478 -، 479 - بەت ۋە 480 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئويلامسلەر؟ بىز ئەركىنلىكىمىز ئۈچۈن سىلەر بىلەن جەڭ قىلدۇق. ئازادلىقىمىزنى ئۆتكۈر قىلىچ ۋە نەيزىمىزنىڭ تىغى بىلەنلا ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۇق! مانا ئەمدى ئەركىنلىك ئۈچۈن ئۆلۈۋاتماقتىمىز. ئۆلۈم بىز ئۈچۈن قورقۇنچلۇق ئەمەس! چۈنكى، بىزنىڭ ئۆلۈمىمىز خەلقنى ئويغىتىدۇ! شۇنداق كۈنلەر كېلىدۇكى، ئويغاق ئارسلان كەبى خەلقنىڭ ئالدىدا مۇشۇك كەبى دىر ـ دىر تىترەيسىلەر. مانا مۇشۇ كۈنلەر سىلەر ئۈچۈن ئەڭ قورقۇنچلۇق! . . .

خالايىق ئارىسىدا ۋاراڭ ـ چۇرۇك كۆتۈرۈلۈپ، بارغانسېرى كۈچەيدى. ھاياجانلانغان كىشىلەرنىڭ گۈرۈلدەشكەن ئاۋازى ئىچىدە ئەسمىتۇللا بەگنىڭ ئاۋازى ئانچە ئاڭلانماي قالدى. شۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قارا چېرىكلەردىن بىرى ئۇنىڭ پۇتى ئاستىدىكى كۈرسىنى تېپىۋەتتى. ئەسمىتۇللا بەگنىڭ بەستلىك ئېغىر گەۋدىسى پىلتىڭلاپ بىردىنلا ئېسىلىپ قالدى. بۇ چاغدا قالغان قارا چېرىكلەرمۇ ھېلىقى قىرىق تۆت نەپەر قوزغىلاڭچىنىڭ پۇتى ئاستىدىكى كۈرسىنى چاققانلىق بىلەن تېپىپ نېرىغا ئۇلاقتۇرۇۋەتتى. سىرتماق دارغا ئېسىلغانلارنىڭ كارنىيىنى بارغانسېرى چىڭ سىقىپ، نەپىسىنى بوغۇشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ بىردەم گەۋدىسى يىغىلىپ، ئېگىلگەن تىزلىرى ئېڭەكلىرىگە تاقىشىپ، بىردەم جان تالىشىش ئەسناسىدا پەسكە سوزۇلۇپ، ئۇزاققىچە تەۋرىنىپ تۇرۇشتى. . . ئەسمىتۇللا بەگ دارىدا تېخىچىلا تىپىرلاپ، جېنى يا چىقماي، بىر تەرەپكە قېيىشىپ قالغان قاپقارا تىلىنى مىدىرلىتىپ تۇراتتى، سىرتماق ئۇنىڭ كېكىردىكىنى بوغۇپ تاشلىغانىدى. ئۇ تارامىلاپ ياش ئېقىۋاتقان كۆزلىرىنى ئەتراپقا يۈگۈرتۈپ، ئاغزىنى قىيسايتىپ، جېنىغا پاتقان ئۆلۈم ئازابىنى بىردەم بولسىمۇ يېنىكلىتىشكە ئۇرۇنۇپ، قاتتىق قىينىلىپ، ھەدەپ يۇقىرىغا كۆكلەپ باقاتتى. ئۇ ھەر كۆكلىگەندە، دارنىڭ توغرا ياغىچى

غىچىرلاپ، بىر رىتىمدا ئاستا تەۋرىنەتتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ داردىكى ئەسمىتۇللا بەگمۇ گويا ئۆزىنىڭ قارىيىۋاتقان قىزىل يۇزىنى ئىسسىق شۆلگەيلىرى ۋە كۆز ياشلىرى ئېقىپ چۈشۈپ ھۆل قىلىپ تاشلىغان كۆكرىكىنى جازا مەيدانىنىڭ تۆت ئەتراپىدا تۇرۇشقان خالايىققا كۆرسەتمەكچى بولغاندەك تۆت تەرەپكە ئايلىنىپ، تەۋرىنىشكە باشلىدى. . . .

*　　*　　*

ئىلىغا سۇرگۈن قىلىنغان بىر تۇمەن قېرى - چۆرى، ئاغرىق - سىيلاق ئادەملەر ئىلى جاڭجۇنى ئاگۇينىڭ پەرمانى بويىچە تۆت تۇركۈمگە بۆلۈنۈپ يولغا چىقتى[1].

تۇنجى تۇركۈمدىكى ئۈچ مىڭ ئادەم قەمەرىيە 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تاڭ سەھەردە قوراللىق قارا چېرىكلەرنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئاقسۇ شەھىرىنىڭ كۆنىشەھەر دەرۋازىسىدىن مۇز داۋانغا قاراپ يولغا چىقىشتى. ئەتىگەنلىك ئۇيقۇدىكى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئۇستىنى تۇمان قاپلىغان بولۇپ، دالىدا تۇمان كۆپۈكلىنىپ، ساي - جىرالاردا پۈرقىراپ ئويمانلاردىن پەسلەپ ئۆتۈپ، يار تىزمىلىرىنىڭ باغرىنى يالايتتى. تۇمان ئۆز قۇچقىغا ئالغان تۆپىلىكلەر غۇۋا پارقىراپ كۆرۈنەتتى. ئۇنچىلەر يېتىشقان ئېكىزلىقلاردىكى ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا بۆدۈنلەر سايرىشاتتى. ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان سۇرگۈنلەرنىڭ ئارىسىدىن تاھىرخان ئىسمىلىك بىرىنىڭ مۇڭلۇق ئېيتقان ناخشا ساداسى ئاڭلىنىۋاتاتتى:

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارلىرى» نىڭ داۋامى، 32 - جىلد، 9 - ، 10 - بەتلەرگە ۋە «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 725 - جىلد، 4 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى قەمەرىيە كەبىسە 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

خوش دەي دېسەم يۇرتۇمدا،
ئادەم ئىزى كۆرۈنمەس.
قورۇسدا ھېچكىمنىڭ،
ئوغۇل - قىزى كۆرۈنمەس.

يوپۇرماقلار سارغىيىپ،
شاخلار سۇندى غولىدىن.
ساق قالمىدى ھېچ كىشى،
زالىملارنىڭ قولىدىن.
. . . . . .

— ھەي ئۆلۈمتۇك چەنتۇ، — دەپ ژارقىرىدى بۇ چاغدا ئاچچىقى يامان بىر قارا چېرىك، — مېنىڭ دارېننىڭ قۇلاق تولا، تولا ئاغرىيدۇ! سەن - شۇ ئېشەك ئوخشاش نېمە تولا ژارقىرايدۇ؟!

ناخشا ئېيتىۋاتقان تاھىرخان دېگەن سۇرگۈن دەرھال ئاۋازىنى ئۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەمدى ئەتراپتا مېڭىپ كېتىۋاتقانلارنىڭ ئاياغ تاۋۇشىدىن باشقا ھېچنېمە ئاڭلانمايۋاتاتتى. بىلەكلىرىدىن بىر تال ئارغامچا بىلەن چېتىپ باغلانغان بۇ سۇرگۈنلەر قەدىمى سەل - پەل ئاستىلىشىپ قالسا، قارا چېرىكلەر قىلچە ئايىماي ئولتۇرماستىن قوللىرىدىكى قامچىسى بىلەن ئۇرۇپ ئۇلارنى ئىتتىك مېڭىشقا مەجبۇر قىلاتتى. سۇرگۈنلەرنىڭ ھەربىر گۇرۇھىنىڭ بېشىدا بىرىدىن ئاتلىق مانجۇ نازارەتچى قويۇلغانىدى. بويىنى زەنجىر بىلەن بەند قىلىنغان تۇتقۇنلار تۆگىلەرنى يېتىلەپ ماڭاتتى. مانجۇلار ئۇچۇن تەييارلانغان چېدىرلار بىلەن كىگىز ئۆيلەر، ھەر تۇرلۇك تىكمەت كىگىزلەر، گىلەملەر، قازان - قۇمۇچ، چىنە -

قاچىغا ئوخشاش نەرسىلەر؛ تاغار ـ تاغار ئۇن، چاناش ـ چاناش مـاي، تاغار ـ تاغار گۈرۈچ، يېمىش، سۈرلەنگەن گۆش، ئىسلىغان يىلقا گۆشى، كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ياغ، قورۇلغان تالقانغا ئوخشاش يولنىڭ ئۇزۇق ـ تۈلۈكىمۇ مۇشۇ تۆگىلەرگە ئارتىلغانىدى.

سۈرگۈنلەر قورسقىنىڭ غېمىنى ئۆزى قىلاتتى. ئۇلار يولدا ئۇچرىغان يېگىلى بولىدىغانلىكى ھەرقانداق يېمەكلىكلەرنـــى ئۇزۇق قىلىپ كېتىۋېرەتتى. ئۇلارنى توختاۋسىز داۋاملىـــق مېڭىشقا مەجبۇر قىلىدىغان نەرسە شەپقەتسىز قارا چېرىكلەرنىڭ قامچىسىدىن باشقا يەنە ئاچلىقمۇ بار ئىدى. ئاچلىق ئۇلارنى توختىماي ئالغا مېڭىشقا، يول بويى ئۇچرىغانلىرىنى ھەممىسىنى يالماپ يېپ مېڭىشقا مەجبۇر قىلاتتى.

كەچ كىرمەكتە ئىدى. زېمىن تېخى كۈن بويى توپلىغان ئىسسىقنى چىقىرىپ تازا قىزىماقتا ئىدى. ئەمما، تاغ تەرەپتىن چىقىـــۋاتقان سالقىـــن شامال كەچقۇرۇنلۇقـــى سالقىـــن بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى. سۈرگۈنلەر قاراڭغۇ چۈشكەندە ئاران تازلەنگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىشتـــى. ئاقسۇدىن چىققاندىن كېيىن تازلەنگەر — مۇزداۋان يولىدىكى بىرىنچى قونالغۇ ئىدى.

مۇزداۋان يولى قەدىمكى يول بولۇپ، شۇ چاغلاردا مۇلكىي قەشقەرىيىدىن ئىلىغا چىقىشتا ئەڭ يېقىن يول ھېسابلىناتتى. خاقانى چىنىنىڭ ۋە ئىلى جاڭجۈنىنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى يەتكۈزىدىغان چاپارمەنلەر جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار شەھەرلىرىدە تۇرۇشلۇق مانجۇ مەمۇرلىرىنىڭ قېشىغا مۇشۇ يول ئارقىلىق ماڭاتتى. بۇ يول شۇ چاغلاردا پـــىيادە ئادەملەر ئۈچۈن 18 قونالغۇلۇق يول ھېسابلىناتتى. ئەينى يىللاردىكـــى دوغلات قەبىلىسىنىڭ تارخانلىقى بولغان ئاقسۇ تەۋەسىدىكى تازلەنگەر، ئىشلەمچى، جام، تۈزئاۋات، بوزدۆڭ، قورغان، چوڭ ئارپا،

يېڭى مەھەللە، تۇغ ـ بەلچى، تامغا تاش، مۇز داۋان، توغرا سۇ قاتارلىق مەنزىللەرنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ئىلى تەۋەسىدىكى خان يايلاق، ئايدىڭگىر، شاتى، ئاقسۇ، سىمتاش، قاراكۆل دېگەن مەنزىللەرنى بېسىپ ئۆتكەندىلا ئاندىن تېكەس ۋادىسىغا بېرىپ يەتكىلى بولاتتى. بۇ يول ئۆزىنىڭ بېرىپ يېتىدىغان ئاخىرقى مەنزىلىنىڭ يىراقلىقى، يولنىڭ مۇشكۈللۈكى بىلەن تارىختىن تارتىپ «بارسا كەلمەس يول» دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەنىدى.

*　　*　　*

قەدىمكى كارۋان يولى بولغان مۇزداۋان يولى تەڭرىتاغلىرى ئىچىدىكى جىلغا ـ سايلار ئىچىدە ئەگرى ـ بۈگرى تولغىنىپ، مۇزداۋان باغرىدىكى تۇغ بەلچى دېگەن قونالغۇغا يېتىپ كەلگەندە كىچىككىنە بىر ئوچۇقچىلىققا ئۇلىنىپ كېلەتتى. مۇزداۋاندىن ئۆتىدىغانلار مانا مۇشۇ ئوچۇقچىلىققا كەلگەندە چۈشكۈن قىلىشىپ، ئۆزلىرىنى بىرەر قۇر تۇزەشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن توختىشىپ، «پىلىسىرات كۆۋرۈكى» دەپ ئاتالغان مۇزداۋاندىن ئۆتۈشكە تەييارلىناتتى.

كېتىۋاتقان بۇ سۈرگۈنلەرنىڭ ئارىسىدا مەتروسۇل دېگەن بىر بوۋاي بىلەن بابەك دېگەن بىر ئۆسمۈر بالىمۇ ئىلىغا ماڭغانىدى. تاغ يولىدا ئاستا كېتىۋاتقان بۇ ئىككىسى پاراڭلىشىپ مېڭىۋاتاتتى.

— مانا، ئىلىغىمۇ ئاز قالدۇق، — دېدى مەتروسۇل بوۋاي يېنىدىكى ئون ياشلاردىكى بابەك دېگەن ئۆسمۈرگە مۇراجىئەت قىلىپ.

— ھۆرمەتلىك مەتروسۇل بوۋا، مەن بۇ سۆزنى سىزدىن ئونىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتىمەن. بىراق شۇنداق بولسىمۇ، ئىلىغا

بىرىش ئۇمىدىدىن تېخى ۋاز كەچكىنىم يوق، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ بوۋايغا يېتىشۋېلىپ.

— ئالدىمىزدا تۇغ بەلچى دېگەن كىچىك بىر يۇرت بار. ئۇ يەردە ئۆزىمىزگە ھېچ بولمىسا كاۋا بولسىمۇ تاپالايمىز. ئاندىن بىر كېچە قېنىپ ـ قېنىپ ئۇخلۇۋالالايمىز. «پىلىسىرات» دەپ ئاتالغان مۇزداۋاندىن تىنچ ـ ئامان ئۆتۈۋالساقلا، ئۇنىڭ ئۇ يېقى جەننەت كەبى يۇرتلاردۇر. ئۇ يەردە ئۆزىمىزگە بىرەر پۇچۇق زاغرا بولسىمۇ نان تاپقىلى بولىدۇ.

ئۇلار مۇشۇ تەرىقىدە سۆزلىشىپ مېڭىشتى. ئەسىرلەردىن بېرى تاغ باغرىدا يىلاندەك تولغىنىپ ياتقان يول ياقىسىدا كونا ساپال قاچىلارنىڭ، ئەينەك بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى، ئۆلگەن ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ، ھەتتا ئادەملەرنىڭ ئۇستىخانلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. ئاشۇ پۇچۇق ساپاللارنىڭ ئۈستىگە ئويۇلغان تۇرلۇك نەقىشلەر، چېچىلىپ ياتقان ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاپئاق سۆڭەكلىرى چەكسىز ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرنىڭ گۇۋاھچىسى ئىدى.

كەچكە يېقىن سۇرگۈنلەر توپى ئوت ـ چۆپ تاقىر، دەل ـ دەرەخلىرى شالاڭ تۇغ بەلچى دېگەن قونالغۇغا كېلىپ چۈشتى. نەچچە يۈز ئورۇنغا گۇلخان يېقىلغاندا، خۇددى پۈتۈن تاغ باغرى كۆيۈۋاتقاندەك بولۇپ كۆرۈندى. لۆمشىپ تۇرغان ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى ئەتراپتا ئېنىق ئاڭلىناتتى. ئادەملەرنىڭ بىرلىرى ئوت ياقسا، يەنە بىرلىرى قۇمغانلىرىدا چاي قاينىتاتتى. يەنە بىرلىرى ناخشا ئېيتاتتى. بۇ سۇرگۈنلەر چۈشكۈن قىلىشىپ ئورۇنلىشا ـ ئورۇنلاشماي تۇرۇپلا، ھېلىقى تاھىرخاننىڭ ناخشىسى تۇغ بەلچى ئاسمىنىدا يەنە ياڭراشقا باشلىدى:

سۇرگۈن بولۇپ ماڭدۇق بىز،
مۇز داۋانغا پىيادە.

زۇلۇم يەنە بولارمۇ؟
بۇندىن ئارتۇق - زىيادە. . .

ئالما تۇنقان ئاقسۇلۇق،
رەھمەت سىزگە قېرىنداش.
كۆزۈڭلاردىن ئاقمىسۇن،
بىزنىڭكىدەك يىرىڭ - ياش!
. . . . . .

ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان باشقا سۈرگۈنلەردەك، مەتروسۇل بوۋاي بىلەن بابەكنىڭمۇ ئوزۇقسىز پۈتۈنلەي ئۆكسۈپ قالدى. ئاچلىق ئۇلارنى قىينىماقتا ئىدى. ئاچلىقتىن ئۆسمۈر بابەكنىڭ كۆزلىرى قارىداپ، كۈچ - مادارىدىن قالماقتا ئىدى. ئۇلار مۇشۇ كۈنگىچە يول ياقىسىدىكى ياۋا ئوت - چۆپلەرنى يەپ جان ساقلاپ كەلگەنىدى. ئاخىر ئۆسمۈر بابەك ياۋا ئوت - چۆپلەرنى يېسە، «ھۆ» قىلىپ ياندۇرۇۋېتىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. مەتروسۇل بوۋاي ئۆسمۈر بابەكنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشىگە كۆزى يەتتى - دە، ئائىلاج ئەتراپتا قوغۇن - قاپاقتەك يېگۈدەك بىرنەرسە ئىزدەپ كەتتى.

ئۇلار چۈشكۈن قىلغان يەرنىڭ يېنىدىكى قۇرام تاشلىقنىڭ كەينىدە بىر پارچە كاۋىلىق بولۇپ، كاۋا پىلىكىدە نوقۇتچىلىك نەرسە تۇگۈل، ھەتتا كاۋىنىڭ پىلەكلىرىمۇ قالمىغانىدى. مەتروسۇل بوۋاي پاساڭداپ قۇرۇتۇۋېتىلگەن كاۋا چۆنەكلىرىنى بويلاپ كېتىۋېتىپ، پۈتى تۈيۈقسىزدىن يۇمشاق توپىغا كىرىپ كەتتى. يۇمشاق توپىنىڭ ئاستىدا تۇرغان بىرنەرسە ئۇنىڭ پۈتىغا ئۇرۇلدى. ئۇ دەرھال قولى بىلەن يۇمشاق توپىنى كولاپ ئاچتى. ئورەكتە قوش مۇشتۇمدەك بىر خام كاۋا تۇراتتى! ئۇ ئەتراپقا

ئالاق ـ جالاق بولۇپ بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ھېلىقى كاۋىنى يەردىن ئېلىپ قوينىغا سالدى ـ دە، ئۆسمۇر بابەك يېتىپ قالغان يەرگە قايتىپ كەلدى ۋە كاۋىنى پارچىلاپ ئىككى قىلىپ ئوتقا قويۇلغان قۇمغانغا سالدى. ئۇزاق ئۆتمەي مەززىلىك كاۋا ئۇمىچى پىشىپ تەييار بولدى. مەتروسۇل بوۋاي ئۆسمۇر بابەككە بىر غېدىر كاۋا ئۇمىچىنى ئىچۇرۇۋۈدى، ئۇنىڭ چىرايىغا ئانچە ـ مۇنچە قان يۈگۈردى. بالىنىڭ تىرىلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ مەتروسۇل بوۋاي ئۇھ، دەپ خاتىرجەم بولدى. «مۇبادا، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، — مۇبادا، بايقېزبەگ بەگزادىنى ئىلى دىيارىغا ساق يەتكۈزۈپ بېرىۋالالىسامىلا، مەھشەر كۈنى رەھمەتلىك رەھمىتۇللا بېگىمنىڭ ئالدىدا يۈزۈم يورۇق بولاتتىى!» ئۇ قورسىقى كاۋا ئۇمىچىغا تويۇپ باداڭدەك چىقىپ كەتكەن ئۆسمۇر بابەككە سۆيۈنچىلىك نەزىرى بىلەن قاراپ قويدى. بۇ چاغدا، ئۆسمۇر بابەك ئۇيقۇ دەرياسىغا غەرق بولۇپ، پۇشۇلداپ ئۇخلىماقتا ئىدى.

* * *

بابەك دەپ ئاتالغان بۇ ئۆسمۇر بالىنىڭ رەھمىتۇللا بەگنىڭ بەگزادىسى ئىكەنلىكىنى مەتروسۇل بوۋايلا بىىلەتتىى. ئۇ قىرغىنىدىن ئېشىپ قالغان بۇ بەگزادە بايقېزبەگنىڭ ئىسمىنى بابەك دەپ ئۆزگەرتىپ يوشۇرۇپ ساقلاپ قالغاندىن كېيىن ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئىلىغا ئېلىپ ماڭغانىدى. ئۆسمۇر بابەك مەتروسۇل بوۋاينىڭ كاۋا ئۇمىچىنىڭ شاراپىتى بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى...①

① كېيىن رەھمىتۇللا بەگنىڭ ئايالى بەگزادە بايقېزبەگنى ئېلىپ قىرغىزستانىنىڭ توقماق دېگەن يېرىگە قېچىپ كەتتى. 15 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كەلدى. بايقېزبەگ ئۇچتۇرپاندا ئۆيلىنىپ بالىلىق بولدى ۋە ئوغلىنىڭ ئىسمىنى «رەھمىتۇللا بەگ» دەپ قويدى.

*　　*　　*

تۇغ بەلچىدىن يولغا چىققان سۇرگۈنلەر ئۇچىنچى كۈنى مۇزداۋانغا يېتىپ كەلدى! ئەتراپ تۇتاش كەتكەن تاغ چوققىلىرى بىلەن قاپلانغان بولۇپ، بۇ چوققىلار گويا سارغۇچ تۇمانلار ئىچىدە يۇرۇشكەن بىر توپ يىرتقۇچ ھايۋانلارغا ئوخشايتتى. جەنۇب تەرەپتە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەيۋەتلىك تۆمۇر چوققىسى ئاپئاق قارغا پۈركەلگەن بولۇپ، مۇز بىلەن قاپلانغان تاغ چوققىلىرى بىر ـ بىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى. ھاۋا ئوچۇق بولسىمۇ ئەمما شەرق تەرەپتىن سۇرۇلۇپ كەلگەن قانمۇ قات ئاق بۇلۇتلار تۆمۈر چوققىسىنىڭ ئەتراپىغا توپلانماقتا ئىدى. مۇزداۋان ئۇستىگە كېچىچە قار چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، بىچارە سۇرگۈنلەر چىشىنى چىشلەپ قار كېچىپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى.

مۇز داۋاننىڭ ئۇستىدىكى يول گەرچە ئانچە ئۇزۇن بولمىسىمۇ ئەمما بۇ يول ئىككى تەرىپى نەچچە مىڭ گەز كېلىدىغان تىك ھاڭ، ئوتتۇرىسى ئاران بىر ئادەم ماڭالايدىغان بىر پارچە ئۇيۇل مۇزلۇق ئۇستىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، بۇرۇنقىلار يولنىڭ بۇ قىسمىنى «پىلىسىرات» دەپ بىكار ئاتاشمىغانىدى! بۇ يولدا كۈندۈزى ھاۋا ئوچۇق چاغلاردىلا ئادەم مېڭىش مۇمكىن ئىدى. ھازىر يولنىڭ بەزى بۆلەكلىرىدە ھەتتا پۇتۇن بىر كارۋاننى ئات ـ ئۇلاغلىرى بىلەن كۆمۈپ تاشلىغۇدەك قېلىن قار دۆۋىلىرى توپلىنىپ قالغانىدى.

مانجۇلار تەرىپىدىن ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قوغلاپ چىقىرىلغان بۇ بىچارە سۇرگۈنلەر يولدىكى چىدىغۇسىز ئاچارچىلىق دەستىدىن ئۇچىسىدىكى چاپانلىرىنى بىر پارچە زاغرىغا ياكى بىر قاچا كاۋا ئومىچىغا تېگىشىپ يېيىشكە مەجبۇر

بولۇشقان بولسا، مانا ئەمدى مۇز داۋانغا كەلگەندە ئاچلىققا سوغۇق قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ يالىڭاچ قەددىنى تېخىمۇ پۈكۈپ تاشلىدى! نىمجان بولۇپ قالغان بۇ سۈرگۈنلەر كېتىپ بېرىپلا يىقىلىپ چۈشۈشەتتى. يىقىلغانلىرى بولسا، مەڭگۈ ئورنىدىن تۇرالمايتتى!

ئۆسمۇر بابەك مەتروسۇل بوۋايغا ئەگىشىپ كېتىۋېتىپ، بىرنىڭ ئۇستىگە بىرى مىنگىشىپ كەتكەن ئۇچلۇق خادا تاشلارغا ئەيمىنىپ قاراپ قويدى. بۇ تاشلار گەرچە ئۆز جايلىرىدا قىمىرلىماي تۇرسىمۇ ئەمما ئۆسمۇر بابەكتە ھازىرلا گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ ئۆزىنى بېسىۋالىدىغاندەك سۈر پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا مەتروسۇل بوۋاي ئۇنىڭ قولىدىن مەھكەم تۇتۇۋالدى ۋە:

— بەگزادەم، ھەرگىز ئىككى يانلىرىغا ۋە ئۇستىلىرىگە قارىمىسلا، بولمىسا باشلىرى قېيىپ سۈر بېسىپ قالىدۇ! — دېدى ئۆسمۇر بابەككە كۆيۈنۈپ.

بۇ چاغدا ئالدى تەرەپتىكى ئادەملەر پاتىپاراق بولۇشۇپ كېتىشتى. سۈرگۈنلەردىن ئۇچى يارغا غۇلاپ كەتكەنىدى! ئۆسمۇر بابەك قورققاندەك قىلىپ كەينىگە داجىدى.

— قورقمىسلا بەگزادەم، مەن بار. مەن سىلىنى چوقۇم ئىلىغا ساق ئېلىپ چىقىپ كەتكەيمەن! — دېدى مەتروسۇل بوۋاي بالىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇش ئۈچۈن.

دەل مۇشۇ چاغدا، كۇتۇلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى! ئۆسمۇر بابەك مۇزدا تېيىلىپ كېتىپ، پەسكە سىيرىلىپ چۈشۈشكە باشلىدى. مەتروسۇل بوۋاي دەرھال بىر قولى بىلەن چوقچىيىپ تۇرغان بىر پارچە مۇزنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ، يەنە بىر قولىدا بالىنى ئۇستىگە كۈچەپ تارتتى. ئۆسمۇر بابەك ئورۇق بولغاچقا، مەتروسۇل بوۋاي تولا بەك كۈچىمەيلا ئۇنى تارتىپ چىقىرىۋالدى. بىراق، ئۇ يولىنىڭ ئۇستىگە چىقىشى بىلەن تەڭلا، مەتروسۇل بوۋاي تۇتۇپ تۇرغان ھېلىقى مۇز قارسىدە قىلىپ

سۇنۇپ كەتتى! بوۋاي بالىنى تۇتۇپ تۇرغان قولىنى بىر سىلكىپلا بوشاتتى ـ دە، ئۆزى ھاڭنىڭ تېگىگە چۈشۈپ كەتتى!

— بوۋا!... — ئۆسمۇر بابەكنىڭ ئېچىنىشلىق ۋارقىرىغان ئاۋازى ئەتراپتىكى تىك تاغلار ئارىسىدا خىلى ئۇزاقلارغىچە ئەكس سادا قايتۇرۇپ تۇردى...

* * *

ئورۇقلاپ بىر تېرە، بىر ئۈستىخان بولۇپ قېلىشقان سۇرگۈنلەر خان يايلاقىغا يېتىپ كەلگەندە يەيدىغان ئوزۇق ـ تۇلۇككە ئۇلىشۋالغاچقا، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىشتى. سۇرگۈنلەر ئارىسىدىكى تاھىرخانىنىڭ ئېيتقان ناخشىسى ئەتراپنى يەنە چاڭ كەلتۈرۈشكە باشلىدى:

... ...
مۇز داۋاننىڭ يولىدا،
توڭلاپ تۇگەشتى پۇتلار.
ئېلىپ قالدى كۆپ جانىنى،
ھاڭغا ئىتتىرىپ جۇتلار.

تىغ ئۆتمىگەن ئۈستىخان،
ھاڭنىڭ تېگىدە مىڭ پارە.
بولدى شۇنچە ھالىمىز،
كۆرمەي ئۇنى نە چارە!...

قاچان يېتەر ئەرزىمىز؟
قاچان چىقار دەردىمىز؟

ۋىجدان نومۇس ئالدىدا.
قاچان تۈگەر قەرزىمىز؟!

* * *

مانجۇ ھاكىمىيىتى مىلادى 1776 - يىللىي يازدا، «توپىلاڭچىلارغا يان باستى» دېگەن گۇناھ بىلەن ئۇچتۇرپاندىن «ئاسىيلار تاۋابىئاتلىرى» دەپ ئاتالغان جەمئىي 12 مىڭ 500 ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ، ئۆي - ماكانىدىن قوغلاپ چىقاردى ۋە ئۇلارنى تۆت تۈركۈمدە ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى. مانجۇلار بىرلا ۋاقىت ئىچىدە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك مەقسەتكە يەتتى: بىرى، «گەدەنكەشلەر» دەپ ئاتالغان بىر تۈركۈم ئەقلى - ھوشى جايىدا، ھەققانىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك ئادەملەرنى ئۆز يۇرتىدىن ياقا يۇرتلارغا قوغلاپ چىقاردى؛ يەنە بىرى، ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانلارنىڭ نۇرغۇن مىقدارىدىكى يەر - سۇيى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى ھەقسىز ئىگىلىۋالدى.

مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىدە يولغا قويغان زاكات - سېلىقلىرى ئىتتىنىڭ تۈكىدەك كۆپ بولغاچقا، ساناپ تۈگەتكىلى بولمايتتى! بۇنداق زاكات - سېلىقلار خاقانى چىننىڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىن ئىقتىسادىي جەھەتتە يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە سىياسىي جەھەتتە سالغان قاتتىق مىللىي زۇلمىنىڭ بىر خىل تەييار ۋاستىسى بولۇپ قالغانلىقتىن، خەلقنىڭ مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى تۇرلۇك نارازىلىقلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەنبەسىگە ئايلىنىپ قالدى. ھالبۇكى، بۇنداق نارازىلىقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى چوڭ - كىچىك قوزغىلاڭلىرىغا تۈتۈرۇق بولۇپ تۇردى.

چەنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلىدىن 30 ـ يىلىغىچە، مانجۇ هاكىمىيىتى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى هەرقايسى جايلاردا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىدىكى چېرىكلىرىنىڭ سانى 18 مىڭ 85 كە يەتتى. جەنۇبتىكى هەرقايسى مۇسۇلمان شەهەرلىرىدە تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىدىكى چېرىكلىرىنىڭ سانى 12 مىڭ 108 گە يەتتى. بۇلارغا يەنە هەرقايسى مانجۇ، شىبە، سولۇن، چاخار، ئۇيرات، تورغات قوشلىرىدىكى ئائىلە تاۋابىئاتلارنىڭ قوشقاندا مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى كەڭ جايلاردا تۇرغۇزغان هەربىي، مۇلكىي خادىملىرىنىڭ سانى قىرىق مىڭدىن ئېشىپ كەتكەنىدى[1]. مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ پۈتۈن جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى بىۋاستە ۋەكىلى بولغان كېلەڭسىز هەربىي ـ مەمۇرىي ئورگانلىرىدا مائاش ئالىدىغان بۇ هەربىي ـ مەمۇرىي خادىملارنىڭ غايەت زور خەج ـ خىراجىتى خاقانى چىن ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا تولىدۇرۇپ بولغىلى بولمايدىغان تېگى يوق بىر هاڭ هېسابلىناتتى. بۇ مەسىلىنى ئۇنۇملۇك هەل قىلىش ئۇچۇن، مىلادى 1760 ـ يىلى خاقانى چىن جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىنى تەسەررۇپ قىلىۋالغاندىن كېيىن يەنىلا جۇڭغارلارنىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلىنى ئۆزىنىڭ پۈتۈن جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە هۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش مەركىزى قىلىپ تاللىدى هەمدە كېلەڭسىز هەربىي ـ مەمۇرىي هۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنىڭ غايەت زور خەج ـ خىراجىتىنى قامداش ۋە ئات ـ ئېشەك ئورنىدا ئىشلىتىش ئۇچۇن جۇڭغارلارنىڭ ئەسلىدىكى ئالبات ئىشلىتىش تۇزۇمىنى قىلچەمۇ ئۆزگەرتمەستىن، بوز ئاچقۇزۇپ، تېرىقچىلىققا سالىدىغانغا جەنۇبتىكى كەڭ مۇسۇلمان يۇرتلىرىدىن

---

① بۇ هەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «ئىلى تەزكىرىسىدىن قىسقارتىلمىلار» دېگەن كىتابقا قارالسۇن. بۇ كىتاب قورغاس 1 ـ رايون 5 ـ يېزىلىق يازۇر (داغۇر) گەپەندىدە ساقلانغان.

ئىلىغا مەجبۇرىي يوسۇندا يانچى يۆتكەپ چىقتى.

مىلادى 1760 ـ يىلىدىن 1765 ـ يىلىغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە مانجۇ ھاكىمىيىتى جەنۇبتىن ئىلىغا 3000 تۇتۇن يانچى ئۇيغۇرنى ھەيدەپ چىققان بولسا، 1765 ـ يىلىدىكى «ئۇچتۇرپان يېغىلىقى» نى دەھشەتلىك باستۇرغاندىن كېيىن ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان سۇرگۈن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بىر دىنلا ھەسسىلەپ ئېشىشقا باشلىدى!

مىلادى 1765 ـ يىلى كۈزدە، ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن مىلادى 1768 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچىلىك بولغان ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە مانجۇلار ئۇچتۇرپان، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن 3000 تۇتۇن ئۇيغۇرنى «توپىلاڭچىلارغا يان باستى!» دېگەن گۇناھ بىلەن ئىلىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىپ پالىدى. مىلادى 1770 ـ يىلىغا كەلگەندە ئىلىدىكى «ئاق ئۆيلۈك» ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بىر دىنلا كۆپىيىپ 8000 تۇتۇنگە يەتتى! دېمەك، مانجۇ ھاكىمىيىتى 1765 ـ يىلىدىن كېيىنكى قىسقىغىنا بەش يىل ئىچىدە جەمئىي 5000 تۇتۇن ئۇيغۇرنى جەنۇبتىن ئىلىغا سۇرگۈن قىلدى! بۇ ئۇيغۇرلار مانجۇلار ئۈچۈن بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان «تارانچىلار» دەپ ئاتالدى. ھەر بىر تۇتۇن تارانچى ئۇيغۇر مانجۇ ھاكىمىيىتىگە ھەر يىلى 16 پاتمان[1] ئاشلىق (ئارپا، بۇغداي، سۇلۇ، سۆك، قىزىل قوناق) ئالۇان تاپشۇراتتى. دېمەك، ئىلى تارانچى ئۇيغۇرلىرى ھەر يىلى مانجۇ ھاكىمىيىتىگە جەمئىي 120 مىڭ پاتمان ئاشلىقنى ئالۇان ھېسابىدا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. بۇ كونا جىڭ ھېسابىدا 43 مىليون 200 جىڭ بولاتتى!

تارانچى تۇزۇمى ئەسلىدە جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان

① بىر پاتمان كونا جىڭ ھېسابىدا 360 جىڭ بولاتتى.

دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر خەلقى ھېسابلىنىدىغان بۇ كۆچمەن چارۋىچى جۇڭغارلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىن يانچىلىق تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمرانلىقنى بىۋاسىتە يۈرگۈزگەنلىكىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى. ئەلھال، خاقانى چىنمۇ بۇ قالاق تۈزۈمگە ۋارىسلىق قىلىپ، تارانچى ئۇيغۇرلىرىنى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئىلكىدىكى يانچىلارغا ئايلاندۇرۇۋالدى. بۇ ئەلۋەتتە بىر خىل ۋەھشىيانە چېكىنىش، تارىخىي ئەكسىيەتچىلىك ئىدى!

*　　*　　*

مانجۇ سەلتەنىتى ئىلى دىيارىدا جەنۇبتىن ئىلغا ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ھەيدەپ چىققان بۇ تارانچى ئۇيغۇرلىرىنى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا 13 ئۆستەڭگە بۆلۈپ، تارانچى يېزىلىرىنى تەشكىل قىلدى. بۇ 13 ئۆستەڭنىڭ مۇنۇلاردىن ئىبارەت ئىدى: قاينۇققا 600 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. قاشقا 500 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار دەريا سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. بورا بوسۇنغا 1100 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار دەريا سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. جىرغىلاڭغا 900 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. تاش ئۆستەڭگە 400 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى؛ ئارا ئۆستەڭگە 600 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. خونۇخايغا 800 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. داردامتۇغا 500 تۇتۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار بۇلاق سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى. مىلادى 1804 - يىلىغا كەلگەندە، مانجۇ ھاكىمىيىتى يەنە

توققۇزتارا، نىلقا، سەنداۋان، چۇنچى قاتارلىق تۆت ئۆستەڭلىك يەرگە يېڭىدىن تارانچى ئۇيغۇرلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. مانجۇلار بۇ تارانچى ئۇيغۇرلىرىنى باشقۇرۇشقا ئوڭاي بولۇشى ئۈچۈن، ھەربىر ئۆستەڭلىك يەرنى يەنە بىرنەچچە يۇزلىككە، ھەربىر يۇزلىكنى بىرنەچچە ئەللىكلىككە، ھەربىر ئەللىكلىكنى يەنە بىرقانچە يۇز ئونلۇققا بۆلۈپ تاشلىدى.

بۇ 13 ئۆستەڭلىك تارانچى ئۇيغۇر يېزىلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئىلى ھاكىمبېگى باشقۇراتتى. ھاكىمبەگنىڭ قول ئاستىدا بىر شاغىبەگ ۋە ئىككى شاڭبېگى، بەش مىراپبېگى، ئون مىڭبېگى، بىر خەزىنىچىبەگ، بىر دىۋانبېگى، بىر باجگىر بەگ، بىر ھىلارى بېگى، 82 نەپەر يۇز بېگى، ئەلىبېگى، ئونبېشى، پاشىشاپ، شىغاۋۇلبېگى قاتارلىق ئۈششاق بەگلەر بولاتتى. ھاكىمبەگنىڭ ئوردىسىدا ئىككى ياساۋۇل، سەككىز پۈتۈكچى، سەككىز دورغا، ئىككى ئوردا بېگى، ئىككى نۆكەر بولاتتى. شاغىبەگنىڭ خىزمەتچىلىرى بۇنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلەتتى. قالغان بەگلەرنىڭمۇ ئۆزىگە مۇناسىپ خىزمەتچى - چاكارلىرى بولاتتى. ھاكىمبەگ ئوردىسىدا 20 تۈتۈن ناغرىچى پىرقىسى بولۇپ، بۇلار تۇرلۇك ئالۋان - ياساقلاردىن خالاس قىلىنغانىدى. ھاكىمبەگكە بىر غولنىڭ سۈيى ئوڭۇشچە بېرىلگەن بولۇپ، شاغىبەگكە يېرىم غول سۇ بېرىلگەنىدى. قالغان ھەر دەرىجىلىك بەگۈ - بېگاتلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا سۇ بۇيرۇپ بېرىلگەنىدى.

ھاكىمبەگنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باشقا كار - بارىنى جايىجا كەلتۈرىدىغان يۇز تۈتۈندىن يانچىسى، شاغىبەگنىڭ ئەللىك تۈتۈندىن يانچىسى، يۇز بەگلەرنىڭ ئۈچ تۈتۈندىن يانچىسى بولاتتى[1].

تارانچى ئۇيغۇرلىرى ئىلىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، شۇي سۇڭ تۈزگەن «شىنجاڭ ھەققىدە يېڭى مەلۇماتلار» دېگەن كىتابنىڭ 6 - جىلد، «تارانچىلار» بابىغا قارالسۇن.

ئىلىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە زور يۇكسىلىش بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىق ئىشلىرى راۋاج تېپىپ، ئەلدە ئازراق بولسىمۇ مەمۇرچىلىق زاھىر بولۇشقا باشلىدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپلا ئىلى دىيارىغا خاقانى چىنىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن سودا ـ سېتىق قىلىدىغان، ھۈنەر ـ سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر كۆپلەپ ئېقىپ چىقىشقا باشلىدى...

تاشلاندۇق قاقاس چۆللەرگە سۇ باشلاپ، ئاۋات قىلىش، يۇز مىڭلىغان ئاھالىنى بېقىپ تۇيغۇزۇش، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ پۇتۇن ئالۋان ـ ياساقلىرىنى تەخىرسىز بەجا كەلتۈرۈشتەك ئېغىر يۈك ئىلىدىكى مۇشۇ سەككىز مىڭ تۇتۇن تارانچى ئۇيغۇرلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى. زۇلۇم ـ ستەم تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۆكۈز تېخىمۇ ئورۇقلىدى. ئەمما، ياغاچ بويۇنتۇرۇق تۆمۈر بويۇنتۇرۇقنى ئالماشتى...

نەزمە

ئەمىن بولما، سەنمۇ ئەلەم تارتىسەن،
قولۇڭدىن بىراۋ چەككەن بولسا ئەلەم.
تاش ئاتما پەقەت سەن سېپىل ئۈستىگە،
ئۇ يەردىن ياغار تاش بېشىڭغا شۇ دەم.

— شەيخ سەئىدى

ئون يەتتىنچى باب

ئىدىل دەريانى بويىدىن قايتىش

ئالما ـ ئالما دەرىخىنىڭ تېگىدىن
يىراقتا دوملاپ كېتەلمەيدۇ.

—ئۇيغۇر خەلق ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

ميلادى 1771 ـ يىلى (توشقان يىلى)، قىش پەسلى.

مانا يەنە قىش كەلدى — يازنىڭ سالقىن، ئەمما قىسقا كېچىلىرى، زەھەرلىك ئاپتاپلىق ئىسسىق ئۇزۇن كۈنلىرىدىن كېيىن قىسقا كۈز ئايلىرىنى قوغلاپ ئۆتۈپ قارا قىش يەنە كەلدى.

بۇ قىش يەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارغا سوغۇق نەشتىرىنى سانجىپ، پايانسىز تۈزلەڭلىكلەرنى، ئېدىرلارنى قېلىن ئاپئاق قار بىلەن پۈركىدى. يازىچە تۇرلۇك ـ تۈمەن چەرەندە ـ پەرەندە ۋە دەرەندىلەر بىلەن قىزغان يېشىل زېمىن ھەش ـ پەش دېگۈچە ئاق قار، كۆك مۇزلاردىن يېپىنچا كىيدى. دالىلاردا توختىماي ئىزغىرىن شامال ھۆكۈم سۈرەتتى. بەزىدە كۈچلۈك سوغۇق شامال يىلتىزسىز قامغاقلارنى دومىلىتىپ سۈرۈپ يۈرەتتى. يىراق ـ يېقىنلاردىن ئېقىپ كەلگەن سان ـ ساناقسىز تارماق ئېقىنلارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل

بولغان چولمان دەرياسى① قار ـ موز ئارىلاش شۇرمەل ئېقىۋاتقان سۇلارنى ئۆز قوينىدا ئېلىپ تېخىمۇ يىراقلارغا ئېقىتىپ كېتەتتى. ئاخىر زۇلمەت تەرەپتىكى تىك يارلار بويىدا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ تۇغقىنى — بۇيۇك ئىدىل دەرياسى②نىڭ قوشۇلاتتى ـ دە، كۇنچىقىش تەرەپكە قاراپ ئۆركەشلەپ ئاققانچە پايانسىز دەشت ـ قومۇلۇقلارنى، ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرىنى، ساسلىقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئابىسكۇن③دېگىزىغا بېرىپ قويۇلاتتى. كۆك يايىق دەريا④بىلەن ئىدىل دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا تورغات خانلىقىنىڭ ماڭقاي قورغىنى بار ئىدى. بۇ قورغان ئىدىلنىڭ سول قىرغىقىدىكى ئېگىز، تىك يار ئۈستىدىكى بىر تۆپىلىككە ئورۇنلاشقانىدى.

قېلىن ئورمانىدىن ئۆتسىلا كەڭ ئوتلاق باشلىناتتى. ئوتلاق بويلاپ يېرىم چاقىرىم ئەتراپىدا ماڭغاندا، ماڭقاي قورغىنىنىڭ چېتىدىكى كەپىلەر، ياغاچ ئۆيلەر ۋە قورۇلار كۆرۈنەتتى. بۇ قورۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ئارا گىرەلەشتۈرۈلۈپ ياكى ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ ئىدىل بويىغا قاتار ـ قاتار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. تېخىمۇ يىراقتىكى ئوتلاقلاردا كىگىز ئۆيلەر، يۇڭدىن توقۇلغان پالاسلاردىن تىكىلگەن چېدىرلار قاتار ـ قاتار تىزىلىپ كەتكەنىدى. كىگىز ئۆيلەرنىڭ ۋە چېدىرلارنىڭ ئارىلىقىدا مال سولايدىغان ئېغىل ـ قوتانلارمۇ كۆرۈنۈپ قالاتتى. تورغات خانى ئۇباشنىڭ ئالتۇن چېدىرى ماڭقاي قورغىنىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىدى.

خان چېدىرى ئىچىدىن ئاچچىقى يامان بىر ئادەمنىڭ ۋارقىراپ سۆزلەۋاتقان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئاق پاشا يېكاتېرىنا II تورغات خانلىقىغا ئەۋەتكەن مىنىستىر ئەلچى

① كاما دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى. بۇ دەريا رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدە.
② ۋولگا دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى. بۇ دەريا رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدە.
③ كاسپىي دېڭىزىنىڭ تارىختىكى نامى. بۇ دېڭىز كونتۇرا ئاساسىدا.
④ ئورال دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى. بۇ دەريا رۇسىيە فېدېراتسىيىسىدە.

گېشىنسكوۋ ئىدى. تورغات خانى ئۇباش ۋە ئۇنىڭ دۆۋرەنلەر كېڭىشىنىڭ ئەزالىرى — يارغۇچىلار چېدىر ئىچىدە ئۇنىڭغا قاراپ ئۆرە تۇرۇشاتتى. گېشىنسكوۋ بېگىز بارمىقىنى جۇنۇپ تۇرۇپ سۆزلىمەكتە ئىدى:

— ئاڭلىساق، سەن ئۆز ئولۇسۇڭنى ئېلىپ جۇڭغارىيىگە كەتمەكچى ئىمىشسەن؟ — دېدى ئۇ كېيىركۆرستىپ تۇرۇپ، — سىلەر تورغاتلار ئاق پاشانىڭ ئەمىر ـ ئىتائىتىدىن چىقماقچىمۇ تېخى؟

— مەن بۇنى بىلمەيدىكەنمەن، — دېدى تورغات خانى ئۇباش چىرايىنى ئۆزگەرتمەستىن، — جانابىي مىنىستىر ئەلچى، بۇ گەپنى نەدىن ئاڭلىدىلا؟

مىنىستىر ئەلچى گېشىنسكوۋ زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ قويدى.

— گېزى كەلگەندە، سىلەر ھېچنەرسە بىلمەيدىغان بولۇۋالىسىلەر! — دېدى ئۇ، — ئاستراخان گوبرناتورى بېگتوۋنىڭ ئۇخرانكسى[1] رازۋېتكا قىلىپ، سىلەرنىڭ ۋولگا بويىدىن جۇڭغارىيىگە كەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىڭلارنى بىلىۋاپتۇ. ئۇلار بۇ ئىشنى مەلىكە ئاق پاشا يېكاتېرىنا II ئالىيلىرىغا دوكلات قىلىپتۇ.

— بىز تورغاتلار رۇس خەلقى بىلەن ئەزەلدىن ئىناق ـ ئەپ ئۆتۈپ كەلدۇققۇ. ئاق پاشانىڭ ئەمىر ـ ئىتائىتىدىن ھېچقاچان چىقمىز دېگىنىمىز يوققۇ؟

— ئاق پاشانىڭ ئەمىر ـ ئىتائىتىدىن چىقمىز، دەپمۇ چىقالمايسىلەر! — دېدى مىنىستىر ئەلچى گېشىنسكوۋ توساتتىنلا، — سىلەر تورغاتلار ئاق پاشا يېكاتېرىنا II مەلىكە ئالىيلىرىنىڭ قولىدىكى زەنجىرىگە باغلانغان ئېيىققا

---

① چارروسىيىنىڭ مەخپىي ساقچىسىنىڭ نامى.

ئوخشايسىلەر. ئاق پاشا سىلەرنى نەگە ھەيدىگۈسى كەلسە، شۇ يەرگىچە ھەيدەپ بارالايدۇ. سىلەرنىڭ خالىغىنىڭلارچە بولىدىغان ئىش نەدىكەن؟[1]

— مىنىستىر ئەلچى جانابلىرى خاتىرجەم بولغايكى، — دېدى تورغات خانى ئۇباش يارغۇچىلار بىلەن ئاستا كۆز بېقىشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، — مەن تېخى يېقىندىلا ئىككى تۈمەن تورغات لەشكىرىنى باشلاپ ئاق پاشانىڭ تۈركلەر قولىدىن سۇاستىپولنى تارتىۋېلىش ئۇرۇشىغا قاتناشىپ كەلدىم[2]. مەن ھېلىمۇ ئاق پاشانىڭ ئەمىر ـ ئىتائىتىدىن چىقماي، ئاق پاشا ئالىيلىرى نەنى كۆرسەتسە، تورغات لەشكەرلىرىم بىلەن بىللە شۇ يەرنى ئېلىشقا تەييار دۇرمەن!

— بۇ گېپىڭ جايىدا بولدى. بىراق، سىلەر تورغاتلار ئاق پاشانىڭ ئەمىر ـ ئىتائىتىدىن چىقساڭلار نەگە بارالايسىلەر؟ قازاق دالاسىغمۇ؟ قازاقلار سىلەرنىڭ ئۇ يەرگە بېرىشىڭلارغا يول قويارمۇ؟ جۇڭغارىيىگىمۇ؟ ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، قارا خانىنىڭ بىر گېنېرالى جۇڭغارىيىدىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاپتۇدەك، — دېدى چارروسىيىنىڭ مىنىستىر ئەلچىسى گېشىنىسكوۋ ئۆز ـ ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا ئالدىرىماي سۆزلەپ تۇرۇپ.

خان چېدىرى ئىچىدە ئارچا ئوتۇنى گۈرۈلدەپ يېنىۋاتقان ماڭغالنىڭ ئەتراپىدا بىرپەس جىمجىتلىق پەيدا بولدى.

— قارا خانىنىڭ جۇڭغارىيە ئاھالىسىنى قىرىپ تاشلىغان ھېلىقى گېنېرالنىڭ ئىسمى نېمە ئىدى؟ . . . جاۋ خۇيمىدى؟ — دېدى گېشىنىسكوۋ بىر ھازادىن كېيىن.

قارىماققا، چارروسىيىنىڭ مىنىستىر ئەلچىسىگە گەپ تاپالماي قېلىۋاتقاندەك قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، ئۇ گەپنى تېخىمۇ

① خوۋىس: «موڭغۇللارنىڭ تارىخى»، 1 ـ توم، 574 ـ بەت.
② رېكونىس: «تاتارلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى»، 14 ـ بەت.

يىراقتىن ئەگىتمەكچى بولدى:
— سىلەر ژولگا بويىدا ھازىرغىچىلىك بەختلىك ياشاپ كېلىۋاتىسىلەر، . . . — دېدى ئۇ بىر پەستىن كېيىن.
— بىراق، — دەپ ئۇنىڭ گېپىنىڭ بېلىگە تەپتى بايقاتتىن گەپكە ئارىلاشماي بىر چەتتە قاراپ تۇرغان يارغۇچ سېبەك دورچى، — بىراق ئەركىنلىك بىلەن غۇرۇرنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئېرىشكەن بۇنداق بەختنىڭ قانداق مەززىسى بولسۇن؟! ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىزنىڭ كىندىكىمىز ئاق پاشاغمۇ، قارا خانغمۇ باغلانمىغان. . .
— بىزنىڭ كىندىكىمىز جۇڭغارىيەدە، — دېدى تورغاتلارنىڭ يارغۇچلىرىدىن بىرى بولغان دۇندۇپ ئاراش، — گەرچە، قارا خاننىڭ قان ئىچكۈچى قوشۇنلىرى جۇڭغارىيىنى قانغا پاتۇرغان بولسىمۇ بىراق ئۇ يەر يەنىلا بىزنىڭ ئانا يۇرتىمىزدۇر! ئاق پاشاچۇ؟ بۇنىڭدىن يۈز ئەللىك يىل ئىلگىرى، بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئىدىل بويىغا كۆچۈپ كەلگەندە ئاق پاشا نەدە ئىدى؟ تورغاتلار جۇڭغارىيىدىن ئىدىل بويىغا كۆچۈپ كەلگەندە، ئىدىل دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قاراڭغۇ زېمىندا[1] ياشايدىغان ئاق پاشا يىلدىن ـ يىلغا كۈچەيمەپ، غايەت زور بايلىق توپلىدى. ئۇنىڭغا ئەمدى ئىدىل دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىن لازىم بولۇپ قالدى. ئاق پاشا پېتىر بۇنىڭدىن نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشىنى قولىنى ئىدىل دەرياسىنىڭ بۇ يېقىدىكى ئەسلىدە تۇرکلەر ياشاپ كەلگەن كەڭ زېمىنغا سوزۇپ، سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. ئاق پاشانىڭ سولداتلىرى بۇ ئەتراپلاردا ياشايدىغان بۇلغار، پەچەنەك، باشقىرت، قارا قالپاق قاتارلىق تۈركىي خەلقنى قىرىپ تاشلاپ، پۈتكۈل ئىدىل بويلىرىنى قانغا بويىدى. پۇقرالارنى تالان ـ تاراج

① رۇسىيىنىڭ قۇتۇپقا يېقىن جايلىرىدا يېرىم يىلغا يېقىن ئاق كېچە بولىدۇ.

قىلىپ، ئۆيلەرگە ئوت قويۇپ، ئاھالىنى بۇ يەردىن قوغلاپ چىقاردى ۋە نۇرغۇن زېمىننى ئىشغال قىلىۋالدى.

— تىلەمچىگە كۇلۇپ قارىساڭ، ياماقلىق سوراپتۇ، دېگەندەك، بىز سىلەرگە شاپائەت قىلىۋاتساق، يەنىلا رازى بولمامسىلەر - ھە؟ — دەپ قەھىر قىلدى مىنىستىر ئەلچى گېشىنىسكوۋ تېرىككىنىدىن خان چېدىرىنىڭ ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ تۇرۇپ.

— بىزنىڭ كىندىكىمىز جۇڭغارىيىدە، — دېدى سېبەك دورچى قىلچىمۇ بوش كەلمەستىن، — قارا خان جۇڭغارىيىنى قانغا پاتۇرغان بولسىمۇ، بىز يەنىلا ئۆزىمىزنىڭ كىندىك قېنىمىز تۆكۇلگەن ئانا يۇرتىمىزغا تەلپۈنىمىز.

— سىلەر قەيەر ئارقىلىق كەتمەكچى؟ ۋەھشىي دالا ئارقىلىقمۇ؟ — دەپ مەسخىرە قىلىپ كۇلدى گېشىنىسكوۋ، — قاتمۇقات تاغۇ - تاشلار، بىپايان ساسلىق - پاتقاقلىقلار ئارقىلىقمۇ؟ سىلەر ۋولگا بويىدىن ئايرىلىپ چىقىشىڭلار بىلەن تەڭلا، سىلەرنى باشقىلار قىرىپ تاشلىماسمۇ؟

— قىرىۋېتەلمەيدۇ! قەدىمكى زامانداً ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان موڭغۇل ئولۇسلىرىنى بىر يەرگە توپلاپ كۇنچىقىشتىكى ئەللەرگە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق بېرىپتىكەن. بىز نېمە ئۈچۈن بارالمىغۇدەكمىز؟

— گېپىڭىزغۇ خاتا ئەمەس سېبەك تايشى، — دېدى مىنىستىر ئەلچى گېشىنىسكوۋ ئۇزۇلۇپ قالغان سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — سەن چىڭگىزخانىڭ يولى بولغاندىكىن ماڭغىلى بولار، دەۋاتىسەن. بىراق، ئاتا - بوۋىلىرىڭ ماڭغان ئاشۇ يوللاردا ھازىر ماڭغىلى بولارمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، سىلەر موڭغۇل ئولۇسىمۇ چىڭگىز زامانىسىدىكى موڭغۇل ئولۇسى ئەمەس. قاراخانىنىڭ قوشۇنلىرىدىن قورقۇپ، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇدۇڭلار. سىلەر ئۆزئارا بېرىش -

كېلىش قىلىشمىغىلى يۇز يىلدىن ئېشىپ كەتتى. ئەمدى، يۇرت - ئايمىقىكلار بىلەن قىرىلىپ كەتسەكلارمۇ باشقا موڭغول ئولۇسلىرىدىن سىلەرگە ياردەم قولىنى سۇنىدىغانلىرى چىقمايدىغان يەردە، باشقا ئولۇس، باشقا تائىپە ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ قارا خانىنىڭ مانجۇلىرى سىلەرگە ياردەم قولىنى سۇنارمۇ؟

تورغات خانى ئۇباش مىنىستىر ئەلچى بىلەن تاكاللىشۋەرسە ئىشىنىڭ يامانغا ئۆرۈلۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى. شۇڭا، ئۇلارنى مىنىستىر ئەلچى بىلەن ياراشتۇرماقچى بولدى:

— جانابىي مىنىستىر ئەلچى، بۇ قىش - قۇرۇمدا ئىسسىق ئۆي - ماكانىمىزنى تاشلاپ نەگىمۇ بارارمىز دەيسىز؟ بۇلار سىز بىلەن چېقىشىپ قويۇۋاتىدۇ. ھەرگىز چىنپۇتۇپ قالمىغايسىز! — دەپ كۈلدى.

. . .

— چارروسىيىنىڭ تورغات خانلىقىدا تۇرغۇزغان بۇ مىنىستىر ئەلچىسى تولىمۇ ئۆزۈمچىل ۋە ئوچىغا چىققان ئەخمەق بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئاستىراخان گوبىرناتورى بېگتوۋ بىلەن ئاداۋىتى بولغاچقا، ئۇنىڭ تورغاتلار ھەققىدە چار پادىشاھ يېكاتېرىنا II گە سۇنغان دوكلاتىغا ئانچە ئىشىنىپ كەتمىگەنىدى. شۇڭا، گېشىنىسكوۋ تورغات خانى ئۇباشنىڭ كاپالەت بەرگەنلىكىنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولدى. بېگتوۋنىڭ «توشقان يۇرەك» دەپ مەسخىرە قىلىپ كۈلدى ۋە چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنى بېگتوۋنىڭ تورغاتلار ھەققىدىكى دوكلاتىدا دېيىلگەنلەرنىڭ ھەممىسى قىلچىمۇ ئاساسى بولمىغان تۇتۇرۇقسىز ئۆسەك پاراڭ ئىكەنلىكىگە ئىشەندۇردى[1].

ئۇباشنىڭ كۆتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. ئاق پاشا ھۆكۈمىتى

---

① بۇ ھەقتە باكمان يازغان: «تورغاتلارنىڭ رۇسىيىدىن جۇڭگوغا قايتىپ كېتىشى» دېگەن ماقالىغا قارالسۇن. «شەرق مەدەنىيىتى»، 1955 - يىل نەشرى، 2 - توم، 98 -، 99 - بەتلەر.

هۇشىنى تېپىۋالغىچىلىـــك، تورغاتلارمۇ شەرققە قايتىـــش تەييارلىقىنى ئىشلەپ پۈتتۈرۈۋالدى. . .

*　　*　　*

چار رۇسىيە ئاق پاشا پېتر① I نىڭ زامانىسىدىن تارتىپ رونىاق تېپىپ كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۇزاققا بارمايلا، پۈتۈن شىمالىي ياۋروپا، ھەتتا پۈتۈن ياۋروپا قۇرۇقلۇقى بويىچە ئالدىنقى قاتاردىكى كۈچلۈك فېئودال جاھانگىر دۆلەتكە ئايلاندى.

چار رۇسىيە دۇنياغا خوجا بولۇش ئۈچۈن، غەربىي ياۋروپاغا چىقىدىغان دېڭىز يولى ـ قارا دېڭىزنى تالىشىپ، تۈركىيىگە قارشى كۆپ قېتىم ئۇرۇش قوزغىدى، ھەتتا بالتىق دېڭىزىغا بولغان خـوجايىنلىـق ھوقۇقىنى تالىشىپ شۋېتسىيە بىلەن ئـۇدا 21 يىل ئۇرۇش قىلدى.

چار رۇسىيە ئۆزىنىڭ چەت ئەللەرگە قارشى قوزغـــغان ئۇرۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز دۆلىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى جىددىيلەشتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتىكـــى مىللىي زۇلۇمنىمۇ ئىنتايىن كۈچەيتتى. ئۇرۇش يۈكـــنـــى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۈستىگە يۈكلىدى. ئاق پاشا ھۆكـــۈمىتـــى بىـــر تەرەپتـــن تورغات خانلىقىنى كونتـــرول ۋە تالان ـ تاراج قىلىشنى كۈچەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، توپ يېمى قىلىش ئۈچۈن، تورغاتلاردىن كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر چاقىردى. ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ ئۇرۇشلاردا تورغاتلار ناھايىتـــى زور بەدەللەرنى تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. «جەڭ قىلىشنى بىلمەيدىغان

① ئاتاقلىق رۇس ئىمپېراتورى. 1682 — 1725 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان، چارپادىشاھى، ئۇ تەختتىكى چاغلىرىدا رۇسىيىنىڭ غەربتىن ئۆگىنىشىنى، ئىقتىساد، ھەربىي، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي جەھەتتە پائال ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە چەتكە قارىتا پائال كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزگەنىدى.

تورغات ئولۇسى ئۇرۇشتا كۆپلەپ تالاپەتلەرنى بەردى.»[1] 1768 ـ يىلى، ئاق پاشا يېكاتېرىنا II تۈركىيىگە قارشى قوزغىغان يېڭى بىر قېتىملىق ئۇرۇشقا قەدەر بولغان ئۆتكەنكى ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ جەمئىي 70 ـ 80 مىڭدەك تورغات ئۇرۇشتا ئۆلدى. دېمەك، «تۇغمەس ـ پۇتمەس ئۇرۇشلار، تۇغمەس ـ پۇتمەس ئەسكەر چاقىرىشلار ـ تورغاتلارنى پۇتۇنلەي ھالاك بولۇش گىردابىغا ئىتتىرگەندى!»[2]

* * *

مىلادى 1761 ـ يىلى، ئىدىل تورغات خانلىقىنىڭ دوندۇپ ئاراش دېگەن خانى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇباش ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تورغاتلارغا خان بولدى. بۇ چاغدا ئۇ 17 ياشتا ئىدى. ئۇباش خانىنىڭ قول ئاستىدا تورغات شاھزادىلىرى ۋە تورغات ئاقسۆڭەكلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان يەتتە كىشىلىك يارغۇچىلار كېڭىشى بار ئىدى. ئاق پاشا يېكاتېرىنا II تورغات خانلىقىنىڭ مۇناردخىيىسىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، ئۇباشنىڭ تېخى بالاغەتكە يەتمىگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، سەبەپ دورىسى دېگەن تورغات ئاقسۆڭىكىنى تورغات خانلىقىغا باش يارغۇچ قىلىپ تەينىلىگەنلىكى ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

تورغات خانى ئۇباش سەبەپ دورىسى بىلەن بىر تۇغقانىنىڭ بالىلىرى ئىدى. ئۇلار ئۇرۇقتا ئەڭ نوپۇزلۇق كىشىلەر بولغاچقا، ئەزەلدىن ئىناق ئۆتۈپ كەلمەكتە ئىدى. ھەتتا، ئۆزئارا ئىختىلاپ يۈز بەرگەن تەقدىردىمۇ ئۇلار زىددىيەتنى ھەرگىز

① ۋېلى يۈەن: «زەپەرنامە»، 4 ـ جىلد، «چەنلۈك يىللىرىدا شىنجاڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئائىت خاتىرىلەر».

② خې جۇڭتاۋ: «چېگرىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە ئەسلەتمىلەر»، 38 ـ جىلد، «تورغاتلارنىڭ بۈيۈك مائنجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلىش جەريانى».

چوڭايتىۋەتمەيتتى، بىر ئىلاج قىلىپ زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا، يارىشىشقا تىرىشاتتى.

مىلادى 1770 - يىلى كۈزدە، تورغات خانىسى ئۇباش تۈركىيىدىكى ئۇرۇش مەيدانىدىن ئىدىل بويىدىكى ماڭقاي قورغىنىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جىيەن تاغىسى، باش يارغۇچ سىبىەك دورجى ۋە چوڭ لاما لوساڭ داڭزىنڭ، يارغۇچ داش دوندۇپ ۋە جۇڭغار شېلىن تايشى قاتارلىق تورغات تۆرىلىرى بىلەن جۇڭغارىيىگە قايتىپ كېتىش ئۇستىدە كېڭەش قىلدى. سىبىەك دورجى بۇرۇندىنلا ئىدىل بويىدىن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئەسلى ماكانى بولغان جۇڭغارىيىگە قايتىپ كېتىشنى ئاكتىپ تەشەببۇس قىلاتتى.

— بىز ۋەتەندىن ئايرىلغاندىن بۇيان، خۇددى قۇلۇننىڭ بۆرە تالىغان بىيىگە، موزىيىنى ئېيىق قاۋغان مارالغا، قوزىسى ياردىن چۈشۈپ كەتكەن ساغلىقتا ئوخشاپ قالدۇق! — دېدى ئۇ خورسىنىپ تۇرۇپ.

— بۇ كاپىرلار يۇرتىدىن تېزرەك كەتمەكچى، دىنداشلىرىمىز بولغان بۇرھان دۆلىتى — تىبەتكە يېقىن جۇڭغارىيىگە قايتمىقىمىز لازىم![1] — دېدى چوڭ لاما لوساڭ داڭزىنڭ قولىدىكى تەسبىھىنى سىيرىپ تۇرۇپ.

— ھازىر ئىلى ۋادىسىدا ئادەمنىڭ ئۇرۇقى قۇرۇتۇلدى، — دېدى يېقىندا جۇڭغارىيىدىن ئىدىل بويىدىكى تورغاتلار ئارىسىغا قېچىپ كەلگەن شېلىن تايشىمۇ، — ئەڭ ياخشىسى، قىرچاڭغۇ ئاتقا ئوخشاش ئىككى يېنىمىزغا قاراپ تۇرماي، ھازىرنىڭ ئۆزىدە جۇڭغارىيىگە قايتىپ كەتكىنىمىز تۈزۈك. بولمىسا، خاقانى چىن ئۇ يەرلەرگىمۇ ئاھالە يۆتكەپ كەلسە، بىزگە زېمىن قالمايدۇ![2]

---

① خوۋس: «موڭغۇللارنىڭ تارىخى»، 1 - توم، 574 - جىلد.
② خې چوتاۋ: «چېگرىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا ئەسلىتمىلەر»، 38 - جىلد، «تۇرغاتلارنىڭ بۇيۇك مانجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلىش جەريانى».

— قېرى دەرەخ ئۆرۈلگىنى بىلەن، ئورمان قۇرۇمايدۇ! — دېدى داش دوندۇپ گەپنى ئۇزۇپلا، — ياشانغانلارنىڭ ئورنىغا ياشلار دەسسەيدۇ، ئاتىلارنىڭ قىلىچىنى بالىلىرى قولىغا ئالىدۇ!

تورغات خانى ئۇباش ئۆزىنىڭ ۋەتەنگە قايتىش پىلانى بەك بالدۇر ئاشكارىلىنىپ قالسا، ئاق پاشانىڭ مۇداخىلىسى بىلەن پۈتۈن ئەجىر ـ تۆھپىنىڭ شامالغا سورۇلۇشىدىن بەكمۇ ئەنسىرەيتتى. شۇڭا، ئۇ شىكار قىلىش نامى بىلەن ئىدىل بويىدىكى بىر پىنھان ئورمانلىق ئىچىدە مەخپىي كېڭەش چاقىردى. بۇ كېڭەشكە ئۆزىدىن باشقا يەنە باش يارغۇچ سىبەك دورجى، يارغۇچ بۆمبە، داش دوندۇپ، چوڭ لاما لوساڭ داڭزىڭ ۋە شېلىن تايشى قاتارلىق بەشلا ئادەم قاتناشتى. بۇ كېڭەشتە، تورغات خانى ئۆزىنىڭ تورغاتلارنى باشلاپ جۇڭغارىيىگە قايتىش قارارىنى رەسمىي ئېلان قىلدى.

— يېتەر ئەمدى، — دېدى ئۇ ئاغرىۋاتقان قورسىقىنى قولى بىلەن تۇتۇپ تۇرۇپ، — بىز ئەمدى خۇددى ئوۋچىدىن ھۇركىگەن ئېيىقتەك ئورمان ئىچىدە قېچىپ، مۆكۈپ يۈرمەسلىكىمىز لازىم. ئورۇسلاردىن قورقۇپ موڭغۇل ئولۇسلىرى ئىچىدىكى تۇغقانچىلىقنىمۇ ئۇنتۇپ قالدۇق. ئۆزئارا باردى ـ كەلدى قىلىشالمىدۇق... ئۇرۇق ـ تۇغقانسىز قووۇم خۇددى يىلتىزسىز قامغاققا ئوخشايدۇ. بۇ يەردە يىغىمىزغا يىغلىشىدىغان، كۈلكىمىزگە ئورتاقلىشىدىغان ھېچكىمىمىز يوق بىزنىڭ! ئەل ـ يۇرتىمىز بىلەن قىرىلىپ كەتسەكمۇ، بىزگە يارەدەم قولىنى سۇنىدىغان ھېچكىم چىقمايدۇ!

— خان توغرا دەيدۇ! — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قوللىدى يارغۇچى داش دوندۇپ، — بىزنى بىر تەرەپتىن ئاق پاشا قىستىسا، بىر تەرەپتىن باشقىرتلار تىنچ قويمايۋاتىدۇ. چولمان خەلقى بولغان تاتارلارمۇ بىزگە قارشى قىلىچلىرىنى بىلەشمەكتە.

مۇشۇنداق كېتىۋەرسەك، ئۇلۇغ تورغاتلار خۇددى كۈيە چۈشكەن تېرىدەك تۈشمۇ ـ تۈشتىن تېشىلىپ تېرىپېرەن بولغۇسى!

*　　*　　*

ئوتتۇزىنىڭ قارىسىنى ئېلىپ قالغان تورغات خانى ئۇباش بۇغدەك تازا، ئىمەن دەرىخىدەك تۇز، ئېگىز يېگىت ئىدى. لېكىن، بۇ ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىلا بولۇپ، بۇ ساغلام «ئىمەن» نىڭ ئىچىگە هازىر «قۇرت» چۈشكەنىدى. ئۆتكەن يىل قىشىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان، ئۇنىڭغا ئاللىقاندىق يامان بىر كېسەل تىنچلىق بەرمەيۋاتقانىدى، ئۇنىڭ قورسىقى قاتتىق ئاغرىيتتى. ئۇ بۇرۇنقىدەك تورسۇقلاپ بوزا ئىچەلمەيتتى. جەينەكىدىن مايلىرىنى تېمىتىپ سېمىز گۆشلەرنى يېيەلمەيتتى. ئۆتكەن يىلى ئەتىيازغا يېقىن ئۇنىڭ بۇ كېسىلى تېخىمۇ ئەدەپ قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئوك بېقىنى توختىماي ئاغرىغانلىقىنى، غولىنى تىنماستىن كۆيۈشىدىغانلىقىنى هېس قىلاتتى. بەزى چاغلاردا يۈرىكى سانجىلىپ ئاغرىغاندەك قىلاتتى. ئەمما، هازىر پەۋقۇلئاددە بىر ۋاقىت بولغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ كېسىلى هەققىدە هازىرچە بۇ تۆرىلەرگە ئەمەس، بەلكى ئەمچى ـ لوۋۇڭلارغىمۇ، هەتتا خوتۇن ـ بالىۋاقلىرىغىمۇ هېچنەرسە بىلىندۈرمىدى.

بۇ چاغدا، بايىاتىن سۆز قىلماي جىم تۇرغان بۆمبە دېگەن يارغۇچىمۇ:

— «قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونچۇڭغا» دېگەن گەپ بار. مانجۇ، مۇڭغۇل تائىپىلىرى بىر ئائىلە كىشىلىرىدۇر. گەرچە ئۇلار جۇڭغارلارنى قىرغان بولسىمۇ خۇددى ئات مىنگەن كىشى ئاتىنىڭ تىزگىنىنى چوڭ پۇتاقتا باغلىسىمۇ، ئىنچىكە پۇتاقتا باغلىسىمۇ بەربىر، هەممىسى بىر دەرەخنىڭ پۇتىقى بولغىنىدەك بىر ئىش ئەمەسمۇ؟ خان جانابلىرى، كۆڭلۈڭنى توق

تـۇنقايسەن. بىـز ھەممىـز ساڭا ھەمدەم بولىمىـز، ئىشىـڭ خەيـرلىك بولسۇن! — دەپ ئۇباش خانغا تەسەللى ئېيتىـپ كۆڭلىنى خۇش قىلدى.

— ئەمىسە، قەسەم بېرەيلى! — دېدى ئۇباش خان يېنىدىن بىر ئەگرى قىلىچنى چىقىرىپ.

بۇ چاغدا، سېپەك دورجى ھەممىسىگە ۋاكالىتەن:

— ۋەتەنگە قايتىش يولىدا ئاخىرغىچە ماڭمىز. جاپا ـ مۇشەققەت، خەتەرلىك ئۆتكەللەر ئالدىدا ھەرگىز چېكىنمەيمىز! يولىمىزنى توسقان ھەر قانداق دۇشمەنگە ئوقتەك ئېتىلغايمىز! شىرەڭ تاشلىنىپ، گېلىدىن بوغقايمىز! — دەپ قەتئىي ئىرادە بىلدۇردى.

— سۆي! — دېدى تورغات خانى ئۇباش قىلىچىنى ئۇنىڭغا سۇنۇپ.

سېپەك دورجى خاننىڭ قولىدىن قىلىچنى ئىككى قوللاپ ئالدى ـ دە، قىزىق لەۋلىرىنى مۇزدەك تۆمۇرگە تەگكۈزدى.

— بەرگەن قەسىمىمىزنى بۇزسام، بۇ قىلىچ تېنىمگە كۆك كىرىپ، قىزىل چىقسۇن! — دېدى ئۇ.

باشقىلارمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى تەكرارلاشتى:

— قەسىمىمىزنى بۇزسام، بۇ قىلىچ كۆك كىرىپ، قىزىل چىقسۇن! . . .

* * *

ئىدىلنىڭ بۇ يىلقى قىشى ئىسسىق كەلدى. دەريا زادىلا مۇز تۇتمايۋاتاتتى. دەريا يۈزى قاتمىسا، ئىدىلنىڭ شىـمالىـي قىرغىقىدىكى بىر تۇمەن تۇتۇن تورغات ئولۇسىنىڭ ئىدىلنىڭ جەنۇبىغا ئۆتمىكى تەسكە توختايتتى. چۈنكى، كەڭ يېيىلىپ ئۆركەشلەپ ئاقىدىغان ئىدىل دەرياسىنىڭ ئالدىدا خاھى موڭغۇل

دالاسىدىكى قۇرۇلۇن، ئونان دەريالىرى بولسۇن ياكى جۇڭغارىيە دالاسىدىكى ئېرتىش، ئىلى دەريالىرى بولسۇن، ھەممىسىنى ئادەتتىكى ئېرىق، شاخاپ ھېسابلىناتتى، خالاس. بۇ دەريالاردىن ئات بىلەن ئۇزۇپ ئۆتۈپ كېتىش ئويۇنىنىڭ ئورنىدىكى بىر ئىش ئىدى. بەزى يەرلىرىدىن بولسا، بويلاپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولاتتى. ئەمما، ئىدىل دەرياسى ھەقىقىي مەنىدىكى دەريا ئىدى. ئۇنىڭدىن بويلاپ ئۆتۈش تۇرماق، ئات سېلىپ ئۆتمەكمۇ ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. بۇ يىل مانا قىش كىرىپ قالغىلى ئۇزاق بولدى. بىراق، ئىدىل قاتماي تۇراتتى. بەش كۈن... ئون كۈن... بىر ئاي كېچىكىپ كەتتى! ئىدىلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تورغات ئولۇسلىرى يولغا چىقىش تەييارلىقىنى ئىشلەپ پۈتتۈرگىلى خېلى بولدى. بۇ چاغدا، تورغاتلارنىڭ جۇڭغارىيىگە كۆچۈپ كېتىدىغانلىقى ئاشكارىلىنىپ قالغان بولغاچقا، ئاق پاشا ھۆكۈمىتى تورغاتلارنىڭ شەرققە كۆچۈشىنى توسۇش ئۈچۈن كازاك قىسىملىرىنى رۇسىيىنىڭ غەربىدىن ئىدىل بويىغا جىددىي يۆتكىمەكتە ئىدى. ۋەزىيەتتىكى تېز ئۆزگىرىش ئۇباش خانىنى تېز ۋە قەتئىي بىر قارارغا كېلىشكە مەجبۇر قىلماقتا ئىدى. «ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ — دەپ تىت ـ تىت بولاتتى ئۇ، — ئىدىلنىڭ شىمالىدىكى تورغات ئولۇسلىرىنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىنى كۈتۈپ تۇرماستىنلا ئاتلىنىپ كەتسەكمىكىن؟!»

— قانداق قىلىمىز؟ — دەپ سورىدى ئۇ ئىزتىراپلىق ئىچىدە.

بىراق، ئۇنىڭ بۇ سوئالىغا ئۇنىڭ يارغۇچىلىرىدىن ھېچكىم جاۋاب بېرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى.

— بۇ سوئالىڭغا قانداقمۇ ئۇدۇل جاۋاب بېرىش مۇمكىن؟ — دېدى يارغۇچى بۆمبە كۆلۈپ تۇرۇپ، — مېنىڭچە، ساقلىمىساقمىكىن؟ چۈنكى، بارماقلىرىڭنىڭ قايسىبىرىنى چىشلىسەڭمۇ ئوخشاشلا ئاغرىيدۇ. قانداق تولغانساڭمۇ،

توقماقنىڭ يوغان تەرىپى بېشىڭغا تېگىدۇ ـ دە!

— مېنىڭ پەرمانىمنى يەتكۈز! تورغات ئېلىنىڭ جۇڭغارىيەگە قايتقانلىقىنى جاكارلايمەن. ئوغلانلار، كۈنچىقىشتىكى ۋەتەنگە ئالغا! — دېدى تورغات خانى ئۇباش تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن.

* * *

مىلادى 1771 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ئىدىل بويىدىكى ماڭقاي تەرەپتىن كېلىۋاتقان سان ـ ساناقسىز ئاتلىقلار كۆرۈندى. ھەممىدىن بۇرۇن ئۇلارنىڭ ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىدا يالتـ يۇلت قىلغان نەيزىلىرى، قىزىل، يېشىل، قارا رەڭلىك ئۇزۇنچاق تۇغلىرى، كېيىن بولسا قوراللىق كىشىلەرنىڭ دۇبۇلغىلىرى، ئاتلارنىڭ باشلىرى، قالقانلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. چەۋەندازلار تۆپىلىككە چىققاندىن كېيىن ئوڭغا بۇرۇلۇپ كەڭ يولغا چۈشتى. باشتىن ـ ئاياغ قوراللانغان، سېمىز ئاتلاردا مەھكەم ئولتۇرغان بۇ تورغاتلار ئەيمەنمەستىن ئەركىن، بىمالال كېلىشمەكتە ئىدى. ئۇلار نۇرغۇن، ناھايىتى نۇرغۇن ئىدى. تورغاتلار ئۆزلىرىنىڭ ئونلۇقلىرى، يۈزلۈكلىرى، مىڭلىقلىرى ۋە تۈمەنلىرى بويىچە گۈرۈھ ـ گۈرۈھ، توپ ـ توپلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشىۋاتقانىدى. ئۇلار خۇددى يەر ئاستىدىن چىققاندەكلا تۆپىلىككە بىردىنلا ئۆرلەپ چىقىشاتتى ـ دە، تەكشىلىككە يېيىلىپ، پۈتۈن دالانى قاپلاپ ماڭاتتى. تورغاتلار خۇددى تۈزلەڭلىكتە يېيىلىپ ئاققان، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان تاشقىن سۈيدەك كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ توختىماي كەلمەكتە ئىدى. كەڭ دالا بىر پەسنىڭ ئىچىدىلا مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ئاتلار، ھارۇلار، ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتتى.

تۇيۇقسىز ئاتلىق تورغاتلار ئىككى تەرەپكە سىلجىپ ئوتتۇرىدىن تار بىر يول پەيدا بولدى. ئېگىز، ساغرىسى كەڭ، پۇتلىرى ئىنچىكە، يايلىلىرى تەكشى قىرىلغان، قۇيرۇقلىرى تارالغان، قومۇشقۇلاق جىرەن قاشقا ئاتقا مىنگەن بىر كىشى كۆرۈندى. بۇ كىشى مىڭلىغان، تۇمەنلىگەن ئاتلىق كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا خېلى يىراقتىنلا كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. ئۇ ساغلام، كۇچلۇكتەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى بىر تۇتام ئۇقا قادالغان دۇبۇلغىسى، ئۇستىگە كىيىۋالغان قۇيما ساۋۇتى ۋە قولىغا تۇتقان قالقىنىنىڭ ھەممىسى ئالتۇن - كۇمۇشتىن ياسالغان بولۇپ، قۇياش نۇرىدا كۆزنى چاقنىتىپ پارقىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى قومۇش قۇلاق جىرەن قاشقىسىنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرىمۇ ئالتۇن - كۇمۇش بىلەن زىننەتلەنگەنىدى. ئېگىرىنىڭ ئۇمۇلدۇرۇكىنىڭ يۇزى ھەر خىل ئالتۇن نەقىشلەر ۋە ئورنىتىلغان لەئل ياقۇت كۆزلەر بىلەن كۆرۈنمەي قالغانىدى. ئاتنىڭ ئىشمەك - توقۇملىرى زەر - تاۋاردىن تاشلىنىپ، چۆرىسىگە ئوق تۇتۇلغانىدى. ئۇلاڭ باغلىرى قىزىل تاسمىدىن قىلىنغان بولۇپ، چۇچىلىرى ئىككى تەرەپتىن يەرگە ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئات بىر جايدا تىنىم تاپماي ئۇيناقشىپ تۇراتتى. ئاسمانغا ھەربىر چاپقىغاندا، ئاتنىڭ ئۇستىدىكى ئادەمنۇ ئاتنىڭ بېشى بىلەن تەڭ يۇقىرىغا كۆتۈرۈلەتتى.

ئاتنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرغان بۇ ئادەم ساۋۇت ئۇستىگە قىزىل رەڭلىك يېپىنچا يېپىۋالغانىدى. ئۇنىڭ قاپقارا ساقال - بۇرۇتلىرى كالتە، چىرايلىق قىلىپ تەكشىلىنىپ قىرىلغانىدى. ئۇنىڭ قاڭشىرى سەل پاناق كەلگەن بولۇپ، يۇمىلاق يۇزى لېگەندەك چوڭ كۆرۈنەتتى. بۇ ئادەم - تورغات خانى ئۇباش ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدە بىر قاتار تۇرۇشقان ساقچى تورغاۋۇتلارمۇ خۇددى ئۇباش خاندەك باشتىن - ئاياغ ئەلتىپەر كىيىملەرنى ياكى ساۋۇتلارنى كىيىۋالغان بولۇپ، قىلىچ، ئوقيا ۋە نەيزىلەر بىلەن

قوراللانغاندى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىغىمۇ خىلمۇ خىل تاسمىلار ئېسىلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىدا تۇرغان قېرى بىر تورغات باھادىرى موڭغۇللارنىڭ قارچىغا كەشتىلەنگەن ئاق تۇغىنى كۆتۈرۈۋالغاندى.

— تورغات ئوغلانلىرى، — دەپ مۇراجىئەت قىلدى ئۇباش خان جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن، — ئاق پاشا يېكاتېرىنا پەرمان چۈشۈرۈپ، ئوغلۇمنى سانكت پېتېربۇرگقا تۇرغاقىلىققا ئەۋەتىپ بېرىشىمنى بۇيرۇدى ھەمدە بىز ئاق پاشانىڭ پەرمانى بويىچە ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە بىر تۈمەن ئاتلىق لەشكەر بېرىشىمىز كېرەك ئىكەن! شۇڭا، بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئاق پاشانىڭ بۇ پەرمانىغا قارشى چىقماقتىن ۋە ئورۇسىيەدىن ئايرىلىپ چىقىپ بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ۋەتەنگە قايتىپ كەتمەكتىن باشقا يول قالمىدى![1]

— ئاق پاشا بۇ يىلمۇ لەشكەر تۇتماقچى، — دەپ خىتاب قىلدى جۇڭغار تايشىسى شېلىن، — ئۇ 16 ياشقا تولغانلىكى ھەرقانداق بىر ئەرنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولۇۋاتىدۇ. ئەمما، ئاق پاشانىڭ لەشكەر تۇتمىز دېگىنى يالغان. سىلەر تورغاتلارنى يوقاتماقچى بولغىنى راست![2]

— قېرىنداشلار، مېنىڭ سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار! — دېدى سىبىەك دورجى — ئۇ مۇشۇ تاپتا ھاياجىنىنى باسالماي قالغاندى، — ئورۇسلار دىنىمىزنى خاراب ئەيلىدى. بىز تورغاتلارنى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىماقتا. ئۇلار ھەر يىلى ياشلىرىمىزنى لەشكەرلىككە تۇتۇپ كېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقى ئۈچۈن جانلىرىنى سېلىپ بېرىشكە مەجبۇرلىماقتا! مۇبادا، بۇ يەردىن باش ئېلىپ چىقىپ كەتمەيدىغان بولساق، ئۇزاققا بارمايلا ئورۇسلار بىز تورغاتلارنى

① مۇنشىكى: «موڭغۇللار تارىخى ۋە مەدەنىيىتى». ياپونچە تەرجىمىسى، 36 ـ بەت.
② چۇنيۈەن چىشىيى: «غەربىي يۈرتنىڭ ئومۇمىي تەزكىراتى»، 6 ـ جىلد.

قوُل ـ ئالباتقا ئايلاندوُروُۋېلىشىدوُ!

— ئوُباش خان، سەن نېمە دېسەڭ شوُ! بىز سېنىڭ ئارقاڭدىن ماڭغىنىمىز ماڭغان! — دەپ ۋارقىراشتى تورغاتلارنىڭ ھەممىسى.

بوُ چاغدا، ئوُباش خان:

— تورغاتلار ئارقامدىن، ۋەتەنگە قاراپ ئالغا! — دېدى ـ دە، كوُنچىقىش تەرەپكە — جوُڭغارىيەگە قاراپ ئېتىنىڭ بېشىنى بوُرىدى.

ياپلىسىغا، ماڭلاي چاچلىرىغا، قوُيروُقىغا ھەر خىل رەڭدىكى تاسمىلار، كوُموُش، تۇچ پارچىلىرى ئېسىلغان ئات سوُنىڭ ھىدىنى، ئوُتلاقنىڭ ھىدىنى سېزىپ خوُشاللىقىدىن كىشنىۋەتتى. قومۇشقوُلاق جەرەن قاشقا ئېگىسىنىڭ قامچىلىشىنى كوُتمەستىنلا بىر كىشنەپ كوُنچىقىشقا قاراپ قارا بوراندەك چېپىپ چىقىپ كەتتى. ئوُنىڭ كىشنىشىگە باشقا ئاتلارمۇ جور بولدى. ئوُباش خانىنىڭ ئارقىسىدىن ئوُنىڭ پوُتوُن ئېلى — 33 مىڭ تۇتوُن، 169 مىڭ تورغات تەڭلا قوزغىلىپ ماڭدى. ئوُلار ئوّزلىرى بىر يېرىم ئەسىر ياشىغان ئىدىل بويىنى تاشلاپ، جوُڭغارىيەگە قايتىشتەك ئوُلوُغ، ئەمما مۇشەققەتلىك ئوُزوُن سەپىرىنى مانا مۇشۇنداق باشلىدى. «ئەل كوّچىسە، تاغ ـ كوّچەر» دېگەن گەپ بار. قەدىمكى تۇرك نەسلىدىن بولغان بۇ تورغاتلارنىڭ شەرققە كوّچوُشى، تارىختا ھون قوۋمىنى باشلاپ ياۋروپاغا كوّچكەن ئاتىلادىن قالسا يەنە بىر قېتىملىق سەلتەنەتلىك كوّچ ـ كوّچ بولوُپ ھېسابلىناتتى.

* * *

ئوُباش خان باشلاپ ماڭغان تورغات كوّچى كوّك يايىق دەريا‌سى بويىدىكى كەڭ دالادا چاررۇسىيە كازاكلىرىنىڭ

ئىككىنچى قېتىملىق توسۇپ زەربە بېرىشىگە دۇچ كەلدى.

ئۇباش خان دەرھال ئەللىك مىڭ تۆگىنى قاتار تۇرغۇزۇپ جايىغىلا چۆكتۈرۈپ، تۆگە ئىستېھكامى ياساشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ — موڭغۇللارنىڭ تارىختا كۆپ قېتىم سىناقتىن ئۆتكەن، كارغا يارايدىغان مۇداپىئە چارىسى ئىدى! تورغاتلار تۆگە ئىستېھكامىنى تىرەك قىلىپ تۇرۇپ، كازاكلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. كۈنبويى داۋاملاشقان بۇ دەھشەتلىك جەڭدە مەيلى تورغاتلار بولسۇن، مەيلى كازاكلار بولسۇن ئىككى تەرەپ قاتتىق تىركەشتى. ۋارقىرىغان، چىرقىرىغان، ئۈگرىغان ئاۋازلاردىن، قورال - ياراقلارنىڭ بىر - بىرىگە قاتتىق ئۇرۇلغاندىكى جاراڭ - جۇرۇڭلىرىدىن ۋە يارىلانغان جەڭ ئاتلىرىنىڭ ئاغرىقتا چىدىماي كىشنەشلىرىدىن رويى - زېمىن لەرزىگە كەلدى. كازاك قوماندانى گرىشا ئوڭ قاناتتىكى كازاكلارنى كەينى - كەينىدىن تورغاتلارنىڭ سول قانىتىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. كازاكلار ھۇجۇم قىلىپ، دۆڭدە جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان ئۇباش خانىنىڭ قېشىغا نەچچە قېتىم يېقىنلاپ كېلىشكە مۇۋەپپەق بولالىغان بولسىمۇ لېكىن تورغاتلارنىڭ قاتتىق زەربىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر قېتىملىق ھۇجۇمى سۇندۇرۇلاتتى - دە، بىر قىسمى ئۆلۈم ئۆيىگە كىرىشكە، بىر قىسمى چېكىنىشكە مەجبۇر بولاتتى.

جەڭنىڭ ئۈزىرىشى بىلەن ئۇباش خان خۇددى زەنجىردىكى ئارسلانلاردەك دىۋىنىپ تۇرۇشقان زاپاس قوشۇنىغا كازاكلارنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىن ئايلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە ۋە تورغات ئوقچىلىرىغا كازاكلارنى ئۇدۇلدىن شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. تورغاتلار ئەللىك مىڭ تۆگىنى چۆكتۈرۈپ تەييارلىغان ئىستېھكامىنىڭ ئارقىسىدىن ئېتىلىپ چىقىشتى - دە، كازاكلارنىڭ قېنىنى جەڭ مەيدانىغا تۆكۈپ، نۇرغۇنلىرىنىڭ بېشىنى خۇددى سويمىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ تاشلىدى. ئۇباش

خان تورغاتلارنىڭ ئالدىدا مەردانە ھەرىكەت قىلىپ، بىرمۇنچە كازاكنى يەر چىشلىتىپ، ئۇلارغا ماماتلىق زەھىرىنى ئىچۈردى ۋە بىر ئۆزى تەنھا ھالدا ئۇدۇل كازاك قوماندانى گرىشانىڭ ئالدىغا ئات سېلىپ كەلدى. بۇ چاغدا كازاك قوماندانى گرىشانىڭ ئېتى ئۇركۈپ كېتىپ بىر كىشنىدى ـ دە، ئالدى پۇتلىرىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ تىكلىنىپ قالدى. ئۇباش خان پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ گرىشانىڭ بېشىنى كۆزلەپ قىلىچ سېلىۋىدى، گرىشا چاققانلىق بىلەن بېشىنى قىلىچتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى ۋە ئۇباش خانغا قايتۇرۇپ گۈرزە ئۇردى. ئۇباش خان ئۇنىڭ گۈرزىسىگە قالقىنىنى تۇتۇپ بېرىۋىدى، «جاڭ!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ قالقان چۈل ـ چۈل بولۇپ كەتتى. گرىشا ئىككىنچى رەت ئۇرماقچى بولۇپ گۈرزىسىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا، ئۇباش خان قولىدىكى قىلىچى بىلەن ئۇنىڭ گۈرزە تۇتقان ئوڭ قولىغا ئۇردى. گرىشانىڭ ئوڭ مۇرىسى خۇددى بوراندا يېرىلغان ئىمەن دەرىخىنىڭ شېخىدەك ساڭگىلاپ قالدى. ئۇباش خان يەنە بىر قىلىچ ئۇرۇپ ئۇنىڭ بېشىنى خۇددى سويمىنى ئۇزگەندەك ئۇزۇپ چۈشۈردى...

جەڭ ئۇزارغانسېرى كىشىلەر ھاردى. نەيزە ـ قىلىچلار سۇنۇپ، قالقان ـ سۇپەرلەر تېشىلىپ، ساۋۇت ـ زىرىھلار تىتىلىپ ۋە ماكچىيىپ، كىشىلەرنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى قاپقارا قان بىلەن بويالدى. تۇن قاغىسى ئاستا ـ ئاستا كۆك يايىق بويىغا كېچە قاناتلىرىنى يېيىشقا باشلىدى. جەڭگاھ قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆمدى! باتۇر ـ پالۋانلارنىڭ ھەتتا يىپنى ئۇزگىچىلىكمۇ ھالى قالمىدى!

*　　*　　*

ئاستراخان گوبىرناتۇرى بېگتوۋ تورغاتلارنىڭ ئورالغا

دەريا‌سى بويىدىكى دالادا كازاك قوغلىغۇچى قىسىملىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقىنى، كازاك قوماندانى، ۋاخىمىستىر گىرىشانى چېپىپ تاشلىغانلىقىنى ئاق پاشا ھۆكۈمىتىگە خەۋەر قىلغاندا، ئاق پاشا يېكاتېرىنا II مەلىكە ئالىيلىرى غەزەپلەنگەنلىكىدىن كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يىرتىپ تاشلىدى.

— بۇ، رومانوۋلار خانىدانىغا ۋە بېشىمىزدىكى ئىمپېراتور پېتىرنىڭ ئالتۇن تاجىسىدىكى قارچىغىغا قىلىنغان مەڭگۈلۈك ھاقارەت ئەمەسمۇ؟!① — دەپ چىرقىراپ كەتتى ئۇ ئۆزىنىڭ يۈز ـ كۆزلىرىنى مورلاپ تۇرۇپ، — بۇ تورغات باندىتلىرىنى قوغلاشقا دەرھال كازاك تاغلىق قىسىملىرى ئەۋەتىلسۇن! قازاق خانلىرىغا بۇ تورغات باندىتلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشقا پەرمان ئەۋەتىلسۇن!...

كامېرگىر ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى بىر ـ بىرلەپ يېزىۋالدىيۇ، پەرماننىڭ بەزى بۆلەكلىرىگە كەلگەندە، چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، ئاچچىقىدىن يېرىلىپ كېتەيلا دەپ قالغان بۇ ئايال پادىشاھقا ھاڭۇبقىپ قاراپ تۇردى.

— مېنىڭ ھەربىي قوماندانلارغا چۈشۈرگەن پەرمانىم يېزىپ تۈگىتىلدىمۇ؟ — دەپ چالۋاقىدى ئۇ، — سەن خەقنى بىرەرنېمىنى چاپسانراق قىلدۇرۇشقا قارىغاندا، تاشپاقىنى يورغىلاپ چېپىشقا مەجبۇرلاش ئاسانراق!...

ئاق پاشا ھۆكۈمىتى مەلىكە يېكاتېرىنا II پەرمانىغا ئاساسەن تورغاتلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا نۇرغۇن ياۋايى كازاك ئەترەتلىرىنى ئەۋەتتى ھەمدە ۋولگا دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ماڭالماي قالغان بىر تۈمەن تۈتۈندەك تورغاتلارنى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن سىبىردىكى ھەرقايسى قورغانلارنىڭ قوماندانلىرىغا ئۇباش خانىنىڭ قوۋمىنى

---

① سۆزنى ھىمدىن: «رېخى — خانبالىق»، 39 ـ بەت.

توسۇپ تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى.

تورغاتلار ئىدىل بويىدىن ئايرىلىپ سەككىزىنچى كۈنى كۆك يايىق دالاسىنى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، كازاك قوغلىغۇچىسى قىسىملىرىدىن قۇتۇلۇپ، داۋاملىق شەرققە قاراپ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ ماڭدى...

مىلادى 1771 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، توختاۋسىز شەرققە قاراپ مېڭىپ كېتىۋاتقان تورغاتلار تورغاي دەرياسىنىڭ بويىدىكى توقايلىققا دېمىنى ئېلىپ، ئەسلىگە كېلىۋېلىش ئۈچۈن چۈشكۈن قىلىشنى قارار قىلدى.

ئۇباش خان ھەمراھلىرى بىلەن بىللە توقايلىققا چېتىدىكى تۆپىلىك ئۈستىدە ئۆرە تۇراتتى. تورغات ئاتلىقلىرىنىڭ كەينىدىن يارىدارلار، ئاغرىقلار ئۇزۇلمەي كېلىشىۋاتاتتى.

ئۇلار ئاۋۇال يەككە ـ يەككە، ئۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە كىشى، بىرنەچچە كىشىلىك توپ بولۇپ، ئاخىرغا كەلگەندە سانجاق ـ سانجاق توپ بولۇپ ئۇباش خان تۇرغان تۆپىلىكىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىشىۋاتاتتى. ئېغىر يارىدارلارنى قىستاپ باسقان رۇس بىرىچكىلىرى ئاران ـ ئاران ئىلگىرىلەيتتى. ئۇلارنى تارتىپ كېلىۋاتقان قىرچاۋغۇ ئاتلار تولىمۇ ئورۇق، ئاۋارە ئىدى. پىچاقتەك قىرلىق دۇمبىسى ئۇزلۇكسىز قامچا تېگىۋەرگەنلىكتىن، تېرىسى شىلىنىپ قېپقىزىل ئېچىلىپ قالغانىدى. ئېچىلىپ قالغان ئاپئاق ئوستىخانلىرىدا قىزىل قان چېكىت ـ چېكىت بولۇپ قالغانىدى. ئاتلار تۆت چاقلىق رۇس بىرىچكىلىرىنى كۆپۈكلەشكەن تۇمشۇقلىرىنى پاتقاقلىق يەرگە تىرەپ تۇرۇپ خىرىلداپ، كۈچىنىپ ئاران تارتىپ باراتتى. بەزىدە بىرەر بايتال قوۋۇرغىسى كۆرۈنۈپ تۇرغان بېقىنىنى دەرمانسىزلىق بىلەن لۆپۈلدىتىپ، ئورۇقلۇقتىن چوڭىيىپ قالغان بېشىنى تۆۋەن سېلىپ بىر ئىزىدا توختاپ قالاتتى. بۇنداق چاغدا، تارس قىلىپ تەككەن تاسما قامچىنىڭ جانغا پاتىدىغان

زەھەردەك ئاچچىق زەربىسى ئۇنى جايىدىن ئاران قوزغايتتى ـ دە، بىر ئۇ يانغا، بىر بۇيانغا تەۋرىنىپ، كۆچۈپ ئاران مېڭىپ كېتەتتى. نۇرغۇنلىغان ياردار تورغاتلار تۆت تەرەپتىن بىرىچكىنىڭ يان ياغاچلىرىغا يېپىشىپ، قاتار سوزۇلۇپ ئاران مېڭىشاتتى.

— ئۆزۈڭلارمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، — دېدى ئۇباش خان پەستە ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بۇ ئادەملەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — پۇتۇن تورغات ئولۇسى جاپا ئىچىدە جان تالاشماقتا. بەزىلەر: چېكىنىسەكمىكىن، دېيىشتى... چېكىنىسەك، بىزنى ئارقىمىزدا ئوخشاشلا ئۆلۈم كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. چېكىنىسەك، بىزنى ئاق پاشاغا ئالبات ـ قۇل بولۇش تەقدىرى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ! بىراق، ئالدىمىزدا ۋەتىنىمىز جۇڭغارىيىلا بىزگە كەڭ قۇچاق ئېچىپ تۇرۇپتۇ! هەممە ئىش كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولىدۇ. شۇڭا، بىز پۇتۇن غەيرىتىمىزنى ئىشقا سېلىپ، تورغات ئولۇسىنى بۇ بالا ـ قازا ماكانىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ كەتمىكىمىز ۋە تېزدىن شجائەت ئېتىغا قامچا سېلىپ، بىزنى كۈتۈپ تۇرغۇچى ئاشۇ ئىشەنچلىك ئانا ۋەتەن ـ جۇڭغارىيىگە قاراپ سوزۇلغان سوقماق يوللارغا چۈشمىكىمىز زۆرۈردۇر!...

— خان هەق گەپ قىلدى! — دېدى باش يارغۇچى سېبەك دورجى ساقلىنى سىلاپ تۇرۇپ، — مۇبادا، ئاق پاشانىڭ زېمىنىغا قايتىپ كەتسەك، ئاياغ ـ ئاستى قىلىنمىقىمىز تۇرغان گەپ. ئاق پاشا دەرھال ئەتراپلىرىمىزنى قورغان سېلىپ قورشاپ چىقىدۇ ـ دە، ئۇ چاغدا بىزلەر قاپقانغا چۈشكەن قاپلاندەك ئەركىنلىكتىن مەڭگۈ مەھرۇم بولىمىز!

— توغرا، — دەپ ئۇلارنىڭ پىكرىنى قوللىدى داش دوندۇپمۇ، — ئۇمىد كۈنچىقىشتا، ئۇمىد — جۇڭغارىيىدە! توختاۋسىز ئالغا باسقاندىلا ئاندىن نىجاتلىققا

ئېـرىشـەلـەيمـىز ! . . .

*　　*　　*

تىلماچ قازاقلارنىڭ كىچىك يۇزىنىڭ ئاقساقلى نۇرالـى خانىنىڭ چېدىرىدا ئاق پاشا مەلىكە يېكاتېرىنا II دىن كەلگەن پەرمانىنى ئوقۇپ چۈشەندۈرمەكتە ئىدى.

« . . . مەنكى ئاق پاشا — مۇقەددەس سلاۋيان ئېلىنىڭ خوجىسى مەلىكە يېكاتېرىنا II دىن قازاقلارنىڭ كىچىك يۇزىنىڭ ئاتامانى نۇرالى خانغا ئۇشبۇ يارلىق مەلۇم بولغايكى، — دەپ ئوقۇدى تىلماچ، — مەنكى رۇس ئېلى مەلىكىسىگە قاراشلىق بەگلىكلەرگە، قەبىلە ئاقساقاللىرىغا، سۇ باشـــلىـــرىغا، تارخانلارغا، ئوغلانلارغا، ئەل ـ ئولۇس، ئۇرۇق ـ ئايماق ئاقساقاللىرىغا، مىنىستىر ئەلچىلەرگە، قورغان باشلىقلىرىغا، پۇتۇكچىلەرگە، خەزىنچىلەرگە، ياساقچىلارغا، سالمىچىلارغا، كەنت ـ ئۇ يەزد ئاقساقاللىرىغا، باشقىرت، تاتار ـ نوغاي، ھەزەر ـ قارا قالپاق ۋە قازاق ئېلىنىڭ ھەممە ئاقسۆڭەك ۋە پۇقرالىرىغا مەلۇم بولغايكى، قانخور چىڭگىزنـــىڭ يارلىقاس ئەۋلادلىرىدىن بولغان تورغات باندىسى مەنكى ئورۇس مەلىكىسى، ئاق پاشا يېكاتېرىنا II جانابىي ئالىيلىرىنىڭ شاپائىتىگە قانائەت ھاسىل قىلماي، ئەمىر ـ ئىتائەتتىن چىقماقنى خىيال ئەيلەپ توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ئورال دەرياسى بويىدىكى كۇلاتسىنكايا، قالماقوۋ، ياندىر، سورۇچكوۋ، زېلنوۋىسكى، ئاتامانسكـى، خويار، كوچىرىنا، خالقىنوۋ ۋە گېربىنخوكوۋ قاتارلىق يېزا ـ قىشلاقلارنـــى ۋە شەھەر ـ قورغانلارنـــى ئوت قـويـۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى[1]. ئاھالىنى بۇلاپ ـ تالاپ، قاق سەنەم قىلىپ

① نوۋلېيوتوۋ: «قالماقلار»، 48 ـ، 49 ـ بەت.

قويۇشقاندىن كېيىن ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش دېمەستىن ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. ئۆلۈكلەرنى گەمىلەرگە تاشلىۋەتتى. يېرىمىزگە باستۇرۇپ كىرىپ، ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. ئۇلارنىڭ ۋەھشىيلىكلىرىنى ھەرگىزمۇ سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. تورغاتلار — باندىت، گېزەندىلەردۇر! بۇ قاراقچىلارنى تۈتۈپ ئۆلتۈرۈش — ئۇ ئالەم ۋە بۇ ئالەملىك ساۋاپ ئىشتۇر! مەن سىلەرگە تورغات گېزەندىلىرىنى نەدە كۆرسەڭلار شۇ يەردە ئۆلتۈرۈشۈڭلارغا ئىجازەت بەردىم. ئولجا ئالغان مالىلىرىنى بەيتىلمال قىلىۋېلىشىڭلارغا رۇخسەت قىلدىم! قازاقلارنىڭ بۇ ئىشتا مەنكى ئاق پاشاغا تىرگەك بولۇشىنى، ئوڭ قول بولۇشىنى تىلەيمەن! . . . »

نۇرالى خان تىلماچنىڭ قولىدىن ئاق پاشانىڭ پەرمانىنى ئېلىپ، بىر ھازاغىچە قاراپ ئولتۇرۇپ كەتتى. تورغاتلارنىڭ ئۇنىڭ ئېلىگە سالغان خىلمۇ ـ خىل زۇلۇملىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتكىلى تۇردى.

قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنىڭ يايلىقى غەربتە تورغات خانلىقى بىلەن تۇتىشاتتى. ئۇلار يايلاق تالىشىپ تورغاتلار بىلەن نەچچە قېتىم سوقۇشقانىدى. ئۆتكەن يىلى ئەتىيازدا، تورغاتلار قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا، نۇرالى خان ئاق پاشا ھۆكۈمىتىدىن بۇ ئىشقا ئارىلىشىشنى تەلەپ قىلغانىدى.

تورغاتلار ئەزەلدىن قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنى ئانچە بەك كۆزگە ئىلىپ كەتمەيتتى! «كۆزگە ئىلمىغان پۇنقا چوماق! » ، مانا ئەمدى نۇرالى خان شەرققە كۆچكەن بۇ تورغاتلار ئۈچۈن خەۋپلىك دۈشمەنگە ئايلىنىپ قالغان بولسا ئەجەبلەنمىسىمۇ بولىدۇ! . . .

مىلادى 1771 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، يېرىم كېچە بولغان مەھەل. نۇرالى خانىنىڭ لەشكەرلىرى يوشۇرۇنغان

جايلىرىدىن چىقىپ، تورغاي دەرياسىنىڭ ساھىلىدا چۈشكۈن قىلغان تورغاتلارنىڭ كېچىلىك قاراۋۇللىرىغا تاشلانغاندا، ئۇزۇن يول بېسىپ ھېرىپ كەتكەن تورغاتلار ئۇخلاپ تاشتەك قېتىپ كېتىشكەنىدى. قازاقلار شەبخۇن ئۇرۇپ كۈچلۈك ئوق يامغۇرى ياغدۇرۇپ، تورغاتلارنىڭ ئاساسلىق قاراۋۇللىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاشتى. ئۇلار نۇرالى خاننىڭ «شاۋقۇن - سۇرەن سالماي، جىمجىت ئىش كۆرۈش كېرەك» دېگەن پەرمانىغىمۇ قارىماستىن، قاتتىق قىقاس - چۇقان سېلىشىپ، ئېغىر ئۇيقۇدا يېتىشقان تورغاتلارغا، ئۇلاغلارغا، ھارۋىلارغا، توقايلىقتىكى پادا، يىلقىلارغا تاشلاندى.

بىراق، دۈشمەننىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئالدىدىن توسۇپ زەربە بېرىشلىرىگە كۆنۈپ كەتكەن تورغاتلار بىر پەس مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىشقان بولسىمۇ ئەمما ناھايىتى تېزلا ئۇيقۇدىن ئويغىنىشتى. ئۇلگۇرگەنلىرى ئاتلىرىغا مىنىشىپ، ئۇلگۈرەلمىگەنلىرى ياياق جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. يېشىل مەخمەلدەك ئوت ئۈستىدە يېڭى قۇياش بالقىپ چىقىپ كېلىۋاتقان چاغدا، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى دەھشەتلىك قانلىق جەڭ ئەۋجىگە چىققانىدى.

جەڭ مەيدانىدا ئىككى تەرەپ ئادەملىرىنىڭ «ئۇر، چاپ، ئۆلتۈر!» دەپ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى ۋە «ۋايجان!» دېيىشكەن ناله - پەريادلىرىدىن چۆچۈپ ئۇركۈگەن ئورمان قۇشلىرى، كېپىنەكلەر ئاسماندا قالايمىقان ئۇچۇشۇپ يۇرۇشمەكتە ئىدى. ئىگىسىز چېپىشىپ يۇرۇشكەن ئاتلار كىشنىشەتتى. كىشىلەرنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدا رەڭگارەڭ گۈل - چېچەكلەر دەسسىلەپ چەيلەنمەكتە ئىدى. قۇياش نۇرىدا ۋال - ۋۈل قىلىپ پارقىرىغان قىلىچلار ئادەملەرنىڭ باشلىرى ئۈستىدە ئوينايتتى. خوتۇن - قىزلار بالىلارنى سۆرىشىپ تەرەپ - تەرەپلەرگە قېچىشاتتى. ئۇركۈگەن پادا - پادا كالىلار، قوتان - قوتان قويلار، ئۆيۈر -

ئۇيۇر يىلقىلار ھۆركىرىشىپ، مەرىشىپ، كىشنىشىپ، تەرەپ - تەرەپتە چېپىشىپ يۇرۇشەتتى.

ئىشنىڭ ئەمدى تەتۇرىسىگە قاراپ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن نۇرالى خان تەمتىرەپ قالدى. ئۇ قالايمىقان پىتىراپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى بىر يەرگە يىغماقچى بولۇپ توختىماي ئەمىر - پەرمانلارنى چۇشۇرەتتى، كىملەرگىدۇر ۋارقىرايتتى، دوق قىلاتتى. بىراق، ئۇنىڭ بۇ تەدبىرلىرىنىڭ ھېچقايسىسى كارغا كەلمەيۋاتاتتى. تورغاتلارنىڭ مال - دۇنياسىنى بۇلاشقا قىزىقىپ كەتكەن بۇ لەشكەرلەرنىڭ كۆزلىرىگە قان تولغان بولغاچقا، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىسۇنمۇ؟ ئاخىر، نۇرالى خان چاۋۇشلارنى ئاياغقا تۇرغۇزدى - دە، ئۇلارنى بۇ بۇلاڭچىي قازاقلارنىڭ ئۇستىگە باسقاقلىققا ئەۋەتتى. چاۋۇشلار بۇ تەرتىپسىزلەرنى قامچا بىلەن ساۋاپ، نەيزىلىرى بىلەن سانجىپ، قىلىچلىرى بىلەن چېپىپ قورقۇتۇپ باققان بولسىمۇ ئەمما بۇزۇلۇپ كەتكەن سەپنى بۇ رەھىمسىز چاۋۇشلارمۇ تۇزىيەلمىدى. بۇلاڭچى قازاقلار خۇددى بۇرۇنغا قان تەگكەن بۆرىدەك ھېچنېمىگە قارىماستىن يۈك ئارتىلغان ھارۋىلارغا يوپۇرۇلۇپ تېگىش قىلىشتى. ھارۋىلارنى ئۆرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭدىكى موي - تېرە، كىيىم - كېچەك، قاچا - قومۇچ، ئوزۇق - تۇلۇك دېگەندەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى بۇلىدى. ئۇلار كۆتۈرەلمىگىنىنى ئېلىپ، كۆتۈرەلمىگەنلىرىنى چېقىپ، يىرتىپ، چېچىپ، بۇزۇپ دېگەندەك، ھەممىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى.

ئۇباش خان دەسلەپتە جىددىيلىشىپ، ھولۇقۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ بىردەم بۇيرۇق چۇشۇرۇپ، بىردەم ۋارقىراپ يۇرۇپ، تارقاپ كەتكەن، ھودۇقۇپ قالغان تورغاتلارنى بىر يەرگە توپلىۋالدى. تورغاتلار ئۆزلىرىنى بىرەر قۇر تۇزەشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن نۇرالى خانىنىڭ قازاقلىرىغا قارشى قايتۇرما جەڭگە ئاتلاندى.

تورغاتلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان قازاقلار ئەمدى پاتىپاراق بولۇشۇپ، ھېچنەرسىگە قارىماستىن بىر - بىرىنى دەسسەپ - چەيلەپ، ئىتتىرىشىپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى.

ئۇباش خان بىر قىسىم تورغاتلارنى باشلاپ دەريا تەرەپتىن چېكە سوقۇپ نۇرالى خانىنىڭ ئالدىنى كېسىپ ئۆتتى. بۇ چاغدا، نۇرالى خان دەرھال توقايلىق تەرەپكە قاراپ قايرىلدى - دە، ئادەم ئۆلۈكلىرى، بوپا - تۇگۇنچەكلەر بىلەن تولغان ئوتلاقنى بويلاپ قاچتى. ئۇباش خانمۇ ئۇنىڭ يولىنى توسۇش ئۈچۈن ئېتىنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەردى. بىراق، ئوتلاقتا چېپىپ ئۆگەنگەن قازاق ئېتى ئارىلىقنى بارغانسېرى ئۇزارتىپ، نۇرالى خانىنى جەڭ مەيدانىدىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى!

تورغاتلار نۇرالى خانىنىڭ ئوغلىنى قوشۇپ بىرەر مىڭدەك بۇلاڭچى قازاقنى ئەسىرگە ئېلىپ توقايلىققا قايتىپ كېلىشتى. تورغاي دەرياسى بويىدىكى شەبخۇن ئۇرۇشى قازاقلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. بىراق، تورغاتلارنىڭ قايتىش يولىدا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ خېيىمخەتەر يوق دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ . . .

* * *

شەرققە كۆچكەن تورغاتلار مومتا دەرياسىنىڭ بويىغا كەلگەندە، قازاقلار قۇرغان قاپقانغا دەسسەپ قېلىپ، پۈتۈنلەي تۇگەشكىلى تاس قالدى!

مىلادى 1771 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى. قازاقلارنىڭ ئۇلۇغ يۈزىنىڭ ئاقسۇلتىلى ئابلايخان سۇلتان بىلەن قازاقلارنىڭ كىچىك يۈزىنىڭ ئاقسۇلتىلى نۇرالى خانىنىڭ 50 مىڭ كىشىلىك بىرلەشمە ئارمىيىسى تورغاتلارنى مومتا دەرياسى بويىدا قاتمۇ قات

قورشۇالدى. تورغاتلارنىڭ جۇڭغارىيەگە قايتىش يولى يەنە بىر قېتىم ئۇزۇپ تاشلاندى! شۇڭا، بۇ قېتىم قازاقلار بىلەن زورمۇزور ئۇرۇش قىلسا، ئۆزلىرىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن ئۇباش خان قازاقلار بىلەن سۆلھىلىشىش قارارىغا كېلىپ ئەلچى ئەۋەتتى...

— خان سوۋغات بىلەن بىللە ساڭا يەنە بىر چوڭ ئىلتىماس يوللىدى، — دېدى تورغات ئەلچىسى، — بىز تورغاتلار سىلەر قازاقلار بىلەن يۈز يىلدىن بۇيان ئىناق ئۆتۈپ كېلىۋاتقانىدۇق. بۇ قېتىم سىلەر ئاق پاشانىڭ دامىغا چۈشۈپ بىزلەر بىلەن دۈشمەنلەشتىڭلار!

— بىزمۇ ئەسلىدە سىلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى ئويلىغان، — دېدى قازاق كىچىك يۈزنىڭ خانى نۇرالى تېرىكىپ، — بىراق، سىلەر بىزنىڭ ئاشلىقىمىزنى بۇلاپ كەتتىڭلار

— بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن بۇ ئىشتا ئۇباش خانىنىڭ گۇناھى يوق، — دېدى ئەلچى، —ئۇلار باسمىچىلار. باسمىچىلار تورغات خانى ئۇباش بىلەن بىر تۇغقان ئەمەس! ئەمدى ھازىرقى ئىشقا كەلسەك، بۇنى ئوبدان كېڭەشسەك بولىدۇغۇ.

— بىلىمەن، ئوبدان بىلىمەن! — دېدى نۇرالى خان قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ، — بۇ باسمىچىلارنىڭ ئاتامانى بولغان داش دوندۇپنىڭ ئۇباش خانىنىڭ يارغۇچلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنىمۇ ئوبدان بىلىمەن!

— بۇنى مەن بىلمەيدىكەنمەن، — دېدى تورغات ئەلچىسى كۆزىنى چىمىلدىتىپ.

— شۇنداق، گېپىزى كەلگەندە سىلەر ھېچنېمىنى بىلمەيدىغان بولۇۋالىسىلەر، — دېدى نۇرالى خان تەنە قىلىپ، — ئېھتىمال، سەن بىزنىڭ نۇرغۇن ئادەملىرىمىزنى تۇتۇۋالغىنىڭلارنىمۇ

بىلمەيسەنغۇ دەيمەن!

— تورغات خانى دەل مۇشۇ ئىش ئۈچۈن مېنى سېنىڭ ئالدىڭغا ئەۋەتكەن. مەن ياخشى تىلەكلەر بىلەن كەلدىم، خان، — دېدى ئەلچى.

— «ياخشى تىلەكلەر» نېمە؟! — دەپ سوردى نۇرالى خان.

— بىز ئادەملىرىڭنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئويلىشىۋاتىمىز، — دېدى تورغات ئەلچىسى، — بۇنىڭ ئۈچۈن سەن ئۇرۇش توختىتىشىڭ كېرەك!

نۇرالى خان تورغات ئەلچىسىنىڭ ئەسىرلەرنى قايتۇرۇپ بېرەيلى، دېگىنىنى ئاڭلاپ بەك خۇش بولغان بولسىمۇ، ئۇرۇش توختىتىش ھەققىدىكى تەكلىپنى قوبۇل قىلغۇسى كەلمىدى. ئەمما، ئۇ بۇنى چاندۇرمىدى.

— بولىدۇ. بىز ئۈچ كۈن مۆھلەت بېرەيلى. ئۈچ كۈنگىچىلىك سىلەر پۈتۈن ئەسىرلەرنى بىزگە ئۆتكۈزۈپ بېرىڭلار — دە، ئىدىل بويىغا قايتىڭلار. شۇنداق قىلساڭلارلا بىز سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلمايمىز!

— . . .

تورغات ئەلچىسى نۇرالى خانىنىڭ چېدىرىدىن قايتىپ چىقتى. . .

ئۇچىنچى كۈنى تۈن نىسبى بولغان مەھەل. نۇرالى خانىنىڭ كۆزەتچىلىرى توقاي تەرەپتىن كېلىۋاتقان ئاياغ تىۋىشىنى ئاڭلاپ قالدى.

— كېلىۋاتقان كىم؟ جېنىڭ بارىدا سۆزلە. بولمىسا، ھازىر جېنىڭنى ئالىمەن! — دەپ ۋارقىرىدى كۆزەتچىلەرنىڭ بىرى نەيزىسىنى يەرگە ئۇرۇپ دوق قىلىپ تۇرۇپ.

— ئەسىرلەرمىز، تورغاتلارنىڭ قولىدىن قېچىپ چىقتۇق! كۆزەتچىلەرگە تورغاتلاردىن قېچىپ ئۆتكەنلەرنى

ئۆتكۈزۈۋېتىش ھەققىدە بۇيرۇق بار ئىدى. شۇڭا، ئۇلارمۇ كۆپ سوراپ ئولتۇرمىدى ـ دە:

— ئەسىرلەر بولغان بولساڭلار كېلىۋېرىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى. كۆزەتچىنىڭ سۆزى تۈگىمەي تۇراتتى، كېلىۋاتقانلار ئۇلارنىڭ ئۈستىگە تاشلاندى. كۆزەتچىلەر نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭقىرىپ بولغۇچىلىك قارىغا پىچاق يەپ، جان قۇشلىرى كۆكرەك قەپەزلىرىدىن ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى! تورغاتلار نۇرالى خانىنىڭ كۆزەتچىلىرىنى پاك ـ پاكىز يىغىشتۇرۇۋەتتى. بۇ چاغدا، ئۇباش خان قالغان تۇرغات لەشكەرلىرىنى باشلاپ نۇرالى خانىنىڭ بارگاھىغا باسقىن قىلىپ، قازاقلارنى پاراكەندە قىلىپ تاشلىدى. پۈتۈن بارگاھ كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ يورۇقىدا خۇددى كۈندۈزدىكىدەكلا يوپيورۇق يورۇپ كەتكەنىدى. ئوتنىڭ شولىسى ئاسماندىكى تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان يار بولۇتنىڭ چۆرىسىنى قىزارتىۋەتكەنىدى.

قازاقلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى پۈتۈن مومتا دەريا ساھىلىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

ياۋىداق ئاتقا مىنگەن كۆڭلەكچان، يالاڭباش بىر قازاق سەردارى:

— قالماقلارنىڭ باسقىنىغا ئۇچرىدۇق! قىرغىن ئىچىدە قالدۇق! تورغاتلار باسقىن قىلدى. جېنىمىزغا تېز قۇتقۇزۇڭلار! — دەپ ۋارقىراپ ئېتىنىي چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى. بۇ چاغدا، توقايلىق تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ «قى ـ قۇۋ» دەپ بېسىپ كېلىۋاتقانلىقى ئاڭلاندى. ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگەن تۇياق تاۋۇشلىرى، كىشنىگەن ئاۋازلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋارقىراش ـ جارقىراشلىرى كېچە جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، يىراقلارغا ئاڭلىناتتى. تورغاتلار كۆزگە كۆرۈنگەنلىكى قارىنى ئەگرى قىلىچلىرى بىلەن چاپاتتى. قېچىپ كېتىۋاتقانلارنى ئوق ئېتىپ يىقىتىشاتتى.

— قى ـ قۇۋ، قى ـ قۇۋ، ئۇررراخ! — دەپ ۋارقىرىغان ئىنتايىن يېقىمسىز ئاچچىق ئاۋازلار يېقىنلا يەردىن ئاڭلانماقتا ئىدى. قازاقلارنىڭ ئاتلىرى ئۇركۈپ كەتتى. بەزىلىرى ھەتتا ئىگىلىرىگە بوي بەرمەي كەينىگە بۇرۇلۇپ قاچتى. . . بەزىلىرى ئاسمانغا چاپچىپ ئۇستىدىكى ئادەمنى يىقىتتى. كۆچمىلىكىنى ئۆزىنى تۇتالماي كەلگەن پېتى تورغاتلارنىڭ نەيزىسى بىلەن قىلىچلىرىغا ئۆزىنى ئۇرۇپ يەر چىشلىدى.

تورغاتلارنىڭ باسقىنىغا ئۇچراپ مەڭدەپ قېلىشقان قازاقلار دەررۇ ھوش ـ كاللىلىرىنى تېپىۋېلىشتى. ئۇلار ئەمدى جانپىدالىق بىلەن ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. قازاقلار تورغاتلارنىڭ ساۋۇتلىرىنى پارە ـ پارە قىلىپ تاشلاپ، ماكچايتىپ، ئاتتىن يۇلۇۋالدى. تورغاتلارنىڭ ئەگرى قىلىچلىرى بارغانسېرى خىرەلىشىپ قېلىۋاتقان يۇلتۇزلارنىڭ ئاجىز يورۇقىدا يالتىرايتتى، ئۇلار قان كېچىپ ئۇرۇش قىلىشۋاتاتتى، قازاقلار تورغاتلارنى بىردىنلا چېكىنىدۇرەلمىدى.

تاڭ يورۇدى، يەر ئۇستىدىكى قاراڭغۇلۇق تارقىلىشقا باشلىدى. ئوتلاقلاردا، ئورمانلارنىڭ ياقىسىدا ۋە تۆپىلىكنىڭ ئۇستىدە جەسەتلەر ئۇستى ـ ئۇستىگە دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرالماي قانسىراپ ياتقان ئاتلار ساينىڭ تېشىدەك يېتىشىپ كېتىشكەنىدى. بەزى ئاتلار ئۇزەڭگىگە پۇتى ئىلىنىپ قالغان ئادەملەرنى سۆرەپ دالادا جېنىنىڭ بارىچە چېپىشاتتى.

تورغاتلار ئاخىر نۇرالى خان بىلەن ئابلاي خان سۇلتانىنىڭ سانجاق ـ سانجاق كىرىشىپ كەتكەن بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ قاتمۇ قات مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈشتى ـ دە، بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىي تەرىپىنى بويلاپ شەرققە قاراپ

ئىلگىرىلىدى. . .[1]

*　　*　　*

مىلادى 1771 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ رېخىدىكى يازلىق ئوردىسىنىڭ ئەنمۇدىيەن قەسىرىدە تورغات خانى ئۇباش ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى قوبۇل قىلدى.

چەنلۇڭنىڭ رېخىدىكى يازلىق ئوردىسى چېكىدىنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلەتتى! ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان قىزىل ئوردا تاملىرىنىڭ ئىچى بوش ـ باراقسان دەرەخزارلىق بولۇپ، ئوردا ئىچىدىكى ياپيېشىل قارىغاي ۋە قامەتلىك شەمشادلار بەكمۇ كۆركەم ئىدى. دەرەخلەر ئارىسىدىن سان ـ ساناقسىز ئالتۇن رەڭ بىللۇر قۇببىلىق ئۇچما راۋاقلار ئۆزگىچىلىكى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئەنمۇدىيەن قەسىرى بۇ راۋاقلار ئىچىدە تېخىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بىلەن پەرقلىنىپ تۇراتتى. يازلىق ئوردىنىڭ ئىچكىرىسىدە بىر بۇددا ساكرامى بولۇپ، ئۇنىڭ بۇلۇتلارغا تاقاشقان ئۇچما راۋاقلىق، سىرىق كاھىشلىق ئۆگزىسى يىراق ـ يىراقلاردىن كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئوردىنىڭ كۈنگىرىلىك ئاسارلىرىنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يەرلىرىدە بىردىن قاراۋۇل نەيزىلىرىنى چىڭ تۇتقان ھالدا مىدىر قىلماي تۇرۇشاتتى.

قارا دۈمان ۋەزىرى خېشىن تورغات خانى ئۇباشنى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى چەنلۇڭنىڭ قوبۇلخانىسىغا باشلاپ كىردى. ئۇلار يەتتە باسقۇچلۇق پەلەمپەيدىن خابىگاھقا قاراپ كۆتۈرۈلدى.

---

① تورغاتلار مۇھاسىرىنى يۆسۈپ چىققاندا، مومىتا دەريايى بويىدا قالغان ئىككى تۈمەن تورغات داڭزىڭ نويانىنىڭ باشچىلىقىدا بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ، ئىلاغۇز، لەپشە ۋە قارانۇر دەريالىرىنى كېچىپ ئۆتكەندىن كېيىپ ئىلى دەرياسىنى بويلاپ شەرقە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «قالماقىستان س س ئارنىڭ تارىخى» غا قارالسۇن.

خابگاهنىڭ تۆر تەرىپىدە بىر ئالتۇن تەخت قويۇلغان بولۇپ، تەخت ئۈستىدە ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كەكە ساقىلى قاپقارا قىلىپ بويالغان، بېشىغا ئىسنگورۇلارنىڭ ئالتۇن تاجىنى كىيگەن، ئۈستىگە سىرىق يىپەكتىن تىكىلگەن، كەشتىلەنگەن مانجۇچە تون كىيگەنىدى. تەخت يېنىدا ھەرەمبېگى خۇشبېگى ئۆرە تۇراتتى.

«مەن ئاخىر ئۇلۇغ بوغدا خان بىلەن مۇلاقەتتە بولۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم، — دەپ ئويلىدى تورغات خانى ئۇباش ھايياجاندىن نەپىسى قىسىلغان ھالدا، لېكىن سىرتتىن قارىغان ئادەمگە ئۇ ناھايىتى سالماق كۆرۈنەتتى، — مېنىڭ نۇرغۇن مۇشەققەتلەر بەدىلىگە ئىدىل بويىدىكى تورغات خانلىقىنى تاشلاپ جۇڭغارىيەگە قايتىپ كېلىشىم مانا مۇشۇ بەختلىك مىنۇتلارغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئەمەسمىدى؟ ئەلھال، قۇدرىتى تەڭداشسىز بولغان بوغدا خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ تىلسىماتلىق ئوردىسىدا بەخت ـ ئىقبال ماڭا قۇچاق ئېچىپ تۇرۇپتۇ. مەن ئۇنى ھەرگىز قويۇۋەتمەيمەن! »

ئۇباش خان بېشىدىكى قالماقچە بۆكىنى ئېلىپ يەرگە قويغاندىن كېيىن دەرھال دۇم يېتىپ ئاياغ ئاستىدىكى يەرنى قايتا ـ قايتا سۆيدى. ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ خانغا تىزلىنىپ باش قويۇشقا باشلىدى.

— ئىجازەت، ئەئىيانىم، ئورنىڭدىن تۇرۇشۇڭغا ئىجازەت! — دېدى چەنلۇك تەختتىن قوپۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە، — ھارماي ـ ئاچماي خۇش كەلدىڭمۇ؟ ئۆزۈڭنىڭ قوۋمىڭنى باشلاپ تەڭرى خاقانلىقىمىزغا بەيئەت قىلغانلىقىڭ ئەلمىساقتىن تارتىپ كۆرۈلمىگەن، باشقىلارغا ئۆرنەك ۋە تىللاردا داستان بولىدىغان مەردانە ئىشتۇر!

— سىز ئەزەلدىن ھەقىقەتنى سۆزلەيسىز، دانالىقتا تەڭدىشى يوق ئى پۇشتىپاناھ، — دەپ ئارقا ـ ئارقىدىن باش ئۇردى ئۇباش

خان، — بوغدا خانىڭ شۆھرىتى ئالەمگە پۇر كەتتى، قۇدرىتى ئالدىدا قۇياش خىرەلەشتى، دۇشمەنلىرى بىتاب ۋە زەبۇن بولدى! ياشىغايسىز، ياشىغايسىز، تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغايسىز!

— مانجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلغان ھەرقانداق يات تائىپىلەر بىزنىڭ چەكسىز شاپائىتىمىزگە نائىل بولۇر، — دېدى چەنلۇڭ تورغات خانى ئۇباشقا ۋە ئۇنىڭ باشقا ھەمراھلىرىغا جايى راھەت ئىجازىتىنى بەرگەندىن كېيىن، — سەلتەنىتىمىزنىڭ ئەمىر ـ ئىتائىتىدىن چىقماقنى خىيال ئەيلەپ، گەدەنكەشلىك قىلىپ غەلىيان كۆتۈرگەنلەر يەر چىشلىمەي قالماس![1]

ئۇباش خاقانى چىن چيەنلۇڭنىڭ ئۆلۈم پۇرىقى پۇراپ تۇرغان بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ تېنى ئىختىيارسىز شۇركىنىپ كەتتى.

— مۇبادا، كىمەرسىكى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ شان — شۆھرىتى ئۈچۈن جانپىدالىق كۆرسىتىدىكەن، ئۇ كىشى مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ قوللىشى ۋە ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇر، — دەپ قوشۇپ قويدى چەنلۇڭ ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن.

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، مانجۇ سەلتەنىتى ئۈچۈن بۇركۇت بولۇپ ئۇچۇش، ئات بولۇپ چېپىش، ئىت بولۇپ ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلىش — دەل مەن قوللىرىنىڭ مەقسىتىدۇر! — دېدى تورغات خانى ئۇباش تىترەپ، قاقشاپ تۇرۇپ.

خاقانى چىن ئۇنىڭ بۇ جاۋابىنى ئاڭلاپ مەمنۇن بولغىنىدىن كۈلۈپ قويدى. خابگاھىتكىلەرنىڭ كۆڭلى سەل جايىغا چۈشكەندەك بولدى.

— بىراق، ئەئيانىم، جاۋاب بەرگىنچۇ، ئەسلىدە ئىرتىش بويلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پىيزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1023 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 36 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

سىلەر تورغاتلار قانداق قىلىپ نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئىدىل دەريا‌سى بويىغا بېرىپ قالدىڭلار؟!

— باش ئۇستىگە، پادىشاھى ئالەم، — دەپ سەكرەپ تۇردى تورغات خانى ئۇباش ئولتۇرغان ئورنىدىن.

— ئولتۇر، ئولتۇر! ئولتۇرۇپ سۆزلىسەڭمۇ بولىدۇ، — دېدى چەنلۈك قولىنى سىلكىپ، — سەن بىلىدىغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى بىزگە ئېيتىپ بەر. بىز سېنىڭ بىر قوشۇق قېنىڭدىن كەچتۇق، خاتا سۆزلەپ قويساڭمۇ سېنىڭ بىر تال مويۇڭمۇ زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمايدۇ!

— قۇللۇق، پۇشتىپاناھىم، — دېدى ئۇباش خان، — بىز تورغاتلارنىڭ بۇزرۇكۇار بوۋىسى ئايۇش خانىنىڭ بوۋىسى قورلۇغنىڭ قوۋمى ئىدۇق. بىزنىڭ قوۋمىمىز ئەسلىدە ئېرتىش ۋادىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتىكەن، كېيىن باتۇر قۇنتەيجى زامانىغا كەلگەندە[1]، ئويرات موڭغۇللىرى ئارىسىدا چوڭ مالمانچىلىق يۈز بېرىپتۇ. تورغات خانى قورلۇغ بۇ مالمانچىلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تورغات ۋە بىر قىسىم دۆربىت، خۇشۇت قەبىلىلىرىدىن بولۇپ ئەللىك مىڭ چېدىرلىق ئادەمنى باشلاپ ئېرتىش بويىدىن ئوت - چۆپى، سۇيى مول بولغان ئىدىل دەريا‌سى بويىغا كۆچۈپ بېرىپتۇ ۋە ئىدىل بىلەن كۆك يايىق ئارىسىدىكى سابىق نوغاي زېمىنىدا تورغات خانلىقىنى قۇرۇپ، ئاگاھ خابا دېگەن يەرنى ئۆزىگە قارارگاھ قىلىپتۇ. 141 يىل ئۆتكەندىن كېيىن شىمالدىكى كۇچلۇك ئەل — ئورۇسىيە بىز تورغاتلاردىن لەشكەر تۇتۇپ، رۇس - تۈرك ئۇرۇشىغا سالدى. بۇ ئۇرۇشتا تورغاتلاردىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يەتتە - سەككىز تۇمەن ئادەم قايتىپ كېلەلمىدى؛ قارىساق، ئاق پاشا بىز تورغاتلارنى

---

① مىلادى 1628 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى چاغلارنى دېمەكچى.

يەپ تۇگىتىۋېتىدىغاندەك قىلىدۇ![1] شۇڭا، بىزلەر مېھرىبان، شاپائەتلىك پۇشتىپاناھىمىزنى پاناھداپ، بۇنىڭدىن سەككىز ئاي مۇقەددەم ئىدىل بويىنى تەرك ئېتىپ، ئىلى ۋادىسىغا قايتىپ كەلدۇق!

— ئەئيانىم، سەن ھەقىقەتەن موڭغۇل دالاسىنىڭ بۇركۇتى بولۇشقا لايىق! — دېدى خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۇباش خانىنى ماختاپ، — سەن چوقۇم ئۆتكۈر تىرناقلىرىڭ بىلەن يېڭىدىن تەسەررۇپ قىلىنغان جۇڭغارىيە بىلەن مۇسۇلمان يۇرتلىرىنى مانجۇ سەلتەنىتىگە ۋاكالىتەن ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرالايسەن! بىز سېنى ۋە سېنىڭ ھەمراھلىرىڭنى يۇقىرى مەرتىۋە، ئۇستۇن مائاش، ئۇلۇغ نىشانلار بىلەن تارتۇقلىغايمىز!

چەنلۇڭ جەينىكى ئاستىغا قويۇلغان يۇمشاق ياستۇقنىڭ ئاستىدىن بىر يارلىقنى ئېلىپ ھەرەمبېگى خۇشېڭغا بەردى.

خۇشېڭ چەنلۇڭنىڭ قولىدىن ئېھتىرام بىلەن يارلىقنى ئېلىپ ئۈچ قېتىم بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۆزىگە سۈرتكەندىن كېيىن ئۇنى ئوقۇشقا باشلىدى:

«. . . تورغات تەيجىسى ئۇباش، سىبىەك دورجى، شىلىن، خوشۇت تەيجىسى گۈڭگې قاتارلىقلار ئۇرۇسىيىنىڭ ئاب - ھاۋاسىغا كۆنەلمەي، ئاق پاشانىڭ زۇلمىغا چىدىماي، سەلتەنىتىمىزنىڭ شاپائىتىگە قايىل ۋە مەنزۇر بولۇپ نەچچە تۈمەن ئادىمىنى باشلاپ ئۇزاق يولنى يىراق كۆرمەي، سان - ساناقسىز جاپا - مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ قايتىپ كېلىپ بوغدا خاقانلىقىمىزغا بەيئەت قىلدى. بۇ ھەقىقەتەن ئەلمىساقتىن تارتىپ كۆرۈلۈپ باقمىغان ۋە ئالقىشلاشقا تېگىشلىك بولغان خاسىيەتلىك ئىش! بىز ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تۇرمۇش -

---

① «بۈيۈك جىلك سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئىورداخاتىرىلىرى»، 893 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى. فۇلۇڭئەنىڭ قاتلاق مەكتۇپىغا قارالسۇن.

مەئشتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىلى جاڭجۇنى يىلىتۇغا ئول تورغاتلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، خاتىرجەم قىلىش ھەققىدە پەرمان بەردۇق ھەمدە بۇ كونا تورغاتلارنىڭ بۇ يىل قىشنى ياخشى، ئامان - ئېسەن ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئۈچۈن سەلتەنەتمىزنىڭ خەزىنە ئىمارىتىدىن 20 تۇمەن تۇياق قوي، تۆت تۇمەن داۋەن ئۇن - گۈرۈچ، ئىككى تۇمەن تاختا تاش چاي، بەش تۇمەن دانە سەنسەن جۇۋا، ئالتە تۇمەن توپ گەزلىمە، ئالتە تۇمەن جىڭ پاختا ۋە نۇرغۇن كىگىز - شىرداق بېرىشنى بۇيرۇدۇق. تورغات تەيجىسى ئۇباش خان باشلىق قىرىق ئىككى ئادەمگە تۆۋەندىكىدەك يۇقىرى مەرتىۋە، ئۇستۇن مائاش، ئۇلۇغ نىشان بېرىشنى بۇيرۇيمىز: كونا تورغات قەبىلىسىنىڭ خانى ئۇباشقا جۆرۈكتۇخان مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ سىبەك دورجىغا كونا تورغات بويانتۇ شاھزادىسىلىق مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ شىلىن دورجىغا بىلىكتە ئىنالچىسىلىق مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ بۆمبەگە بىشخۇلتە ئىنالچىسىلىق مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ گۈڭگېغا خۇشۇت قەبىلىسىنىڭ توشەتۇ بەيلىلىق مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ . . . . مانجۇ سەلتەنەتىنىڭ ئوتنغات - مەرتىۋىسىگە نائىل بولغان بۇ كىشىلەرگە كۆك تەڭرى بەخت ئاتا قىلسۇن! ئۇنىڭدىن باشقا، ئىدىل بويىدىن قايتىپ كەلگەن تورغات قوۋملىرى شىمال، غەرب، شەرق ۋە جەنۇب دەپ تۆت قىسىمغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن ۋە شۇ جايلارنىڭ ئىچكى - تاشقى مۇداپىئە - باسقاقلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆز ئۈستىگە ئالسۇن! . . . گەپ تامام. چەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى»①

خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ شاپائىتىدىن قانتتىق تەسىرلەنگەن تورغات خانى ئۇباش ئۆزىنى دەرھال چەنلۇڭنىڭ ئايىغى ئاستىغا

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 892 - جىلد، 51 - 52 - بەتلەرگە قارالسۇن.

تاشلىدى ـ دە، دۇم يېتىپ يەرنى سۆيۈشكە باشلىدى:
— پۇشتىپاناھىمىزغا تۇمەن مىڭ تەشەككۇر بولغاي. ئۆمرى ئاپتاپ كەبى قۇياشتەك مەڭگۇ ئۇزاق بولغاي! بوغدا خانىمىز ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا!...
قارا دېۋان ۋەزىرى ئۇباش خانىنىڭ قولتۇقىدىن تۇتۇپ يۆلەپ تۇرغۇزدى. بۇ چاغدا، ئۇباشنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى ۋە قالماقچە تونىنىڭ ئالدى پېشى ئۇنىڭ كۆزىدىن ئاققان ياش بىلەن پۈتۈنلەي ھۆل بولۇپ كەتكەنىدى.
خۇشبۇي قوبۇل ۋاقتىنىڭ تاماملانغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئەئيانى ئەكابىرلار چەنلۇڭ خانىنىڭ قوبۇلخانىسىدىن ئارقىچىلاپ مېڭىشىپ چىقىپ كېتىشتى...

*　　*　　*

قاراشەھەر جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقتىن، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ نەزەردە بۇ يەر ناھايىتى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئورۇن ھېسابلىناتتى. چەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى، خاقانى چىن ئۇچتۇرپان يېغىلىقىنى باستۇرغاندىن كېيىن جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە تۇرۇشلۇق مانجۇ قوشۇنلىرىنى ھەسسىلەپ كۆپەيتكەن بولسىمۇ، يىلدىن ـ يىلغا قۇرۇقدىلىپ قېلىۋاتقان مالىيىسىدىكى قىيىنچىلىق تۇپەيلىدىن جەنۇبتىكى كەڭ مۇسۇلمان يۇرتلىرىدا تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىنى پەيدىنپەي قىسقارتىپ يۆتكەپ كەتتى. شۇڭا ھەم بۇ جايلارنىڭ ئۇزاق مۇددەت تىنچ ـ ئاسايىشلىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمىدىغان ھەم كۆپ خىراجەت كەتمەيدىغان، نامدا پۇقرا، ئەمەلىيەتتە توپ يېمى قىلغىلى بولمىدىغان سانى كۆپ بىر تۈركۈم ئادەملەرنى جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قاراشەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش خىيالى خاقانى چىن چەنلۇڭنى ئۇزاقتىن بېرى قىينايتىپ كېلىۋاتقانىدى. يۇز مىڭ تورغاتنىڭ ئىدىل بويىدىن قايتىپ

كېلىشى ئۇنىڭ بۇ باش قېتىنچىلىقىنى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلدى. شۇڭا خاقانى چىن چەنلۇڭ ئاسمان تەڭرىسىنىڭ بۇ ھىممىتىدىن خۇش بولمىسا كىم خۇش بولسۇن؟!

مىلادى 1771 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، تورغاتلار خاقانى چىنىنىڭ پەرمانى بويىچە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا جەنۇب، شىمال، شەرق، غەرب تەرەپتىكى قاراشەھەر، قۇبۇق، گېرقارائۇسۇن ۋە جىڭ قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە مانجۇ سەلتەنىتىگە ۋاكالىتەن بۇ جايدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇستىدىن نازارەت قىلىشتەك باسقاقلىق ۋەزىپىسىنى رەسمىي ئۆز ئۈستىلىرىگە ئېلىشتى. خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ بۇ تەدبىرىنىڭ ئۇنۇملۇك ئىكەنلىكى 47 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى خاقانى چىن داۋگۇاڭنىڭ 8 ـ يىلى (مىلادى 1828 ـ يىلى) دىكى جاھانگىر خوجا يېغىلىقىدا تارىخ تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاندى!

تورغاتلارنىڭ جەنۇبقا ئورۇنلاشقان بىر بۆلىكى ئۇباش خانىنىڭ ئۆز قوۋمى ئىدى. ئۇلار قاراشەھەرنىڭ شىمالىدىكى يۇلتۇز تۈزلەڭلىكىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە قاراشەھەر مەسلىھەتچى ئامبىلىغا قارايدىغان بولدى. بۇ تورغاتلار ھازىرقى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى؛

تورغاتلارنىڭ شىمالغا ئورۇنلاشقان بىر بۆلىكى قۇبۇق (ھازىرقى قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى) ئەتراپلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلىغا قارايدىغان بولدى. بۇ تورغاتلار ھازىرقى قۇبۇقسار موڭغۇللىرىنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى.

تورغاتلارنىڭ شەرققە ئورۇنلاشقان بىر بۆلىكى گېرقارائۇسۇن ئەتراپلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار گېرقارائۇسۇن خان ئامبىلىغا قارايدىغان بولدى. بۇ تورغاتلار ھازىرقى شىخو موڭغۇللىرىنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى.

تورغاتلارنىڭ غەربكە ئورۇنلاشقان بۆلىكى جىڭ ئەتراپلىرىغا

كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار ئىلى جاڭجۇنگە بېۋاستە قارايدىغان بولدى. بۇ تورغاتلار هازىرقى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى.

نەزمە

سۆزلىمىسەڭ، يوقتۇر كىشىنىڭ كارى،
سۆزلىگەنىكەنسەن، دەللىلە، ئارى.

—شەيخ سەئىدى

خاتىمە

پەيمانى تولغان خوجلار

قىيامەت كۈنى ھەممىدىن كۆپ ئازاب چەككۈچى — ئۆز ئائىلىسىنى نادانلىقتا قويغۇچىدۇر.

— «قۇرئان كەرىم» دىن

ميلادى 1828 ـ يىلى (چاشقان يىلى) قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

خاقانى چىننىڭ ئاستانىسى بېيجىڭ شەھىرىدىكى ژۇمېن قوۋۇقنىڭ ئۈستىدە داۋگۈاڭ خانىنىڭ ئالتۇن ئەجدىھالار يۆگىشىپ تۇرغان تەختى قويۇلغانىدى. قوۋۇقنىڭ ئۈچى راۋاقنىڭ ئاستىدا شاھانە سايىۋەن، كۈنلۈكلەر قاتار ـ قاتار تىزىۋېتىلگەن، قوۋۇقنىڭ ئالدىدىكى شاھانە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئوردا ھۆرمەت قاراۋۇللىرى، ئوردا ئوركېستىرى شىمالدىن جەنۇبقا قاتار تىزىلغانىدى. تېخىمۇ راۋانىڭ سىرتىدىكى جىنشۇيچاۋ كۆۋرۈكىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە خانىڭ شاھانە تەيپىنجاھلىرى قاتار ـ قاتار تۇرۇپ كېتىشكەنىدى. مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ شاھزادىلىرى، بەگلۇ ـ بېگاتلىرى ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى، ئەمرۇل ـ ئۇمەرالىرى رۇيمېن قوۋۇقنىڭ

ئالدىدىكى سەيناغا ئارقا ـ ئارقىدىن كىرىشمەكتە ئىدى.

ئۇزاق ئۆتمەي، ساراي كىيىملىرىنى كىيىشكەن لەشكىرىي پىرقىنىڭ مەنسەپدارلىرى قىلىچ ـ نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان نوۆكەرلەرنى باشلاپ، شىنجاڭدىن ئېلىپ كېلىنگەن ئەسىرلەرنى يالاپ ئوڭ قول چاڭئەن قوۋۇقىدىن سەيناغا كىرىپ كېلىشتى. بۇ ئەسىرلەرگە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان مەھبۇسلارنىڭ قىزىل كىيىملىرى كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ھەممىسىنىڭ بوينىغا ئاق شايىدىن پوتا چىگىلگەنىدى. ئۇلار ئوڭ قول تەرەپتىكى ساراي ناغرىخانىسىنىڭ كەينىگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن ئالدىنى ۋۇمېن قوۋۇقىغا قارىتىپ قاتار تىزىپ قويۇلدى.

ۋۇمېن قوۋۇقىدىكى چوڭ قوڭغۇراق جاراڭلاپ چېلىنىشقا باشلىدى. ئارقىدىنلا ناغرا ـ دۇمباقلار قۇلاقنى يارغۇدەك گۈمبۇرلەپ، جەز قوڭغۇراقلار ناله ـ پەريادىنى ئەيلىشىپ جاراڭلاپ چېلىنىشقا باشلىدى. خاقانى چىن داۋگۇاڭ خان ئەئيانلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ تەيخېمېن قوۋۇقىغا يېتىپ كەلدى. شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دۇئانبېگى ۋە يانداش دۇئانبەگلىرىنىڭ پوش ـ پوش، دەپ يول باشلىشى بىلەن داۋگۇاڭ خان قوۋۇقىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تارتما ئارقىلىق ۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ ئۈستىگە چىقتى ۋە ئۇچما راۋاقنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان ئالتۇن تەخت ئالدىغا كېلىپ، ئەئيانلىرىغا قاراپ مۇلايىم بىر بېقىش قىلىۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن تەخت ئۈستىدە ئولتۇردى.

«ئەسىر تەقدىم قىلىش مۇراسىمى» رەسمىي باشلاندى. بۇ چاغدا، كىمخاب تونلۇق سىپاھسالا قولىدىكى ئۇزۇن تاسما قامچىسىنى سىلكىدى. «چارس، چارس، چارس!» قىلىپ قاتتىق چارسىلدىغان ئۇچ قېتىملىق قامچا ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن تەڭ شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ ھۆدەيچىسى جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن «ئەسىر تەقدىم قىلىنسۇن!» دەپ ئېلان قىلىشىغا، ئوردا ئورکېستىرى شاھانە كۈي — «سەربازچە» كۈيىنى ئورۇنلاشقا

باشلىدى. بۇ چاغدا ئالدىنقى سەپتىن بۇ ئەسىرلەرنى ئاستانە — بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ كەلگۈچى سىپاھسالالار قوۋۇق ئاستىغا كېلىپ خاقانى چىن داۋگۇاڭ خان ئالىيلىرىغا توققۇز تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، «ساخاۋەتتە ئاسمان خۇداسىدەك، ئادالەتتە زېمىن خۇداسىدەك بولغان» خاقانى چىن داۋگۇاڭنىڭ ھەققىگە ھەمدۇ ـ سانالارنى ئوقۇپ، گويا «پۈشتىپاناھ» نى كۆمدى ۋە ئۆزلىرىمۇ تازا قاينىدى. ئاندىن كېيىن ھۆدەيچى «ئەسىر قوبۇل قىلىش مۇراسىمى باشلاندى!» دەپ جاكارلىۋىدى، بوينىغا ئاق شايىدىن پوتا باغلانغان مەھبۇسلارنىڭ ھەممىسى خانغا توغرا قىلىنىپ يەرگە ياتقۇزۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن لەشكىرىي پىرقىنىڭ دېۋانبېگى ۋۇمېن قووۋقىنىڭ ئاستىدىن ئۆتىدىغان شاھانە يولنىڭ غەربىي تەرىپىدە يەرگە تىزلىنىپ خانغا تەزىم بەجا كەلتۈردى ـ دە، خانغا: «ھازىر نۇسرەتپەرۋەر تەڭرى لەشكەرلىرىمىز مۇسۇلمانلار يۈرتىدىكى چەنتۇلار ئىسيانىنى باستۇرغاندا قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر كەرەملىك پۈشتىپاناھ ئالىيلىرىنىڭ ئايالغ ئاستىدا!» دەپ ئەرز قىلدى.

بۇ چاغدا جازا پىرقىسىنىڭ دېۋانبېگىمۇ لەشكىرىي پىرقىنىڭ دېۋانبېگىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ يەرگە تىزلاندى.

داۋگۇاڭ خان راۋاق ئۈستىدە تۇرۇپ بۇ ئەسىرلەرگە قارىۋىدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تۆمۈر قەپەسگە سولانغان بىر ئەسىرنى كۆردى. ئۇ ئادەمنىڭ ئىچى سىيرىلغۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان بىر ئەسىر ئىدى.

— بۇ كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى داۋگۇاڭ يېنىدىكى قارا دېۋان ۋەزىرى باچىكئادىن.

قارا دېۋان ۋەزىرى باچىكئا دەرھال يەرگە تىزلاندى ۋە:

— پۈشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى قۇللۇق بىلدۈرۈپ، — ئۇ قەشقەر توپىلاڭچىلىرىنىڭ كاتتىۋېشى، ناھايىتى يامان، ناھايىتى خەۋپلىك توپىلاڭچى جاھانگىر خوجا

دېگەن ئاشۇ شۇ! ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ شاھىنشاھ، گاۋزۇڭ خان چەنلۇڭنىڭ ھەزرەتلىرى زامانىسىدا توپىلاڭ كۆتۈرگەن چوڭ خوجا بۇرھانىددىن خوجىنىڭ نەۋرىسى ئىكەن!

— چاقىرىلسۇن. بىز ئۇنىڭدىن نېمىشقا توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى سوراپ ئۇقۇۋالىمىز!

— بۇ، بۇ... — قارادۇئان ۋەزىرى قىلىدىغان سۆزىنى تاپالماي كېكەچلەپ قالدى.

— ئەئيانىم، نېمىگە دۇدۇقلايسەن؟ بول تېز، ئۇنى دەرھال ئالدىمىزغا توغرا قىلغايسەن!

— قۇللۇق، پۇشتىپاناھ! — دېدى قارا دۇئان ۋەزىرى باچېكئا خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن سىپاھسالاغا قول ئىشارەت قىلدى.

بۇ چاغدا قوۋۇق ئاستىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشقان ئارشاڭ خانى ماخە باالا، بەيسى لابدۇر دورجى، جاساقتۇخان ۋە قاراشەھەر تورغاتلىرىنىڭ خانى سەندا دورجى، خۇشۇت جاساق تەيجىسى بويۇنكىچىك قاتارلىق موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى جاھانگىر خوجىنى تۆمۈر قەپەسدىن چىقىرىشقىنىدىن كېيىن قوۋۇق ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ خاقانى چىن داۋگۇاڭنىڭ ئالدىغا توغرا قىلىپ تىزلاندۇرۇپ ئولتۇرغۇزدى. خاقانى چىن داۋگۇاڭ ئۇنىڭدىن:

— ئۆزۈڭ كىمسەن؟ نېمە دەپ ئىسيان كۆتۈردۈڭ؟ سېنىڭ بۇ قىلمىشىڭ قۇدرەتلىك مانجۇ سەلتەنىتىگە تاش ئاتقانلىقىڭ ئەمەسمۇ؟ — دەپ ئارقا - ئارقىدىن سوئال سورىدى.

جاھانگىر خوجا «ئا، ئا...» دېگىنىچە قولى بىلەن ئاغزىنى كۆرسەتتى. داۋگۇاڭ خان سىنچىلاپ قارىۋىدى، ئۇنىڭ تىلىنىڭ ئورنىدا كوتمەك بىر پارچە گۆشنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن قان ئارىلاش زەردەپ سۇ ئاقماقتا ئىدى!

— ئۇنىڭ تىلى نېمە بولغان؟ — دەپ سورىدى داۋگۇاڭ

قارا دىۋان ۋەزىرى باچىكئادىن.

جاھانگىر خوجا قولى بىلەن ئىشارەت قىلدى. داۋگۇاڭ ئۇنىڭ ئىشارىتىدىن «تىلمىنى سېنىڭ ئادەملىرىڭ كېسىپ تاشلىدى!» دېگەننى ئېنىق ئۇقتى، ئەمما يىرگەنگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىدى. سىپاھسالالار جاھانگىر خوجىنى ئېلىپ چۇشۇپ كەتتى. بۇ چاغدا ھۆددىچىنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ئاڭلاندى.

— ئۇلۇغ بوغدا خان ئالىلىرىدىن پەرمان شۇدۇركى، توپىلاڭچىلار باشلىقى، ئىسيانچى جاھانگىر خوجا كۆشۇك ھارۋىغا سېلىنىپ بېيجىڭ كوچىلىرىدا ئوچ كۈن ئۇدا سازايى قىلىنسۇن، ئاندىن تىرىك ئۇشتىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن گۆشى ئىتقا تاشلاپ بېرىلسۇن! قالغان توپىلاڭچى ئەسكەرلىرىنى جازا پىرقىسىنىڭ مەنسەپدارلىرى ۋەزىر - ۋۇزرالار بىلەن بىللە سوراق قىلغاندىن كېيىن گۇناھى بېكىتىلىپ كاللىسى ئېلىنسۇن! مانجۇ سەلتەنىتىگە تاش ئاتقان ھەرقانداق توپىلاڭچىغا قەتئىي رەھىم قىلىنمىسۇن! ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - زاتى قۇرۇتۇلسۇن!...

بۇ چاغدا قوۋۇقنىڭ ئۈستىدە ۋە ئاستىدا تۇرۇشقان شاھزادە-ئىنالچى، بەگۇ - بېگاتلار ۋە ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمرۇل - ئۇمرالار، ئەكابىر - ئەشرەبلەرنىڭ:

— پۇشتىپاناھ دانادۇر! خان ئالىلىرى ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا! — دېيىشكەن تەنتەنە سادالىرى دەستىدىن پۈتۈن خان ئوردىسى ياڭ، پۈتۈن ئاستانە — بېيجىڭ لەرزىگە كەلدى. ئۇركۈگەن كەپتەرلەر گۇررىدە قىلىشىپ ئاسمانغا كۆتۇرۇلدى.

داۋگۇاڭ خاننىڭ پەرمانىنى قوبۇل قىلىپ ئالغاندىن كېيىن جازا پىرقىسىنىڭ مەنسەپدارلىرى يايلارغا بۇيرۇق قىلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ بوينىغا شال قوۋۇق كىيگۈزۈشتى - دە، يالاپ

سەينادىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى. . .

*　　*　　*

خاقانى چىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى ۋە چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى جۇڭغارىيىدىكى ئامۇرسەنا بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى خوجا بۇرھانىددىن، خوجان جاھان توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن تاكى داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلىغا قەدەر، قەشقەر بەشكېرەمدىكى ۋە ئۇچتۇرپان شەھىرىدىكى غەلياىلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا بۇ جايلاردا يەتمىش يىلدەك زاھىرەن تىنچ ـ ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈردى. خاقانى چىن تەرىپىدىن ئورنىتىلغان تۇرلۇك ھۆكۈمرانلىق تەرتىپلىرى ھەرھالدا ئۇزۇپ قويۇلماستىن داۋاملاشتى. . .

بىراق مىلادى 1826 ـ يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭى يەنە پارتلىدى!

قەشقەردە مانجۇلارغا قارشى غەليان كۆتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى قوقانغا يېتىپ كەلگەندە، قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئاخىرقىلىرىدىن بىرى بولغان جاھانگىر خوجا ئىسىملىك بىر كىشى دەرھال پەرغانىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئالتىشەھەرلىك مۇساپىرلار ۋە قوقان تۆرىلىرى، ئۆز بېشىمچە ئۆزبېكلەر، پاراكەندە قىپچاقلار، بوروت قىرغىزلىرى ۋە قارا تېكىن تاجىكلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان بىر قوشۇننى باشلاپ مۇلكىي قەشقەرىيىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە بۇ يەردە نۇرغۇن قان تۆكۈلۈشلەرگە، نۇرغۇن پاراكەندىچىلىكلەرگە سەۋەبچى بولدى. شۇڭا، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭمۇ تارىخچىلار تەرىپىدىن «جاھانگىر خوجا توپىلىڭى» دەپ ئاتالدى. . .

*　　*　　*

هۆرمەتلىك كىتابخان، مىلادى 1826 ـ يىلىدىن 1828 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەر مۇزاپىتىدە يۈز بەرگەن بۇ «جاھانگىر خوجا توپىلىڭى» نىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى، جاھانگىر خوجىنىڭ مانجۇلار ئاستانىسى — بېيجىڭدا ئۆلتۈرۈلۈشى قاتارلىق بىر قاتار ۋەقەلەرنىڭ ئۇجۇر ـ بۇجۇرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، گەپنى يەنىلا بۇنىڭدىن 60 يىل ئىلگىرى يەنى، مىلادى 1765 ـ يىلى ئەتىيازدا ئۇچتۇرپاندا پارتلىغان «ئۇچتۇرپان يېغىلىقى» نىڭ يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان رەھمىتۇللا بەگنىڭ ئاتىسى ئىلىخان قەمبەر بەگدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. . .

*　　*　　*

مىلادى 1765 ـ يىلى قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى.

ئۇچتۇرپاندا كۈن مۆلجەر تاغنىڭ كەينىگە ئۆتكەندىن كېيىن كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچىلا قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىدۇ. كەچ قالغان چار بازارچىلار چوڭ ـ چوڭ قەدەم تاشلاپ ئالدىراپ ئۆيلىرىگە قايتىشۋاتقاندا، چاھارسۇدىكى يايمىچىلارنىڭ ھەممىسى شامدانلىرىدىكى شامىلىرىنى يورۇتۇپ بولۇشاتتى.

ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سوچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى خىلۋەت بىر ئۆينىڭ ئىچىدە ئىلىخان قەمبەر بېگىمنى سوراق قىلماقتا ئىدى.

سوراق مەخپىي بولۇۋاتقاندى. ئۆينىڭ تۆر تەرىپىگە قويۇلغان قارا شىرەنىڭ كەينىدە ئامبال سوچىنىڭ، ھاكىمبەگ ئابدۇللا ۋە پوتوكچى، يەكەن ھاكىمبېگى ئوداي خوجىنىڭ ئوغلى ئوسمان قاتارلىقلار ئولتۇرغاندى. ئىشىكنىڭ تۆۋىگە قويۇلغان

كۆرستا ئېلىخان قەمبەر بېگىم ئولتۇراتتى. ئىشكىنىڭ تېشىدا ئىككى قاراۋۇل، دېرىزىنىڭ يېنىدىمۇ ئىككى قاراۋۇل قويۇلغانىدى. ئېگىز سېپىل بويلاپ يەنە بىرنەچچە قاراۋۇل قويۇلغانىدى. قاراڭغۇ هويلىنىڭ ئىچىدە بىر تۇرلۇك مەشئۇملۇق هۆكۈم سۈرەتتى.

— كېچە... بۇگۈن كېچە نېمە دېگەن جىمجىت - هە! — دېدى خان ئامبال سۇچىڭ كۆرەڭلەپ تۇرۇپ، — قەمبەر بەگ، سەن ئاخىر قولغا چۈشتۇڭ. بۇ كۆڭ تەڭرىسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولۇۋاتقان ئىش، بىلەمسەن؟ ئەمدى سەن ماڭا جاۋاب بەر. ئاسىي بۇرھانىدىننىڭ سامساق خوجا دېگەن ئوغلىنى نەگە يوشۇردۇڭلار؟ سېنىڭ قارا گۇرۇھىڭدا يەنە كىملەر بار؟ هەممىنى تولۇق تاپشۇر!

— كىم ئۇ سامساق خوجا دېگەن؟ ئىككى پۇتى گۆرگە ساڭگىلىغان مېنىڭدەك بىر قېرى ئادەم قانداق قىلىپ قارا گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرسۇن؟! مەن هېچنېمىنى چۈشەنمىدىم، سۇ دارېن!

— مەن سېنى بىلمەمدىمەن؟ هى... هى! — دەپ سوغۇق كۈلدى خان ئامبال سۇچىڭ، — مەن سېنى ۋە سېنىڭ قارا گۇرۇھىڭنىڭ ئىش - هەرىكىتىنى ئۇزاقتىن بۇيان كۆزىتىپ كەلمەكتىمەن!

— سەن نېمىدېگەن ئەقىللىق، — دەپ ئۇنى مەسخىرە قىلدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم، — هەممىنى بىلگەن بولساڭ، يەنە نېمىشقا مېنىڭدىن سورايسەن؟

— سەن ئىككى يۈزلىمە بەگ ئىكەنسەن!

ئېلىخان قەمبەر بېگىم چايان چاقىنادەك ئەندىكىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى:

— مەن قانداق ئىككى يۈزلىمە ئىكەنمەن؟! — دېدى ئۇ.

— سەنلەرنى جۇڭغارلارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلغان كىم؟

بىز ئەمەسمۇ؟ سەنلەرگە يەر ـ سۇ، ئورۇن ـ مەرتىۋە بەرگەن كىم؟ بىز ئەمەسمۇ؟ بەگ جانابلىرى، ساڭا مائاش ـ كۇلياك بېرىۋاتقان كىم؟ يەنىلا بىز ئەمەسمۇ؟

ئىلىخان قەمبەر بېگىم غەزىپى كەلگىنىدىن خۇددى ئۆزىنى بىرى كاچاتلاۋاتقاندەك، يۇزىگە تۇكۇرۇۋاتقاندەك... خۇددى بىرى ئۇنى تېگى يوق ھاڭغا ئىتتىرىۋاتقاندەك تاتىرىپ كەتتىيۇ، ئەمما زۇۋان سۇرمىدى.

— شۇڭا، ئىلىخان بەگ، — دېدى ئابدۇللا بەگ ئۇنىڭغا دوق قىلىپ، — بۇ ئويۇنلىرىڭنى ئۆز ۋاقتىدا يىغىشتۇرۇۋالساك ياخشى بولارمىكەن؟! خاقانى چىن سەلتەنىتىنى داۋاملىق ئالدىشىڭغا يۇرىكىم يەنە تاقەت قىلىپ تۇرالمايدۇ! ئەمدى بۇ مۆكۈ ـ مۆكۈلەڭگە خاتىمە بېرىش كېرەك. تا مۇشۇ كەمگىچىلىك خاقانى چىن سەلتەنىتىنى ھېچكىممۇ ئۇنۇپ باققان ئەمەس. شاھماتتا ئۇتۇشنى ئويلىساك، ئاتنى ياخشى ئوينىشاك كېرەك. خاقانى چىننىك ئارغامچىسى ئۇزۇن. خاقانى چىن ئارغامچىسىنى ئۇزۇن قويۇپ بەرسە، سەن تېخى ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ، دەپ ئويلاپ قاپسەن — دە!

— ھەي غالچا، ئەۋرەز پاقىسى، كۆزى يوق گەندە قۇرتى، ئۇققان بولساڭ، قېنى سەن ئېيتىپ باقمامسەن، مەن زادى نېمە گۇناھ قىلىپتىمەن؟! — دېدى ئىلىخان قەمبەر بېگىم ئۇنىڭ سۆزىگە رەددىيە بېرىپ.

— چەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى[1] 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، ئاسىي بۇرھانىدىن بەدەخشانغا قاچقاندا، — دېدى سۇچىڭ دانە ـ دانە سۆزلەپ تۇرۇپ، — ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى سامساق خوجىنى بەشكېرەمنىڭ مىراپېبگىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ يوشۇرۇپ قويغان كىم؟ بۇ سەن ئەمەسمۇ؟ چەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى[2] يازدا، توختى

① مىلادى 1760 ـ يىلى.
② مىلادى 1761 ـ يىلى.

سوپى دېگەننى ئەۋەتىپ، بەش ياشلىق سامساق خوجىنىڭ قۇندۇزدىكى تۆمۇر شاھنىڭ پاناھىغا يەتكۈزۈپ بەرگەن كىم؟ بۇ سەن ئەمەسمۇ؟

— بۇنىڭغا كىم دەلىل - ئىسپات بولالايدۇ؟

— ئالدىرىما، — دېدى سۇچىڭ ئۇنىڭغا بىر ئالىيىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن تالاغا قاراپ ۋارقىرىدى، — ھوي، قايسىڭ بار؟

بۇ چاغدا تالادىن بىر قارا چېرىك «لەببەي!» دەپ كىردى. سۇچىڭ ئۇنىڭغا:

— ھېلىقى تالىپ خوجا دېگەن گەدەنكەش چەنتۇنى ئېلىپ كىرىڭلار! — دەپ بۇيرۇق قىلدى ۋە ئېلىخان قەمبەر بېگىمگە مەنسىتمەسلىك نەزەرى بىلەن قاراپ قويدى.

ھېلىقى قارا چېرىك چىقىپ كېتىپ، ھايالشماستىنلا چەمبەرچاس باغلانغان بىرەيلەننى ئالدىغا سېلىپ ئېلىپ كىردى. ئۇنىڭ بەدىنىنىڭ بىرمۇ ساق يېرى قالمىغاندى. قارىغاندا ئۇ قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئېلىنغاندەك قىلاتتى.

— تالىپ خوجا، — دېدى سۇچىڭ ئۇنىڭغا، — باياتىن دېگەنلىرىڭنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاپ باققىنچۇ؟ قېنى، بۇنىڭغا ئېلىخان لوبەگ نېمە دەيدىكىن؟

— خوپ تەقسىر، — دېدى تالىپ خوجا قورقۇمسىراپ، ئاندىن قىرائەت قىلغان تەرىزدە سۆزلەشكە باشلىدى:

— بۇرھانىدىن خوجامنىڭ سامساق خوجام دەيدىغان بىر خوجىزادىسىنى، — دېدى ئۇ، — بەشكىرەمنىڭ مىرابىبىگى ئىلياس بېگىمنىڭ ئاغىچىسى ئىمىتىپ چوڭ قىلغان. بۇرھانىدىن خوجاملار قاچقاندىن كېيىن مەزكۇر ئىلياس بېگىممۇ سامساق خوجامنى ئېلىپ بەدەخشانغا قېچىپ بېرىۋالغانىدى. بۇرھانىدىن خوجام قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن ئىلياس بېگىم ئۇنىڭ مېيىتىنى ۋە سامساق خوجامنى ئېلىپ ئافغانىستاندىكى قۇندۇز دېگەن يەرگە

قاچقان ئىكەن. . .[1]

— بولدى، ئۇنى ئېلىپ چىقىپ كېتىڭلار! — دەپ ئەمىر قىلدى خان ئامبال سۇچىڭ. قارا چېرىك تالىپ خوجىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئەمدى تولۇن ئاي ئاستا ـ ئاستا رۇجەكتىن كۆرۈنۈشكە باشلىدى. تولۇن ئاي ئاسماندا ئۆزىنىڭ كونا يولى بىلەن مېڭىپ، يەر يۈزىگە ئۆزىنىڭ كۈمۈش نۇرلىرىنى تەكشى سەپكەتە ئىدى.

بۇ چاغدا سۇچىڭ:

— ئەمدى يەنە نېمە دەيسەن؟ — دېگىنىچە ئورنىدىن تۇردى ۋە ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ ئالدىغا تۆت ـ بەش قەدەم ئارىلىق قالغۇچە دېۋەيلەپ كەلدى.

— يامان ئىكەنسەن، بولدىمۇ؟ بىراق، سەن مېنىڭ ئاغزىمدىن گەپ ئالىمەن دەپ خام خىيال قىلما! مەن ئۆلۈشكە رازىمەنكى، خەلقىمگە ھەرگىز ساتقىنلىق قىلمايمەن، ھەرگىز! — دېدى ئېلىخان قەمبەر بېگىمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ.

— قەشقەرنىڭ شاغىبېگى ئابدۇرېھىم، يېڭىسارنىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇللا ۋە سودۇرۇللا، سابىر خوجا، تۇغلۇق دوست خوجا قاتارلىق ھاكىمبەگلەر جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى تەرەپ ـ تەرەپكە يىلتىز تارتىپ كەلگەن قارا گۇرۇھنىڭ ئاساسلىق ئادەملىرىدۇر. ھالبۇكى، سەن ئېلىخان قەمبەر بەگ بۇ قارا گۇرۇھنىڭ كاتتىۋېشى! قانداق، توغرا ئېيتتىممۇ؟ — دېدى خان ئامبال سۇچىڭ ئۇنىڭ كۆزىگە مىختەك قادىلىپ تۇرۇپ. مۇشۇ تاپتا، سۇچىڭنىڭ ياۋۇزلۇق چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىدە غەلىبە شادلىقى جىلۋە قىلىۋاتاتتى.

— ئى خۇدا، كۆردۇڭمۇ ئەتراپىمدا يۈرگەن قىسمەت بالاسىنى؟! — دەپ خىتاب قىلدى ئېلىخان قەمبەر بېگىم ئىككى

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارلىرى»نىڭ داۋامى، 12 ـ جىلد، 4 ـ، 5 ـ بەتلەر.

قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، — مەن خوجاملارنىڭ ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، خەلقىمنى لەنەت يۇتقۇر مەنچىكلارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىشقا بەل باغلىغانىدىم. بىراق، مېنىڭ قەيسەر ئىرادەمۇ بۇ قورقۇنچلۇق تەقدىرگە تاقابىل تۇرالمىدى. سېنىڭ ئىرادەڭ بىلەن كۆز ئالدىمدىكى ھەممە نەرسە گۈمران بولدى. مەن نەچچە يىلدىن بېرى تەييارلاپ ئاران ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولغان بۇ ئۇلۇغ ئىش ئاخىر سېنىڭ ئىرادەڭ بويىچە ۋەيران بولدى. سەن بىزنىڭ بۇ يولدا كۆرسەتكەن بارلىق تىرىشچانلىقلىرىمىزنى پۈتۈنلەي ئەھمىيەتسىز قىلدىڭ. بىراق، مەن ھەرگىزمۇ تىز پۈكمەيمەن! ھەرگىزمۇ پۇشايمان قىلمايمەن. چۈنكى، ئاخىرقى جەڭگە باتۇر ئوغلانىم رەھمىتۇللا بەگ بىلەن ئەسىتۇللا بەگنى ئاتاپ قويغانمەن!

— مەقسىتىڭگە ھەرگىز يېتەلمەيسەن! ھەي قېرى، — دېدى سۇچىك زەھەرخەندىلىك بىلەن، — «ئىتنىڭ ئىگىسى بولسا، تۈلكىنىڭ خۇداسى بار» دېگەندەك، سېنىڭ بۇ «باتۇر» ئوغلۇڭ قولىدا ئۆزىنىڭ مەن يېزىپ بەرگەن ئۆلۈم خېتىنى تۇتۇپ، بوغدا خانغا جان تەسەددۇق قىلغىلى كەتتى! ئۇ جىگدىلەرنى ئېلىپ بېيجىڭغا بېرىش بىلەن تەڭلا، خان ئۇنى چېپىشقا بۇيرۇيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىخىنىنى ئىتلار غاجايدۇ! سەنلەرنىڭ ھېيلە ـ مىكىرلىرىڭ پۈتۈنلەي بەربات بولدى، بىلەمسەن؟ پۈتۈنلەي...

غەزەپتىن ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ پۇتۇن بەدىنى غالىلداپ تىترەپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆزى غەزەپتىن قىسىلىپ، زامانىنىڭ سان ـ ساناقسىز دەرد ـ ئەلەملىرىنى كۆرگەن يۇزلىرى پۇرلىشىپ، قۇيقا چېچى تىك تۇرۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك قاينىپ، سەۋر قاچىسى تاشتى — دە، يېنىدىن خەنجىرىنى چىقىرىپلا ئۆزىدىن تۆت ـ بەش قەدەم يىراقتا تۇرغان خان ئامبالغا شىرىدەك ھۇركىرەپ ئېتىلدى.

سۇچىك دەرھال كەينىگە داجىغىنچە بېرىپ قولىنى ئۇزىتىپلا شىرەنىڭ بۇرجىكىنى تۇتتى ـ دە، يۇقىرى كۆتۈردى ۋە:

— ھا... ھا! — دەپ ئەسەبىيلەرچە قاقاقلاپ كۈلدى. بۇ چاغدا، ئېلىخان قەمبەر بېگىمنىڭ پۇتى ئاستىدىكى يوغان ئىككى خىش تۆۋەنگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ سۇچىكنىڭ يىرتقۇچلاردەك ياۋۇز چىرايىنى، زەھەردەك سوغۇق شولا چىقىرىپ تۇرغان قىيسىق كۆزلىرىنىلا كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلىدى. رەقىبىنىڭ يۇرىكىنى كۆزلەپ ئېتىلىپ كەلگەن ئېلىخان قەمبەر بېگىم قولىدىكى خەنجىرىنى ئۆزىدىن بىر قەدەملا يىراقتا تۇرغان خان ئامبال سۇچىكغا سالغىچە، ئىككى پۇتى قاراڭغۇ زىنداننىڭ ئاغزىدا مۇئەللەق تۇرۇپ قالغاندەك بولدى — دە، ئۇنىڭ قاقاقلاپ كۈلگەن كۈلكىسى ئىچىدە ئېغىر گەۋدىسى بىلەن زىنداننىڭ تېگىگە چۈشۈپ كەتتى...

* * *

مىلادى 1760 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يەكەن شەھىرىمانجۇلار تەرىپىدىن پەتھى قىلىنغاندىن كېيىن بەدەخشانغا قېچىپ بېرىۋالغان خوجا جاھان بىلەن بۇرھانىدىن خوجا بەدەخشان ئەمىرى مۇزەپپەر سۇلتانشاھ تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى ۋە بۇ ئىككىسىنىڭ كاللىسىنى خاقانى چىن ئەلچىلىرىگە تەقدىم قىلدى[1]. خاقانى چىن ھۆكۈمىتى ئۇنىڭدىن خوجا جاھان بىلەن خوجا بۇرھانىدىننىڭ جەسىتىنىمۇ قايتۇرۇپ بېرىشنى كۆپ قېتىم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ئەمما كەينىگە سۆرەپ، مىلادى 1763 ـ يىلى ئاندىن بۇرھانىدىن خوجىنىڭ جەسىتىنى قايتۇرۇپ

① بۇتەپسىلاتلار ئۈچۈن مۇشۇ كىتابتىكى «بەدەخشان تۆتقۇنلىرى» دېگەن بابقا قارالسۇن.

به‌ردی[1].

گه‌رچه به‌زی تاریخي ماتېریاللاردا خوجا جاهاننىڭ ئوغلی بار ئىكه‌نلىكى هه‌ققىده مه‌لۇمات بېرىلگه‌ن بولسمۇ، «ئه‌مما چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» خوجا جاهاننىڭ ئوغلی هه‌ققىده هېچقانداق ماتېریال ېېزىپ قالدۇرۇلمىغان. بىراق، بۇرهانىددىن خوجىنىڭ تۆت ئوغلی بار ئىكه‌نلىكى هه‌ققىده ئېنىق مه‌لۇمات بېرىلگه‌ن[2].

بۇرهانىددىن خوجا به‌ده‌خشانغا قاچقاندا ئۆزىنىڭ هاشىم خوجا، ئابدۇخالىق خوجا ۋه باۋۇدۇن خوجا قاتارلىق ئۇچ ئوغلىنى ئېلىپ قاچقان. ئۇنىڭ سامساق خوجا دېگه‌ن ئوغلی بۇ چاغدا ئاران ئۇچ ـ تۆت ياشتا بولغانلىقتىن، ئۇنى به‌شكېره‌منىڭ مىراپېبگی ئىلياس به‌گنىڭ ئۆيىده قالدۇرۇپ قويۇشقا مه‌جبۇر بولغانىدى. كېيىن مه‌زكۇر ئىلياس به‌گمۇ سامساق خوجىنى ئېلىپ به‌ده‌خشانغا قېچىشقا مه‌جبۇر بولدى...

سامساق خوجا تاكى مىلادى 1780 ـ يىلى پەرغانىگه قېچىپ كه‌لگه‌نگه قه‌ده‌ر، ئافغانىستانىنىڭ شىمالىدىكى قۇندۇز ۋىلايىتىده يوشۇرۇنۇپ يۈردى. بۇ مه‌زگىلده ئۇ قه‌شقه‌ردىكى مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرى بىلەن قويۇق ئالاقىده بولدى. قه‌شقه‌ر خه‌لقى بۇ چاغدا گه‌رچه خاقانى چىن سه‌لته‌نىتىنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاۋاتقان بولسمۇ ئه‌مما خوجىلارغا بولغان سوقۇر ئېتىقادىنىڭ ته‌سىرىده، قه‌شقه‌ر خه‌لقىنىڭ سامساق خوجا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخمۇ چىڭىپ باردى. ئۇلار سامساق خوجىنىڭ قايتىپ كېلىشىگه قانچىكى ته‌ه‌ززا بولغان بولسا، ئىسلام تۇغىنى

---

① بۇ هه‌قته: «شىنجاڭنىڭ خه‌رىتىلىك ته‌پسىراتى»، 46 ـ جىلد، 1 ـ به‌تكه قارالسۇن. ئۇنىڭدا: «بۇ ئىش چه‌نلۇڭنىڭ 28 ـ يىلى بولغان» دېيىلگه‌ن؛ يه‌نه «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارلىرى» نىڭ داۋامى، 21 ـ جىلد، 1 ـ 3 ـ به‌تلەرگه قارالسۇن.

② بۇ هه‌قتىكى ته‌پسىلاتلار ئۇچۇن، «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارلىرى» نىڭ داۋامى، 11 ـ جىلد، 28 ـ، 29 ـ به‌تلەرگه ۋه «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 637 ـ جىلد، 20 ـ 21 ـ بەت. چه‌نلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى شۇخبەتنىڭ مه‌لۇماتىغا قارالسۇن.

كۆتۈرۈۋالغان سامساق خوجىمۇ قەشقەردە خوجىلارنىڭ روھانىي ھاكىمىيىتىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىنى شۇنچىكى خالايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يات ئەلدە مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان سامساق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى قەشقەردىكى مۇرشىد ـ مۇخلىسلىرىنىڭ ئىئانىلىرىگە تايىنىپ ياشاۋاتقانىدى. ئەلھال، خاقانى چىن سەلتەنىتىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئاخىرقى ھېسابتا مۇستەھكەم قارار تېپىشى ئارقىسىدا ئورنىتىلغان نىسپىي مۇقىم بولغان ۋەزىيەت سامساق خوجا كۈچلىرىنىڭ قەشقەرنى تارتىۋېلىش مەقسىتىنى خام خىيالغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. بىراق، سامساق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەربىكەتلىرى كېيىنكى بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى سان ـ ساناقسىز پاراكەندىچىلىكلەرنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى...

*　　*　　*

مىلادى 1784 ـ يىلى قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى. يېڭىسارنىڭ ھاكىمبېگى ئالىمبەگ پەرماننى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ھايالشماستىنلا ئۇچتۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ ئۇچ قونۇپ تۆتىنچى كۈنى، يەنى قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى خاقانى چىننىڭ جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى جۇڭقۇرغۇچى باش خان ئامبىلى مىڭلياڭنىڭ يامۇلىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ قەشقەر ھاكىمبېگى ئوسمانبەگ، بۇرۇت ئامبىلى ھاكىم ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆمەر بېي قاتارلىقلارنىڭمۇ مۇشۇ يەردە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يۇرىكى بىرنېمىنى تۇيغاندەك بولدىيۇ ئەمما قىلچىمۇ چاندۇرمىغان بولۇپ، ئۇلار بىلەن قىزغىن سالاملاشتى ۋە مىڭلياڭ دارىننىڭ ئۆزىنى قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ رەللە بولۇپ يۈردى.

شۇ كۈنى كەچتە، خان ئامبال ئۇنى داتاڭدا قوبۇل قىلىدى.

داتاڭنىڭ ئىچى تولىمۇ سۈرلۈك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەنلىكى ھەر قانداق ئادەمنىڭ تېنى شۇركىنەتتى. تۆردىكى شىرەنىڭ ئۈڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان خان ئامبال مىڭلياڭ ئۇنىڭ بىلەن سوغۇقلا كۆرۈشۈپ قويدى ـ دە، سول تەرەپتىكى كۇرسىنى ئىملاپ، ئولتۇر، دەپ تەكەللۇپ قىلغان بولدى.

— ئالىمبەگ، سېنىڭ ئەرز خېتىڭنى مەن كۆردۇم، — دېدى خان ئامبال مىڭلياڭ تۇيۇقسىزلا، — سەن خەتتە ئادەمنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلىدىغان ئىشلارنى مەلۇم قىلىپسەن. خېتىڭدە توختى سوپى دېيىلگەن ھېلىقى قوقانلىق ئادەم سېنىڭ يامۇلىڭغا بارمىغاندۇ؟

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئالىمبەگنىڭ بېشىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتتى، ھودۇققانلىقى چىرايىدىن بىلىندى. بىراق، چاندۇرماستىن:

— ئامبال دارىن، توختى سوپى دېگەن قوقانلىق مېنىڭ يامۇلۇمغا نېمە ۋەجىدىن بارماقچى ئىكەن؟ — دەپ ياندۇرۇپ سورىدى.

— بۇنى سەن بىلەرسەن! بولمىسا، نېمىشقا ئوسمانبەگ ئۇستىدىن ئەرز يازىسەن؟ تېخى مېنى ئىشەنمەي قالمىسۇن دەپ، سېنىڭ بىلەن بىللە باشقا ئۇچ نەپەر ھاكىمبەگمۇ بۇ ئەرزگە ئۆز ئىسىملىرىنى يېزىپتۇ![1] ھەر قايسىڭنىڭ سامساق خوجىغا باغلانغانلىقىڭنى كىم بىلمەيدۇ؟[2] سەنلەرنىڭ ئەرز خېتىڭدە دېيىلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىڭدىن سادىر بولغان. بۇ

---

① «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1203 ـ جىلد، 21 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 49 ـ يىلى كەبىسە 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈندىكى يارلىق. بۇ يارلىقتا ئىسمى ئاتالغانلارنىڭ ھەممىسى ئوسمانبەگنى قارىلاپ ئەرز يازغانلار ئىدى.

② «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1203 ـ جىلد، 2 ـ، 3 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 49 ـ يىلى كەبىسە 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈندىكى يارلىق.

ئەيىبلەر بەكمۇ چوڭ ئىكەن. قارىغاندا، ئۇنى ھەرگىزمۇ رەت قىلالمايدىغان ئوخشايسەن!

ئالىم بەگ ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولدى:

— بۇ گەپنىڭ ھەممىسى يالغان! ئامبال دارىن، سوراقنىڭ داۋامىنى ئەتىگە قالدۇرساق، ئەتىكى سوراقتا مېنى ئوسمان بەگ بىلەن بەتلەشتۈرگەيسىز. شۇ چاغدا ئىش «ئۆردەكى ئۆردەك، غېزى غاز» بولۇپ ئېنىق ئايرىلۇر!

خان ئامبال مىڭلياڭمۇ رازى بولدى:

— مەيلى، سوراقنى قاچان قىلساقمۇ بولۇۋېرىدۇ. بىراق، ھاكىمبەگ، سەن ئەتىگىچە مۇشۇ يامۇلدىن ھېچ يەرگە چىقساڭ بولمايدۇ! — دېدى ـ دە، بەشاڭغا ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ، يېنىدىكى قورال ـ يارىغىنى تارتىۋېلىشنى، قېچىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دائىم پايلاپ تۇرۇشنى ئېيتتى.

ئالىم بەگ پۇشايمان ۋە ئىزتىراپ ئىچىدە ئورنىدىن تۇردى لېكىن «بولغۇلۇق بولدى، بېشىمغا كەلگىنىنى كۆرەرمەن!» دېگەندەك قىلىپ، خان ئامبال مىڭلياڭغا يەۋەتكۈدەك بىر قارىۋەتتى ـ دە، داتاڭدىن چىقىپ كەتتى.

باش خان ئامبال مىڭلياڭ قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى باۋچىڭ بىلەن بىللە سۆھبەتلىشىۋېتىپ ئېغىر بىر خورسىنىدى ۋە ئۇنىڭغا قاراپ:

— بەتبەخت چەنتۈلار! خاقانى چىنىڭ تۇزىنى يەپ تۇرۇپ، يولىمىزغا ئورەك قازىدۇ! ئاسمان تەڭرىسى بىزگە ئۇلارنىڭ قولىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ، ھىيلە ـ مىكىرلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە يانداۋۇشقا مەدەت بەردى. خوش، باۋ دارىن، سىزنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرىڭىزنى ئاڭلاپ باققۇم بار، بۇ خۇسۇستىكى قارىشىڭىز قانداق؟ — دەپ سورىدى.

مەسلىھەتچى ئامبال باۋچىڭ جاۋاب بەردى:

— بۇ چەنتۈلارنىڭ بىرسىنىمۇ ياخشى دېگىلى بولمايدۇ.

ئۇلارنىڭ دىلى بۇزۇقلۇقى باش خان ئامبال دارىنغا بۇرۇندىنلا مەلۇم. دارىن، سىلى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدىنمۇ، ئۇلارنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىرىدىنمۇ خېلىدىن بۇيان بىزار بولۇپ يۈرگەن ئىدىلەغۇ؟

باش خان ئامبال مىڭلياڭ گېپىنى داۋام قىلدى:

— شۇنداق، يېڭىسار ھاكىمبېگىنىڭ بۇ ئىشلىرى بىزگە سىر ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ قارا گۇرۇھى ئاربىسىدىكى بىرەيلەن بىزگە ئالمىبەگ، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ئامبىلى ھاكىم ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆمەر بېي قاتارلىقلارنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان قوقاندىكى سىياسىي قاچاق سامساق خوجا بىلەن خەت ئالاقىسى بار ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا باغلانغانلىقىنى، ھەر يىلى بۇ يەردىن ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ماددىي جەھەتتە قوللاش ئۈچۈن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەۋەتىپ بېرىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلىپ تۇراتتى. ئەمما، بىز ئارغامچىنى ئۇزۇن قويۇپ بېرىپ، تېخىمۇ چوڭ بېلىقنىڭ تورغا چۈشۈشىنى كۈتۈپ، سەۋر قىلىپ تۇرغانىدۇق. بىراق، بۇ قارا گۇرۇھنىڭ ئادەملىرىدىن بولغان ئالىم بەگ قاتارلىق كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قوقان بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىشۋاتقانلىقىنى سېزىپ قالغان قەشقەر ھاكىمبېگى ئوسمانبەگكە تۆھمەت قىلىپ، «سەن تاز دېگۈچە، مەن تاز دەۋالاي» دېگەندەك، ئۇنى «قوقاندىكى سامساق خوجا بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن!» دەپ بىزگە چاققانلىقى قىزىق! مەن بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ بېگى ئۆمەر بېينىمۇ ۋە قوقاندىن ئەۋەتىلگەن ھېلىقى ئىككى جاسۇسنىمۇ بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدۇم ھەمدە «كېيىنچە بىزگە ئەسقېتىپ قالارمىكىن» دېگەن مەقسەتتە، ئۆمەر بېينىڭ ئاكىسى، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ئامبىلى ھاكىمغا ھازىرچە تەگمەسلىكنى قارار قىلدىم. ئەتىكى سوراقتا ئۇلارنىڭ ھەممە مەخپىي سىرلىرىنى ئېچىپ تاشلايمەن. ئەيىبكارلارنى بولسا ئۆز

جنايىتىگە يارىشا جازالايمىز! . . .

ئەتىسى، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى جوڭقۇرغۇچى باش خان ئامبال مىڭلياڭنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى يامۇلىدا سوراق بولدى. بۇ سوراققا مۇسۇلمان بەگلىرىدىن يېڭىسارنىڭ ھاكىمبېگى ئالىمبەگ، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ئامبىلى ھاكىم بېي ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆمەر بېي، قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى ئوسمان بەگ قاتارلىقلار ۋە شۇنىڭدەك خاقانى چىنىنىڭ مانجۇ ئامبالليرىدىن قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى باۋچىڭلار قاتناشتى. خان ئامبال مىڭلياڭنىڭ پەرمانى بويىچە، كالتەك يەپ، بەدىنىدە ساق ئېتى قالمىغان توختى سوپى ۋە موللا نەزەرلەرمۇ داتاڭغا كەلتۈرۈلۈپ، دۇمبىسى ئېچىلدى. خان ئامبال قەشقەر ھاكىمبېگى ئوسمان بەگكە قاراپ:

— سەن بۇلارنى تونۇمسەن؟ — دەپ سورىدى. ئوسمان بەگ:

— ھەئە، بۇلارنى تونۇيمەن! بۇ كىشى سوپى بولىدۇ، بۇنىسى موللادۇر. مەن بۇلارنى بۇرۇتلارنىڭ بېگى ئۆمەر بېينىڭ ئۆيىدە كۆرگەنمەن! — دەپ جاۋاب بەردى.

قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى باۋچىڭ سوئال بەردى:

— سىز توپىلاڭچىي سامساق خوجا بىلەن خەت يېزىشقانمۇسىز؟

— يېزىشقان.

— نېمە مەزمۇندا يېزىشقان؟

— مەن سامساق خوجىنى زۇلمەتتىن تەرك ئېتىپ، يورۇقلۇققا قايتىپ، ھىدايەتكە تېۋىنىشكە دەۋەت قىلىپ خەت يازغانمەن.

— خەتنىڭ مەزمۇنى ئېسىڭىزدىمۇ؟ — دەپ سورىدى خان ئامبال مىڭلياڭ ئونىڭدىن.

— هەئە، ئېسىمدە، خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «. . . ھەزرىتى سامساق خوجىغا مەندىن كۆپتىن — كۆپ سالامدىن سۇڭرە، ئەلھال، مەنكى ئوسمان بەگ كاشغەردە مانجۇ خانغا ۋاكالىتەن يۇقىرى مەرتىۋە، ئۇستۇن ئەمەل تۇتۇپدۇرمەن. سىز ھەزرىتى خوجا، سىمەرقەنددەك ياقا يۇرتتا قېقىندى ـ سوقۇندى بولۇپ، غېرىب ـ غۇرۇالىقتا ياشىغاندىن كۆرە، كاشغەرغە قايتىپ كەلگەيسىز. خۇدا خاھلىسا، سىزنى ھەم ئاچ ـ يالىڭاچ قويماسمىز. ئۆز ئېلىڭىزدە خاتىرجەم ياشىغايسىز! . . .»[1]

— مانا، مەن دېمىدىممۇ؟ ئوسمان بەگنىڭ ئۆزى سامساق خوجىغا خەتنى ئۆزىنىڭ يازغانلىقىنى ئېيتىۋاتىدۇ. دېمەك، بۇ ئىشتا مەن ئەيىبلىك ئەمەس! — دېدى ئالىم بەگ.

خان ئامبال مىڭلىياڭ ئورنىدىن تۇردى:

— سەن، «خەتنى يازغان ئوسمان بەگ، مېنىڭ ھېچبىر گۇناھىم يوق» دەيسەن. سامساق خوجا پەرغانىدىن ئەۋەتكەن ئەلچى توختى سوپى ئۆمەر بېينىڭ ئۆيىدە تۇرغانلىقىنى ئوسمان بەگ سېزىپ قالسا، سىلەر ئوسمان بەككە «سامساق خوجا بىلەن ئاستىرتتىن تىل بىرىكتۇرگەن»[2] دەپ تۆھمەت قىلىڭلار. ئەمەلىيەتتە توپىلاڭچى سامساق خوجىغا باغلانغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۇزگەنمۇ سىلەر! سامساق خوجىنىڭ قەشقەرنى تارتىۋېلىش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا يېتەرلىك مال ـ دۇنيا توپلاپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئوستىگە ئالغانلارمۇ سىلەر! خوش، بۇنىڭغا يەنە نېمە دەيسىز؟!

— ئامبال دارىن، ماڭا ئۇۋال بولۇپ كەتتى، ماڭائۇۋال بولۇپ كەتتى! . . . — دەپ زارلىدى ئالىم بەگ، — ئوسمان

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1215 ـ جىلد، 9 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 49 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى يارلىقتا قارالسۇن.

② «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1203 ـ جىلد، 2 ـ بەت. چەنلۇڭنىڭ 49 ـ يىلى كەبىسە 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى يارلىقتا قارالسۇن.

بەگنىڭ ماڭا ئۆچى بار. ئۇ مېنى يوق قىلىش ئۈچۈن، سىز خان ئامبالغا چاقتان!

— چەنتۈلار ئىتتەك بىر خەلق. شۇڭا، سەن خەقنىڭ ئالدىغا بىر پارچە نان تاشلاپ بېرىپ، بېشىغا ئۇرۇش كېرەك! بولمىسا، سەن خەق قۇرسقىڭ تويۇشقاندىن كېيىن مۇشۇنداق نان بەرگەن ئىگەڭنى تالايسەن! — دېدى باش خان ئامبال مىڭلياڭ. ئاندىن بەشاڭغا قاراپ ئەمىر قىلدى:

— ئالىم بەگ، ئۆمەر بېي ۋە توختى سوپى، موللا نەزەر قاتارلىق بۇ تۆت ئىسيانچى چاھارسۇغا ئېلىپ چىقىلىپ سازايى قىلىنغاندىن كېيىن كاللىسى ئېلىنىپ، بېشى قوۋۇقتا ئېسىلسۇن! ھايال قىلىنمىسۇن!

بەشاڭ:

— جە، پەرمانلىرىنى دەرھال بەجا كەلتۈرگەيمىز! — دېدى — دە، قارا چېرىكلەرگە بۇ تۆت كىشىنى ئېلىپ چىقىشنى بۇيرۇدى[1]...

* * *

مىلادى 1826 - يىلى (ئىت يىلى) 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى. بۇگۈن قوقان خانى مەمەدەلى خانىنىڭ قوبۇلغا چىقىدىغان كۈنى ئىدى. كىشىلەر خانىنىڭ شاھىنشىنىغا چىقىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىشقاندا ئەدەب - ئىكرام بىلەن ئورنىدىن تۇرۇشتى. بۇ چاغدا خانىگاھنىڭ شاھىنشىنىغا ئۆتىدىغان ئىشىكىدىن ھۆدەيچىنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئۇ شاھ سۇپا ئۈستىگە چىقىپ، قولىدىكى ئالتۇن ھاسىسىنى يەرگە توكۇلدىتىپ ئىككى

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پىتىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 1211 - جىلد، 33 -، 34 - بەتلەرگە ۋە چەنلۇڭنىڭ 49 - يىلى 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى قارا دۇئان بىلەن ۋاسسالار مەھكىمىسىدىن خانغا يوللانغان مەكتۇپقا قارالسۇن.

قېتىم ئۇرۇپ قويدى — دە:
— خان شاھىنشىنغا قەدەم تەشرىپ قىلدىلەر! — دەپ سوزۇپ جاكارلىدى. ئارقىدىنلا قوقان خانى مەمەدەلى خان مۇلازىملىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا شاھىنشىن ئىچىگە كىرىپ كەلدى. بۇ چاغدا شاھ سۇپىنىڭ چېتىدىكى تۇۋرۇكنىڭ كەينىدە تەييار تۇرۇشقان ئوردا ئورکېستىرى «سەربازچە» كۇيگە چېلىشقا باشلىدى. خان ھەيۋەتلىك مۇزىكا ساداسى ئىچىدە باسقۇچتىن شاھ سۇپىنىڭ ئوستىگە كۆتۈرۈلۈپ چىقتى — دە، كەينىگە ئۆرۈلۈپ تۆۋەندە باشلىرىنى ئېگىپ ئۆرە تۇرۇشقان دۆلەت ئەركانلىرىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن قارا ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان، ئوستىگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن تەخت ئوستىدە ئولتۇردى. ئۇنىڭ بېشىدا چاقناپ تۇرغان گۆھەردىن كۆز قويۇلغان شاھانە تاج بار ئىدى. كىشىلەرنىڭ كۆزى ئۇنىڭغا تىكىلدى. ئۇ ساقال ـ بۇرۇتلىرىغا خېنە يېقىلغان، ئوتتۇرا بويلۇق، سېمىز لىكىدىن قورساق سالغان، تەمبەل بىر كىشى ئىدى. ئۇ تەخت ئوستىگە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن ھۆدەيچىگە قاراپ بىلىنەر ـ بىلىنمەس ئىشارەت قىلىپ قويدى. خاننىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن ھۆدەيچى: «پۇشتىپاناھ ھەزرەتلىرى ئەركانلىرىغا جايى راھەت ۋە پاراغەت ئاتا قىلدىلەر!» دەپ ئېلان قىلدى. بايانىن خاننىڭ ئىجازىتىنى كۈتۈپ ئۆرە تۇرۇشقان كىشىلەر گۇرىرىدە قىلىپ، شاھىنشىننىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى نەم سۇپا ئوستىگە سېلىنغان بىساتلار ئوستىدە ئولتۇرۇشتى. «سەربازچە» كۇيىنى ئورۇندۇۋاتقان ئوردا ئورکېستىرى ئاستا ـ ئاستا جىمىدى. ئۇ يەردىن، بۇ يەردىن يېنىك يۆتەلگەن، مىدىرلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

بۇ چاغدا مەمەدەلى خاننىڭ كۆزى ئوڭ تەرەپتىكى نەم سۇپىنىڭ بىر چېتىدە تۇگۈلۈپ ئولتۇرغان بىرىگە چۈشتى. ئۇ ئوتتۇز ياش ئەتراپىدىكى، سوزۇنچاق يۈز، بۇغداي ئۆڭلۈك،

قاڭشىرىدا چېچەك ئىزى بار، ساقال ـ بۇرۇتلىرى ئەمدىلەتىن خەت تارتقان، كۆزلىرى قاپقارا، قاراشلىرى ئۆتكۈر، ئېگىز بوي، سالاپەتلىك بىر يىگىت بولۇپ[1]، ئۇستىدىكى كىيىمى ۋە چىرايىدىن ئۇنىڭ ئەنجانلىق ئەمەسلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ ئۇچىسىغا قەشقەر چەكمىنىدە تىكىلگەن ئالدى ئوچۇق جيەكلىك تون كىيىۋالغان، بېلىگە بىر تال قەدىمكى موغۇل شەمشىرىنى ئېسىۋالغانىدى.

مەمەدەلى خان يېنىدىكى ھۆدەيچىگە بىر ـ ئىككى ئېغىز پىچىرلىۋىدى، ھۆدەيچى بېشىنى لىڭشىتىپ قۇللۇق بىلدۈردى ۋە شاھ سۇپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ھېلىقى يىگىتكە ئىشارەت قىلدى:

— پۇشتىپاناھ ھەزرەتلىرى قەشقەرلىك خوجىزادە جاھانگىر بىن سامساق خوجىنى ئالدىغا كېلىشكە پەرمان قىلدىلەر!

بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا دېيىلگەن ھېلىقى يىگىت ئورنىدىن تۇردى ـ دە، شاھ سۇپىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ:

— مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتىپاناھى، ئەمىر ئىسلام مۇھەممەت ئەلى شاھىنشاھ جانابىي ئالىيلىرىغا تۇمەن مىڭ تەشەككۈرلەر بولسۇن، ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ شۇكرانىكىم، مەندەك بىر مۇساپىرنىڭ ئەمرۇل ئىسلامنىڭ ئالەمدەك ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇشى بەسىي مۇشكۈل ئىدى. بىراق، ئاللاتائالا مەندەك پەقىر ۋە مۇساپىر ئاجىز بىر بەندىسىنى سىلىنىڭ مۇبارەك جامالىلىرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلىپتۇ. بۇ ئۇلۇغ مەرھەمەت، ئەلۋەتتە. لېكىن، مەن ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئەمەسمەن! بۇنىڭدىن كېيىن سىلىنىڭ مۇبارەك نامىلىرى بىلەن قەدەم باسقايمەن، مۇلكىي قەشقەرىيدىكى مانجۇ زالىملىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا قىينىلىپ جان تالىشىۋاتقان خەلقىمنىڭ يولىنى مۇنەۋۋەر

① «ئاسىيلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 33 ـ جىلد، 22 ـ، 23 ـ بەتلەرگە ۋە داۋۇدئاخۇنىڭ 6 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى چاڭلىڭنىڭ مەلۇماتىغا قارالسۇن.

ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى شەۋكەت ۋە ھالاۋەتكە تولدۇرغايمەن!

مەمەدەلى خان جاھانگىر خوجىغا ئۆزىنىڭ ئالدىغا كېلىشكە ئىجازەت بەردى ۋە ئۇنىڭغا مېھرىبانلىق بىلەن تىكىلىپ قارىدى. بىراق، جاھانگىر خوجا قوقان خانىنىڭ چاقناپ تۇرغان قىيسىق كۆزىدىن بەتنىيەتلىك ئالامەتلىرىنى سەزگەندەك بولدى.

خان ئۇنىڭدىن ئاتىسى ساماساق خوجىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىنكى ئەھۋالىنى تەپسىلىي سورىدى①.

جاھانگىر خوجا خانىنىڭ سوئاللىرىغا قىسقا ۋە سەممىي جاۋاب بەرگەندىن كېيىن:

— مەن ئىشىنىمەنكى، — دېدى ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، ـ پات ئارىدا ۋەتىنىم مۇلكىي قەشقەرىيىدە بىر قېتىم قىرغىن بولغۇسى. مەن ئەنە شۇ چاغدا خەلقنى باشلاپ مەيدانغا بۆسۈپ كىرىپ، ئۆتكۈر قىلىچىم بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئادالەت تۇغىنى قوغدايمەن. قولدىن كەتكەن بەختىمنى ۋە تەختىمنى لەنىتى مەنچىكلارنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋالىمەن! ئەمىر ئىسلامنىڭ مېنى قوللىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. يىراقتىكى مەن ئۈچۈن يات بولغان ئاشۇ ۋەتىنىمگە ئىسلام لەشكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ، ئەينى يىللاردا بۈيۈك پەدەرى بۇزرۇكۋار بوۋام، قۇيۇن ئەۋلىيا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ مۇبارەك قەدەم ئىزلىرىنى كۆزۈمگە سۈرتۈشنى خالايمەن!

— خوجىزادە، سىزنىڭ بۇنداق ئىرادىگە كېلىشىڭىز نېمە سەۋەبتىن؟ بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيسىزمۇ؟ — دەپ سورىدى مەمەدەلى خان ۋە مۇلازىملىرىغا شەرىبەت كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. ئۇ بىر تەرەپتىن جاھانگىر خوجىنى شەرىبەتكە تەكلىپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ

① ساماساق خوجا مىلادى 1820 ـ يىلى كۇزدە ئۆزىنىڭ قوقاندىكى ئۆيىدە ۋاپات بولغانىدى. بۇ ھەقتە كروپاتكىن يازغان «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابىنىڭ 1983 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1984 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ باسمىسى 207 ـ بەتكە قارالسۇن.

جاۋابىنى دەققەت بىلەن ئاڭلايتتى.

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، تاغنىڭ بېشى قارسىز بولمىغىنىدەك، يىگىتنىڭ بېشىمۇ خەتەرسىز بولماس. بىزنىڭ قەشقەردىكى ئادەملىرىمىزنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، قەشقەر مۇسۇلمانلىرى گەرچە مانجۇ زالىملىرىنىڭ ياۋۇز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاۋاتقان بولسىمۇ، يەنىلا بىز خوجىزادىلەرنىڭ قايتىپ كېلىشىگە ئىنتىزار بولۇشماقتا. ئۇلار لەنىتى مەنچىكلارنى ئەل - يۇرتىمىزدىن ھەيدەپ چىقىرىشقا بىر ئۇلۇش بولسىمۇ ھەسسە قوشۇش ئۈچۈن ئۆزاقتىن بۇيان مال - دۇنيالىرىنى ئىئانە قىلىشىپ كېلىشتى...

— بىز قوقان مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ئۆزىمىزنىڭ خۇش پېئىل، ئىسلام ئەقىدىسىگە بولغان ۋاپادارلىقىمىز ۋە ئىززەت - ھۆرمىتىمىز بىلەن ئەتراپتىكى ئەللەرگە ئۇلگە بولۇپ كېلىۋاتىمىز. ۋەھالەنكى، ھەدىستە: «كۇللى مۇسۇلمان ئىخۋەتۇن» دېيىلگەن شۇنداق ئىكەن، سىزنىڭ مۇساپىر بولۇشىڭىز بىزنىڭ ھۆزۈرىمىزغا كىرىشىڭىزگە ۋە شاپائىتىمىزگە نائىل بولۇشىڭىزغا قانداقمۇ توسالغۇ بولالىسۇن؟! گەرچە، خاقانى چىن ھۆكۈمىتى سىز خوجىلارنىڭ بۇ ئەلدە خاقانى چىن سەلتەنىتىگە قارشى يوشۇرۇن ئىش ئېلىپ بېرىشىڭلارنى تەقىپ قىلىشىمىز ھەققىدە، بەلكى سىزلەرنى تۇتۇپ ئۇلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشىمىز ھەققىدە ئىنايەتنامە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھەتتا بۇنىڭ بەدىلىگە يىلىغا بىرگە 200 يامبۇ يەنى يىگىرمە مىڭ سەر تەڭگە ئولپان تۆلەشكە ماقۇل بولغان بولسىمۇ[1] ئەمما خوجىزادەم، شۇنىڭغا ئىشەنگەيسىزكى، سىزلەرگە غەمخورلۇق قىلىش — بىزكىم ئەمىر ئىسلامنىڭ مۇسۇلمانلىق بۇرچىمىز، دەپ تونۇيمىز! چۈنكى، سىزلەر

① بۇ ھەقتە كروياتكىن يازغان «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابنىڭ 1983 - يىلىدىكى ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ 206 -، 207 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

زاماننىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغانسىزلەر، زامان ئۆزى شۇنداق، دائىم دانا، پازىللارنى ئۇرۇپ ـ سوقۇپ كەلگەن! بىراق، خوجىزادەم، ئېيتىپ بېقىڭچۇ، سىز بۇ ئۇلۇغ ئىشنىڭ قانداق ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولۇۋاتىسىز؟

— بۇ ئۇلۇغ ئىشنى باشلاشتىن ئىلگىرى، بىز ئادالەتپاناھ ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىنىڭ بىزگە ئىنايەتنامە بېرىشىگە موھتاجمىز، — دەپ ئىلتىجا قىلدى جاھانگىر خوجا ئورنىدىن تۇرۇپ.

— خوجىزادەم، سىز نېمىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق دەيسىز؟

— بىز قەشقەر مۇزاپىتىگە يېقىن بولغان نارىنغا بېرىپ، تاغلىق قىرغىز ـ قىپچاق قېرىنداشلىمىز ئارىسىدا سۇلۇك تەرغىباتى يۈرگۈزمەكچىمىز. جاي ـ جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، بارلىق قەشقەرلىك مۇساپىرلارنى مانجۇ زالىملىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى ئادالەت تۇغى ئاستىغا توپلىنىپ، ھەق يول ئارا پىدائىي بولۇشقا چاقىرىمىز، دېگەن ئويدىمىز!

— سىلەر قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ دىشۋارچىلىق ھەر قانداق ئىنسان تائىپىسىنىڭ بېشىغا كەلمىگەي! — دېدى مەمەدەلى خان ئورنىدىن سەل قوزغىلىپ قويغاندىن كېيىن، — بىز بىلگەن ئەھۋاللارنىڭ بىنورماللىقىدىن قەشقەرىيىنى بىراقلا ئىگىلىۋالالىشىمىز مۇمكىن ئەمەستەك قىلىدۇ. خوجىزادەم، قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ بىتەلەيلىكىنىڭ، بەختسىزلىكىنىڭ مەنبەسى نېمە ئىكەنلىكىنى ئويلىدىڭىزمۇ؟

— بۇ ئىش توغرىلىق كۆپ ئويلىدىم. بىراق، مېنىڭ دېگەنلىرىم پۈشتپاناھىمنىڭ مۇبارەك دىلىدا ئويلىغانلىرى بىلەن بىر يەردىن چىقماسمىكىن، دەپ ئەنسىرەيمەن!

— قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ؟

— بىز خەقنىڭ بىتەلەيلىكىنىڭ مەنبەسى كۆپ تەرەپلەردىكى

ئاسىللارغا باغلىقتەك قىلىدۇ.

— مەسىلەن؟...

— مەسىلەن ئالايلۇق، بىزدىكى مەزھەپ نىزاپەتچىلىكى ۋە يۇرتۇازلىقتەك تەپرىقاتچىلىق تۇپەيلىدىن، بۇ خەلقنى قايتىدىن بىرلەشتۇرۇشكە ھېچكىم قىزىقمايدىغان بولۇپ قالدى. قارايدىغان بولساق، پىر ـ ئەۋلىيا دەپ ھۆرمەتلەيدىغان ئاشۇ بوۋىلىرىمىز نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ئاللا ئۆزىگە بۇيرۇمىغان دەھرىي ھاكىمىيەتنى بىر ـ بىردىن تالىشىپ، ھەمىشە ئاقتاغلىق، قارا تاغلىق بولۇشۇۋېلىپ، توختىماستىن جەڭگى ـ جېدەل قىلىشىپ كېلىشىپتۇ. ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر قارا تاغلىقلارنى «قارا ئازما، قارا مۇسۇلمان» دەپ، ئۆز يۇرتلىرىدىن تەركىدۇنيا قىلسا، قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەر ئاقتاغلىقلارنى «نوقانچى ئاق داستارلار» دەپ ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى زادىلا ئېتىراپ قىلماپتۇ. مۇلكىي قەشقەرىينىڭ قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان ۋە قۇمۇل ئۆلكىلىرىدە ياشايدىغانلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىدە بىر پۇتۇن ئۇيغۇر ئەھلى ئىدى. گەرچە، ئۇلار ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ۋە ياكى قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن، بۇ ئىككى مەزھەپتىكىلەرنىڭ ئەسلى دىيانىتى بىر، پەيغەمبىرىمۇ بىر، ئىمان كەلتۈرىدىغان خۇداسىمۇ بىر ئىدى! پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ تەلىم بېرىپ ئۆگەتكىنىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بىرلىكى ئىدى. ۋەھالەنكى، بۇ پىر ـ ئىشانلارنىڭ ئاچ كۆزلۈكى، تەمەخورلۇقى تۇپەيلىدىن بۇ ئەلدە تەپرىقات، بۆلۈنۈش يۈز بەردى. ھەربىر خوجا بىر سۇلۇك، ھەربىر خوجا بىردىن سۇلۇكنىڭ پىرى بولۇشۇۋالغانلىقتىن، بۇنداق تەپرىقاتچىلىق چىغرىقىنىڭ مۇرۇۋىتىدەك چىڭسا چىڭدىكى، ھەرگىزمۇ بوشىمىدى. ئاخىر مۇشۇنداق گۇناھى ـ كىبىرنىڭ كاساپىتىدە بىز ئۇيغۇر

ئەھلىلىرى ھەبەشنىڭ چېچىدەك چېچىلىپ كەتتۇق. بىر - بىرىگە زادىلا بويسۇنمايدىغان دۇشمەن، ئەشەددىي رەقىبلەرگە ئايلىنىپ قالدۇق. مۇشۇنداق كاج تەقدىر بىزلەرنى پۇچۇق زاغرىغا موھتاج قىلىپ مانجۇلارنىڭ ئالدىغا تاشلىدى.

— باركاللا، خوجىزادەم، ئاپىرىن سىزگە، — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى مەمەدەلى خان، — ئاتا - بوۋىلىرىڭىز چۇشەنمىگەن ۋە چۇشىنىشنى خالىمىغان بۇ ئاچچىق ساۋاقنى تولىمۇ ياخشى مۇجەسسەملەپسىز! يېگىت چوڭ ئىش قىلىمەن دەپ پۇتىنى شىجائەت ئېتىنىڭ ئۈزەڭگىسىگە قويغاندا، ئالدىنقىلارنىڭ ئاچچىق ساۋاقلىرىنى ئۇنتۇماسلىقى لازىم. ئاللا تائالانىڭ شاراپىتىدە بەخت - تەلەي ھۇمايۇن قۇشى خەلقىڭلارنىڭ تەقدىر ئاسمىنىدا نەچچە رەت - نەچچە رەت قانات قاققاندى. بىراق، ئېيتىپ بېقىڭچۇ خوجىزادەم، گۆشى، قېنى، تىرىكچىلىكى، يېرى، تىلى، دىلى، تارىخى، ھەتتا ئىمان-ئېتىقادى بىر بولغان پۇتۇنسۇرۇك خەلقنى كىم قەشقەرلىك، ئاتۇشلۇق، خوتەنلىك، يەكەنلىك، ئاقسۇلۇق، ئۇچتۇرپانلىق، كۇچالىق، قاراشەھەرلىك، تۇرپانلىق، قۇمۇللۇق... ۋەھاكازالارغا، «ئاقتاغلىق»، «قارا تاغلىق» دەپ بىر - بىرىگە دۇشمەن ئىككى گۇرۇھقا ئايرىپ تاشلىدى؟ ئاشۇ نائىنساپ قەشقەر خوجىلىرى ئەمەسمۇ؟ ئۇلارنى كىم بىر - بىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە چاقىردى؟ ئاشۇ ناكەس قەشقەر خوجىلىرى ئەمەسمۇ؟ ئاشۇ تۇگىمەس - پۇتمەس مەزھەپ تەپرىقاتچىلىقىنىڭ جەڭگى - جىدەللىرىدە جان پىدالىق، يېگىتلىك نامىغا ئۇزۇپ كەلتۇرۇلگەن سان - ساناقسىز باشلار كىملەرنىڭكى؟ پۇتۇنسۇرۇك ئۇيغۇرنىڭ قۇدرەتلىك تىرىكچىلىك دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا پالتا چاپقانلار زادى كىم؟ مۇشۇمۇ يېگىتلىكمۇ؟ قەھرىمانلىقمۇ؟ غالىبىيەتمۇ؟ كىم كىمنى يەڭمەكچى؟ خوجىزادەم، قەشقەر خوجىلىرىنىڭ مۇشۇ شەرمەندىلىك بىلەن تولغان قارا تارىخىلا سىز ۋە بىزنىڭ كۆز

ئالدىمىزدا ھەددى - ھېسابسىز پاجىئەلىك مەنزىرىلەرنى قاتارلاشتۇرۇپ تىزىپ چىقىدىغۇ؟!...

— شۇنداق، تولىمۇ دانا گەپ قىلدىڭىز، ئى پۇشتىپاناھ،— دېدى جاھانگىر خوجا، — ئەجدادىمىنىڭ قارا بولغان يۈزىنى ئاقلايدىغان پەيت يېتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ! مەن ئاشۇ ئۇرۇش مەيدانىغا ئېتىلىپ باراي دەيمەن. ئاشۇ قارا يۈز ئەجدادىمنىڭ كاساپىتى بىلەن بېشىمىزغا بالا - قازا يېغىپ، قانىمۇ قات پېشكەللىكلەرگە ئۇچرىدۇق. بىزدىن بەخت - تەلەي، خۇشاللىق دېگەنلەر پاك - پاكىز قېچىپ كەتتى!... دېمەك، رەھىمسىز پەلەك: «ئەجدادلىرىنىڭ ئىلگىرى سادىر قىلغان خاتالىق، سەۋەنلىكلىرىنى تونۇپ، ئۆتكۈزگەن گۇناھى - كىبىرلىرىگە توۋا قىلسۇن» دەپ بىزنى قولىدا خۇددى سەمەرقەند ئالمىسىدەك ئوينىتىپ، تەقدىر - قىسمەتنىڭ باياۋانلىرىغا ئاپىرىپ تاشلىدى. ئەلھال، قاراڭغۇ، زەي قەبرىلەردە چىرىپ، خاك - تۇپراققا ئايلانغان ئاشۇ سان - ساناقسىز بىگۇناھ خەلقنىڭ روھى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن بىزنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىشقا چاقىرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندەك بولۇۋاتىمەن!

— ئى خوجىزادەم، بۇ ئۇلۇغ ئىشقا قانچىلىك كۈچ بىلەن ئاتلانماقچى بولۇۋاتىسىز؟

— پۇشتىپاناھىمغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى جاھانگىر خوجا قوللۇق بىلدۇرۇپ تۇرۇپ، — بىز قارا كۈچكە ياكى ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكىگە تايىنىپلا مانجۇلار ئۈستىدىن غالىب كېلەلمەيمىز. بىز پەقەت ئاللا بىزنى ئەزىز قىلغان دىنىي ئىسلامغا تايىنىپ ئۇرۇش قىلىمىز. مانجۇلاردىن بىزار بولغان ۋە ئۇلارنى يامان كۆرىدىغان كىشىلەر بىلەن، ھەق يول ئارا شېھىت بولۇشتىن قورقمايدىغان پىداكارلار بىلەن بىللە جەڭگە ئاتلىنىمىز. بىز بۇ جەڭدە ياكى غەلىبە قىلىش، ياكى شېھىت بولۇشتىن ئىبارەت ئىككى ياخشىلىقنىڭ بىرىگە ئىگە بولىمىز!

— باركاللا، بىز سىزگە ئىنايەتنامە بەردۇق ئەمەسە، — دېدى ئۇنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن مەمەدەلى خان ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ، — سىز قەشقەرلىق مۇساپىرلار ئارىسىدىن پىدائىي چاقىرىپ لەشكەر تۇزۇڭ. بىزمۇ ھەرقايسى قىسىم خەلقىنىڭ ئەمىرلىرىگە يارلىق يازايلى. ئۇلار ئۆز ئادەملىرىنى ئۆزلىرىنىڭ تۇغى ئاستىغا توپلىسۇن ۋە تەلەپ بويىچە ئۇرۇشقا تەييارلانسۇن! — ئاندىن ئۇ تاج قادالغان سەللىسىگە قىستۇرۇلغان بىر نەيچە قەغەزنى قولىغا ئالدى — دە، ھۆدەيچىگە سۇندى ۋە:

— ئوقۇڭ! — دەپ ئەمىر قىلدى.

ھۆدەيچى خانغا ئىگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئىنايەتنامىنى كۆزىگە سۈرتتى ـ دە، ئوقۇشقا باشلىدى:

«... يارلىقۇچى قادىر ئاللا دۇنيانىڭ ئەھۋالاتلىرىنى بىلىپ تۇرغۇچىدۇر. ئىنسان ۋە مالائىكىلەرنىڭ خوجىسى بولغان پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر نۇرى بۇ مۇلكىي قەشقەريە خەلقىنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدە يېنىپ تۇرغان مەشئەلدۇر. ئۇممەتلىرىگە چەكسىز مېھرىبان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت نۇرلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشى ئۈچۈن بولىدىغان بۇ جەڭدە جان پىدالىق كۆرسىتىش ھەربىر ئىسلام باھادىرىنىڭ بۇرچىدۇر. بۇ جەڭدە ياكى غەلىبە قىلىش، ياكى شېھىت بولۇشتىن ئىبارەت ئىككى ياخشىلىق ھەربىر باھادىرنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ جەڭنىڭ خاسىيىتى ۋە نەتىجىسى پۈقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا سەۋەب بولۇر. بۇ بەش كۈنلۈك ئالەم ئۆتۈپ كېتۈر. بىراق، قىيامەت كۈنى مۇشەققەتلىكتۇر. تاپشۇرۇلغان بۇ خاسىيەتلىك بۇرچ ـ مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلىپ، ئاخىرەتلىكىڭىز ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىڭ. ئاللانىڭ نامى بىلەن غازاتقا ئاتلىنىڭ. ئاللانىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن، ئۆزىڭىزنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن ئاداققىچە ئېلىشىڭ.

ۋەللەھۇ ئەئلەم، ئامىن!»

جاھانگىر خوجا ھۆدەيچىنىڭ قولىدىن مەمەدەلى خانىنىڭ ئالىي ئىنايەتنامىسىنى ئېلىپ كۆزىگە سۈرتكەندىن كېيىن بېشىدىن ئۇچ قېتىم ئېگىز كۆتۈرۈپ ھۆرمەت بىلدۈردى. ئاندىن قوينىغا سېلىپ، كەينىچە ماڭغىنىچە شاھنىشىندىن چىقىپ كەتتى.

* * *

قوقان خانلىقى ئالىم خان، ئۆمەر خان ۋە مەمەدەلى خانلارنىڭ زامانىدىن تارتىپ قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. خاقانى چىنىنىڭ تەسەررۇپىدىكى مۇلكىي قەشقەرىيە بىلەن بولغان سودا ئۇلارنى تېخىمۇ قىزىقتۇراتتى. شۇڭا، قوقان خانلىقى ئارىلىقىدىكى تامغا بېجىدىن كىرىدىغان پايدىغا بۇاستە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن خاقانى چىن ھۆكۈمىتىگە قوقانلىق سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان سودا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش تەلىپىنى قويدى ۋە مۇلكىي قەشقەرىيىدە سودا قىلىۋاتقان قوقانلىق سودىگەرلەردىن بىۋاستە تامغا بېجى ئېلىش ئۈچۈن مانجۇلارنىڭ قەشقەردىكى ھاكىمبەگلىرى تەيىنلىگەن قۇتىدارلارنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئەۋەتىشكە ئۇرۇندى.

پامىر ئەتراپىدىكى بۇخارا، خوقەند، بەدەخشان قاتارلىق ئەللەرنىڭ قوقان زېمىنى ئارقىلىق مۇلكىي قەشقەرىيە بىلەن سودا قىلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن قوقان خانلىرى پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن خانلىقنىڭ ھەربىي كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئارقا تىرەك قىلىپ تۇرۇپ، بۇ ئەللەردىن تامغا بېجى ئېلىشقا باشلىدى ھەمدە قوقانلىق ۋە چەت ئەللىك سودىگەرلەرگە بولغان كونترولىنى تەدرىجىي كۈچەيتىشكە باشلىدى.

قوقان خانلىقى غايەت زور بايلىق جۇغلاش بىلەن بىللە، مونارخىيىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرۈپ، چەت ئەللەرگە قارشى ئارقا - ئارقىدىن ئۇرۇش قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خاقانى چىن بىلەن بىۋاستە توقۇنۇشۇپ قالماسلىق ئۈچۈن خاقانى چىن ھۆكۈمىتى بىلەن كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ تىنچ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ساقلىدى. لېكىن، بۇ يۈزەكى ھالەت قوقان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قەشقەر خوجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، مۇلكىي قەشقەرىيەگە سىڭىپ كىرىشتىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك مەقسىتىنى ئۇنتۇشقا ئاشۇرماقچى بولغانلىقىنى ھەرگىزمۇ يېپىپ قالالمىدى...

* * *

مانجۇ سەلتەنىتى تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي بىلەن جەنۇبىدىكى كەڭ جايلاردا قارار تاپقاندىن كېيىن مانجۇلار بۇ جايلارنىڭ تىنچ - ئامانلىقىنى، مۇقىملىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن كۆپلەپ خىل ھەربىي قوشۇن تۇرغۇزدى؛ مۇسۇلمان شەھەرلىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئۇيغۇر بەگلىرى ئۆزلىرىنى تۇرلۇك ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، مانجۇ ھاكىمىيىتىگە ۋاكالىتەن ئۆز خەلقىنى قاتتىق تەقىپ قىلدى؛ ئۇيغۇرلاردا بىرلىككە كەلگەن مىللىي ئاڭنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن، كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى كەڭ قانات يايالمىدى. گەرچە، مانجۇلار جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنى ئىدارە قىلىش جەريانىدا ئىلتىپات - شاپائەت بىلەن سۇر - ھەيۋىنى ئۆزئارا نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىش ئارقىلىق، مۇسۇلمانلار يۇرتىدا بىرقەدەر ئۇزاققا سوزۇلغان تىنچ - ئاسايىشلىق ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالىغان بولسىمۇ ئەمما ئۇلار

هۆكۈمران مىللەت بولغان مانجۇلارنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنى چىقىش قىلغانلىقتىن، ئۇلار مۇسۇلمان يۇرتلىرىدا تۈزۈپ يولغا قويغان سىياسەت، ئەمىر ـ پەرمان ۋە تەدبىر ـ چارىلەردە ئالدىنى ئېلىپ توسۇش — يېتەكلەشتىن كۆپ بولدى؛ باستۇرۇش — تەسەللى بېرىپ، بېشىنى سىلاشتىن كۆپ بولدى؛ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئاز ساندىكى يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلىرىنى سېتىۋېلىش — كەڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسىغا غەمخورلۇق قىلىپ دەردىگە دەرمان بولۇشتىن كۆپ بولدى؛ ئۇيغۇرلار بىلەن قىرغىزلار، ئاقتاغلىقلار مەزھىپى بىلەن قارا تاغلىقلار مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، بۆلۈپ ـ پارچىلاپ ئىدارە قىلىش — ئۇلارنى ئىناق ـ ئىتتىپاقلاشتۇرۇشتىن كۆپ بولدى ۋەھاكازالار.

خاقانى چىن مىلادى 1760 ـ يىلى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئىستىلا قىلغاندىن باشلاپ مىلادى 1820 ـ يىلىغا قەدەر، ئۇيغۇرلار مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى جەمئىي ئۇچ قېتىم ئىسيان كۆتۈردى: بىرى، مىلادى 1760 ـ يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن بەشكېرەم يېغىلىقى؛ بىرى، مىلادى 1765 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا پارتلىغان ئۇچتۇرپان يېغىلىقى، يەنە بىرى، مىلادى 1815 ـ يىلى قەشقەردىكى تاشمىلىقتا يۈز بەرگەن زىياۋۇدۇن ۋەقەسى[1].

بۇ ئىسيانلار ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن ئىچكىرى قىسمىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ سوراۋاتقان قۇدرەتلىك خاقانى

① زىياۋۇدۇن ۋەقەسى ـ مىلادى 1815 ـ يىلى قەمەرىيە 3 ـ ئايدا قەشقەرنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىدىكى تاشمىلىق دېگەن يەردە يۈز بەرگەن ۋەقە. بۇ ۋەقەنىڭ ئۇتۇشى مۇنداق: مىلادى 1814 ـ يىلى قەمەرىيە 3 ـ ئايدا، تاشمىلىق مەسچىتىنىڭ ئىمامى زىياۋۇدۇن ئاخۇن قەشقەر ھەزرىتە ئولتۇرۇشلۇق ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى قاسىم خوجا دېگەننىڭ قىزى بەھرىنىسانى نىكاھىغا ئالماقچى بولغاندا، قەشقەر ھاكىمبېگى يۈسۈپ بەگ قارا تاغلىقلار بىلەن ئاقتاغلىقلار ئۈز ئارا نىكاھلاشسا بولمايدۇ، دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۇنىڭ قىزنى يۇنكەپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلمايدۇ. زىياۋۇدۇن ئاغىنىسى، بۇرۇت قېيچاقلىرىنىڭ بېگى تۇردى مۇھەممەت بېيى بىلەن بىللە نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ قەشقەر ھاكىمبېگى يۈسۈپ بەگكە قارشى ئىسيان كۆتۈردىدۇ ۋە ئىككىنچى يىلى 8 ـ ئايدا مانجۇلارنىڭ ئات قېرىمىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، قارا چېرىكلەرنى ئولتۇرىدۇ. 9 ـ ئايدا، زىياۋۇدۇن قاتارلىقلار بەختكە قارشى قولغا چۈشۈپ قېلىپ ئولتۇرۇلىدۇ.

چىننىڭ نەزەرىدە ھېچنىمىگە ئەرزىمەيدىغان بەلكى مىللىي ئالاقە بىرلىكى كەمچىل بولغانلىقتىن زور تەسىر قوزغىيالمىسۇ مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىشتەك قىلاتتى. بىراق، مىلادى 1820 ـ يىللىرى جاھانگىر خوجا باشچىلىقىدىكى قەشقەرلىق خوجا ئەۋلادلىرى قەشقەرىيە مۇزاپىتىدە تەشكىللىك ئاساستا غازات قىلىشقا باشلىغاندىن بېرى، خاقانى چىننىڭ تەسەررۇپىدىكى بۇ مۇسۇلمان يۇرتلىرى تەدرىجىي داۋالغۇشقا باشلىدى. ئۇيغۇرلار بۇ غەلىيانلارغا تۇشمۇ تۇشتىن قوزغىلىپ ئاۋاز قوشۇپ، ئاكتىپ قاتنىشىپلا قالماستىن، بەلكى دىلىغا سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە تۇرلۇك مەقسەتلەرنى پۈككەن قوقان خانلىقىمۇ بۇ غەلىيانلارنى ئاكتىپ قوللىدى. ھالبۇكى، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئاشۇ كىچىك كۆلەمدىكى تۇرلۇك ئىسيانلار قەشقەرلىق خوجا ئەۋلادلىرى قوزغىغان بىر قاتار پاراكەندىچىلىكلەرنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قالدى. . .

*　　*　　*

ھىجرىيە 1241 ـ يىلى زۇلھەججەنىڭ ئونىنچىسى كېچىسى[1]. بىر توپ قوراللىق كىشىلەر ئاتلىرىنى مىنىپ، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل جىلغا ئىچىدە ئىلگىرىلەپ كېتىپ باراتتى. ئەتراپ قاراڭغۇلۇق باسقان جىمجىت كېچە ئىلكىدە بولۇپ، ئاتلارنىڭ تۇيىقىنىڭ تىۋىشىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى، ئاسماندا تېخى ئاي تۇغمىغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئاي چىقىدىغانلىقىدىن خەۋەر بەرگەندەك غۇۋا شولىسىنى چېچىپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ ئەتراپى تاغ بىلەن قورشالغان. . . پەقەت ئالدى تەرەپتىكى ۋادىدىن ئاندا ـ ساندا ئاڭلىنىپ قالىدىغان ئىتنىڭ قاۋىغان ئاۋازىدىن باشقا

① مىلادى 1826 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

هېچقانداق سادا ـ ئاۋازمۇ ئاڭلانمايتتى. ھەتتا، غۇر ـ غۇر شامالمۇ يوق ئىدى. ھازىر گەرچە ئاي تۇغقان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ نۇرى بۇ جىلغىنىڭ بولۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغا تېخى يېتىپ كېلەلمىگەنىدى.

جاھانگىر خوجا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى قەشقەرگە قىلىدىغان تۇيۇقسىز ھۇجۇم يۇرۇشىگە ئاران 500 دەك ئادىمىنى باشلاپ ماڭغانىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى قىپچاق پىدائىيلىرى بولۇپ، ئۇلار: «كاشغەرگە بارىمىز ۋە بۇ جايىنى ئالىمىز، مانجۇلارنى قۇل ـ ئەسىر قىلىپ، غولدا ـ زەنجىرلەر بىلەن مەھكەم باغلاپ، مال ـ دۇنيا بىلەن قايتىمىز» دەپ خام تامالارنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چايناپ لەزەتلىنىپ خۇش بولۇشۇپ مېڭىشقانىدى.

ئەسلىدىكى پىلان بويىچە، جاھانگىر خوجا قۇربان ھېيتىنىڭ ھارپا كۈنى كېچىسى ئاستىن ئاتۇشقا يېتىپ كېلىشى ۋە ناماز كۈنى ھەزرىتى سۇلتان مازىرىغا نامازغا يىغىلغان ئالامانىنى باشلاپ قەشقەرگە تېگىش قىلىشى كېرەك ئىدى.

جاھانگىر خوجا ئەتراپىنى قاپلىغان مەشئۇم قاراڭغۇلۇق ئىچىدە كېتىۋېتىپ بىردىنلا تېنى شۇركىنگەندەك قىلدى. ئۇ كەينىگە يېنىپ قايتىپ كەتمەكچىمۇ بولدى. ئۇنىڭ دەككە ـ دۈككىگە چۈمگەن كۆڭلىگە پۈتكۈل يەر ـ زېمىن تار كېلىپ قالغاندەك بولاتتى. ئۇنىڭ مېڭىشى، نەگىدۇر بېرىشى كېرەك ئىدى. ئۇ مۇشۇ ئەتراپتا دۈشمەن بارلىقىنىمۇ، ئۆزىنىڭ مۇشۇ تاپتا مانجۇلارنىڭ تۆمۈر قورشاۋىدەك مۇھاسىرىسى ئىچىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. چۈنكى، بۇ قېتىمقى قەشقەر ئۇرۇشىدا ئۆزىنى نۇسرەت ياكى مەغلۇبىيەت كۈتۈپ تۇرغانلىقى ئۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرقى ئاي نۇرىدەك تولىمۇ غۇۋا ئىدى.

ئۇ شۇ ھالەتتە خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن يەر ئۈستىنىڭ

پەسلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايقىدى. ئۇ قولىنى كۆتۈرۈپ ئارقىدىكىلەرنى توختاشقا ئىشارەت قىلدى ۋە ئەتراپىنى كۆزىتىشكە باشلىدى. ئۇ يىراقتا قارىيىپ جىمجىت تۇرغان دەرەخلەردىن باشقا ھېچنېمىنى پەرق ئېتەلمىدى. بىراق، ئاقىرىپ كۆرۈنۈۋاتقان ئاسمانىنىڭ بىر چېتىدە تۇرغان ئېگىز مۇنار ۋە قۇببىنى غىل - پال كۆرۈپ قالدى - دە، ئۆزلىرىنىڭ ئاتۇشقا يېتىپ كېلەي دەپ قالغانلىقىنى سەزدى ئەمما كۆزىگە ئىشەنمەيلا قالدى. بۇ راستمۇ؟ . . . ھەزرىتى سۇلتان مازارىغا ئېلىپ بارىدىغان يول ئوچۇق. ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئادىشىپ يولدىن ئېزىپ كېتىشتىن ئەندىشە قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىدى. چاققان، چاققان بولۇش كېرەك! تاڭ يورۇغىچە مازارنىڭ مۇستەھكەم ئاسار - تاملىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ بېكىنىۋېلىش كېرەك. بولمىسا، مانجۇلار بۇ غىلتاڭ سايدا ئۇلارنى ئوققا تۇتۇپ، خۇددى كەكلىكنى سوققاندەك سوقۇپ ۋەتۈەرىكىنىى چىقىرىشلىرى مۇمكىن!

ئۇ ئادەملىرىگە ئىتتىنىڭ مېڭىش ھەققىدە ئىشارەت قىلدى - دە، ۋادىغا قارىتىپ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇپ بەردى. . .

* * *

موڭغۇل ئاق تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ سەردارى، خاقانى چىنىنىڭ قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭشياڭ خاقانى چىنىنىڭ ئىسلىق، تۆشۈكتاش چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىنىڭ مەلۇماتىنى تېخى بۇنىڭدىن ئىككى كۈن ئىلگىرى تاپشۇرۇۋالغانىدى. «. . . جاھانگىر خوجا، — دېيىلگەنىدى بۇ مەلۇماتتا، — بەش يۈزدىن ئارتۇق بۇرۇت قىرغىزلىرىنى باشلاپ، 14 - كۈنى كېچىدە ئىسلىق قاراۋۇلخانىسىنى بېسىۋېلىپ تۆشۈكتاش قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئارىلىقىدىن چېگرىنى بۇزۇپ ئۆتتى.

بىلىشمىسزچە، ئۇلار ئۇدۇل ئاتۇشقا قاراپ ماڭغاندەك قىلىدۇ. . . »[1]

مەسلىھەتچى ئامبال چىڭشياڭ بۇ مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىپلا 500 دەك قارا چېرىكنى باشلاپ ئۇدۇل ئاتۇشقا قاراپ باستۇرۇپ كەلدى ۋە جاھانگىر خوجا بېكىنىۋالغان ھەزرىتىسى سۇلتان مازىرىنى قاتمۇقات قورشىۋالدى.

ئىشىنىڭ باشلىنىشىدىلا ئۆزى ئويلىغاندەك بولمايۋاتقانلىقىغا جاھانگىر خوجىنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كەلدى.

— ئىسلام باھادىرلىرى، مانجۇ كۆچۈكلىرىنى ئوق بوران قىلىپ، ئەبجىقىنى چىقىرايلۇق! — دەپ ۋارقىراپ قويىاتتى ئۇ قىپچاقلارنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تامنىڭ ئارقىدا تۇرۇپ.

قورشاۋ تارايغانسېرى، مازار ئىچىدىكى قىپچاقلارمۇ چىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇلار تامغا يامىشىپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى قىلىچلاپ تاشلىشاتتى. قىپچاقلار ئاتقان ئوقلار خۇددى يەر - زېمىنىنى قاپلاپ كېلىۋاتقان چېكەتكىدەك ۋىزىلداپ ئۈچۈپ بېرىپ مانجۇلارغا تارسىلداپ سانجىلاتتى. ئادەملەرنىڭ باشلىرى ئۈستىدە قىلىچلار، نەيزىلەر ئويناتتى. ۋارقىرىغان، سۈرەن سالغان، بىر - بىرىگە لەنەت ياغدۇرغان ئادەملەرنىڭ ئاۋازلىرى، تۆمۈرلەرنىڭ جارانگ - جۇرۇڭلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، دەھشەتلىك سادا پەيدا قىلغانىدى، ئىككىلا تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى خۇددى كېسىلىۋاتقان ئورماندەك ئۆزلۈكسىز قىرىلىۋاتماقتا ئىدى.

ئايلانمىسى بەش چاقىرىمدەك كېلىدىغان ھەزرىتى سۇلتان مازىرى ئۈچ قەۋەت قىلىن ئاسار - تام بىلەن ئىھاتە ئىچىگە

---

① بۇ ھەقتە «ئاسىيلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 12 جىلد، 20 - 23 - بەتلەرگە ۋە داڭگۇاڭنىڭ 6 - يىلى قىمىرىيە 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى چىڭشياڭنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتىغا قارالسۇن.

ئېلىنغان بولۇپ، تامنىڭ سىرتىدا ئاھالىلەرنىڭ ئۆي - قورۇلىرى بار ئىدى. ئۇرۇش تازا قىزغان پەيتته، ئىككىلا تەرەپ ئۆزئارا گال سىقىشىپ، بىر - بىرىنى يانجۇپتىشكه ئۇرۇنۇۋاتقان چاغدا، مانجۇ - چېرىكلىرىنىڭ ئۇلىكىنا دېگەن بىر سەرداری شوتىدىن تامنىڭ ئىچىگه سەكرەپ چۈشتى - ده، قولىدىكى نەيزىسىنى ئۆزىگه قارىتىپ ئوقياسىنى بەتلەۋاتقان بىر قىپچاققا ئاتتى. بۇنى كۆرگەن جاھانگىر خوجا قىلىچىنى بىرلا شىلتىۋىدى، ھېلىلا نەيزىسىنى قىپچاق لەشكىرىگه قارىتىپ ۋاتقان ئۇلىكىنىڭ ئوڭ قولى بېغىشىدىن ئۇزۇلۇپ چۈشتى. قان ئېقىۋاتقان كېسىكلىك قولىنى ساق قولى بىلەن چىڭ سىقىمداپ تۇتۇۋالغان مانجۇ سەرداری ئۇلىكىنا داد - پەريات سالغىنىچه كەينىگه قاچتى، جاھانگىر خوجا كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ بىر قىلىچ ئۇرۇپلا ئۇنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. . .①

مانجۇلارنىڭ قورشاۋ ھالقىسىنى ئۇزۇپ چىققان بىر بۆلۈك قىپچاقلار مازار ئىچىدىن ئېتىلىپ چىقىشتى. مانجۇلار ئارىسىدا شۇئان پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. بىراق، مانجۇ مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭشياڭ ئۆزىنى تەمكىن تۇتقانلىقتىن ھولۇقۇپ كەتمىدى. ئۇ دەرھال كۈچنى ئىككىگه بۆلۈپ، بىر بۆلۈكىنى مازار ئىچىدىكىلەرنىڭ سىرتقا چىقارماسلىق ئۈچۈن ئۇزۇلگەن ھالقىنى يېڭىۋاشتىن ئۇلاشقا سالدى؛ يەنه بىر بۆلۈكىنى ھالقىنى بۇزۇپ چىقىپ قاچماقچى بولغان ھېلىقى بىر توپ قىپچاقلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئەۋەتتى.

ئەمدى مازار ئىچىدىن ھالقىنى بۇزۇپ چىقىشقا ئۇرۇنغانلارنى مانجۇلار ساۋۇت تېشەر ئوق ياغدۇرۇپ قارشى ئېلىشقا باشلىدى. جاھانگىر خوجىنىڭ قالقىنىغا بىرلا قېتىمدا

① «ئاسىيلارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى»، 12 - جىلد، 20 - ، 23 - بەتلەرگه قاراڭ. ۋاقىدىڭ 6 - يىلى 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى چىڭشياڭنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتىغا قارالسۇن.

تۆت پاي ئوق تاراسلاپ تەگدى، تەگكەن ئوقلار شۇ زامان چەتكە قاتقىپ كەتتى. قىپچاقلاردىن بىرقانچىسى ئوق تېگىپ ئاتلىرىنىڭ ئۇستىگە دۈم يېقىلدى. جاھانگىر خوجىنىڭ لەشكەرلىرى بارا - بارا بەرداشلىق بېرەلمەي قېلىشقا باشلىدى. . .

كۈن پېشىن بولغاندا، مانجۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدە «پاڭ - پۇڭ!» قىلغان ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى. مانجۇلار بىردىنلا پاتىپاراق بولۇشۇپ قېچىشقا باشلىدى. بۇ ئىشتىن ھەيران قالغان جاھانگىر خوجا تامنىڭ كەينىدىن بېشىنى سوزۇپ قارىۋىدى، كۈنچىقىشتىكى كاتتايلاق دېگەن تەرەپتىن مانجۇلارغا قارشى چىقىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بىرەر مىڭدەك ئاتلىق ئادەملەر ھۇيقۇتقىنىچە ھەززىتى سۇلتان مازىرى تەرەپكە ئات سېلىپ كېلىۋاتىپتۇ. ئۇلارنىڭ تولىسى مىلتىقلىق مەرگەنلەر بولۇپ، بىر ئوقتا بىر قارا چېرىكنى يەر چىشلەتمەكتە ئىدى. قارا چېرىكلەر ئۆزلىرىنى قوراللىق كىشىلەرنىڭ ئوقىدىن قاچۇرۇپ، كىرىدىغان تۆشۈك تاپالماي ئاھالىنىڭ ئۆيلىرى ئارىسىدا ئۇيان - بۇيان قېچىشىپ يۈرۈشەتتى. ئارقا تەرەپتىن ئاتلىقلارنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچرىغان مانجۇلار ئەمدى مازار مۇھاسىرىسىدىن ئۆزۈل - كېسىل ۋاز كېچىشتى - دە، قەشقەر تەرەپكە قاراپ جىددىي چېكىنىشكە باشلىدى. ①

كاتتايلاقلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەل ۋاقتىدا ئۇلگۈرۈپ كېلىشى جاھانگىر خوجىنى يەنە بىر قېتىم ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇۋالدى. ئۇلار جاھانگىر خوجا ۋە ئۇنىڭ قالدى - قۇتتى لەشكەرلىرىنى كېچىلەپ پەيزاۋتىنىڭ ئۈچۈرىسىدىكى قازانكۆل دېگەن يەرگە ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇردى.

يۇرىكى ئەمدىلا ئورنىغا چۈشۈپ، كۆڭلى ئاۋۇنغان جاھانگىر

① «ئاسىيلارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى». 13 - جىلد. 25 - بەت. داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى يىڭخۇينىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپىغا قارالسۇن.

خوجىنىڭ دىمىغىدا يۈرتدارچىلىق تۈتۈنلىرى يەنە باشقىلەتىن دۈت ئېلىپ يېنىشقا باشلىدى. ئۇ ئالامانغا قاراپ:

— خۇدا ۋە رەسۇلىللانىڭ ھەق يولىدا جېنىنى پىدا ۋە تەقدىم قىلىپ، كاپىر ـ دىنسىز ۋە مۇشتىرىك مانجۇ زالىملىرى بىلەن غازات قىلىپ غازىلىق مەرتىۋىسىنى خۇش كۆرىدىغان ۋە شاھادەتلىك دەرىجىسىنى ئىزدىگەن بىر مەرد ـ باھادىر بارمىكىن؟ — دېيىشىگە، مارالبېشىلىق سائادەت بەگ دېگەن بىرەيلەن كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىدا يەرگە تىزلاندى ۋە:

— مانا مەن بولىمەن، ئۇشبۇ خىزمەتنى جابجا كەلتۈرۈپ، بۇ دەرىجىلەرنى ئۆزاقتىن بېرى ئارزۇ ۋە ھەۋەس قىلار ئىدىم! — دەپ ئەرز قىلدى.

— ئۇنداق بولسا تولىمۇ ياخشى، باھادىرىم، — دېدى جاھانگىر خوجا مەمنۇن بولۇپ، — دەرھال تۆت ئەتراپقا ئاتلىق چاپار ئەۋەتىپ خالايىققا خەۋەر يەتكۈزۈڭلار. ھازىردىن باشلاپ مانجۇ زالىملىرىنىڭ بېشىغا تاش ئاتقان ھەرقانداق مۇسۇلمان غازىلىق مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. ھەق يول ئۈچۈن جېنىنى تەقدىم ئەتكەن ھەرقانداق مۇسۇلمان شاھادەتلىك دەرىجىسىگە نائىل بولىدۇ! سىلەر مېنىڭ ئىنايەتنامەمنى ئېلىپ بېرىپ، مارالبېشى خەلقىنى قوزغاڭلار. ئاقسۇ، كۇچا يوللىرىنى كېسىپ تاشلاپ، ئىچكىرىسىدىن يارەمگە چىقىدىغان قارا چېرىكلەرنىڭ ئالدىنى توسىڭلار، بۇ تەرەپتە بىزلەر خۇدانىڭ ياردىمى بىلەن كاشغەرنى بىر تەرەپ قىلغايمىز!

سائادەت بەگ:

— باش ئۈستىگە، جانابىي جاھانگىر خان تۆرەم، پەرمانىڭىزنى بەجا كەلتۈرگەيمىز! — دەپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن دەرھال ئاتلاندى.

جاھانگىر خوجىنىڭ ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا مانجۇلارنى مەغلۇپ قىلغانلىق خەۋىرى ناھايىتى تېزلا ئەتراپقا

تارقالدى. بۇ خەۋەر مانجۇلارغا قارشى قوزغىلالماي تۇرغان ئۇيغۇر خەلقىگە زور ئىلھام بولدى. خان ئېرىق، قىزىل بۇيى، يەكشەنبە بازار، تازغۇن، باغچى، ياپچان ۋە باشقا يېزا - قىشلاقلاردىن سان - ساناقسىز ئادەملەر قارا كالتەك بولۇپ قوزغىلىپ، جاھانگىر خوجىنىڭ قازانكۆلدىكى بارگاھى ئالدىغا توپلىنىشقا باشلىدى.

جاھانگىر خوجىنىڭ ئىنايەتنامىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن مارالبېشىمۇ بۇزۇلۇپ، ئون ئۇچ ئۆتەڭ، بەش ئايماقتىكى بارلىق قارا چېرىكلەرنى توتۇپ ئۆلتۈرۈشتى.

بىر ھەپتىگە قالماي، پۈتۈن قەشقەر ئەتراپىدىكى يۇرت - ئايماقلارنىڭ ھەممىسى بىراقلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتى — دە، جاھانگىر خوجىنىڭ بايرىقى ئاستىغا توپلاندى...

مىلادى 1726 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، قوللىرىغا تۇغ - بايراق، سوتۇق - ئەلەم، دەھۇل - دۇمباق، ئوقيا - ساغداق، توپ - زەمبىرەك، تۈفەڭ - مىلتىق، قورال - ياراغ ئېلىشقان تۈمەنلىگەن قوزغىلاڭچى جاھانگىر خوجىنىڭ باشچىلىقىدا كاناي - سۇنايلىرىنى غارتىلدىتىپ - زارلىتىپ، داقا - دۇمباقلىرىنى گۈمبۈرلىتىپ چېلىشىپ، لەشكەركەشلىك دەبدەبىسى ۋە پادىشاھلىق داغدۇغىسى بىلەن بېلىنى ھەممەيلەن مەھكەم باغلاپ، غازاتنى نىيەت قىلىپ قەشقەر تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى ۋە قەشقەرنى تۆت ئەتراپتىن قورشۇۋالدى...

* * *

مىلادى 1726 - يىلى 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى تۈن نىسبى بولغان مەھەل. بۇ، قامالنىڭ تۆتىنچى كۈنى كېچىسى ئىدى. قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭشياڭ ئەئيانلىرىنى باشلاپ

قوۋۇقنىڭ ئۈستىگە ئەمدىلەتىن چىقىشىغا، ئىسيانچىلار ئاتقان ئوقلار ئۇلارنىڭ بېشىدىن غۇيۇلداپ ئۆچۈپ ئۆتۈپ يېقىنلا يەردىكى راۋاقنىڭ تۈۋرۈكىگە تارسىلداپ سانجىلىشقا باشلىدى. ئارقىدىن ۋارقىرىغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى:

— دارېن، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالسىلا!

شۇ ئەسنادا بىرسى ئازاب بىلەن ئىڭىرىدى. ئامبال ئېڭىشىپ قارىۋىدى، بىر تال زەھەرلىك ئوق ئۇنىڭ ئەئيانلىرىنىڭ بىرىنىڭ يەلكىسىگە سانجىلغان ئىكەن.

مەسلىھەتچى ئامبال چىڭشياڭ يارەمچى قوشۇنىنىڭ بىرەر شەپىسى بارمىكىن دەپ، تەقەززالىق ئىچىدە كۈنچىقىش تەرەپكە قارىدى. بىراق، ئۇنىڭ كۆزىگە شەھەرنى قورشىۋالغانلاردىن باشقا ھېچنەرسە كۆرۈنمىدى. تۆۋەندە ئادەم ئىنتايىن كۆپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەرلەرمۇ، ئاياللارمۇ، چوڭلارمۇ، قېرىلارمۇ بار. كۆپرەكى ياشلار ئىدى. ئۇنىڭ نېرىسىدا شارقىراپ ئېقىۋاتقان تۇمەن دەرياسى قاراڭغۇدا گىرىمسەن پارقىراپ كۆرۈنەتتى.

— ئۇ قاتقا قاراڭلار، — دېدى ئامبال چىڭشياڭ تولىمۇ زەئىپ ئاۋازدا، — ئەنە چەنتۇلار، ۋاي - ۋۇي، بۇ نېمىدېگەن جىق خەق بۇ؟

دەرۋەقە، شەھەر سىپىلىنىڭ ئەتراپىدىكى مىغلىدىشىپ تۇرۇشقان ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇنىڭغا قارىغان ئادەمنىڭ كۆڭلى ئايىنيتتى. بىقىسپ تۇتەپ يېنىۋاتقان گۈلخانلار ھەددى - ھېسابسىز ئىدى. توختىماستىن چېلىنىۋاتقان دەھۇل - دۇمباقلارنىڭ گۈمبۈرلەشلىرى، بۇرغا - كانايلارنىڭ غارت - غۇرتلىرى، سۇنايلارنىڭ زارلاپ چېلىنغان ئىنچىكە ئاۋازلىرى، تۆگىلەرنىڭ بوزلاشلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ئېشەكلەرنىڭ ھاڭراشلىرى، ھارۋىلارنىڭ ئەنسىز غىچىرلاشلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋارقىراپ - جارقىراشلىرى،

قوشۇندىكى نوۋكەرلەرنىڭ بويرۇق بەرگەندىكى قىسقا ـ قىسقا ئاۋازلىرى بىرلىشىپ كىشىنى ئەقلىدىن ئازدۇرىدىغان قىيامەتنىڭ غوۋغاسىنى پەيدا قىلغانىدى. شەھەرگە ھۇجۇم قىلىۋاتقانلار سان جەھەتتە شەھەرنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىدىن نەچچە ھەسسە، نەچچە ئون ھەسسە، ھەتتا نەچچە يۈز ھەسسە كۆپ ئىدى. ئۇلارغا يەنە ھەر قايسى يۇرت، ئايماقلاردىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتقانىدى.

تۇن نىسبىدىن ئۆتكەندە، سېپىل سىرتىدىن بىر خىل رىتىملىق ئاۋاز كېلىشكە باشلىدى. بۇ خۇددى يەر تېگىدىن كېلىۋاتقاندەك، كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان بىر خىل بوغۇق ئاۋاز ئىدى. ئاۋاز ئۈزۈلۈپ ـ ئۈزۈلۈپ، ئاندىن بىرنەمىگە قاتتىق ئۇرۇلغاندەك رىتىم بىلەن چىقاتتى.

ئىسيانچىلار سېپىل بۇزىدىغان قورال ئىشلىتىۋاتقانىدى. ئاخىر سېپىل ئۇستىدىكىلەردىن بىرى ئۇمىدسىزلىك بىلەن ۋارقىرىدى:

— توپىلاڭچىلار سېپىل ئىچىگە بۆسۈپ كىردى!

نىھايەت، ئىسيانچىلار ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك سېپىل بۇزۇش قورالىنى ـ بىر بېشىغا تۆمۈردىن تۇتۇك بېكىتىلگەن ئۇزۇن بىر تال ئېغىر لىمنى كۆتۈرۈپ كېلىپ شەھەرنىڭ شەرقىدىكى قوۋۇققا ـ تۆشۈك دەرۋازىسىغا ئۇرۇش ئارقىلىق، قوۋۇقنىڭ ئېغىر قۇيما تۆمۈر قاپقىسىنى ئېچىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى! ھەممىنىڭ ئالدىدا جاھانگىر خوجىنىڭ ئاتلىق قىپچاقلىرى، ئەنجانلىق پىدائىيلار، قارا تېكىنلىك تاجىكلار، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئىسيانچى ئالامانلار خۇددى توسمىدىن ئېتىلىپ كىرگەن كەلكۈندەك شەھەر ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە باشلىدى. ئۇلار كوچا ـ كوچىلارغا بۆلۈنۈپ گويا سۇدەك ئاقتى. كوچىلار ئىسيانچىلارنىڭ قولىدىكى ئوتقاشلارنىڭ يورۇقىدا خۇددى كۈندۈزدىكىدەك يورۇپ كەتكەنىدى. بىر ـ

بىرى بىلەن ئېلىشىۋاتقان كىشىلەرنىڭ قارىسىنى يىراقتىن كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچىلىك بولغان ئارىلىقتا كوچىلاردا ئادەمنىڭ ئۆلۈكلىرى تاغدەك دۆۋىلىنىپ، قانلىرى دەريادەك ئېقىشقا باشلىدى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئارىسىدا مانجۇلارمۇ، ئۇيغۇرلارمۇ، قارا چېرىكلەرمۇ، ئىسيانچىلارمۇ، قىپچاقلارمۇ، ئەنجانلىقلارمۇ بار ئىدى.

تاڭ يۇرۇشقا باشلىدى. قۇچاقلاشما جەڭ يەنىلا داۋام قىلماقتا ئىدى. قارا چېرىكلەر ئۆز ئالدىغا جەڭ قىلىشماقتا ئىدى. مەسلىھەتچى ئامبال چىكشياڭ بايامقى پاتىپاراقچىلىقتا ئۆزىنىڭ قارا چېرىكلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى. ئۇ ئىسيانچىلار بىلەن يەكمۇ ـ يەك تەنها ئېلىشماقتا ئىدى، ئۆزىنى ئانتا دەسسەتمەكچى بولۇپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان بىر قىپچاقنىڭ ئېتىنىڭ تۇمشۇقىغا قولىدىكى قىلىچى بىلەن بىرنى چاپقانىدى، ئات ۋە ئاتنىڭ ئۇستىدىكى ھېلىقى قىپچاق گۇپپىدە قىلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا يىقىلدى. نېمە ئىش بولغانلىقىنى چۈشىنىپ بولغۇچىلىك ئارىلىقتا، ھېلىقى قىپچاقمۇ بېشىغا قىلىچ تېگىپ يەر چىشلىدى. بۇ چاغدا گۈزەر تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ چىققان بىر توپ ئاتلىقلار چۇقان كۆتۈرۈشكىنىچە ئۇنىڭغا تاشلاندى. شۇ ئەسنادا، ھېلىقى ئاتلىقلارنىڭ ئىچىدىكى بېشىغا پارقىراپ تۇرغان دۇبۇلغا كىيىۋالغان بىر سەردار قولىدىكى چومىقى بىلەن چىكشياڭنىڭ بېشىغا ئۇردى. ئۇنى رەت قىلىش ئۈچۈن، چىكشياڭ قولىدىكى قىلىچنى كۆتۈرۈشى بىلەن تەڭلا، قاياقتىندۇر بىر نەيزە ئۇچۇپ كېلىپ ئۇنىڭ دۇمبىسىگە قادىلىپ قالدى. چىكشياڭ يۇرىكىگە قادالغان نەيزىنىڭ ئاچچىق سېزىمىنى سېزىپ بولغۇچە دۈم چۈشتى ـ دە، يەرنى غاجىلىغان پېتى يېتىپ قالدى...

ئىسيانچىلار ئاخىر مانجۇلارنى گۈلباغ دەپ ئاتىلىدىغان يۇمىلاق شەھەرنىڭ ئىچىگە قامىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. بىراق، گۈلباغ قەلئەسىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم بولغاچقا، ئۇنى ئېلىش

قەشقەر سېپىلىنى ئېلىشتەك ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس ئىدى! ئۇستىنىڭ قېلىنلىقى تۆت مېتىر، ئېگىزلىكى 12 مېتىر كېلىدىغان سېپىلنىڭ ئىچى مانجۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پاناھلىنىدىغان ماكانى ئىدى. مانجۇلارنىڭ 70 يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ شىلىپ تۇپلىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، دەپئى ـ دۇنياسىنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ گۈلباغ قورغىنىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇقلۇق ئىدى! قەشقەرگە باي بولۇش كويىدا باشتۇرۇپ كىرگەن قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ ئىگە بولماقچى بولغان ئولجىلىرىنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى! . . .

قوقان خانى مەمەدەلى خان قەشقەرنىڭ جاھانگىر خوجا تەرىپىدىن پەتھى قىلىنغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ قالدۇق مانجۇلارنىڭ ھەممىسىنى گۈلباغ قەلئەسىنىڭ ئىچىگە قامۇالغانلىقىنى ئاڭلاپ ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى.

— ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇداۋەندە كېرىم بۇ تەخت ساھىبلىقىنى بىزگە ئاتا قىلىپتۇ، — دېدى ئۇ ئەركانلىرىغا، — ئەگەر بىز يەنە سۈستلۇق ـ بوشاڭلىق ۋە غەپلەتنى ئۆزىمىزگە لازىم ۋە راۋا كۆرسەك، يۇرتدارچىلىق ۋە تەخت ـ سەلتەنەت ئۆز دائىرە ۋە جامائەت ئاساسىدىن يىراقلايدۇ. بىر ئەسكى مۇساپىر خوجا بىرنەچچە لۇكچەك ۋە باشباشتاق ئالاماننىى توپلاپ، بۇزرۇكۇار كاشغەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، ۋىلايەتلەرگە ئىگە بولۇش دەۋاسىنى قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، مەملىكەت قۇرۇشنى ئۆزىگە نىسبەت قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلىرىغا يول قويغىلى بولمايدۇ — ئەلۋەتتە! ئەگەر بۇلار گۈلباغنىمۇ پەتھى قىلىدىغان بولسا، مانجۇلارنىڭ 70 يىل مابەينىدە تۇپلىغان سان ـ ساناقسىز خەزىنە ـ بايلىقلىرى بۇ باشباشتاقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايا بولىدۇ. خاقانى چىن بولسا كاتتا ۋە زور پادىشاھلىقتۇر. ئەگەر بۇ چاغدا، بېيجىڭ تەرەپتىن كۈپپارلار يەنە

كېلىپ ئىستېلاچىلىق دۈمبىقىنى چالىدىغان بولسا ئۇلار يەنە خەزىنە سەرپ قىلماي باشقا ئىلاج يوق. ئەگەر كاپىرلار غەلىبە قىلىپ، بۇ پاراكەندە لەشكەرلەرنى يەنە پاراكەندە قىلىدىغان بولسا، ئىسلام ژىلايەتلىرىنىڭ خەزىنىسى يوق بولۇش ئېھتىمالى بار. يەنە بىرى شۇكى، جاھانگىر تۆرە يۈرتنى باشقۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىپ، مانجۇلار بۇ جايلارغا يەنە ئىگە بولسا جاھانگىر خوجا يەنە نائىلاج پەرغانىگە قېچىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا خاقانى چىن بۇ ئىشنى بىزدىن كۆرىدۇ ـ دە، ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدكى مۇئامىلە يامانلىشىدۇ. ئەمدى ئوبدان مەسلىھەت شۇكى، بىز كاشغەرگە بارساق، گۇلباغ قولىمىزغا چۈشسە تېخى ياخشى، غالىبلار تەرىقىسىدە ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئېرىنج مالىلارغا ئىگە بولۇرمىز. ئەگەر بۇنداق بولمىسا غازات ساۋابى يەنىلا بىزگە مەنسۇپ بولۇر! . . .①

ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر: «ۋاي شۇنداق بولمامدىغان، ھەرنە مەسلىھەت بولسا ئۆزلىرىدىن چىقۇر!» دېيىشىپ، مەمەدەلى خاننىڭ بۇ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈشكەن بولدى.

8 ـ ئاينىڭ باشلىرى قوقان خانى مەمەدەلى خان 3000 كىشىلىك بىر خىللانغان قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگە كەلدى.

جاھانگىر خوجا بىرمۇنچە ئەكابىر ـ ئەشرەبلىرى بىلەن بىللە مەمەدەلى خاننىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە بىر ـ بىرى بىلەن ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا كۆرۈشتى.

— قۇتلۇق بولسۇن، قۇتلۇق بولسۇن! — دېدى قوقان خانى مەمەدەلى خان جاھانگىر خوجىنى كۆرۈپ، — غەيرەتلىرىگە بارىكاللا، غەيرەتلىرىگە بارىكاللا!

① مۇللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 1988 ـ يىل 10 ـ ئاي 2 ـ باسمىسى، 149 ـ 150 ـ بەتلەرگە، يەنە «ئاسىيلارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى»، 27 ـ جىلد، 19 ـ، 21 ـ بەتلەرگە ۋە «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى شۇەنزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى» 106 ـ جىلد، 9 ـ، 10 ـ بەتلەر، داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى يارلىققا قارالسۇن.

— ماشائاللا، ماشائاللا، — دېدى جاھانگىر خوجامۇ جاۋابەن، — خان ئالىيلىرىنىڭ قوشۇن باشلاپ كەلگەنلىكى بىزلەرنىڭ بېشىمىزنى ئېگىز قىلدى، ھەممەتلىرىگە ھەشقاللا، ھەممەتلىرىگە ھەشقاللا!

ئۇلار بىر پەس سالاملىشىپ ھال ـ ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن جاھانگىر خوجا پادىشاھلارغا خاس ھۆرمەت ـ تەزىملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، خاننى قەشقەر شەھىرىدىكى كاتتا ـ كاشانە بىر ئىمارەتكە چۈشۈردى.

بىراق، جاھانگىر خوجا قوقان خانى مەمەدەلى خانىنىڭ قەشقەرگە لەشكەر باشلاپ كېلىشىدىكى مۇددىئاسىنىڭ ئۆزى بىلەن ئولجىغا ھەمشېرىك بولماقچى ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. بۇ ھەقىقەتەن: «مېھمان مېھماندىن قىزغىنىپتۇ، ئۆي ئىگىسى ھەر ئىككىسىدىن...» دېگەندەك بىر ئىش ئىدى. بىراق، گۈلباغ پەتھىسى مانا بۇگۈن ئاتمىشىنچى كۈنگە قەدەم قويدى. ئەمما، قورغان تا ھازىرغىچە زەبەردەست تۇرىدۇ. گۈلباغ قەلئەسى ئۇزۇل ـ كېسىل پەتھى بولماي تۇرۇپ، جاھانگىر خوجىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئاخىرقى ھېسابتا قارار تېپىشى يوق گەپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، گۈلباغ پەتھىسى قانچىكى ئۇزارغانسېرى، مانجۇلارنىڭ يارەمچى قوشۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشى شۇنچە تېزلىشىدۇ. ئۇ چاغدا، بۇ قېتىمقى قەشقەر غازىتىنىڭ پۈتۈن مۇشەققىتى شامالغا سۇرۇلمامدۇ؟

جاھانگىر خوجا مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا، «كېمىگە چىققانىنىڭ جېنى بىر» دېگەن قەدىمكى ماقالنىڭ توغرىلىقىنى تېخىمۇ ھېس قىلدى! ئۇ ئاخىر مەمەدەلى خان بىلەن بىرلىشىپ، گۈلباغ قەلئەسىدىكىلەرنىڭ قارشىلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يېمىرىشكە بەل باغلىدى...

قوقان خانى مەمەدەلى خان قەشقەرگە قوشۇن باشلاپ كەلگەنلىكى ئەتىسى، جاھانگىر خوجىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن

بىللە گۈلباغ قەلئەسىنى ئاشكارا ۋە شىددەتلىك مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇلار سىرتتىن، مانجۇلار ئىچىدىن ئېتىشىپ بىرنەچچە كۈن قاتتىق سوقۇش بولدى.

ھەر كۈنى كەچ بولۇشى بىلەن گۈلباغ قەلئەسىنىڭ ئەتراپىدا سان ـ ساناقسىز گۈلخان ئوتلىرى لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلايتتى. گۈلخان ئەتراپىدا ئولتۇرۇشقان قىپچاق، ئەنجانلىق لەشكەرلەر سۆزلىشىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار: «بۇ قارغىش تەگكەن قورغاننى ئالغىلى بولارمۇ؟ خۇرجۇن ـ قاچىلىرىمىز ئولجا بىلەن لىق تولارمۇ؟» دېيىشەتتى...

8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تاڭ سەھەردە پالاخمانىنىڭ ۋېكىلدىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. پالاخماندىن ئېتىلغان، توت ئادەم ئاران ـ ئاران كۆتۈرەلەيدىغان يوغان ـ يوغان تاشلار گۈلباغ قەلئەسىگە قاراپ ئۇچاتتى. ئىنتايىن زور خاراب قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان بۇ تاشلار سېپىل ئۈستىگە ۋە شەھەر ئىچىگە چۈشۈپ تەگكەن يەرنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپ تاشلىماقتا ئىدى. سېپىل ئۈستىگە ۋە شەھەرنىڭ ئىچىگە چۈشكەن تاشلارنىڭ غايەت زور بۇزغۇنچىلىقى قەلئە ئىچىدىكى بۇ تىز پۈكمەس قوغدىغۇچىلارنىڭ كۆڭلىدە تۇرلۈك ئەندىشىلەرنى پەيدا قىلماقتا ئىدى. ئۇلار ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىدىغان يارەمنى كۈتۈپ، قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. بىراق، ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىدىغان بۇ يارەم نېمىشكىدۇر ساقمۇ ـ ساق ئاتمىش كۈن كېچىككەنىدى. بۇ مانجۇلار ھەرقانداق قەھرىمانانە روھىنىڭمۇ قۇدرەتلىك دۈشمەنىنىڭ كۈچلۈك قورالى ئالدىدا ئەرزىمەس بىر نەرسە بولۇپ قالىدىغانلىقىنى مانا ئەمدى چۈشەندى...

مۇسۇلمانلار گۈلباغ قەلئەسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن لەخمە كولاپ كېلىپ، سېپىل ئاستىغا دورا كۆمدى. ئۇلار پىلىككە ئوت يېقىۋىدى، يەر ـ زېمىننى لەرزىگە سالغان غايەت زور پارتلاش ساداسى ئىچىدە شەھەرنىڭ بىر تەرىپى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى ـ دە،

ئالەم يۇزىگە چاڭ ـ توزانلارنى چېچىپ كۇننىڭ كۇندۇزى گويا قاراڭغۇ كېچىگە ئايلىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا مۇسۇلمانلار نۇسرەت ئىچىدە ئارقا ـ ئارقىسىدىن ئۇزۇلمەي كېلىپ خۇددى پەرۋانىدەك سېپىلغا ئۆزلىرىنى ئۇرۇشتى. مانجۇلار بەلكى مۇسۇلمانلار بۇ سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلىپ كىرەرمىكىن دەپ خەزىنىدىن تاغار ـ تاغارلاپ ئاق ئۇن، مىشكاپ ـ مىشكاپلاپ گۇرۇچلەرنى توشۇپ كېلىپ، تۆشۈك يولىنى توسۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. قەلئەنىڭ ئىچىدىكىلەر توپ ـ زەمبىرەك، جەزايىـــــل ـ خودەئىلەرگە ئوت تۇتاشتۇردى. مۇسۇلمانلارمۇ تاشقىرىدا تۇرۇپ توپ ـ زەمبىرەكلىرىگە ئوت بەردى. مانجۇلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئۆزئارا ئارىلىشىپ گىرەلىشىپ قاتتىق جەڭ قىلىشتى.

مۇسۇلمانلار قەلئەنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىـــرىدىن ئارقانلار بىلەن ئۇلانغان شوتىلارنى قورغان تېمـــــغا يۆلەپ، خۇددى دارۋازلاردەك سېپىلغا يامىشىپ يۇقىرى ئۆرلەشكە باشلىـدى. سېپىل ئۇستىدە كەسكىن جەڭ بولۇپ كەتتـى. مۇسۇلمانلار مانجۇلارغا شىددەت بىلەن تاشلىناتتى. مانجۇلارمۇ ئۇلار بىلەن قويۇن ـ قولتۇق ئېلىشىپ كەتتى. قارا چېرىكلەرنىڭ بىرى ئۆلسە، ئورنىنى دەرھال يەنە بىرى بېسىپ، مۇسۇلمانلارنـى شەھەر ئىچىگە كىرگۈزمەسلىكنىڭ ئامالىنى قىلىپ باقتـــى. مۇسۇلمانلار ئۇدا ئۇچ داپقۇر سېپىل ئۇستىگە چىقتى. لېكىن، مانجۇلارمۇ كۇچ كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنى ئۇدا ئۇچ داپقۇر سېپىل ئۇستىدىن ھەيدەپ چۈشۈردى.

بىراق، ئۆلۈۋاتقان ۋە يارىدار بولۇۋاتقانلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، گۇلباغ قەلئەسىدىكىلەرنىڭ كۇچـــى بارغانسېرى ئاجىزلاپ كەتتى. مۇسۇلمانلار بولسا يەر ـ جاھاننى قاپسىپ، ۋارقىراپ، بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرى يامىشـــىپ قورغان ئۇستىگە چىقىپ كېلىۋەردى. . .

جاھانگىر خوجىنىڭ سول تەرىپىدە چىلانتوروُق بەدەخشان ئارغىمىقىنى مىنگەن قوقان خانى مەمەدەلى خان تۇراتتى. جاھانگىر خوجا بولسا قوموُشقوُلاق قوُلا يورغىنى مىنىۋالغانىدى. ئوُلار دۆڭنىڭ ئوُستىدە قىپچاق لەشكەرلىرى بىلەن ئەنجانلىق لەشكەرلەرنىڭ سىپىلغا قىلىۋاتقان ھوُجوُمىغا قاراپ توُروُشقانىدى. ھوُجوُم ۋاقتى ئوُزارغانسىرى، ئەنجانلىق لەشكەرلەردىن كۆپى چىقىم بولوُپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مەمەدەلى خان ئاخىر چىدىيالماي قالدى:

— ئوُيغوُرلار قاچان ئۆز ئالدىغا تەنھا شەھەر ئالالىغان؟ — دېدى ئوُ زەردە قىلىپ.

— ئەنجانلىق «غالىبلار» نىمۇ كۆروُپ قويدوُق. ھەممىسى پاقا ئالالماس سا ئىكەنغۇ بوُ نېمىلەر! — دېدى جاھانگىر خوجىمۇ بوش كەلمەستىن.

— سەييىد جاھانگىر خان، سىلى «قەلئەدىكىلەر شەھەرنىڭ ئاچقوُچىنى ئالتوُن تاۋاققا سېلىپ، ئالدىمغا ئېلىپ چىقىدوُ!» دەپ ئويلىغان بولسىلا كېرەك. شوُنداق ئىكەن، بىزلەرنىڭ بوُ يەردە توُروُۋېرىشىمىزنىڭ ئەمدى ئەھمىيىتى قالمىغاندەك قىلىدوُ! — دېدى مەمەدەلى خان زەھەرخەندىلىك بىلەن.

— بىزلەر پەقەت يوقسوُل، ئەھۋالىمىز ناچار، قورال ـ ياراغلىرىمىز يوق ئەھۋالدا توُروُپمۇ مۇشوُنچىۋالا ئىشلارنى قوزغاپ، مۇشوُنچىۋالا خىزمەتلەرنى ۋوُجوُدقا چىقاردوُق، — دېدى جاھانگىر خوجا كەسكىن سۆزلەپ توُروُپ، — ئەلھال، مەمەدەلى خان، بىرنەچچە بايراقلىق لەشكەر بىلەن، شوُنچىۋالا مۇكەممەل قورال ـ ياراغ بىلەن كېلىپمۇ گوُلباغنى ئېلىپ بەرمەي كېتىدىغان بولسىلا، ئوُ ھالدا سىلى بىزنىڭ دوُشمىنىمىز بولوُپ، بىز سىلىنىڭ ئوُستىلىرىدىن غازات قىلىپ قالمايلى يەنە! . . .

مەمەدەلى خانىنىڭ يوُرىكى جىغ قىلىپ قالدى: «ھەرنە بالا كەلسە بوُ يالاڭتوُش مۇساپىر خوجىنىڭ قولىدىن كېلىدوُ، —

دەپ ئويلىدى ئۇ بىردىنلا جىددىيلىشىپ، — ئۇنىڭدىن كۆرە، ياخشى گەپ بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى رام قىلىپ، بۇ يەردىن تېز كەتمىكىم ئەۋزەل!»

— سەييىدىم، — دېدى مەمەدەلى خان، — سىلىنىڭ گەپلىرىمۇ توغرا. ئەمدى بۇ دۆلەت ـ ئامەت قوللىرىدا تۇرسىغۇ بىر نۆرى. ئەگەر ئۇنداق بولماي قالسا يەنە باردىغان يەرلىرى قوقان، سىغىنىپ پاناھداپ باردىغان كىشىلىرى بىزكىم قوقان خانى بولۇر. شۇڭا، بۇگۈن بۇ گۈلباغ قەلئەسىنى پەتھى قىلىش شەرىپىنى سىلىگە ئۆتۈندۇق!

. . .

— جاھانگىر خوجىمۇ مەمەدەلى خانىڭ بۇ مەسلىھىتىنى لازىم تاپتى — دە، ئوشۇق گەپ تالىشىپ ئولتۇرماي، خانىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ، ھۆرمەت ـ ھەيۋەت ئىچىدە ئەنجانغا يولغا سېلىپ قويدى. . .

جاھانگىر خوجىنىڭ لەشكەرلىرى قورغان بۇزىدىغان پالاخمانىنى سۆرەپ كېلىشتى. بۇ بىر بېشىغا يوغان تۆمۈردىن باش بېكىتىلگەن، چاقنىڭ ئۇستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يوغان لىملاردىن ياسالغان تۆشۈكىدىن چىقىپ شىددەت بىلەن دەرۋازىغا ئۇرۇلىدىغان بىر خىل قورال ئىدى. مۇسۇلمانلار پالاخمانىنى ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئىتتىرىپ، بىر خىل رىتىمدا ۋارقىراپ: «ھەمۇ ـ ھە! قاتتىق ئۇر! ھەمۇ ـ ھە!» دېيىشىپ بىر ـ بىرىگە مەدەت بېرىشەتتى.

مانجۇلار سېپىل ئۈگەكلىرىنىڭ كەينىدىن تۆۋەندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا خىش ئېتىپ، ئوت چېچىپ، قاينىاق موملارنى تۆكۈپ، ئوق بوران قىلىپ تۇراتتى. بىراق، ئىسيانچى مۇسۇلمانلار ھېچنېمىگە قارىماستىن پالاخمانىنى دەرۋازىغا شىددەت بىلەن ئۇراتتى. ئاخىر، قارا ياغاچتىن ياسىلىپ، ئۇستىدىن قارا تۆمۈر تاسمىلار بىلەن چەمبەرلەنگەن دەرۋازا پالاخمانىنىڭ كۈچلۈك

زەربىسگە بەرداشلىق بېرەلمەي يېرىلىپ ئاجراپ، كېيىن پۇتۇنلەي پاچاق ـ پاچاق بولۇپ كەتتى. قوۋۇق دەرۋازىسىنىڭ ئېچىپ تاشلانغانلىقىنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار خۇددى كەلكۇن سۈيىدەك قەلئە ئىچىگە دەۋرەپ كىرىشكە باشلىدى. گۇلباغ قەلئەسى ئاخىر ئىسيانچى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى! . . .

* * *

داۋگۇاڭنىڭ 7 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى[1] مانجۇلار ئاخىر قارا تېكىن دېگەن يەردە جاھانگىر خوجىنى قاتمۇ قات قورشاۋغا ئېلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

جاھانگىر خوجىنىڭ دوستى بولغان ئوپال بېگى مۇھەممەت بەگ مانجۇلارنىڭ ياڭ فاڭ دېگەن سانغۇنىنىڭ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوغلىغۇچى قىسىملىرىنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەندە، جاھانگىر خوجا ئادەملىرىنى تەشكىللەپ قارشىلىق كۆرسىتىپ قورشاۋنى يېرىپ قاچماقچى بولغان بولسىمۇ ئەمما مانجۇلار ھالقىنى بارغانسېرى تارايتىپ سقىنىشقا باشلىدى. جاھانگىر خوجا چۈشكەن تاش ئۆينىڭ ئەتراپلىرى پۇتۇنلەي ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى، ئىڭراپ ياتقان يارىدارلار، سونايلىنىپ ياتقان ئاتلارنىڭ ئۆلۈكلىرى بىلەن تولۇپ كەتتى. تاش ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى ۋە ئۆگزىدىكى نۇرغۇن ئادەملەر مانجۇلارغا جان ـ جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، قەيسەرلىك بىلەن ئوق ئۇزۇپ، تاش دوملاتماقتا ئىدى.

مۇھەممەت بەگ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بەستى ـ قامەتلىك، يېشى 35 ـ 36 لاردا، ئۇچىسىغا پولات زىرھ كىيىپ، ئۇستىدىن

---

① مىلادى 1827 ـ يىلى.

ساۋۇت باغلىۋالغان بىر ئادەمنى سانغۇن ياڭ فاڭغا كۆرسەتتى. بۇ كىشىنىڭ دۇبۇلغىسى تېشىلگەن بولۇپ، بېشىدىن ئاققان قان ئۇنىڭ يۈزىنى بويلاپ ئېقىپ چۈشمەكتە ئىدى. ئۇ ئۆينىڭ تاش تېمىغا يۆلىنىپ، ھاسىراپ تۇراتتى.

— ئاۋۇ بويى قامەتلىك كىشى جاھانگىر خوجا بولىدۇ، — دېدى مۇھەممەت بەگ ياڭ فاڭغا، — دارېن، ئۇ سىلىنىڭ قوللىرىغا تىرىك چۈشمەيدۇ. چۈنكى ئۇ ناھايىتى جاھىل بىرنېمە.

— بۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈشكە قەتئىي بولمايدۇ. مەيلى قانچىلىك چىقىم ـ بەدەل كەتسمۇ، ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈشىمىز لازىم. بوغدا خانىڭ پەرمانى شۇ! — دېدى ياڭ فاڭ قارا چېرىكلىرىگە.

قارا چېرىكلەر تاش ئۆيگە قىلىۋاتقان شىددەتلىك ھۇجۇمنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈردى. ئۇلار جاھانگىر خوجىنىڭ ئادەملىرىنى قىرىپ ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ غەلىبە قىلىشى چېرىكلىرىنىڭ قەھرىمانلىقىدىن ياكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدىكى ئەۋزەللىكتىن ئەمەس، بەلكى ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكىدىن بولۇۋاتاتتى. جاھانگىر خوجا ئۆزىنىڭ ساناقلىقلا قالغان ئادەملىرى بىلەن خىل قوراللانغان، مول ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە، ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە، نەچچە ئون ھەسسە، بەلكى نەچچە يۈز ھەسسە كۆپ بولغان مانجۇلارغا تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتاتتى. قارا چېرىكلەرنىڭ قوللىرىدىكى ساداقلاردىن تاش ئۆيدىكىلەرگە قارىتىپ ئېتىلىۋاتقان ئوق دەستىدىن كۈننىڭ يۈزى تورلىپ قالاي دېگەندى. تاش ئۆيدىكىلەرمۇ مانجۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئاخىرقى بىر ئادىمى قالغۇچىلىك جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقانىدى. ئۇلار قوللىرىدىكى ئوقلىرىنى ئېتىپ تۈگىتىشكەندىن كېيىن ئېغىر تاشلارنى دومىلىتىشقا باشلىدى. مانجۇلار ئۆلگەن

ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرىدىن ۋە تېخى جان تەسلىم قىلمىغان ياردارلارنىڭ ئۈستىدىن مۇشۇكتەك چاققانلىق بىلەن سەكرەپ ئۆتۈشەتتى. جان ھەلقۇمىغا كەلگەن ياردارلارنىڭ زارلانغان ئاۋازلىرىنى مانجۇلارنىڭ غەلىبە خۇشاللىقى بىلەن ۋارقىراشقان چۇقانلىرى بېسىپ كەتتى.

ئاخىر، مانجۇلار تاش ئۆينىڭ ئىشكى ئالدىغا يېتىپ كېلىشكە مۇۋەپپەق بولدى. ئىشكىتىن ئېتىلىپ كىرىۋاتقان مانجۇلارنى كۆرگەن جاھانگىر خوجا ئۆزلىرىنىڭ چېكىنىش يولىنىڭ پۈتۈنلەي ئۈزۈلگەنلىكىنى چۈشەندى ـ دە، دەرھال يېنىدىن بوۋىسى بۇرھانىدىن خوجىدىن قالغان قالماقچە شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ ئالدى ـ دە، بوينىغا سۇرمەكچى بولۇپ كۆتۈردى. شۇ چاغدا قارا چېرىكلەر ئارىسىدىكى قارا شەھەرلىك تورغات سەردارلىرىدىن لابدۇر دورجى قولىدىكى بۆرە چىشلىق ئۇمۇتى بىلەن بىر قويۇپلا ئۇنىڭ قولىدىكى قالماقچە شەمشىرنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى. جاھانگىر خوجا ئۆزىنى ئوڭشۇالغۇچىلىك يەنە بىر قاراشەھەرلىك تورغات سەندا دورجى ۋە ناسۇڭئا، سۇشىڭئا قاتارلىق مانجۇ سەردارلىرى ئۇنىڭغا تاشلاندى ـ دە، ئۇنى ئاستىغا قىسىرلاتماي بېسىۋالدى.

تورغاتلار چەمبەرچاس باغلىۋېتىلگەن جاھانگىر خوجىنى مانجۇلارنىڭ قوغلىغۇچى قىسىملىرىنىڭ قوماندانى، سانغۇن ياڭ فاڭنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ ئېلىپ كەلدى. ئۇ خاقانى چىننى يىگىرمە يىلدىن بۇيان پاراكەندە قىلىپ، زادىلا ئاراملىق بەرمەي كەلگەن بۇ توپىلاڭچىغا غالىبانە نەزىرى بىلەن ئۇزاققىچە سىنچىلاپ قاراپ كەتتى، ئاندىن:

— ھەي توپىلاڭچى، سەن تىبۇدا خاقانى چىنغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئۆزۈڭنىڭ بۇگۈنكىدەك ئاقىۋەتكە قېلىشىڭنى ئويلىغانمىدىڭ؟ «جاھانگىر دۇڭ تەن، دى

دۇكتەن! »[1] دەپ ئاڭلىغانىدىم. قېنى ئەمدى قانداق مەسىلىيالايسەنكەن؟ — دېدى زەھەرخەندىلىك بىلەن.

— قولۇمنى بوشىتىۋەت، سېنىڭ بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشاي، شۇ چاغدا زېمىنىڭ قانداق مەسىلىغىنىنى كۆرسەن! — دېدى جاھانگىر خوجا.

— ھەي سولتەك، قۇدرەتلىك خاقانى چىنىڭ تەڭرى قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسىگە شۇنداق جاۋاب بېرىشكە قانداق پېتىنىدىڭ - ھە؟! — دەپ ۋارقىرىدى ئوپالنىڭ ھاكىمبېگى مۇھەممەت بەگ.

— شالىڭنى ئېقىتىپ سۆزلەۋاتقان مۇھەممەتمۇ سەن؟ — دېدى جاھانگىر خوجا ئۇنىڭغا مەنسىتمەسلىكىنەزىرى بىلەن قاراپ، — بۇ مانجۇلارنى مۇشۇ يەرگە سەن باشلاپ كېلىپسەن — دە، مېنى تۇتۇپ بېرىپ قانچىلىك ياخشى كۇن كۆرۈپ كېتەرسەن؟ ھېچ بولمىغاندا، ئەينى يىللاردىكى ئاغىنىدارچىلىقىنىڭ يۈزىنى بولسىمۇ قىلساڭ بولماسمىدى؟ «يېغى ياندىن قوپار، بالا كەلسە قېرىنداشتىن! » دېگەن مۇشۇمۇ ئەمدى؟

— ئۇ بىر زامان، بۇ بىر زامان. دۇرۇس، سېنىڭ بىلەن بىز «پادا باققاندا دوست ئىدۇق! » سەن ئىسلام ئاچىمەن دەپ يۇرگەن ئاشۇ چاغلاردا ھازىرقىدەك ئۆزگىرىپ كەتمىگەنىدىڭ! پۇقرائى - پەقىرلەر بىلەن جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىللە ئىدىڭ. شۇڭا بىز ساڭا ئەگەشكەنىدۇق. ھالسىز بىچارە پۇقرالار «پىر دېمەك — خۇدا دېمەك» دېگەن سوقۇر ئېتىقادىنىڭ شاراپىتى بىلەن ساڭا چىن دىلىدىن ئەقىدە باغلىغان ۋە سەن ئۇچۇن جېنىنى سېلىپ بېرىپ ئۇرۇشقان، سەن ئۇچۇن شەھەرلەرنى ئېلىپ بەرگەنىدى. ئاخىر بۇ سوقۇر ئېتىقاد بىز ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا

[1] بۇ — شۇ زاماندا كەڭ تارقالغان بىر ئېغىز سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى: «جاھانگىر خوجا مەسىرلىسا، زېمىنىمۇ مەسىرلايدۇ! » دېگەنلىك بولىدۇ.

بالا بولدى. سەن باشلاپ كەلگەن ئاشۇ دەستەكسىز خوجىلار: «هوقۇقنىڭ باربدا مال - مۈلۈك توپلىماق، تەختتىن ئايرىلغاندا مېغىزىنى چاقماق كېرەك» دېيىشىپ ئىلگىرىدىن ئەن - قائىدە بولۇپ كەلگەن باج - سېلىققا يېكىدىن - يېڭى سېلىقلارنى قوشۇپ خەلقنى شىلدى، سېنىڭ كارىڭ بولمىدى. خىلمۇ خىل ئالۋان - ياساق بىلەن پۇقرانى زار - زار قاقشاتتى. سېنىڭ يەنىلا كارىڭ بولمىدى. سەن بۇ بەش كۈنلۈك جاھانىنىڭ راھەت مېغىزىنى چېقىپ، پاراغەت كۆرمەك بولۇپ، مەملىكەتنىڭ ھېچ ئىشى بىلەن كارىڭ بولمىدى. يۈرتدارچىلىق تاپتىن چىقىپ كەتتى. سېنىڭ ۋە سەن باشلاپ كەلگەن ئاشۇ دەستەكسىز خوجىلارنىڭ بۇنداق بولمىغۇر، ناشايان ئىشلىرىڭنى توسساق، لايىق كۆرمىسەك، كۆتىمىزگە تېپىپ قوغلاپ چىقىرىپ، ئەنجانلىق تەخسىكەش - يۈندىخورلارنى بىزنىڭ ئورنىمىزغا تەينىلەپ ئۆزۈڭنىڭ غالچىسى قىلىۋالدىڭ. «سۈنىڭ بېشى لاي بولسا، ئايىغىمۇ لاي بولىدۇ» دېگەندەك، بۇ مەنسەپدارلىرىڭ سېنىڭ رايىڭ بويىچە ئىش كۆرگەچكە، پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك ۋە چىرىكلىك ئەۋج ئالدى. باجگىرلىرىڭ ئوچۇق - ئاشكارا ئەلنى بۇلاپ - تالىدى. ياساۋۇل - چېرىكلىرىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلدى. ئەلنى خۇپىيە، تىڭ - تىكچىلار بىلەن تولدۇرۇۋەتتىڭ. كىمكى نارازى بولۇپ، سېنىڭدىن سەل ئاغرىنسا، شۇ ھامان مەخپىي ساقچىلىرىڭغا تۇتقۇزۇپ كېلىپ يوق قىلدىڭ. ھەتتا، سېنىڭ يېقىن ئاغىنەڭ بولغان مەنمۇ «ياڭاق چاققاندا» ئاخىر سېنىڭ يېنىڭدىن قېچىشقا مەجبۇر بولدۇم. نامىڭ جاھانگىر خان بولسىمۇ، ئەلنىڭ بېشىغا چۈشكەن «ئاپەت خان» بولدۇڭ! سەن قەشقەردە ھۆكۈمەت قۇرۇپ توققۇز ئاي ئون كۈن بولغاندا، ئاخىر پەيمانىڭ تولۇپ قولغا چۈشتۈڭ! دېمەك، كىمكى ئاللانىڭ ھىدايىتىنى تەرك ئېتىدىكەن، مەيلى ئۇ قانچىلىك يىراق جايلارغا قېچىپ بېرىۋالسۇن ئۇنىڭ

جازاسىدىن قۇتۇلالمايدۇ!

— ئەي بـۇرادەر، سېنىڭ ئېيتقانلىرىڭ ھەممىسى ھـەق سـۆزلەر، — دېدى جاھانگىر خـوجا پـۇشايمـان ئىلكىـــده پۇچۇلىنىپ، — شۇنداق، ئۇلۇغلۇق تەمەننا‌سى ئەقلىـمنـــى زەئىپلەشتۇردى. مال ـ دۇنيا ھېرىسى نەپسىمگە ئارام بەرمىدى. ئاللا تائالا ئەجدادلىرىمنىڭ ھېچقايسىسىغا بۇيرۇمىغان دەھرىي ھاكىمىيەتنى تالىشىپ، بۇگۇنكىدەك ھالغا قالدىم. بۇ خۇددى زىيان قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، سىگىمەيدىغان تاماقنى يەپ، ھالاكەتكە ئۇچرىغان ئاغرىقنا ئوخشاش بىر ئىش. نىھايەت، مەن زەھەرنى بىلىپ تۇرۇپ، ئەنە شۇنداق چوڭ ئىشنى باشلىغان ئىكەنمەن، شۇڭا ماڭا ئوخشاش نەپسـى بالاســـدىن نېرى ئۆتەلمەيدىغان كىشىگە ھەرقانداق بالا ـ قازا كەلسە راۋا بولىدۇ!

— تەمەننا دېمىگىدىن ھاكىمىيەت دۇتىنى چىقىرىۋاتقان ئاشۇ چاغلاردا بۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىشنى خالىماس ئىدىڭ! — دېدى مۇھەممەت بەگ، — ھەرنە بولسا، بۇ ھەقىقەتنى ئاخىر چۈشىنىپسەن! شۇڭا كونىلار: «كىشىنى ھالاك قىلىشقا ھەرىكەت قىلغۇچىلار ئۆز ئەجىلىدىن بۇرۇن ئۆلىدۇ. لېكىن، جېنى تېنىدىن بىر يولىلا چىقمايدۇ. بەلكى شۇنداق بولىدۇكى، ئۇنىڭغا ھاياتتىن بىزار بولغۇدەك دەرىجىدە رەنجۇ ـ ئەلەم يېتىدۇ. ھەردەم ئۆزىگە ئۆلۈم تىلەيدۇ ئەمما ئۇنچە تىز ئۆلەلمەيدۇ!» دېگەن.

— ۋاھەرىخ، زۇلۇم نەشتىرىنىڭ ۋاقتىنىـــڭ مۇندا تېز كېلىشىنى بىلگەن بولسام، ھاكىمىيەت شارابىنىڭ تەمىنـــى تېتىماس ئىكەنمەن! — دېدى جاھانگىر خوجا يەرگە قاراپ، — ئەمدى مەلۇم بولدىكى، ئەجەل ياقامنى تۇتۇپ قەشقەر تامان سۆرەپتىكەن. بولمىسا، مەن ئەسلىدە تاغنىڭ ئۆڭكۇرىنى ماكان تۇتۇپ يۇرمەسمىدىم؟...

كۇچالىق مىرزا ئوسمان بەيسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى

مىرزا ئىسھاق بېك بۇ مانجۇلارغا تۆتچى بولۇپ كەلگەنىدى، ئۇ بايانتىن مۇھەممەت بەگ بىلەن جاھانگىر خوجا ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىنى بىرنى قالدۇرماستىن ھەممىسىنى مانجۇ سانغۇنى يانگ فاڭغا ئاغدۇرۇپ تۇرغانىدى. بۇ چاغدا ئۇ:

— كۆك ئاسماننىڭ بىردىنبىر ئىگىسى ئاسمان تەڭرىسى بولغىنىدەك، بوغدا خانمۇ زېمىننىڭ بىردىنبىر ئىگىسىدۇر! يەر يۈزىدىكى ھەرقانداق ئادەم بوغدا خانىنىڭ سەلتەنىتىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ يەرنى سۆيۈشى لازىم. سىلەر چەنتۇلار بۇنى خالىماڭلار ياكى خالىمىساڭلار بەربىر شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر بولىسىلەر. بىز سىلەرنىڭ يەلكەڭلارغا دەسسىگىنىمىز دەسسىگەن! سىلەر چەنتۇلار پەقەت بىزگە سېلىق تۆلەپ، بەش ۋاق نامىزىڭلاردا بوغدا خانىنىڭ سەلتەنىتى ئۈچۈن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشىڭلار شەرت! مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ يېغى قوپقانلىقىڭلارنىڭ ئۆزىلا كەچۈرگۈسىز چوڭ گۇناھتۇر!

— شۇنداق، جاڭجۈن دارېن راست ئېيتىدۇ! — دەپ چاڭىلداپ سۆزلىدى تورغات سەردارى لابدۇر دورجى، — مەرھۇم شاھىنشاھ، تەڭداشسىز چەنلۈڭ خاقانغا پۈتۈن خەلقى ئالەم باش قويغانىدى. ئۇنىڭ ئېتىنىڭ پولات تۇيىقى ئاستىدا پۈتۈن زېمىن تىترىگەنىدى، تەڭرىتاغلىرىغا دەز كەتكەنىدى. ھەي چەنتۇ توپىلاڭچى، ساڭا مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرىدىغان كۈچ نەدىن كەلدى؟ سەن چەنتۇلار مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى تۇرۇپ تېزەك چىشلەشمىگەنمىدىڭ؟!

— ھەي كاپىر، تارت تىلىڭنى! — دېدى جاھانگىر خوجا زادىلا تاقەت قىلالماي، — شەھەرلىرىمىزنى سەنلەر سېلىشىپ بەرگەنمۇ؟ يەرلىرىمىزنى سەنلەر ئېچىشىپ بەرگەنمۇ؟ ئۆستەڭلىرىمىزنى سەنلەر چېپىشىپ بەرگەنمۇ؟ بۇ يەردە ئاناڭنىڭ ھەققى بارمىدى؟ سەنلەر قانچىلىغان مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشمىدىڭ؟ قانچىلىغان

ئادەملەرنى چېپىپ يوق قىلىشمىدىڭ؟ قانچىلىغان ئادەملەرنى يۇرت ـ ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، تاغ ئارقىسىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىشمىدىڭ؟ مېنى سوراق قىلىشىدىغان بولسائ، بوغدا خانىنىڭ ئۆزى سوراق قىلسۇن. مەن شۇ چاغدا ھەرقايسىڭنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرىڭنى ئۇنىڭغا بىر ـ بىرلەپ ئېيتىمەن. بوغدا خان ئەگەر راستتىنلا زېمىننىڭ ئىگىسى بولىدىغان بولسا مېنى جازالىغان يەردە، بىزنى مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە مەجبۇرلىغان سەنلەردەك زۇلۇم ئىگىلىرىنى جازالىماسمۇ؟ ! . . .

ياڭ فاڭنىڭ يۇرىكى «قارت! » قىلىپ قالدى. ئۇ جاھانگىر خوجىنى ئادەتتىكى ئوغرى، قاراقچى، دەپ ئاڭلىغان. قارىغاندا، ئۇ بوش ئادەم ئەمەستەك قىلىدۇ! شۇڭا، ئۇنى ئاستانىگە ئېلىپ بېرىپ بوغدا خانىنىڭ ئالدىغا توغرى قىلىشتىن ئىلگىرى بىر ئامال قىلىپ، ئۇنى ئېغىز ئاچالماس قىلىۋېتىش زۆرۈردەك قىلىدۇ! بۇ ئىشنى دەرھال ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىڭ دارىنىڭ سەمىگە سېلىپ قويساممىكىن؟ ھە، شۇنداق قىلىشىم كېرەك! . . .

ئەتىسى، مانجۇ قوغلىغۇچى قىسىملىرى جاھانگىر خوجىنى ئېلىپ تاغدىن چۈشۈپ كەتتى. . .

ئەسلىدە، مىلادى 1726 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى جاھانگىر خوجا قەشقەرنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنى «زامان، زامان، سەييىد جاھانگىر خان سۇلتان» دەپ ئېلان قىلدى. قەشقەرنىڭ مانجۇلار قولىدىن تارتىۋېلىنىشى — پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى. ئارقىدىنلا 6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئىسيانچىلار مانجۇلار قولىدىن يەكەننى تارتىۋالدى. 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى خوتەنده غەلىيان چىقىپ، بۇ يەردىكى مانجۇلار يوقىتىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى مانجۇلارنىڭ قەشقەردىكى ئەڭ ئاخىرقى قورغىنى — گۇلباغ

قەلئەسى ئىسيانچىلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئاي ئىچىدە پۈتۈن مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ غەربىي قىسمى مانجۇلارنىڭ ئىلكىدىن چىقىپ كەتتى.

خاقانى چىن تەرىپىدىن يەتمىش يىل ئىدارە قىلىنغان بۇ جايلارنىڭ قولدىن كېتىشىدە تۇرلۇك سەۋەبلەر بار ئىدى، ئەلۋەتتە! ھالبۇكى، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىكلىشىشى، مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ كۈچىيىشى بۇ سەۋەبلەرنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى. شۇ زامانداا تۇغۇلۇپ ياشىغان تارىخشۇناس موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ ھەقتە ئالاھىدە توختىلىپ باھا بېرىپ ئۆتكەنىدى:

«. . . ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، مەنسەپدارلار ھەر خىل چېكىدىن ئاشقان بەلگىلىمىلەرنى قوشۇپ، ھەر خىل يامان قائىدە ـ يوسۇنلارنى پەيدا قىلىپ، جەبر ـ زۇلۇمنى كۈچەيتىۋەتتى، ـــ دەپ يازدى ئۇ ئۆزىنىڭ كىتابىدا، ـــ ئۇيغۇر خەلقى ئازاب ـ ئوقۇبەت ۋە جەبر ـ زۇلۇم ئىسكەنجىسىدە سقىملارغا مۇپتىلا قىلىندى. ئەسلىدە پۇقرالارنىڭ ياخشى ياكى يامان ئەرز ـ دادلىرىنى ئاڭلاپ بىلىپ، ئۇلارغا رەھىم ـ شەپقەت قىلىش بولسا پۇقرالارغا باشچىلىق قىلىدىغان ئۇلۇغلارنىڭ بويىنىدىكى ۋاجىپ، ھەتتا پەرز ئىدى. لېكىن، ئۇلار مۇنداق قىلمىدى. ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىدى. بەلكى ئۇلارنى يوق قىلدى. ئەگەر ئۇلۇغ خان بۇ ئەرز ـ دادلارنىڭ راستىنى ئاڭلاپ بىلسە ئىدى، خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلار ئۆز مەنسىپىدىن ئايرىلغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ جان ـ تېنى ۋە مال ـ مۇلكىمۇ ئاسان قۇتۇلماس ئىدى. چۈنكى، مەنسەپدارلار ئۆز مەنسىپىنى، پۇل ۋە جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن راست ئەرزنى يالغان ۋە يالغان ئەرزنى راست قىلىپ ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن ـ قېنىنىڭ تۆكۈلۈشىگە زامىن بولغانىدى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزى ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىقىدىن

چىقىپ، قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان يول ۋە ئەن ـ قائىدىلەرنى بۇزۇپ، ئەھدى ـ پەيمانلارنى يىرتىپ تاشلاپ، بەلگىلەنگەن مائاشقا قانائەت قىلماي، تۇزۇمگە خىلاپلىق قىلىپ، يەنە پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىگە قول ئۇزارتىپ، زۇلۇم ـ سىتەملەرنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلاشتۇردى. يەنە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نالايىق مەقسەت ۋە ھەرىكەتلىرىنى پۇقرالارغا تېڭىپ، ئۇلارنى تۆھمەت ۋە بوھتانغا قويدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزى باغى ۋە تاغى بولۇپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ قىلىچىغا ئۆزلىرىنى لايىق قىلدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئۇستىدە ئۇلۇغ بولۇپ كەلگەن بۇ مەنسەپدارلارنىڭ بويىنىغا تىغ تارىسىنى تارتىنماستىن سالدى (خۇدا ئۇلارغا پاناھ بەرگەي!). ھالبۇكى، غازات قىلغان بۇ ئادەملەرنى غازى ۋە شېھىت دېمەسلىككە يەنە قانداق سەۋەب بولۇشى مۇمكىن ئىدى؟!»[1]

*　　*　　*

مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمى گەرچە خاقانى چىنىنىڭ ئىلكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ لېكىن شەرقىي قىسمىدىكى ئاقسۇ يەنىلا مانجۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. شۇڭا، مانجۇلار ئىستراتېگىيە جەھەتتە يەنىلا مۇھىم تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خاقانى چىنىنىڭ ئۆچكى ئۆلكىلىرىدىن يارەمگە ئايىغى ئۆزۈلمەي كېلىپ تۇرۇۋاتقان ھەربىي قوشۇنلىرى مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تەلتۆكۈس تىنچىتالىشىدىكى كۈچلۈك كاپالەت ئىدى.

---

① «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1988 ـ يىل 10 ـ ئاي 2 ـ باسمىسى، 168 ـ، 169 ـ، 170 ـ ۋە 171 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

بۇ چاغدا، جاھانگىر خوجىنىڭ قەشقەرنى مانجۇلار قولىدىن تارتىۋالغىنىغا ئالتە ئاي بولغانىدى. مانجۇلارمۇ ئۇنىڭدىن تەلتۆكۈس ھېساب ئېلىش ئۈچۈن ساقمۇ ـ ساق ئالتە ئاي جىددىي تەييارلىق كۆردى. مىلادى 1827 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، خاقانى چىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. 3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، مانجۇلارنىڭ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى پەيزاۋاتنىڭ يېڭىئاۋات دېگەن يېرىدە جاھانگىر خوجىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تارمار كەلتۈردى. 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، مانجۇلار جاھانگىر خوجىنىڭ تايانچ بازىسى بولغان قەشقەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغاپ، شەھەرنى بېسىۋالدى. جاھانگىر خوجا ئەللىكتەك ئادەمى بىلەن ئالاي تاغلىرى تەرەپكە قاچتى. ئۇ قوقاندىن پاناھلىق تىلىگەن بولسىمۇ، قوقان خانى مەمەدەلى خان ئۇنىڭغا پاناھلىق بېرىشنى رەت قىلدى. ئۇ ئاخىر بەدەخشان تەرەپكە قاچماقچى بولۇپ، ئۆزىنىڭ كونا دوستى، ئوپالنىڭ ھاكىمبېگى مۇھەممەت بەگنىڭ قارا تېكىن دېگەن يەردىكى ئوتاۋىغا كەلدى. . .

نەزمە

جەبر ـ زۇلۇم سالسالڭ شەھەر خەلقىگە،
بىكار كېتەر ياۋغا ئىشىك ياپقىنىڭ.
دۇشمەن يالغۇز تاشقىرىدا بولمايدۇ،
بۇ ئىشىكدۇر يەنە دۇشمەن تاپقىنىڭ!

ـــشەيخ سەئىدى

1998 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يەكەن.
1999 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۈرۈمچى.

图书在版编目(CIP)数据

人质和卓/阿布都魏力·艾力著. —乌鲁木齐:新疆人民出版社. 2000.2
ISBN 7—228—05634—5
Ⅰ.人… Ⅱ.阿… Ⅲ.长篇小说—中国—当代 Ⅳ—1247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2000)第 02647 号

人质和卓(1,2)(维吾尔文)
(长篇小说)
阿布都魏力·艾力 著
*

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码(830001)
新疆新华书店发行 乌鲁木齐市第十四中学印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 22.375 印张 385 千字
2000 年 2 月第 1 版 2000 年 2 月第 1 次 印刷
印数:1——5000

ISBN7—228—05634—5/I·2084 (民文)定价:28.00 元(全两册)